

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 7

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2023

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rəfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Kamil Bəşirov, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2023, №7

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2023

www.filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

AYTƏN RƏCƏBOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ADU

Rəşid Behbudov 134

e-mail: aytan.rajabova@gmail.com

İNGİLİS DİLLİ MƏTNLƏRDƏ TƏKRARLARIN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İngilisdilli mətnlər tərtib edərkən sözlərin axtarışı, seçimi və onların kombinə edilməsi üçün xüsusi və məqsədyönlü əməliyyatların formalaşdırılması zəruridir. Sözlərin düzgün seçilmə və kombinə edilmə bacarıqları yalnız o zaman formalaşa bilər ki, söz assosiativ və subyektiv-ehtimallılıq xüsusiyyətlərinə malik olsun. Mühüm əhəmiyyət kəsb edən fakt ondan ibarətdir ki, təkrarları nitq fəaliyyətinin yaranma mövqeyindən nəzərdən keçirən tədqiqatçılar xarici dildə sözlərin seçilməsi və kombinə olunmasına dair bacarıqları və həmin bacarıqların nitq fəaliyyətində formalaşdırılmasının vacibliyini bildirirlər. Sözləri düzgün seçmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına tamamilə qanunauyğun yanaşma tərzü bu və ya digər sözün seçilməsini müəyyənləşdirən əsas semantik əlamətlərin üzvlənməsindən ibarətdir. Müəyyənləşdirici əlamətlər kimi ümumiləşmənin müxtəlif səviyyələrində differensial əlamətlərə malik təkrar sözlərdən ibarət leksik-semantik qruplar çıxış edə bilər. Bu, bütöv bir söz qrupunun semantizasiyasının dərk olunmasına, eləcə də, xarici dildə söz seçməyə dair bacarıqların formalaşdırılmasına imkan verir. Söz seçimi ilə bağlı olan əməliyyatların formalaşdırılması ilə yanaşı nitq fəaliyyətinin yaranması zamanı xarici dildəki sözləri bir-biri ilə birləşdirmə, kombinə etmə, təkrar mətnlərdə işlətmə əməliyyatları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son vaxtlar dil vahidlərinin kombinə olunmasını kombinə etmə məfhumunun psixoloji təbiəti əsasında tədqiq etmək tendensiyası müşahidə olunmaqdadır. Sözün kateqorial davranışı, onun digər sözlərlə əlaqəsi və birləşmə imkanları xarici dildə planlı və ardıcıl iş sayəsində mümkündür. Təkrarlar diskursun təşkilində də mühüm rol oynayırlar. Diskursun xarakterini araşdırarkən biz interaksiyaçıların onu necə konseptuallaşdırdığının şahidi oluruq, kiçik bir hissədə diskursun interaksiyaçıları üçün koherent olduğunu anlamağa çalışırıq. Tekstual və diskursiv koherentlik sosio-koqnitiv anlama kimi mətn və diskursları, onların yaradıcılarını, adresat və dinləyiciləri bir araya gətirir.

Açar sözlər: söz, məlumat, dil, təkrarlar, mətn

Mətnin leksik quruluşunun formalaşma mexanizmini üzə çıxaran zaman seçilmiş və təkrar işlədilən sözün fikrin zənginləşməsinə kömək etməsini, onun dərk olunmasına geniş imkanlar açması məsələlərinə diqqət etmək lazımdır.

Araşdırmalardan belə aydın olur ki, müxtəlif məzmunlu mətnlər yaradarkən sözügedən leksik vahidləri görmək mümkündür. Bütün bunlar həmişə maraqlı araşdırmalara vəsilə olmuşdur. Hər bir dilin lüğət tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşu qədim dövrdən başlayaraq bu günə qədər uzun tarixi yol keçmişdir. Eyni zamanda inkişafın müxtəlif mərhələlərində təkmilləşmiş, cilalanmış və bölünməz olmuşdur. Dil sistemi ilə bağlı müqayisələr göstərir ki, fonetik, leksik və qrammatik quruluşda baş verən dəyişmələrin səviyyəsi bir-birindən fərqlənir. Ünsiyyət zamanı biz həm danışılanı başa düşür, həm də özümüz mətni-söyləmi yaradırıq, birinci aktda bizim ən əsas məqsədimiz dildə ifadə edilən fikirlərin dərk edilməsidir. Çünki dil fikri əks etdirmə vasitəsidir. Belə ki, dilin kodlaşdırılması zamanı istifadə etdiyimiz bilik yalnız linqvistik biliklərimizlə məhdudlaşmır. Təkrar olaraq söz və ifadələrin mətndə istifadəsi də fikri təcəssüm etdirmək baxımından vacib və aktualdır. Qeyd edək ki, fonetik və qrammatik quruluşla nisbətən, leksik quruluş daha çox dəyişir. Ona görə də lüğət tərkibində baş vermiş dəyişmə, çarpazlaşma, müxtəlif dillərlə genetik-kontakt əlaqələri leksik quruluşda tez bir zamanda üzə çıxır. Bu mənada məqalədə bu məsələlərə diqqət ayrılır. Bu məsələnin ingilis dilinin tədrisində də vacib olduğu vurğulanır. Həm də təbii olaraq, sözlərin semantik mənə çalarlarının tarixi də dillərin ən qədim, qədim, orta, yeni, ən yeni dövrləri səviyyəsində üzə çıxır. Bəzən tarixi o qədər qədimlərə gedib çıxır ki, səbəbdən-nəticəyə, sadədən mürəkkəbə olan yolu, yaxud da bunun əksini tapmaq, görmək çox çətin olur. Belə demək mümkünsə, ən qədim dövrlərə aid sözlərin mənə dəyişmələrinin səbəbini, dəqiq tarixini açmaq üçün yazılı mənbələr də bir çox zaman az qala rolunu itirir. Məhz onda müəyyən suallar, problemlər yaranır. Onların cavabı da bəzən qeyri-müəyyənliyə, aydın olmayan mücərrəd bir təhlilə, izaha söykənmiş olur. Bütün bunlar dil faktı vasitəsilə təsdiqlənir. Lakin ən qədim dövrlərdə semantik çalarlar törədən, mənbə, başlanğıc, səbəb və s. kimi hallar çox vaxt qeyri-müəyyənliyə yaxınlaşır. Bu zaman dildə rəngarənglik, kolorit formalaşmağa başlayır ki, dil bunları qəbul edir. Əksər hallarda bu özünü danışmaq aktında daha çox nəzərə çarpdırır. Bu zaman çalarlar ön plana keçir. Sözlərin qrammatik potensialı onların leksik semantikasi ilə qarşılıqlı vəhdətdə öyrənilmişdir. Sözlərin istifadə imkanlarının xüsusiyyətləri onların leksik mənalarından bilavasitə asılı olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Buradan aydın olur ki, müxtəlif komponentli söz birləşmələrindən ibarət olan təkrarlar da bədii mətnə öz müxtəlif mənə keyfiyyətlərini əldə etməyə nail olur və təkrar kimi uğurla işlənə bilir. Bununla da oxucuya yeni məlumatların əldə edilməsinə şərait yaradır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, mətn elə bir çoxluqdur ki, onun da elementləri (komponentləri) müəyyən şəkildə qarşılıqlı olaraq əlaqədirlər.

Məlumdur ki, şəxssiz konstruksiyaların yaranmasında “this”, “that” əvəzliliklərinin rolu danılmazdır. Bunu təsadüfən qeyd etmədik. Çünki bu əvəzliliklər də təkrarlar qismində güclü mətnyaratma imkanları nümayiş etdirirlər.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, təkrar kimi ifadələrlə şəxssiz konstruksiyalar bu təsnifatda vasitəli və vasitəsiz arasında qərarlaşır. Bir tərəfdən bu konstruksiyalar hərəkət yerinə vacibliyi irəli sürür, digər tərəfdən kimin yerinə yetirməli olduğunu göstərmir. Şəxssiz fellər hal kateqoriyasına malik olub, bitkinlik və qeyri-bitkinlik bildirir.

Məsələn, *it rains, it is raining*.

Bu zaman onlar təkrarlar olaraq məhsuldarlıq nümayiş etdirirlər. Mətnlərdə “this”, “that” işarə əvəzliyi, “they” şəxs əvəzliyi əvvəlki komponentdəki informasiyaya söykənərək, anafirik əlaqə, yəni retrospeksiya vasitəsilə mətni birləşdirirlər. Cümlələrdə “that” işarə əvəzliyinin bir neçə dəfə müxtəlif mövqələrdə təkrarları ilə qarşılaşırıq. Belə olduqda onlar müxtəlif funksiyalar həyata keçirirlər.

Mətnə işlədilən təkrarlarla fikri ifadə etmək üçün əlavə məlumata ehtiyac duyulur. *Təkrarlar* mətnin məzmununda, daha dəqiq desək, mətnyaratmada kifayət qədər mövqe qazana bilir. Belə ki, *I* şəxs əvəzliyinin, *will be, the, as, a, of* və s. vahidlərin bir neçə dəfə təkrarlandığını görürük.

Bu münasibətlə akademik K. Abdullayev yazır: “Dilçilik nöqteyi-nəzərindən ən müxtəlif profilli mətnlər tədqiqata cəlb oluna bilər və onların təhlil edilmə aspektləri də müxtəlif ola bilər. Məsələn, hər hansı ədəbi mətn prinsip etibarilə həm sintaktik, həm fonetik, həm leksik, həm də morfoloji aspektlərdən təhlilə cəlb edilə bilər” [1, s.179].

Cümlə hər bir dilin qrammatik qanunları əsasında formalaşaraq bitmiş bir fikri ifadə edir. Cümlələrin əmələ gəlməsindəki qaydalar hər bir dilin öz daxili inkişaf qanunlarına əsaslanır. Bu qaydaların müəyyən dərəcədə tarix boyu dəyişikliyə məruz qalması zaman-zaman müxtəlif tədqiqatların obyektinə olmuşdur. Cümlə və onun əlamətləri tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif şəkildə izah edilmişdir. Hər bir cümlə müəyyən məlumata, intonasiya formasına, predikativliyə və modallığa malik olmalıdır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, dilöyrənənlərin diqqəti dilin üst səthində olan linqvistik formaları deyil, həmin formaların adekvat şəkildə dərk edilməsini mümkün şərh etmə strategiyaları vasitəsilə tələbələrə aşılamaq istiqamətinə yönəldilməlidir. Şərh edilən mətnin növünün müəyyənləşdirilməsi, yeni sözlərin mənalarının kontekst vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi, ana dili və öyrənilən dildə oxşar olan sözlərin vasitəsilə onların mənalarının başa düşülməsi şərh etmə strategiyaları siyahısına daxil edilə bilər. Burada üslubi təhlilin aparılması da nəzərdə tutula bilər. Beləliklə, nitqlə bağlı canlı qarşılıqlı əlaqələr və qarşılıqlı təsir prosesi şəraitində cümlənin kommunikativ funksiyası aparıcı yer tutur. Buna görə də cümlənin təhlili məhz funksional baxımdan həyata keçirilir. Sintaktik təhlil zamanı həmişə cümlə üzvləri fərqləndirilir, məntiqi təhlildə frazanın informasiya mənası aydın olur, aktual təhlildə isə konkret ünsiyyət şəraitində frazanın anlam dairəsi müəyyənləşdirilir. Danışqı dilinin biri digərinə yaxın görünən vahidləri bəzən çox

incə mənə və intonasiya xüsusiyyətləri ilə seçilir. Fonetik ünsürlər prinsipə leksik-qrammatik vasitələrdən fərqlənir. Lakin onlar canlı nitqdə həmin vasitələrin mənalının səsləndiricisi rolunu oynayır. İngilis dilli mətnlərdə təkrarlar seçilərkən məzmunu uyğun olmalıdır. Prof. Ə. Abdullayev isə yazır ki, sözü seçmək, sözü-sözə bağlamaq mətni formalaşdırmaq üçün zəruridir[2, s. 51].

Yazıçı və şairlər tərəfindən müxtəlif dövrlərdə işlədilən söz və ifadələr dilin leksik fondunun zənginləşməsinə zaman-zaman öz töhvəsini vermişdir[3,s.45]. Bunu xüsusilə yeni yaranan və eyni zamanda təkrar işlədilən sözlərin istifadəsində də aydın görmək olar. Beləliklə, təkrarların bədii mətnlərdə də işləndiyinin tez-tez şahidi oluruq.

Məsələn, Çarlz Dikensin “ Hard Times” əsərindən götürülmüş parçanı nəzərdən keçirək.

Thomas Grandgrind sir. A man of realities. A man of facts and calculations. A man who proceeds upon the principle that two and two are four, and nothing over, and who is not to be talked into allowing for anything over.

Thomas Gradgrind, sir-peremptorily Thomas-Thomas Gradgrind. With a rule and a pair of scales, and the multiplication table always in his pocket, sir ready to weigh and measure any parcel of human nature, and tell you exactly what it comes to. It is a mere figures of questions, a case of simple arithmetic. You might hope to get some nonsensical belief into the head of George Gradgrind, or Augustus Gradgrind, or John Gradgrind, or Joseph Gradgrind (all supersititious, non-existent persons) but into the head of Thomas Gradgrind-no, sir! [5 , s.4].

Göründüyü kimi, burada sözlər təkrar olaraq, cümlədə bir neçə dəfə işlədilərək məhsuldarlıq nümayiş etdirir. Kiçik mətn parçalarında yunan mənşəli xüsusi isimlərin, yəni insan adlarının işləndiyinin şahidi oluruq. Bu kiçik mikromətnə xüsusi isimlər olan George, Augustus, eləcə də Thomas Gradgrind sözü dəfələrlə və digər insan adları işlədilmişdir. Onlar yunan mənşəlidir və eyni zamanda təkrar qismində işlədilmişdir.

Bundan əlavə, *man, and, a* və s. sözlərin də mətnyaradarkən fəal olduqlarını görürük. Müxtəlif dövrlərdə bədii mətnlərdə təkrarların istifadəsi fəal rol oynamışdır.

Digər bir mikromətnə nəzər salaq:

The result of varieties of boredom I have undergone, is a conviction(unless conviction is too industrious a word for the lazy sentiment I entertain on the subject), that any set of ideas will do just as much good as any other set and just as much harm as any other set. There is an English family with a charming Italian motto: What will be, will be. It is the only truth going![5,s.137].

Burada *italian motto* ifadəsi italyan mənşəli olub, şəkil, portret mənasında işlədilərək, mətnin məzmununda, daha dəqiq desək, mətnyaratmada kifayət qədər mövqe qazana bilmişdir. Eyni zamanda müxtəlif söz qruplarına aid olan təkrarlarla rastlaşırıq. Qeyd etməliyik ki, bunlarla sadalananlar bitmir. Müxtəlif təkrarların inteqrasiya olunduğu müasir dövrdə saysız – hesabsız leksik vahidlər işləkdir.

Onlar özləri ilə müxtəlif, rəngarəng istifadəlilik təklif edir. Burada bəzi sözlər təkrar hesab edilir.

Buradan aydın olur ki, bədii ədəbiyyatın özünəməxsusluğu vardır. Bu axında dilə daxil olanlardan xəbərdar olmalıyıq. Bunlar isə inteqrasiya üçün ən optimal şərtidir. Müəllimlərin isə öhdəsinə düşən vaxtlı-vaxtında bunları dərslərə istiqamətləndirmək, onlardan faydalı olanlardan nitqimizdə yararlanmaqdır. Lazım gəldikdə yaradıcı şəkildə bunların sintezini yaratmaqdır. Bu sintez sayəsində təhsilə alanlar yaradıcı şəkildə biliklərə yiyələnirlər. Beləliklə, istənilən leksik vahid tətbiq edilərkən incələnməli, mədəni ünsiyyət baxımından nə qədər faydalı olduğu nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün müxtəlif dillərdən olan əsərlər tədqiqata cəlb edilməli, həm danışqda, həm də bədii ədəbiyyatda nə qədər işlək mexanizm nümayiş etdirdikləri araşdırılmalıdır. Görünən odur ki, sözü gedən mövzu ilə bağlı tədqiqatlar zaman-zaman olacaq və yeni detallar, dil faktları, dilçilik məsələləri, açılmamış nüanslar aşkarlanacaq. Bu prinsiplərin nəzərə alınması tədqiqatlar zamanı uğurun əsasları hesab edilir. Belə olduqda təqdim olunan ideya, fikir inandırıcılıq və etibarlılıq ehtimallarının dəyərləndirilməsi baxımından diqqət çəkir. Bu məsələdə əsər qəhrəmanlarının, qarşı tərəflərin mənərlərinin, davranışlarının yazıda ifadəsi diqqət önündə olur. Sözügedən problemə dilçilik tarixində çoxlu yanaşmalar olmuşdur.

Diskursiv biliklərin istifadəsi baxımından da burada bəzi məsələlər diqqətdə saxlanılmalıdır. Belə ki, bu zaman təhsilə alanların diskursiv bacarıqları da işin məcrasına ciddi şəkildə təsir göstərə bilər. Beləliklə, aydın olur ki, sözün işlənmə mexanizmi xüsusi dinamizm tələb edir. Dəyişən dünyanın lüğət fondu da eyini vaxtda dəyişikliyə məruz qalır. Bu zaman təzə söz və ifadələrin dilə inteqrasiyası qaçılmaz şəkil alır. Bu mənada araşdırmalar üçün növbəti obyekt, mövzular meydana çıxır ki, onlar da zəngin faktlara nail olmaqda bilavasitə səbəbə çevrilirlər. Bununla da aydın olur ki, söz-cümlə olmasına baxmayaraq, istənilən komponent informasiya mərkəzindən uzaqda qalmır, əksinə, cümlənin semantik yükündən kifayət qədər pay götürmüş olur. Bu faktlar onu deməyə əsas verir ki, müasir ingilis dilində müxtəlif münasibətləri, hissləri və s. ifadə edən söz və ifadələr müxtəlif keyfiyyətlərdə özünü göstərir. Deməli, təkrar söz və ifadələrdə təşkilədiçi mərkəz onların əsasında duran sözlərdir, intonasiya isə nitqin gerçəkliyini açmaq üçün bir vasitədir. Mətnin leksik quruluşunun formalaşmasında, onun mənə tamliğının və əlaqəliliyinin təminatında leksik vahidlərin semantik əlaqələri əhəmiyyətli rol oynayır. Kontekst sözlərin əsas semantik əlamətlərinin reallaşmasına imkan verir. Mətnin kommunikativ və modal komponentlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayaraq oxucunun diqqətini oxşarlıq və fərqlilik sferasına cəlb edən söz və ifadələr mətnin leksik təşkilində xüsusi əhəmiyyətli vasitələr olurlar. Bu vasitələrin işlədilməsi bu və ya digər hadisənin müxtəlif tərəfli başa düşülməsinə, situasiyanın həcmli görünüşünə təminat verir[4,s.56].

Bununla da elmdə yeni faktlar üzə çıxır, dil zamanın diktə etdiyi leksikonu formalaşdırır. Lazım olanları götürür, digərlərini isə işlək olmaqdan çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / Bakı: Maarif, - 1999.- 281 s.

2. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn / Bakı: Xəzər,- 1998.- 190 s.
ingilis dilində

3. Ginzburg R. S. Khidekel S. S. Knyazeva G. Y. Sankin A.A. A Course in Modern English Lexicology. Moscow: 1979, 345p.

4. Ullman S. Language and meaning. London: Word, 1996, Vol.2 №2, 190 p.
bədii mənbə

5. Dickens Charles. Hard Times. Moscow: Foreign Languages Publishing House, - 1952. - 334p.

RAJABOVA A.

THE USAGE CHARACTERISTICS OF REPETITIONS IN ENGLISH TEXTS SUMMARY

Discourse knowledge includes for instance, the structure of different genres, the main messages the author intends to convey, and the topic structure. Linguistic knowledge includes oral language capacities – production and comprehension – and the ability to reflect one's knowledge of language. Skilful reading requires knowledge of all linguistic levels – phonology, morphology, syntax, and higher level discourse structures. In addition, comprehension often involves integrating non-print information. Their goals are gaining knowledge, enjoying literature, locating specific information, and learning from text. In communication, the learners' main purpose is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. They may use the language that the instructor has just presented, but they also may draw on any other vocabulary, grammar, and communication strategies that they know. In communication, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. It is important that teachers know and understand the minimum expected outcomes, or end-of-year benchmark standards, for comprehension development at each grade level, especially in the early years. This information becomes an essential roadmap

for teachers to use in assessing each student's level of comprehension development. With this knowledge, you can plan instruction that best fits the needs of every child and that lays the groundwork for appropriate "next steps" in comprehension development.

Key words: word, information, language, repetitions, text

РАДЖАБОВА А.

ХАРАКТЕРИСТИКИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПОВТОРОВ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТАХ

В условиях, когда обучение иностранному языку приобретает особое значение, к преподавателю предъявляются достаточно высокие требования, в соответствии с которыми речь его должна быть максимально приближена к речи лингвистически образованного носителя языка, что предполагает, в частности, умение экспромтного речевого общения на иностранном языке в любой ситуации. Совершенно очевидно, что изучающие язык должны быть коммуникативно компетентными. С другой стороны, коммуникативная модель использования языка в целях речевого общения, предполагает формирование умения понимать и продуктивно использовать язык в устной и письменной речи. Здесь мы должны говорить о компетенции. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. Мы можем сказать, что педагог должен выступать в одной из ролей, присущих педагогу иностранного языка, - в качестве советчика, направлять и помогать студентам сделать правильный выбор.

Ключевые слова: слова, информация, язык, повтор, текст

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Həsənova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LALƏ MİRZƏYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov, 134
lalamirzayeva@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİS OLUNDUĞU SİNİFLƏRDƏ KİÇİKYAŞLI ŞAĞİRDlər ÜÇÜN OYUNLARIN TƏŞKİLİ

XÜLASƏ

Oyunlar uşaqların ən yaxşı öyrənmə, müşahidə və dərk etmə vasitəsidir. Doğulduğu gündən öz yaş xüsusiyyətlərinə uyğun təşkil edilmiş oyunlar uşağın emosional, intellektual, sosial və fiziki inkişafını təmin edir. Uşaqlar oyunlar vasitəsilə ətraf aləmi dərk edir, baş verən hadisələr arasında məntiqi ardıcılığı qura bilir və beləliklə informasiya bazasını genişləndirir. Məktəbəqədər yaş dövründə daha intensiv tətbiq edilən oyunlar gələcəkdə məktəbdə, akademik mühitdə də geniş tətbiq edilməlidir. Son illər müasir metodların fundamental tərkib hissəsi hesab olunan oyunlar öyrətmə və öyrənmənin daha ciddi, məsafəli və fasiləsiz şəkildə həyata keçirilməsi kimi stereotiplərin aradan qaldırılmasına səbəb olmuşdur.

Təbiət azyaşlı uşaqlara dili mənimsəmə istedadı verib. Əgər böyükər dili onun strukturunu öyrənməklə mənimsəyirlərsə, uşaqlar hər hansı dil mühitində onu "götürürlər". Uşaqlar heçvaxt motivasiyadan düşmür, həmişə yeni informasiya əldə etmək, qalib olmaq üçün mübarizə aparırlar. Bu faktorları nəzərə alsaq, uşaqların oyunlar vasitəsilə öyrənmə prosesinə cəlb edilməsinin nə qədər təsirli bir metod olduğunu təsəvvür etmək heç də çətin deyil; onlar həm əylənir, həm özlərini ifadə edir, yeni biliklər əldə edir, həm də qalib olurlar.

Oyunlar boş zamanlarda, yorulmuş uşaqlara gümrahlıq vermək üçün və ya əyləncə üçün təşkil edilməməlidir, onlar dərs proqramının vacib tərkib hissəsi olmalıdır (xüsusilə məktəbəqədər və ibtidai siniflərdə). Uşaqlar üçün oyunlar sadəcə əyləncəli və dinamik prosesdir, müəllimlər üçün isə deduktiv prosesin fundamental tərkib hissələrindən biridir. Oyunlar tədris müddətində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaqda atılan əhəmiyyətli addımdır. Buna görə oyunların seçilməsi zamanı uşaqların yaş qrupu, dil bacarıqları, oyunun hazırkı dərəcə müvafiq seçilməsi və həmin dərəcənin tələblərinə cavab verməsi kimi amillər əsas götürülməlidir.

Açar sözlər: ingilis dili, oyunlar, əylənərək öyrənmə, oyunlarla motivasiya

Aşağı sinif şagirdlərinə xarici dil tədrisi olduqca məsuliyyətli vəzifədir. Bu sahədə lazımi bilikləri olmayan müəllim bu vəzifənin öhdəsindən çətin gələcək. Verilmiş mövzunu tam mənasıyla şagirdlərə çatdırmaq üçün onların yaşları, maraqları, səviyyələri, dərk etmə qabiliyyətləri, dərs ləvazimatları, dərs müddəti və

sinfin ümumi vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Məqalənin əsas məqsədi xarici dil müəllimlərinin bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq kiçik yaşlı şagirdlərə hər hansı bir materialı təqdim edərkən onlarda ən yüksək nəticəni əldə etməkdir.

Son illər ibtidai siniflərdə, hətta bağçalarda ingilis dilinin tədrisi müəllimlərin məsuliyyətini daha da artırır. Son illərə qədər orta məktəblərdə xarici dillərin tədrisinə ümumi yanaşılıb və şagirdlərin yaş və səviyyə xüsusiyyətləri nəzərə alınmayıb. Bunun əsas səbəblərindən biri də orta məktəblərdə son illərə qədər ibtidai siniflərdə ingilis dilinin tədrisinə yer verilməməsi idi. Bu baxımdan ölkəmizdə ibtidai siniflərdə ingilis dilinin tədrisi müsbət cəhətləri ilə yanaşı bir sıra çətinliklər də yaradır. Ümumiyyətlə kiçik yaşlı uşaqların öyrənmə tərzini bir qədər mürəkkəbdir. İbtidai və yuxarı siniflərdə tətbiq olunan ingilis dilinin tədrisi metodları kəskin fərqlənir. Beləliklə ibtidai siniflərdə dərs deyən müəllimlərin üzərinə daha böyük məsuliyyət düşür.

"Young learners" adlı kitabında Sara Filips belə qeyd edir:

"Azyaşlı uşaqlara xarici dilin tədrisi və onların xarici dili mənimsəməsi onların inkişaf mərhələsindən asılıdır. Əgər azyaşlı bir uşağa xəritə üzərində hər hansı bir obyektə təyin etməyi tapşırısaq, şübhəsiz o, bunun öhdəsindən gələ bilməyəcək, çünki bu bacarıq hələ onda formalaşmayıb. Yaxud 11-12 yaşlı uşaqları səviyyəsindən aşağı olan hansısa bir məşğələyə cəlb etsək onlar aktiv olmayacaq, çünki bunun çox sadə olduğunu düşünəcəklər."

Şübhəsiz ki, verilmiş materialın hər kəs tərəfindən yaxşı mənimsənilməsi üçün motivasiya vacib şərtidir. Kiçikyaşlı şagirdlərin olduğu siniflərdə daimi motivasiyanı əyləncəli atmosferlə qoruyub saxlamaq olar. Əylənərək öyrənmək bu yaşdakı uşaqların ən səciyyəvi xüsusiyyətidir. əgər onlar əyləndiklərini hiss etsələr məşğələlərə daha tez adaptasiya olacaqlar və nəticədə onlarda praktik bacarıq və vərdislərin formalaşması prosesi sürətlənəcək. Bu yaş dövründəki uşaqlar özlərini rahat və təhlükəsizlikdə hiss etməlidirlər.

Bəs bu yaşda şagirdlər əylənərək necə öyrənmə bilirlər? Bu prosesdə materialın təşkil olunmağından onun tətbiq olunmasına qədər müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Klein qeyd edir ki, sinif daxilində təqribən 25 nəfər şagirdin hər birinin diqqətini cəlb etmək qeyri-mümkündür. Bunun üçün müəllimin təşkil etdiyi material o qədər rəngarəng olmalıdır ki, sinifdəki hər bir fərd özü üçün maraqlı bir məqam tapa bilsin.

Moon isə qeyd edir ki, ibtidai sinif şagirdləri xarici dili aşağıdakı vasitələrlə daha tez mənimsəyə bilirlər:

- motivə olunmaqla - əgər müəllimin öz motivasiyası yüksək olarsa şagirdlər daha tez öyrənəcək.
- dinləyib təkrar etməklə
- müəllimi təqlid etməklə - kiçikyaşlı uşaqlar həmişə müəllimlərini razı salmaq istəyirlər, səhv etdikdə isə utanırlar

- dərslərin əsas məqsədinin ön planda olduğu maraqlı və əyləncəli tapşırıqlarla
- verilmiş cümlələri ana dilinə tərcümə etməklə.

Əgər dərs yuxarıda sadaladığımız vasitələrdən başqa əyani vəsaitlərlə, maraqlı mətnlərlə, müxtəlif əyləncəli məşğələlər, oyunlar və mahnılarla və müasir texnologiya ilə müşayiət olunarsa daha maraqlı olar və öyrənmə prosesi sürətlənər.

İndi isə kiçikyaşlı məktəblilərə ingilis dilinin tədrisi zamanı tətbiq olunan bu vasitələrə təfərrüatı ilə yanaşaq:

1. İngilis dilinin əyani vasitələrlə tədrisi:

Şübhəsiz ki, əyani olaraq gözlə görülən hər hansı bir obyekt daha tez və asan yadda qalır. Bunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, kiçikyaşlı məktəblilərin təxəyyülü müəyyən əyani vəsaitə istinad etməlidir. Əks təqdirdə uşaq təsvir edilən hadisəni aydın təsəvvür edə bilmir. Əyanilik şagirdin konkret hissi təcrübəsini genişləndirmək və zənginləşdirmək üçün ən səmərəli vasitədir. Əyaniliyin tətbiqi o zaman səmərəli ola bilər ki, o təqdim olunan materialın ideyası və xarakteri ilə əlaqədar olsun. Bu yaşda şagirdlərə hər hansı materialı təqdim edərkən böyük, rəngli şəkillər, plakatlar, cizgi şəkillər, kartlar, kuklalar, oyuncaqlar və s. kimi əyani vəsaitlərin istifadəsi zəruridir. Hətta bəzi sözlərin mənalarını üz ifadələri, jestlər, mimiklər kimi əyani olaraq göstərmək olar. Bu yaş qrupundakı uşaqlar görərək və edərək daha yaxşı qavrayırlar.

2. İngilis dilinin kontekstlə əlaqəli tədrisi:

Ana dilinin və ya xarici dilin tədrisi və ya öyrənilməsi zamanı yeni materialın kontekstlə əlaqəli verilməsi hər zaman təsirli metod olub. Kontekstual tapşırıqlar imkan yaradır ki, şagirdlər istənilən mövzunun, sözün və ya ifadənin mənasını verilmiş situasiya və ya kontekst vasitəsilə daha tez mənimsəsinlər. Beləliklə bu cür tapşırıqlar şagirdlərə həm düşünməyə, həm də söz ehtiyatını artırmağa imkan verir. Əgər müəllim eyni materialı lövhəyə tək cümlə yazaraq şagirdlərə çatdırmağa çalışsa, şagirdlər onun mənası, işlənmə yeri və s. haqda sərbəst heç bir fikir irəli sürə bilməyəcəklər. Ancaq kontekstual olaraq verilmiş material şagirdlər tərəfindən daha yaxşı qavranılır və onlar üçün yad olan dili daha rəngarəng və mənalı edir.

3. İngilis dilinin tapşırıqlar vasitəsilə tədrisi:

Xarici dilin tədrisi zamanı sinifdə müxtəlif həvəsləndirici və öyrədici tapşırıqların tətbiqinin kiçikyaşlı şagirdlərə təsiri çox böyükdür. Çəkmək, yapışdırmaq, kəsib düzəltmək, məsələ həll etmək və s. kimi tapşırıqların həyata keçirilməsi zamanı şagirdlər nəyisə edərək öyrənirlər və bu da uşaqların motivasiyasını daim yüksək saxlayır və onların öz təxəyyül və yaradıcı gücündən istifadə etməyə şərait yaradır. İngilis dilinin xarici dil kimi tədris olunduğu siniflərdə aşağıdakı tapşırıqlardan istifadə olunur:

- TPR activities
- Listen and do, listen and repeat
- Read and draw

- Problem solving
- Sort it out
- Pairwork , groupwork
- Find someone who is...
- Drawing , colouring, cutting out, making things
- Playing pretend games with masks, puppets, toys, playing dough figures etc.
- Tongue twisters
- Simple poems
- Flashcards
- Guess the words
- Labelling parts, sticking in pictures etc.

4. İngilis dilinin oyunlarla və əyləncə tədrisi:

Sınıfdə oyunların təşkili şagirdlərə ingilis dilinə əyləncəli bir vasitə kimi yanaşmağa kömək edir. Oyunlar oynayarkən uşaqlarda əməkdaşlıq, təmiz rəqabət aparmaq və uduzmağı bacarmaq kimi vərdişlər formalaşır. (Scott Wendy; 85)

Genevieve Roth isə söyləmişdir ki, uşağın ən təbii öyrənmə yolu oyundur. Lakin biz oyunlara yalnız uşaq əyləncəsi kimi yanaşmamalıyıq, oyunlar bütün yaş dövrlərində xarici dillərin tədrisi zamanı tətbiq olunmalıdır. İngilis dilinin tədris olunduğu siniflərdə müəllimlər unutmamalıdırlar ki, sinif kiçikyaşlı uşaqların dili kəşf etdikləri əsas məkandır. Belə siniflərdə motivasiya daim yüksək saxlanılmalıdır. Kiçikyaşlı uşaqların olduğu sınıfdə buna nail olmağın ən effektiv yolu isə oyunların təşkilidir. Belə oyunların oynanılması kiçikyaşlı uşaqlara təbii gələcək və onlar özlərini gərgin deyil, yüngül və əyləncəli mühitdə hiss edəcəklər. Oyunların sadəliyindən, quruluşundan və ya çətinliyindən asılı olmayaraq şagirdlər onlardan dilə aid nəşə öyrənəcəklər. Kiçikyaşlı uşaqlar üçün aşağıdakı oyun nümunələrini göstərmək olar:

- Counting games
- Hangman, word chains, tennis, words from words
- Information gap
- Snakes, Bingo, Monopoly etc.
- Football, drawing points, stepping stones, climb the tower etc.
- Competitions
- Puzzles
- Ball games
- Hide and seek, Treasure, Hunt etc.
- Pantomime, dancing, role play, do the same etc.
- Musical chairs, Freeze
- Yes/no games etc.

Oyunla öyrənmə elə bir prosesdir ki, burada öyrənən özünü kəşf edir. Yəni dərstdə passiv, zəif görünən şagird, oyun əsnasında, rəqabət mühitində daha fəal mövqe tuta bilər. Çünki standart dərslər prosesi azyaşlı uşaqlar üçün darıxdırıcı ola bilər, amma hər hansı oyunun və ya hərəkətli məşğələnin tətbiqi onları tamam başqa atmosferə sala bilər. Bundan başqa tətbiq edilən oyunlar uşaqlarda rəqiblə davranış, udurmağı və udmağı bacarmaq, yoldaşlarla əməkdaşlıq və ya birgə fəaliyyət vərdişlərini formalaşdırır. Onları sürətli düşünməyə təhrik edir, hətta şagirdlərdə daxili özgüvən yaradır.

Oyunların ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, keçmiş və hazırkı (bəzən gələcək) dərslərin inteqrasiyası kimi təzahür edir. Uşaqlar düzgün cavabı tapmaq üçün, qalib olmaq üçün bütün ehtiyat biliklərini işə salırlar və daha çox konsentrasiya olmaq üçün əllərindən gələni edirlər. Uşaqlarda məqsədyönlülük vərdişi formalaşdırır və onlar qoyulmuş hədəfə çatmaq üçün dərslərinin əksinə olaraq ingilis dilinin istifadəsində daha sərbəst olurlar.

Oyun zamanı uşaqlarda şüuraltı zəka və təxəyyül mexanizmləri sinxron hərəkət edir və bu səbəbdən rəqabətçi mühitdə onlar daha sürətli düşünə bilirlər: nə deyəcəklərini, necə hərəkət edəcəklərini, qalib olmaq üçün nə edəcəklərini eyni anda idarə edirlər. Bu da uşaqların psixoloji vəziyyətlərini yaxşılaşdırır və onlara ömürlük müsbət keyfiyyətlər qazandırır. Uşaqlar üçün bu sadəcə oyundur, əyləncəli məşğuliyyətdir, lakin yaranan mühit hətta ən utancaq şagirdi belə biganə qoymur, hər kəs bir hədəf üçün mübarizə aparır. Hədəfə çatmaq və qalib olmaq hissi onları uzun müddət tərk etmir və tədricən mənfi xüsusiyyətlər, dərslərdəki qeyri fəallıq aradan qalxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Sarah Phillips “Young Learners” – Oxford University Press, 1993
2. Wendy A. Scott and Lisbeth H. Ytreberg “Teaching English to Children” – Longman, 1990
3. Genevieve Roth “Teaching Very Young Children, Pre-school and Early Primary” – Richmond, 1998
4. Wolfgang Klein “Second Language Acquisition” – Cambridge University Press, 1986

Лала Мирзаева

**Организация игр для младших школьников в классах, где
английский язык преподается как иностранный язык**

Резюме

Игры для детей являются лучшим средством обучения, наблюдения и понимания. Со дня рождения игры, организованные в соответствии с их возрастными особенностями, обеспечивают эмоциональное, интеллектуальное, социальное и физическое развитие ребенка. Благодаря играм дети познают окружающий мир, могут установить логическую последовательность между

событиями и тем самым расширить свою информационную базу. В дальнейшем игры, более интенсивно применяемые в дошкольном возрасте, должны получить широкое распространение в школьной и учебной среде. В последние годы игры, которые считаются фундаментальным компонентом современных методов, привели к устранению стереотипов преподавания и обучения более серьезным, дистанционным и непрерывным образом.

Ключевые слова: английский язык, игры, увлекательное обучение, игровая мотивация.

Lala Mirzayeva

**Organization of games for young learners in classes where English is taught
as a foreign language**

Summary

Games are children's best way of learning, observation and understanding. From the day of birth, games organized in accordance with their age characteristics ensure the emotional, intellectual, social and physical development of the child. Through games, children understand the world around them, can establish a logical sequence between events, and thus expand their information base. In the future, the games that are applied more intensively in the pre-school age should be widely used in the school and academic environment. In recent years, games, which are considered to be a fundamental component of modern methods, have led to the elimination of stereotypes of teaching and learning in a more serious, remote and continuous manner.

Keywords: English language, games, fun learning, motivation with games

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi: Ped.f.d. Şükürova Fəridə Şahlar qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

b.m. VALİDƏ ABIYEVA
m. AFƏT SƏFİXANOVA
asefixanova@gmail.com
Azərbaycan Tibb Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏYÖNLÜ TƏDRİS VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

XÜLASƏ

Bu məqalədə, dil tədrisində bir metod olan tapşırıq - əsaslı dil tədrisinin müxtəlif məramlarını tədqiq edir. Məqalədə tələbə - müəllim yanaşması göstərilir. Yaxın zamanlarda dilin tapşırıq tədrisində edilmiş çalışmalar hər tərəfli şəkildə incələyərək bu metodun üstünlüklərini göstərilir. Öncə dilin tapşırıq - əsaslı tədrisinin təbiət və ünsiyyətdəki rolu müzakirə olunmuşdur. Bu metodun təməl xüsusiyyətləri, müəllim və tələbə rolları əsas götürülərək tədqiq olunur. Bu metodun üstünlükləri və qeyri-üstünlükləri müzakirə olunur. Tələbə-müəllim yanaşması təhsildə əsas rol oynayır. Ənənəvi öyrənmədə (qrammatik tərcümə - eşitmə, danışma) dil xaricilərə və ikinci dilöyrənənlərə qrup şəklində tədris olunur. Belə halda diqqət nöqtəsində dilin əsas özüdür. Nəinki, dilin daşdığı hər hansı bir məlumat və ya onun istifadə tərzini deyil. Müəllimin məqsədi isə tələbələrə yeni lüğət və dilin qrammatik qaydalarını öyrətməkdir. Tələbələrə yönəldilmiş təhsil və tədrisin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Müasir universitet tələbəsi təkcə və ya digər sahədə istiqamətlənmiş kadr formalaşmamalıdır. O, həm də ünsiyyətə hazır olmalı və daha geniş vasitələrdən istifadə etməsidir. Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə inteqrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşmış proseslərinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdur. Məhz bu sahələr təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əsas etibarilə tələbə - müəllim yanaşmasında audio və video vasitələrdən istifadə tədrisdə əsas yerlərdən birini tutur.

Açar sözlər: tələbəyönlü, tədris, nitq, kontekst.

Mətn tələbəyönlü öyrənmə sisteminin tətbiq edilməsi ilk olaraq, orta məktəblərdən başlayır. Ənənəvi təhsil sistemi bütünlükdə müəllimin auditoriyada olan fəaliyyətinə onun bilik və bacarının tələbəyə köçürülməsinə, tələbələrin passiv dinləyici kimi dərslər prosesində yalnız mühazirə dinləməsinə və qeydlər götürməsinə əsaslanır. Müasir təhsil prosesində məqsədli proqram tərtib olunur. Həmçinin bu prosesin məqsədi müəllimlərdən bilik və bacarıqların tələbəyə köçürülməsi deyil, tələbələrin davamlı özünüidarəetmə və öz düşüncələri arasında əlaqələrin yaradılması, nəzəri bilikləri praktiki yollarla dərinləşdirmək və qazandığı bilik və bacarıqları gələcək peşə fəaliyyətlərində tətbiq etməkdir. Tələbələrə yönəldilmiş təhsil və tədris onların motivasiyanın artırılması, özünü təhlil etməsi və təhsil

prosesinə cəlb olunmasında vacib rol oynayır. Bu səbəbdən, təhsil proqramlarını tərtibi və tədrisi, eləcə də nəticələrin qiymətləndirilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Müəllim tələbə yanaşmasına yönəldilmiş təhsil və tədrisin həyata keçirilməsi xarici dil dərslərində mühüm rol oynayır.

Azərbaycandünyanın müxtəlif ölkələri ilə çoxsaylı əlaqələrinin inkişaf etiyi bir zamanda ölkəmizdə xarici dilləri, xüsusilə də qlobal səviyyədə əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilini öyrənən şəxslərin sayı günü-gündən artmaqdadır. Məqsədimiz tələbələrimizi linqvistik baxımdan savadlı olan dil daşıyıcısı səviyyəsinə çatmaqla yüksək səviyyəli mütəxəssisi hazırlamaqdır. Qarşıya qiyulan məqsədlərinin real olması mütləqdir. Dövrün tələblərinə cavab verən xarici dil, xüsusilə də ingilis dili müəllimlərinin hazırlanması problemini araşdırarkən ilk olaraq xarici dil müəllimi anlayışlarının nə olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Müasir dövrdə dili tədris edən müəllim ilk növbədə tələbələrin tədris edilən dildə kommunikativ səriştəsinin formalaşması üçün səmərəli şəraitin yaradılmasını təmin edə bilən və bu istiqamətdə dil öyrənənlərə hərtərəfli yardım edən bir şəxs olmalıdır. Tələbələrə yönəldilmiş təhsil və tədris tələbələrin mptivasiyanın artırılması, özünü təhlil etməsi və təhsil prosesinə cəlb olunmasında vacib rol oynayır. Bu səbədən, təhsil proqramlarının tərtibi və tədrisi, eləcə də nəticələrin qiymətləndirilməsi diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir. Tələbələrə yönəldilmiş təhsil və tədrisin həyata keçirilməsi aşağıdakıları nəzərdə tutur: tədrisdə yeni dəyişən təhsil üsullarının istifadəsinə imkan yaratmaqla tələbələrin müxtəlifliyinə hörmətlə yanaşmaq və onların ehtiyaclarına xidmət etmək lazımdır.

Müvafiq hallarda tədrisin müxtəlif yollarla həyata keçirilməsini nəzərdən keçirmək və tətbiq etmək mümkündür. Tələbə və müəllim arasında münasibətlərinin qarşılıqlı hörmət əsasında qurulmalıdır. Müəllimlər tədrisin səmərəliyini –təlim nəticələrinin əldə edilib edilmədiyini qiymətləndirə bilirlər. Tədricən öyrənməyə doğru təlom dəyişikliyinə yardım edir. Diqqət müəllimə deyil, təşkilatına verilir (1 səh.8-9). Hazır struktura və istifadə edilməli fellərə malik təlim nəticələrinin yazılmasında geniş istifadə olunur. Təlim nəticələri sadə dildə və aydın təsvir olunmalıdır. Tələbələr nə etməli və nail olmalı olduqca standartlar barədə dəqiq məlumatlı olduqları təhsillərinə daha məsuliyyətli yanaşırlar. İngilis dilini tədris edən hər hansı bir müəllim ilk növbədə kommunikativ səriştəyə malik olmalıdır, yəni həm dil daşıyıcıları, həm də digər mədəniyyətlərə mənsub olan şəxslərə real ünsiyyət zamanı tədris olunan dildən adekvat şəkildə istifadə etmək bacarığına malik olmalıdır. İslahatların uğurla həyata keçirilməsi motivasiya və təhsilin keyfiyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Dillərin tədrisi və müəllim hazırlığı kontekstində “keyfiyyət” anlayışı innovasiya (yenilik) və ənənə, yüksək keyfiyyətin təminatı, tədris planları və tələbələrin seçim azadlığı, idarəçilik və xüsusən tələbəyönümlü tədris prosesi arasında tarazlığı nəzərdə tutur. Proqram və fənlərin təsvirində təlim nəticəsindən istifadə proqramını yaxud modulunun sonunda tələbələrdən nə gözlənildiyini onlara daha aydın şəkildə çatdırır. Bu eləcə də

tələbələrə proqramların seçilməsində və tələbə əsaslı təlimdə fəal iştirakda yardım edir. Proqramın hədəfi tədrisin məqsədinin geniş ümumi ifadəsidir, yəni hər hansı təlim blokunda müəllimin əhatə etdiyi məsələləri göstərir. Təlim nəticələrinin üstünlüklərindən biri ondan ibarətdir ki, tələbələrdən nəyə nail olma tələb olunduğu və nailiyyətlərini necə nümayiş etdirmək lazım olduğu aydın sürətdə göstərilir. Təlim nəticələri müşahidə oluna bilən və ölçülə bilən olmalıdır. Təlim nəticələrini qiymətləndirməyin mümkünlüyünü təmin edir. Bilmək, anlamaq, öyrənmək, məlumatlı olmaq, məruz qalmaq, tanış olmaq və xəbərdar olmaq kimi qeyri müəyyən fəallərdən ibarətdir bu terminlər təlim nəticələrində daha çox tədris hədəfləri ilə əlaqələndirilir. Tələbəyönümlü təsil sistemi öyrənmə prosesində tələbələrə müstəqillik və məsuliyyət təklif edir. Təlim nəticələrinin keyfiyyət bilavasitə öz üzərinə düşür. Tələbələrə verilən bu müstəqillik tələbələrin dərsin materiallarının inkişafına və onların öyrənilməsinə nəzarət etmək qabiliyyətinə malik olduğunu qeyd etmək lazımdır. Ənənəvi tədris sisteminə islahatların tətbiq edilməsi ilk növbədə xarici dildə kommunikativ şəraitə olan yüksən səviyyəli dil müəllimləri hazırlamaq lazımdır. Qlobal səviyyədə ünsiyyətə girə bilən tələbə-müəllim yanaşmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır (2 səh. 5-8). Tələbə yönümlü yanaşmanın əsasını tələbənin dərk etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi, bilik və bacarıqların müstəqil şəkildə əlaqələndirilməsi, informasiya məkanına inteqrasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, əldə olunmuş materialların müstəqil şəkildə təhlil edilməsi, müstəqil şəkildə fərziyyələr irəli sürməsi, mövcud problemlərin həlli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair qərarlar qəbul edə bilmək qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinə gətirib çıxardır. Real dil mühitinin olmadığı bir şəraitdə müəllim tələbələr üçün bir növ nümunə olmalıdır. Müəllim həm dil daşıyıcısı, həm də dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən, lakin dil daşıyıcısı olmayan şəxslərlə ünsiyyətə girərək onların professional maraqları çərçivəsində olan mövzular ətrafında istifadə etmə strategiyası maksimum şəkildə lingvistik baxımdan savadlı olmalıdır. Müəllimin dil vasitələri və diskursu tənzimləyən strukturlardan istifadə etmə strategiyaları maksimum dərəcədə məqsədyönlü olmalıdır. Tələbəyönlü yanaşmanın əsas məqsədi tələbələrin müəyyən problemlərin həllinə, əldə olunmuş biliklərin praktikaya tətbiq etmək maraqlarını stimullaşdırmaq, tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balans saxlamaq şərti ilə bir və ya bir sıra problemlərin həllinə nail olmaq əsas faktorlardan biri kimi qeyd olunmuşdur. Dillərin tələbəyönlü tədrisinin üstünlükdən biri tələbələrin əldə edə ediləcək nailiyyətlərinin nəzərə alınması ilə qurulmasıdır. Dillərin tədrisi prosesi və mənimsəmə metodları tələbələrin nəzərdə tutulmuş nailiyyətlərinin əldə etməsini təmin etməlidir. Xarici dillərin tədrisi sistemi bütövlükdə tələbəyönlümlü olmalı və buna müvafiq olaraq dillərin tədrisi metodların maraq və tələbatların nəzərə alınması ilə seçilməsidir. İstifadə edilən metodların arzu edilən nailiyyətlər və nəticələrə uyğun olması mütləq tələblərdəndir. Tədris prosesinin təşkili zamanı tələbələrin müxtəlif üsullarla

öyrədilməsi və dillərin mənimsəmə prosesinin aktiv, dinamik bir proses olmasını nəzərə almaq olduqca vacibdir (3, səh.22-24). Həm dil müəllimləri, həm də tələbələr tədris kursunun nəticəsi olaraq hansı bilik, vərdiş və bacarıqların əldə ediləcəyi haqqında məlumatlı olmalıdırlar. Müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi bilavasitə onların fəaliyyətinin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Dillərin tədrisi sahəsində çalışan mütəxəssislər kifayət qədər hazırlıqlı və səriştəli olmalıdır. Müəllimin təkmilləşdirilməsi mütləq tələbə nailiyyətlərini daha yüksək səviyyədə olmaların ilə nəticələnməlidir. Tələbəyənlü yanaşmalar müəllimlərdən daha çox məsuliyyət tələb edir. Həmçinin tələbələr bu bacarıqlardan istifadə etməklə müəllimin verdiyi tapşırıqları daha dəqiq yerinə yetirməlidirlər. Tələbələrin mənimsəmə prosesinin daha səmərəli təşkili üçün müəllimlər müasir metolar istifadə etməlidirlər. Tələbəyənlü təhsilin əsas göstəricisi xarici dillərin tədrisi prosesində məhz tələbələrin mövqeyindən yanaşmaqdır. Tələbələrin dili mənimsəməsi strategiyaları ilə təmin etmək olduqca vacibdir. Müxtəlif dil öyrənmə qabiliyyəti olan tələbələr üçün səmərəli şəraitin yaradılması ilə bu məqsədə müəyyən dərəcədə nail olmaq mümkündür. Dili tədris edən müəllimlər tələbələrini tədris olunan xarici dildə ünsiyyət prosesinə cəlb etməli və onların özlərini düzgün qiymətləndirmək üçün kifayət qədər yaranmalıdır. Dillərin tədrisi prosesi bir sıra ictimai, mədəni, iqtisadi, təhsillə əlaqələnen və şərti amillərdən asılı olan, əslində həm müəllim yönümlü, həm də tələbəyənlü yanaşmalardan daha dinamik və mürəkkəb bir prosesdir. Dil müəllimlərinin müasir tələblərə cavab verən təhsilinə anlama gəlməsi barədə anlayışı olmalıdır. Dil müəllimlərinin vəzifəsi tələblərə hərtərəfli yardım etmək, onlara dil sahəsində ən yüksək nailiyyətləri əldə etməyə kömək etməkdir. Müəllimin tələblərə müsbət münasibətin olması mütləqdir. Müəllim əsas amillərdən biridir. Tələbəyənlü təhsil sisteminin tələblərə aşağıdakı kimi faydaları vardır:

- 1) Müstəqil öyrənmə üçün diqqət və məsuliyyət;
- 2) Özünüidarəetmə imkanlarının inkişaf etdirilməsi;
- 3) Auditoriya daxili və auditoriyadan kənar fəaliyyətləri üzrə audın öyrənmə hədəflərinə sahib olmaq;
- 4) Öyrənmə strategiyalarının inkişaf etdirmək və öyrənmə hədəflərini müəyyənləşdirmək.

Tədris zamanı innovativ metodlar və üsullardan istifadə edərək tələbələrin fəallıqlarını nümayiş etdirmək lazımdır. Bu zaman müəllim – tələbə münasibətləri radikal şəkildə dəyişdirilməlidir. Müəllim yalnız nəzarətçi deyil. İlk növbədə tədris prosesinin incəliklərini nəzərə alan və bu prosesi ustalıqla idarə edən şəxs, həm də lazım gəldikdə, tələbələr üçün bilik və informasiya mənbəyi, onlara tədris prosesində hərtərəfli yardım göstərən, fəaliyyətlərini istiqamətləndirilən, tələblərə fərdi şəkildə yanaşmağı bacaran və tələbələrin sərbəst fəaliyyətini stimullaşdıran bir şəxs olmalıdır (4, səh.12-15). Müəllim tədris etdiyi fənnə həvəslə yanaşması bu tədris prosesinin uğurlu olmasını təmin edən əsas şərtlərdəndir. Auditoriyada qarşılıqlı münasibətinin yaranması vacibdir. Dil müəllimləri tələblərlə motivasiyanın

yaradılmasının xidmət edən strategiyalardan istifadə etmək bacarığına malik olmalıdırlar. Tələbəyönümlü tədris zamanı müəllim tələbə münasibətlərinin müsbət, konstruktiv xarakter daşması tədrisin keyfiyyətini təmin edən vacib məsələlərdəndir. Müəllim özü də tələbəyə nəyi, necə və hansı məqsədlə öyrənilməsini, yəni tədrisin məqsədləri, metod və üsulları haqqında məlumat olmalıdır. Tələbəyönümlü tədris prosesində baş verən hər hansı uğursuzluq həm müəllim, həm də tələbələr tərəfindən müsbət xarakterli bir təcrübə kimi qəbul edilməlidir. Ali təhsil müəssisələrində də tələbəyönümlü yanaşmanın böyük əhəmiyyəti vardır. Tədrisdə və üsullardan istifadə etməklə tələbələrin bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Müəllimlər və tələbələr üçün təhsil üsullarının və dəstək xidmətlərinin təmin etdirmək vacib şərtlərdən biridir. Buna əsasən tədris proqramlarının inkişaf etdirmək vacib şərtlərdən biri kimi göstərilmişdir. Tələbə, universitet, iç dünyası və digər maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq şəbəkəsinin yaradılmalıdır. İdarəetmə qərarlarını əsaslandırmaq üçün müvafiq tələbə məlumatlarını toplamaq mühüm şərtlərdən biridir. Tələbəyönümlü tədrisdə tələbələrin şəkayətlərini idarə etmək üçün aydın prosedurların yaradılmasına diqqət yetirmək lazımdır. Bu zaman tədrisdə keyfiyyət təminatı üzrə daxili strukturların yaradılması və akademik bütövlüyün və təhsil prosesində etik davranışlara sadiqliyin gücləndirilməsi işində şərtlərdən biri kimi qeyd olunur.

Abiyeva V.G.

Safixanova A.H.

STUDENT – CENTRED TEACHING OF THE ENGLISH LANGUAGE SUMMARY

Key words: student centred teaching, oral speech, language, context.

Student-centered learning, also known as learner – centered education, broadly encompasses methods of teaching that shift focus of instruction from teacher to student. In original usage, student – centered learning aims are in the hands of students. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners ability to use the target language for communication. The main aim of state programme is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. student – centered instruction focuses on skills and practices that enable lifelong learning. student – centered learning theory practice is based on the constructive learning system. This system emphasizes the learner's critical role in constructing meaning from new information and prior experience. The process of teaching English language should be based on communicative approach to teaching languages. The teacher tries to communicate with the students using this programme. The whole process of teaching oral speech should be goal – oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. This article is devoted to mass media in modern methodology. White

analysine great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect the leasons of literature.

Абыева В.

Сафиханова А.

**ОРИЕНТИРОВАННОЕ НА СТУДЕНТА ПРЕПОДАВАНИЕ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ЕГО АНАЛОГА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: контекст, студент, устная речь, методы.

В данной статье речь идет о современном методе на преподавание английского языка. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему устной речи на английском языке. Процесс английскому язык к в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно-функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный характер. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке. Необходимо обратить внимание на подход «студент-учитель» в обучении английскому языку. Такой подход положительно влияет на развитие устной речи. В данной статье рассматриваются вопросы обучения устной речи. Студенто-центрированное обучение представляет собой тип мышления и культуру высшего учебного заведения. В анализе большое внимание обращено на факты, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль упражнения. Ссылаясь на работы ученых, исследовающих, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что это дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке. Система высшего образования требует модификации, а именно выхода за пределы традиционных методов обучения к студенто-центрированному подходу.

ƏDƏBİYYAT

1. Serjantom Mary “History of English words”, Lond;n, 1974.
2. Cale R.A., D.M.Williams. “Student responses to teacher questions”, Eucational Leadershir, London, 1973.
3. Clarke D.F. “Material adaptation”, London.\Terpensen O. “Gtown and structure of English language”. Oxford.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş. tərəfindən çapa tövsiyə
olunmuşdur**

RƏHİMOVA GÜLNARA SAHİB QIZI

Dosent

Xarici dillər kafedrası

Azərbaycan Tibb Universiteti, Mərdanov qardaşları 58

r.gulnara1963@gmail.com

THE IMPACT OF THE INTERNET ON LANGUAGE SUMMARY

Today the use of technology or the internet represents the newest, broadest and fastest means of exchanging information all over the world. The English language is one of the important means of exchanging various information among different communities.

The influence of technology and internet on modern English language is clearly seen and touched in various ways and means. One thing that the internet has affected strongly is language.

The internet language has some features connected to speech and writing, e.g., phonetic and phonological ones. In addition, it is seen a fully formed language style, with its own vocabulary, abbreviations, spelling and punctuation, grammar, slang and all other features that define a real language style.

The spread of the “internet” language has a tendency to be adopted quickly by its users—the terms written by a specific group quickly become a part of the communication of a larger community on the internet.

The internet proposes many opportunities for different speakers to use different languages for communicating with each other as well. These also open doors for new exchange of ideas. British and American English both are being used in an identical network platform, which leads to the planting of conventions like fresh words, terms, and spellings across both languages. This fuels and gives birth to new ideas and words that ultimately form a part of the language used in common communication.

The analysis of the data showed that the users of the internet and the other technological media were interested in using vocabulary variation represented in the use of acronyms and abbreviations in their text messages, emails, chat-groups, and blogs. It is expected that new vocabulary, new acronyms, spelling errors and punctuation may appear and be used frequently in the future. To be specific, these new forms work in updating the English language. But they at the same time should not change the essence of language.

Key words: technology, internet, language, acronyms, abbreviations.

Since the spread of the internet in the early 1990's, it became a very significant component in the process of globalization and the widespread of the English

language. In fact, the internet also works to preserve the slowly dying languages and dialects of the world in smaller societies. Today the use of technology or the internet represents the newest, broadest and fastest means of exchanging information all over the world. The English language is one of the important means of exchanging various information among different communities.

The influence of technology and internet on modern English language is clearly seen and touched in various ways and means.

Several things:

- It adds a lot of “jargon” vocabulary - words like “byte” and “internet”.
- It adds meaning to existing words that they didn’t have before - like “mouse” and “keyboard” (think “piano”).
- It tends to unify the speech of people around the world because we encounter far more speech from people in remote places. For example, before we had all this technology, in the UK a “billion” was “a million, million” - but now the US meaning (“a thousand million”) has more or less taken over because it’s just too confusing to continue to use the UK meaning.
- It spreads linguistic “memes” far faster and much further than ever before. So things like “the cloud” as a metaphor for a distant and nebulous group of computers appeared from nowhere and was in universal use within maybe 6 months.
- It does also allow numerically small groups of people who spread over larger geographical areas to maintain contact and retain some of their language quirks - this has happened (I believe) with the Welsh language, for example.

It is argued that technological change, to some extent, tends to provoke linguistic and cultural change. That's why dictionaries are permanently ready to add new and typically very trendy words. For instance, the words "cloud", "tablet" and "catfish" are interesting examples of old words with new meanings. She wonders if the internet is ruining proper English. For her, the answer is that looking at the idea that dictionaries.com's 20th birthday is more interesting than most.

The new age of the internet has exerted quite a big impact on every field of life and technology. Today, one can execute tasks that were impossible to do so a few decades ago. Not only that, the internet has opened doors for innovation and improvement in all aspects of life, be it business, science, or technology.

One thing that the internet has affected strongly is language. With the spread of usage of the internet, gadgets such as mobile phones and computers had to be made more advanced as well. And while these gadgets play a major role in making communication possible, a suitable language is always required for meaningful correspondence, particularly across borders.

The question that arises here is—how is the internet affecting language? The written English language is free from any abbreviations and slang, but with the

advancement in the internet, the words used for communication have shortened considerably.

People today are communicating with each other like never before, by using abbreviations, spaces, keystrokes, emojis, and acronyms. Anyone can see that the use of these “abbreviated languages” has badly affected the language of communication globally.

The Impact of Technology on Shaping the Internet Language

The excessive use of technology or internet has wrought significant changes in the daily use of the English language, most of these are neither good or bad, merely different. So, people may ask about the ways technology has changed the way they speak and write, both online and offline. The changes in the English writing of the language of the internet are found in the new vocabularies, new spelling and punctuation, and grammar.

The internet language has some features connected to speech and writing, e.g., phonetic and phonological ones. In addition, it is seen a fully formed language style, with its own vocabulary, abbreviations, spelling and punctuation, grammar, slang and all other features that define a real language style. As Crystal (2001) states, the internet users have the ability to communicate faster and send short text messages to each other. All the abbreviations, acronyms included in the internet language make up most of Netspeak's vocabulary along with lists of coined words and phrases. In particular words, the new vocabulary manipulated in the electronic communication provide a fascinating insight into how quickly new words can be appeared and then abandoned.

Some features of the internet language

1) New vocabulary and abbreviations

One of the most obvious and prominent features is the lexicon that belongs exclusively to the internet. This lexicon does not contain the terminology related to computer science and other relevant subjects. A great number of new words other than technical terms like cable, disk, bit binary, have emerged to reflect particular situations, operations, activities and so on. A popular way of creating internet terminology is to combine two separate words to form a new word, e.g., mousepad, one-click, double-click.

In the process of analyzing the vocabulary used by the internet users, it was found that, for example, the word at, often shown as @ comes to have an increasingly prefixed function: atcomman, atsign, @-party, @- address. This use has come to be influential in non-internet settings.

a) Internet acronyms and text messaging

SMS language or internet acronyms are the abbreviated language and slang words commonly used with mobile phone text messaging, email and instant messaging (online chat application, such as Messenger from Facebook, Instagram, Twitter). In the analysis of text messaging, it was found that these messages don't use

formal English and have many abbreviations. Texts are supposed to be instant, so the use of abbreviations is considered easier and faster than full forms. Therefore, the various types of abbreviations found in chat-groups, text messages, and blogs have been one of the most distinguished features. Acronyms are so common that they normally stand for new full forms of words, e.g., acronyms like BBS (bulletin board system), BCC (blind carbon copy), CID (consider it done), CIO (check it out) and FAQ (frequently asked questions) are frequent abbreviations found in the daily usage of the language of the internet. The various kinds of abbreviations found in the writings of the internet users have been one of its most remarked features. Acronyms are used frequently that they regularly receive comments and replies.

Acronyms found in the language of the internet are no longer a combination of letters. They stand for full meaningful and pronounced as words.

Believe it or not but Facebook has given an entirely different meaning to words like tags, statuses, and posts. As a matter of fact, Facebook is considered one of the most well-known social media sites. Therefore, whatever language is used, gets adopted by a large number of people around the globe.

India, in particular, ranks high in traffic on Facebook, as Indians are quite fond of English and have thus unconsciously contributed to making it an international language. This is the reason some words commonly used on the internet today have Indian origins, such as “Guru” and “Avatar”.

The emails written today are also different from those written in the past. Conventions such as “KR”, which stands for “Kind Regards” have become a trend today. The Internet has also promoted the use of slang language and abbreviations previously unknown by people.

For example, very few people know what “DS” and “DD” stand for—dear son, and dear daughter, respectively. However, some words have become so popular that they have made their way to mainstream media and social media platforms, such as the word “LOL”, which stands for “laugh out loud”.

b) Spelling and punctuation

Distinctive graphology is also a remarkable characteristic of Netspeak or the internet language. For example, the status of capitalization is used distinctively and varies greatly. Most of the instances found in the use of capitals in the Netspeak are not case-sensitive which tend to follow a random use of capital letters or no capitals at all. Sentences including letters beginning with small letters in different position are usually acceptable. For example:

-Jack are you travelling to paris next month

In the above sentence, the message wholly in capitals is considered to be "shouting" and always avoided. On the contrary, words with full capitals add some extra emphasis to be recognized.

-She is VERY beautiful.

-This is a VERY important point.

Spelling is also distinctive in the electronic English language. New spelling conventions have been used and emerged, such as the case of replacing plural –s by –z in particular words like downloadz, serialz, gamez, filez. These spelling errors are frequently used in the electronic writing. But they are not an indication of lack education. Instead, they are purely typical examples of email language.

c) Grammar

As it has been explained earlier the most general features of the internet language distinctiveness are mainly found in graphology and lexicon- the levels of language where it can easily produce innovation and deviation. In related words, grammatical variation or distinction is less frequent. Few instances have been counted in the usage of Netspeak. Particular cases which express verb reduplication take place in some chat=groups but these are not frequent or universal. For instance, a verb is used twice in immediate succession to refer to a group of functions, such as the expression of pain, happiness, pleasure and so on.

-I deleted your message, Lose, lose [I'm stupid]

-How about that! Win, win [the program has performed successfully]

Negative Impact of the Internet on Language

While the internet has played a huge role in making lives easier for many, opening up new avenues of communication, it has also led to the ruin of the English language as we know it. The people of today are commonly using the language used on the internet—the one that has completely destroyed the grammar and writing skills of the young generation.

For example, American English speakers use the term “I am” as “I’m” on their smartphones while texting or emailing. Although slang words had been created solely for the use of small-knit societies such as musicians and their followers, they are being used in more visible environments such as on Facebook and Youtube comments sections.

Internet and Growth in the Use of Languages

The spread of the “internet” language has a tendency to be adopted quickly by its users—the terms written by a specific group quickly become a part of the communication of a larger community on the internet.

In fact, it can be said that the major contribution of the internet to the growth of language is the encouragement of using shorter forms of words instead of using lengthy and hard-to-type terms.

People who say that the internet will make a fresh international creole form of a language actually have misunderstood the development of creole languages. Creole languages are created by the fusion of different languages. Sometimes this fusion is adopted as a language.

For instance, in Haiti, Haitian Creole is used as an official language. However, the internet is not “creolizing” the chief body of the English language, even with various non-native speakers texting in their own languages online.

The Exchange of Ideas

The internet proposes many opportunities for different speakers to use different languages for communicating with each other as well. These also open doors for new exchange of ideas. British and American English both are being used in an identical network platform, which leads to the planting of conventions like fresh words, terms, and spellings across both languages. This fuels and gives birth to new ideas and words that ultimately form a part of the language used in common communication.

The Internet and Language Diversity

As everyone knows, English dominates the internet; the sum of English language content overshadows the number of mother-tongue speakers globally. It has been estimated that almost 80% of network content is based on one of ten languages, out of which most of the work is carried out in German, Korean and Russian languages. However, this is changing, yet there are some groups of languages comprising millions of users that have a small number of local language contents online.

Language diversity on the internet seems to be booming all across multilingual states and regions. For instance, Africa and India are creating their own online content. Websites like Facebook currently are accommodating other languages.

On the other hand, smaller languages that are even practiced by countless people won't be able to reach the same position or quality of content as other leading internet languages like Spanish and Arabic.

Language, the foremost tool of communication, has the ability to strengthen the majority of languages at the cost of minority ones. That's probably the ultimate change that has been brought by the internet to the language universally.

Conclusions

Although the internet has contributed strongly to making advancements in the field of business, science, and technology possible, its contribution to the world of languages is sometimes overlooked. Unconsciously, it has changed the way people communicate with each other via the internet, on social media platforms, and through emails. However, while the effect has mostly been to "shorten" the language, it has also made communication much faster and easier than before.

It is evident that the electronic communication has a remarkable influence on the use of the modern English language. This tendency of using the internet and the other various social media is expected to continue in the nearest and far future introducing new forms of language, like new graphology and net-speak which don't follow the grammatical and syntactic rules of a systematic English writing.

The analysis of the data showed that the users of the internet and the other technological media were interested in using vocabulary variation represented in the use of acronyms and abbreviations in their text messages, emails, chat-groups, and blogs. In addition, spelling variation which is seen as spelling errors was also found.

It is expected that new vocabulary, new acronyms, spelling errors and punctuation may appear and be used frequently in the future. To be specific, these new forms work in updating the English language. But they at the same time should not change the essence of language.

РАГИМОВА ГЮЛЬНАРА САХИБ КЫЗЫ

**ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТА НА ЯЗЫК
РЕЗЮМЕ**

Сегодня использование технологий или Интернета представляет собой новейшее, широкое и быстрое средство обмена информацией во всем мире. Английский язык является одним из важных средств обмена разнообразной информацией между различными сообществами.

Влияние технологий и Интернета на современный английский язык ясно видно и затрагивается различными способами и средствами. Одна вещь, на которую сильно повлиял Интернет, — это язык.

Интернет-язык имеет некоторые особенности, связанные с речью и письмом, например фонетические и фонологические. Кроме того, рассматривается полностью сформированный языковой стиль, со своей лексикой, аббревиатурами, орфографией и пунктуацией, грамматикой, сленгом и всеми остальными признаками, определяющими настоящий языковой стиль.

Распространение «интернет-языка» имеет тенденцию к быстрому усвоению его пользователями — термины, написанные определенной группой, быстро становятся частью общения более крупного интернет-сообщества.

Интернет также предлагает множество возможностей для разных носителей использовать разные языки для общения друг с другом. Это также открывает двери для нового обмена идеями.

Британский и американский варианты английского языка используются на одной и той же сетевой платформе, что приводит к внедрению условностей, таких как новые слова, термины и варианты написания в обоих языках. Это подпитывает и порождает новые идеи и слова, которые в конечном итоге составляют часть языка, используемого в обычном общении.

Анализ данных показал, что пользователи Интернета и других технологических медиа были заинтересованы в использовании словарного запаса, представленного в использовании акронимов и аббревиатур в их текстовых сообщениях, электронных письмах, чат-группах и блогах. Ожидается, что в будущем может появиться и часто использоваться новый словарь, новые аббревиатуры, орфографические ошибки и пунктуация.

Если быть точным, эти новые формы работают при обновлении английского языка. Но они в то же время не должны менять сути языка.

Ключевые слова: технология, интернет, язык, акронимы, аббревиатуры.

RƏHIMOVA GÜLNARƏ SAHIB QIZI
İNTERNETİN DİLƏ TƏSİRİ
XÜLASƏ

Bu gün texnologiyadan və ya İnternetdən istifadə bütün dünyada məlumat mübadiləsinin ən yeni, ən geniş və sürətli vasitəsidir. İngilis dili müxtəlif icmalar arasında müxtəlif məlumat mübadiləsinin vacib vasitələrindən biridir.

Texnologiyanın və internetin müasir ingilis dilinə təsiri aydın görünür və müxtəlif üsul və vasitələrlə özünü göstərir. İnternet dilə çox təsir etdi.

İnternet dili nitq və yazı ilə bağlı bəzi xüsusiyyətlərə malikdir, məsələn, fonetik və fonoloji. Bundan əlavə, özünəməxsus lüğət, abbreviatura, orfoqrafiya və durğu işarələri, qrammatika, jarqon və real dil üslubunu müəyyən edən bütün digər xüsusiyyətləri olan tam formalaşmış dil üslubu nəzərdən keçirilir.

"İnternet dili"nin yayılması onun istifadəçiləri tərəfindən tez mənimsənilməyə meyllidir - müəyyən bir qrup tərəfindən yazılmış terminlər tez bir zamanda daha böyük İnternet icmasının ünsiyyətinin bir hissəsinə çevrilir.

İnternet həm də müxtəlif nətiqlərə bir-biri ilə ünsiyyət qurmaq üçün müxtəlif dillərdən istifadə etmək üçün bir çox imkanlar təklif edir. Bu, həm də yeni fikir mübadiləsi üçün qapı açır. İngilis dilinin İngilis və Amerika versiyaları eyni şəbəkə platformasında istifadə olunur və bu, hər iki dildə yeni sözlər, terminlər və orfoqrafiya kimi konvensiyaların tətbiqinə gətirib çıxarır. O, adi cəmiyyətdə istifadə olunan dilin bir hissəsinə çevrilən yeni ideya və sözləri qidalandırır və yaradır.

Məlumatların təhlili göstərdi ki, İnternet və digər texnoloji media istifadəçiləri öz mətn mesajlarında, e-poçtlarında, çatlarında və bloqlarında abreviatura və abbreviaturaların istifadəsi ilə təmsil olunan lüğətdən istifadə etməkdə maraqlıdırlar. Gələcəkdə yeni lüğətin, yeni abbreviaturaların, orfoqrafik xətalarnın və durğu işarələrinin meydana çıxacağı və tez-tez istifadə olunacağı gözlənilir. Dəqiq desək, bu yeni formalar ingilis dilini yeniləyərkən işləyir. Amma eyni zamanda dili dəyişməməlidirlər.

Açar sözlər: texnologiya, internet, dil, akronimlər, abbreviaturalar.

References:

1. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1259632.pdf>
2. <https://theconversation.com/how-technology-is-changing-language-and-the-way-we-think-about-the-world-35856>

3. <https://www.ccjk.com/impact-of-internet-on-language/>
4. <https://www.quora.com/What-is-the-impact-of-technology-on-language>
5. <https://www.midad.edu.iq/wp-content/uploads/2019/12/44-The-Impact-of-Technology-on-Modern-English-Language.pdf>
6. <https://www.harvard.co.uk/the-impact-of-technology-on-the-words-we-use/>
7. <https://toppandigital.com/us/blog-us/how-the-internet-is-changing-language/>
8. <https://www.oxford-royale.com/articles/4-ways-internet-english-language/>
9. <https://revistaeduweb.org/index.php/eduweb/article/view/448>
10. https://www.researchgate.net/publication/327364344_The_impact_of_the_internet_on_the_language_of_literary_discourse

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SƏMƏDOVA MƏLAHƏT

ADPU

Üzeyir Hacıbəyli, 68

malahat.samadova@yahoo.com

RUS DİLÇİLİYİNDƏ KÖK SÖZ YUVALARININ TƏDQIQI

Xülasə

Dilçilikdə kök sözlərin tədqiqinin zəngin tarixi vardır. Rus kök sözlərin semantik-derivativ təkamülü N.İ.Qreç və Q.P.Pavski tərəfindən araşdırılmışdır. Lakin XX əsrin 60-cı illərinə qədər kök söz yuvaları sinxron baxımdan tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Kök söz yuvalarının müxtəlif metodların tətbiqi ilə araşdırılması XX əsrin 70-ci illərindən başlamışdır. Kök söz yuvalarının söz yaradıcılığı sistemində tədqiqi struktur dilçilik müstəvisində ilk dəfə P.A.Soboleva, E.L.Qinzburq, A.N.Tixonov tərəfindən aparılmışdır. Bu dövrdə kök söz yuvaları söz yaradıcılığı və etimoloji baxımdan daha geniş araşdırılmağa başladı.

Keçən əsrin 70–90-cı illərində A.N.Tixonovun əsərləri kök söz yuvaları nəzəriyyəsinin tədqiqində xüsusi səhifə açdı. A.N.Tixonovdan sonra kök söz yuvaları müxtəlif aspektdən araşdırılmağa başladı.

Açar sözlər: Lügət fondu, eyniköklü sözlər, söz yaradıcılığı, nüvə sözlər, koqnitiv və praqmatik istiqamətlər

Rus dilinin söz yaradıcılığı sisteminə kök söz yuvaları aspektindən yanaşma XX əsrin 60-cı illərindən geniş vüsət almışdır. Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq isə kök söz yuvalarının struktur paradiqmatika müstəvisində araşdırılması başlamışdır. Bu baxımdan söz kök yuvaları applikativ söz yaradıcı modelin çərçivəsində öyrənilir. Həmin nəzəriyyələrə əsasən sözyaradıcı strukturun mexanizmi derivativ komplekslərin özəlliklərinə əsaslanmışdır. Strukturalist elmi paradiqmin təsiri ilə yaranan applikativ sözyaradıcı model kök söz yuvalarının universal metoduna çevrildi. Bu baxımdan müasir rus dilçilərindən İ.V.Altmanın “Особенности русских глаголов и структура словообразовательных гнезд” (“Kök söz yuvalarının strukturu və rus dilində feillərin xüsusiyyətləri”), E.L.Qinzburqun “Словообразование и синтаксис” (“Söz yaradıcılığı və sintaksis”) əsərləri diqqətəlayiqdir.

V.V.Vinoqradov “Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии” (“Söz yaradıcılığı, onun qrammatika və leksikologiyaya

münasibəti”) adlı əsərində söz yaradıcılığının və kök söz yuvalarının qrammatika və leksikologiya ilə qarşılıqlı münasibətindən bəhs edir.

Q.A.Boçkareva “Корневые гнезда слов в современном русском языке” “Müasir rus dilində kök söz yuvaları” adlı əsərini kök söz yuvalarının təkamül aspektlərinə həsr etmişdir.

E.L.Qinzburqun “Словообразование и синтаксис” (“Söz yaradıcılığı və sintaksis”), “К разработке критериев направления производности” (“Söz yaradıcılığı istiqamətlərinin əsas meyarlarının təsnifi”) adlı əsərlərində, M.N.Yansenetskayanın “Семантические вопросы теории словообразования” (“Söz yaradıcılığı nəzəriyyəsinin semantik problemləri”) əsərlərində kök söz yuvalarının leksik-semantik və leksik-qrammatik problemlərindən bəhs olunur.

A.İ.Moiseyevin “Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке” (“Müasir rus ədəbi dilində söz yaradıcılığının əsas məsələləri”), L.A.Şelyaxovskayanın “Типология словообразовательных гнезд и ее связь с системными единицами лексики” (“Kök söz yuvalarının tipologiyası və onun leksik sistemin vahidləri ilə əlaqəsi”) adlı tədqiqatlarında sözyaradıcı yuvaların quruluş tipologiyasından bəhs olunur.

R.Z.Muryasovun “К теории парадигматики в лингвистике” (“Dilçilikdə paradiqmatika nəzəriyyəsi haqqında”), A.N.Tixonovun “Русский глагол: проблемы теории и лексикографирования” (“Rus dilində feil: nəzəri və leksikoqrafik problemlər”) və “Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка” (“Müasir rus dilinin söz yuva lüğətinin tərtibi problemləri”) adlı araşdırmalarında sözyaratma sisteminin əsas qanunauyğunluqlarından, kök söz yuvalarının tədqiqat perspektivlərindən söhbət açılır.

A.N.Tixonovun A.S.Pardayevlə birgə yazdığı “Роль гнезд однокоренных слов в системной организации русской лексики (отраженная синонимия, отраженная антонимия, отраженная омонимия)” (“Rus dilində leksikanın sistemli təşkilində eyni kök sözlü yuvaların rolu, kök söz yuvalarında əks olunmuş sinonimlik, antonimlik və omonimlik”), P.N.Cambazovla həmmüəllif olduğu “Современный русский язык. Морфемика. Словообразование” (“Müasir rus dili. Morfemika. Söz yaradıcılığı”) adlı kitablarında kök söz yuvalarına daxil olan dil vahidləri leksik-semantik baxımdan araşdırılır.

Kök söz yuvalarının semantik sahələrinin assosiativ-derivation baxımdan araşdırılması da diaxronik və sinxronik baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən S.Q. Babiçin, A.N. Tixonovun, A.Q. Rijkovanın əsərləri maraqlıdır.

S.Q.Babiçin “Семантико-derivационные отношения в словообразовательном гнезде русских имен существительных” (“Rus dilində isimlərin kök söz yuvalarında semantik-derivation münasibətlər”), A.Q.Rijkovanın “Гнезда однокоренных слов как элементы лексико-семантического поля” (“Kök söz

yuvaları leksik-semantik sahənin elementi kimi”), adlı tədqiqatlarında kök söz yuvalarında isimlərin semantik derivation münasibətləri, kök söz yuvalarının leksik-semantik sahənin komponenti kimi araşdırılması, eyniköklü sözlərin antonimliyi kimi nəzəri problemlər diqqəti cəlb edir.

Kök söz yuvaları poetik dil və üslubiyyat problemləri baxımından V.V.Vinoqradovun “Об основном словарном фонде и его словообразующей роли в истории языка” (“Əsas lüğət fondu və onun dil tarixində sözyaradıcı rolu”), V.N.Vinoqradovanın “Стилистически маркированные слова в составе словообразовательных гнезд” (“Kök söz yuvaları tərkibində üslubi baxımdan markerləşmiş sözlər”) və L.A.Novikovun “Словообразование поэтики и поэтика словообразования” (“Poetikada söz yaradıcılığı və söz yaradıcılığında poetika”) əsərlərində hərtərəfli araşdırılmışdır.

Derivation sistemlər kök söz yuvaları və ənənəvi elmi paradigmlər baxımından M.O.Loykonun “Семантические формальные аспекты в отадективных словообразовательных цепочках” (“Adyektiv söz zəncirlərində semantik və formal aspektlər”) əsəri xüsusi maraq doğurur.

Ümumi nəzəri problemlərin ənənəvi elmi paradigmlər çərçivəsində araşdırılması baxımından İ.A.Şirşovun “Теоретические проблемы гнездования” (“Söz yuvalarının nəzəri problemləri”) əsəri çox maraqlıdır.

Kök söz yuvalarının sinxroniya və diaxroniyada müqayisəli planda araşdırılması nöqtəyi-nəzərindən A.A.Ufimsevanın “Типы словесных значений” (“Söz mənalарının tipləri”), İ.S.Uluxanovun “Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация” (“Rus dilinin söz yaradıcılığı sisteminin vahidləri və onların reallaşması”), O.T.Kosarenkonun “Деривационные возможности корневых морфем в близкородственных языках” (“Yaxın qohum olan dillərdə kök morfemlərin derivation imkanları”) əsərləri diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Rus dilinin söz yaradıcılığı sisteminə kök söz yuvaları aspektindən yanaşma XX əsrin 60-cı illərindən geniş vüsət almışdır. Bu zamandan başlayaraq isə kök söz yuvalarının struktur paradiqmatika müstəvisində araşdırılması başlamışdır. Bu baxımdan söz kök yuvaları applikativ söz yaradıcı modelin çərçivəsində öyrənilir. Həmin nəzəriyyələrə əsasən sözyaradıcı strukturun mexanizmi derivativ komplekslərin özəlliklərinə əsaslanmışdır. Strukturalist elmi paradigmin təsiri ilə yaranan applikativ sözyaradıcı model kök söz yuvalarının universal metoduna çevrildi. Bu baxımdan müasir rus dilçilərindən İ.V.Altmanın “Особенности русских глаголов и структура словообразовательных гнезд” (“Kök söz yuvalarının strukturu və rus dilində feillərin xüsusiyyətləri”), E.L.Qinzburqun “Словообразование и синтаксис” (“Söz yaradıcılığı və sintaksis”) əsərləri diqqətəlayiqdir.

P.A.Sobolevanın “Словообразовательная полисемия и омонимия” (“Söz yaradıcılığında çoxmənalılıq və omonimlik”) əsəri də bu nöqteyi-nəzərdən çox maraqlıdır.

V.V.Lopatinin “Русская словообразовательная морфемика: проблемы и принципы описания” (“Rus dilinin sözyaradıcı morfemləri: problemlər və təsvir prinsipləri”), S.Uluxanovun “Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания” (“Rus dilində sözyaradıcılığı semantikasi və onun təsvir prinsipləri”), N.Y.Avinanın “Развитие словообразовательных гнезд в русском языке XI-XV веков” (“XI-XV əsrlər rus dilində kök söz yuvalarının təkamülü”) kimi araşdırmalar kök söz yuvalarının struktur-semantik təsviri, kök söz yuvalarının integrativ nəzəriyyəsi, kök söz yuvalarının freym modelləşdirilməsi və s. aspektlərdən böyük maraq kəsb edir.

Rus dilçiliyində isimlərin, sifətlərin və feillərin əsasında yaranmış kök söz yuvaları da hərtərəfli öyrənilmişdir. Bu baxımdan Y.S.Azarxın “Словообразование и формообразование существительных в истории русского языка” (“Rus dilinin tarixində isimlərin söz və forma yaradıcılığı”), S.Q.Babiçin “Семантика деривационных отношений в словообразовательном гнезде русских имен существительных” (“Rus dilində kök söz yuvalarında isimlərin semantik derivation münasibətləri”), L.P.Biryukovanın “К вопросу о мотивационных отношениях в словообразовательных гнездах глаголов движения” (“Kök söz yuvalarında hərəkət feillərinin motivasion münasibətlərinə dair”), R.S.Qilmanovanın “Словообразовательные гнезда параметрических прилагательных с исходным полисемантичным словом” (“Çoxmənalı söz əsasında yaranmış ölçü bildirən sifətlərin kök söz yuvaları”), E.L.Qinzburqun “Классификация словообразовательных гнезд от первообразных прилагательных” (“İlkin sifətlər əsasında yaranmış kök söz yuvalarının təsnifatı”), N.S.Dmitriyeva, R.F.Qazizova və L.M.Novikovanın “О словообразовательных гнездах глаголов движения” (“Hərəkət feillərinin kök söz yuvaları haqqında”), E.P.Kadkalovanın “К перспективам изучения словообразовательных гнезд” (“Kök söz yuvalarının öyrənilmə perspektivləri barədə”), “Семантика как фактор развития словообразовательной цепочки” (“Semantika kök söz zəncirinin inkişaf faktoru kimi”), A.C.Kakayevanın “Лексико-семантические отношения однокоренных слов в словообразовательной цепочке непроезженных многозначных имен прилагательных” (“Çoxmənalı sadə sifətlərin kök söz yuvalarında birköklü sözlərin leksik-semantik münasibətləri”), R.S.Kdırbaevanın “Структура словообразовательных гнезд с исходным словом – именем существительным в современном русском языке” (“Müasir rus dilində isimlər əsasında yaranmış kök söz yuvalarının strukturu”), O.M.Kimin “К изучению семантической структуры словообразовательного гнезда” (“Kök söz yuvasının semantik strukturunun öyrənilməsinə dair”), İ.İ.Kovalikin “Корень слова и его роль в словообразовательном гнезде” (“Sözün kökü və kök söz yuvasında onun rolu”),

S.Sobirovun “Словообразовательные парадигмы в гнездах имён существительных наименований лица в современном русском языке” (“Müasir rus dilində şəxs adları bildirən isimlərin kök söz yuvalarında sözyaradıcı paradigmlər”), B.B.Tadjibaevin “Типология отадъективных словообразовательных цепочек в современном русском языке” (“Müasir rus dilində sifətlər əsasında düzəlmiş kök söz zəncirlərinin tipologiyası”), R.Y.Tökmedjini “Словообразовательные гнезда наречий в современном русском языке” (“Müasir rus dilində zərflərin kök söz yuvaları”), İ.A.Furqelin “Типы семантических отношений в словообразовательных гнездах” (“Kök söz yuvalarında semantik münasibətlərin tipləri”), A.N.Tixonovun “Rus dilinin söz yaradıcılığı lüğəti” nəzəri və tətbiqi söz yaradıcılığının inkişafına təkan verdi.

Derivatologiyanın təkamülündə İ.A.Şirşovun lüğəti yeni pillə oldu. İ.A.Şirşovun bu lüğətində söz yaradıcılığı və leksikoqrafiya aspektləri birləşmişdi. Bu lüğətdə təqdim olunmuş leksik kök söz yuvaları leksikoqrafik informasiyanın yeni formasını yaratdı. Hər bir lüğət məqaləsində derivatların kök söz yuvalarının nüvə sözləri və digər derivatları ilə əlaqəsi təqdim olunur.

İ.A.Şirşov “Теоретические проблемы гнездования” (“Kök söz yuvalarının nəzəri problemləri”) adlı əsərində qeyd edir ki, kök söz yuvası leksik və sözyaradıcı elementlərin mexaniki birləşməsi deyildir, kök söz yuvasının komponentləri leksik və sözyaradıcı yarımsistemlərin özünəməxsus birləşməsi, üzvi vəhdətidir. Bu komponentlərin təcrid olunmuş şəkildə araşdırılması dilin vəhdət nəzəriyyəsini pozur.

Rus dilçiliyində kök söz yuvalarının strukturalist və semantik paradigmlərinin araşdırılması lüğətlərdə və qrammatikalarda öz əksini tapdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Виноградов, В.В. Об основном словарном фонде и его словообразующей роли в истории языка // Виноградов В.В. – Избранные труды. Лексикология и лексикография, – Москва: Наука, – 1977. – 476 с., с. 47-68.
2. Гинзбург, Е.Л. Словообразование и синтаксис / Е.Л. Гинзбург. – Москва: Наука, – 1979. – 264 с. Тихонов, А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка / А.Н.Тихонов. – Самарканд: – 1971. – 387 с.
3. Тихонов, А.Н., Джамбазов, П.Н. Современный русский язык. Морфемика. Словообразование / А.Н.Тихонов, П.Н.Джмбазов. – Москва: Цитадель-трейд, – 2001. – 180 с.
4. Улуханов, И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания / И.С.Улуханов. – Москва: Наука, – 1977. – 432 с.

5. Ширшов, И.А. Теоретические проблемы гнездования / И.А.Ширшов. – Москва: Прометей, – 1999. – 236 с.
6. Щербак, А.М. Сравнительная морфология тюркских языков / А.М.Щербак. – Москва Наука, – 1979. – 246 с.

SAMADOVA MALAHAT

STUDY OF ROOT WORD SLOTS IN RUSSIAN LINGUISTICS

SUMMARY

The study of root words in linguistics has a rich history. The semantic-derivative evolution of Russian root words was investigated by N. I. Grech and G. P. Pavski. But until the 60s of the 20th century, root word slots were not involved in research from a synchronic point of view.

The study of root word slots with the application of various methods began in the 70s of the 20th century. The study of root word slots in the system of word creation was first conducted by P.A. Soboleva, E.L. Ginzburg, A.N. Tikhonov at the level of structural linguistics. In this period, root word slots began to be studied more widely from the point of view of word creation and etymology.

In the 70s and 90s of the last century, the works of A.N. Tikhonov opened a special page in the study of the root words slots. After A.N. Tikhonov, root word slots began to be investigated from different aspects.

Keywords: Vocabulary, cognates, word creation, core words, cognitive and pragmatic directions

САМЕДОВА МАЛАХАТ

ИЗУЧЕНИЕ ГНЕЗД КОРНЕЙ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

РЕЗЮМЕ

Изучение корней слов в языкознании имеет богатую историю. Семантико-производную эволюцию русских корневых слов исследовали Н. И. Греч и Г. П. Павский. Но до 60-х годов 20 века гнезда корневых слов не привлекались к исследованиям с синхронической точки зрения. Но до 60-х годов 20 века гнезда корневых слов не привлекались к исследованиям с синхронической точки зрения.

Изучение гнезд корней слов с применением различных методов началось в 70-х годах 20 века. Изучение гнезд корней слов в системе словотворчества впервые было проведено П. А. Соболевой, Е. Л. Гинзбург, А. Н. Тихоновым на уровне структурной лингвистики. В этот период корневые

гнезда слов стали изучаться более широко с точки зрения словотворчества и этимологии. В 70-х и 90-х годах прошлого века работы А. Н. Тихонова открыли особую страницу в изучении теории гнезд корней слов. После А. Н. Тихонова гнезда корневых слов стали исследовать с разных сторон.

Ключевые слова: Лексика, однокоренные слова, словотворчество, ключевые слова, когнитивно-прагматическая направленность.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Məmmədova Qəribə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜNAY TƏVƏKGÜL QIZI ƏFƏNDİYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Rəşid Behbudov küç. 134

FEİLİN FORMALARI VƏ ONUN KONYUKTİV ŞƏKLİ

Açar sözlər: *feil, təsirli, təsirsiz, zaman formaları, konyuktiv*

Xülasə:

Məqalədə feilin formalarından və onun konyuktiv formasından bəhs edilir. Feillər hərəkəti, vəziyyəti yerinə yetirir. Onlar cümlənin subyektinin yerinə yetirdiyi hərəkətləri, eləcə də halları, anlayışları və prosesləri ifadə edə bilir.

Alman dilində feillər sintaktik cəhətdən keçidli və ya keçidsiz feillərə bölünür. Birincilər hərəkətin icra olunduğu obyektə, yəni vasitəsiz tamamlığı tələb etdiyi halda, ikincilər heç bir tamamlıq tələb etmir.

Alman dilində feillər sintaktik cəhətdən təsirli və ya təsirsiz feillərə bölünür.

Təsirli feillər passiv konstruksiyalarda da işləyə bilər. Bu zaman yiyəlik halı cümlənin əvvəlinə keçir. Təsirsiz feillər özlərindən sonra tamamlıq qəbul etməyən feillərdir. Bəzən eyni feil omonim olaraq həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi çıxış edir. Alman dili feillərini təsirli və təsirsiz feillər olmaqla iki yerə bölürlər ki, bunu da bəzən növ paradigması kimi qələmə vermək istəyirlər.

Alman dilində feilin adətən 3 forması var: indikativ, imperativ, konyunktiv formaları.

Açar sözlər: *feil, təsirli, təsirsiz, zaman formaları, konyuktiv*

Alman dilində feillər sintaktik baxımdan tranzitiv və ya keçid feillərinə və intransitiv və keçməz feillərinə bölünür. Birincilər hərəkətin üzərinə keçdiyi obyektə, yəni vasitəsiz tamamlığı tələb etdikləri halda, ikincilər isə heç bir tamamlıq tələb etmir. Məsələn, /Te:zən/ (lesen) “oxumaq” nə? və nəyi? suallarını tələb edərsə, /'zıtsən/ (sitzen) “oturmaq” feili harada? nə üçün? suallarını tələb etməklə hərəkətin yerini və məqsədini tələb edir. Bu məsələ eynilə Azərbaycan və rus dillərində də belədir: /читать/, /сидеть/, /oxumaq/ və /oturmaq/ və s. Birincilərdən partisip II məchul növ, ikincilərdən isə məlum növ yaranır [1, s. 90].

German verb	English verb	Simple Past
bringen	(to) bring	brachte
danken	(to) thank	dankte
denken	(to) think	dachte

dürfen (to) be allowed to durfte

Məsələn,

Er verkauft das Auto (He is selling the car). – təsirli feil;

er lacht (he laughs), sie wartet immer (she is still waiting), ich reise viel (I travel a lot) və s. – təsirsiz feillər.

Təsirli feillərə yiyəlik halı gətirən feillər daxildi (hərəkəti bilavasitə kim/nə alır). Məsələn:

Sie macht jedes Jahr mit ihrer Familie Urlaub an der Ostsee.

etwas machen

Heute hat Vera mit ihren Kindern eine Sandburg gebaut.

etwas bauen

Vera beobachtet ein Schiff.

etwas/jemanden beobachten

Das Schiff fährt Passagiere nach Schweden.

etwas/jemanden fahren

Təsirli feillər passiv konstruksiyalarda da işlənə bilər. Bu zaman yiyəlik halı cümlənin əvvəlinə keçir [2, s. 11]. Məsələn:

Urlaub wird an der Ostsee gemacht.

Eine Sandburg ist von Vera und ihren Kindern gebaut worden.

Ein Schiff wird beobachtet.

Passagiere werden nach Schweden gefahren.

Təsirsiz feillər özlərindən sonra tamamlıq qəbul etməyən feillərdir.

Vera ist an der Ostsee.

Am Horizont geht die Sonne unter.

Ein Schiff fährt auf dem Meer entlang.

Bəzən eyni feil omonim olaraq həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi çıxış edir. Alman dili feillərini təsirli və təsirsiz feillər olmaqla iki yerə bölürlər ki, bunu da bəzən növ paradiqmi kimi qələmə vermək istəyirlər [3, s. 26].

Bəzən feillərin keçər və keçməz olmasının onun partisip II forması ilə sübut etməyə çalışırlar. Keçər feillərin partisip II hərəkətin bitdiyini, ancaq keçməz feillərin II forması isə hərəkətin bir zamansız davam etdiyini, əksər hallarda isə bir zaman daxilində baş verdiyini bildirir.

Alman dilində feillərin şəkil paradiqmi vardır. Şəkil paradiqmi bir neçə mənə ifadə edir:

1. O, danışanın gerçəkliyə münasibətini ifadə edir. Bu zaman hərəkət ya tamamlanır, ya tamamlanıb, ya da tamamlanacaq.

2. Danışan dinləyəni hər hansı bir hərəkətə vadar edər, onu təhrik edər.

3. Hərəkətin icraçısının hər hansı bir hərəkətə münasibəti, digər hərəkəti görmək üçün onun hazırlığı. Qeyd edək ki, bu, həmişə birinci hərəkətlə bəhəm baş verir.

4. Hərəkətin icra olunduğu üçüncü şəxs adından verilir, danışan verilən məlumatın dəqiqliyinə zəmanət verə bilmir.

Qeyd edək ki, konkret danışığ aktında bu sadalanan modallığın çox müxtəlif ifadəsi olur. Odur ki, hər zaman modallığın ifadəsini təhlil edərkən konkret mətndən və ya danışığ məqamından çıxış etmək lazımdır. Əsas məsələ real gerçəkliyə münasibət və icra olunan hərəkətin reallıq dərəcəsidir.

Alman dilində feilin adətən 3 şəklini fərqləndirirlər: indikativ (xəbər şəkli), imperativ (əmr şəkli), konyunktiv (arzu şəkli) [4, s. 140].

İndikativ real hərəkətin icrasını bildirir. İmperativ danışanın iradəsini başqası icra edir. Konyunktiv isə danışanın istək və arzusunun mümkünlüyünü və ya ehtimal olduğunu ifadə edir. Məsələn:

İndikativ: />e.R ``3Raept/- (Er schreibt)- “O yazır”. //>e.R hat gə ``3Ri:bən// -(Er hat geschrieben) – “O yazdı”), //>e.R viRt ``3Raebən// -(Er wird schreiben) – “O yazacaq”.

Imperativ: !'ge: na.x ``haozə!- (!Geh nach Hause!) -“!Evə get!” və ya /,v)lən vi.R na.x ``haozə 'ge:ən// -(Wollen wir nach Hause gehen) – “Gəl evə gedək” və s.

Konyunktiv: Hərəkətin baş tutması güman edilə ya da fikrən baş verə bilər. Məsələn, />e.R hEtə gə ``3Ri:bən//-(Er hätte geschrieben)- “O, yazmış olar”. /di. >'aof,ga:bə ve.Rə mc,t tsu.``lö:zən// -(Die Aufgabe wäre nicht zu lösen)- “Tapşırığı yerinə yetirmək mümkünsüz idi.”

Bəzən feilin 4-cü şəklini də fərqləndirməyə cəhd göstərilir ki, bunun adı kondisionalıdır. Ancaq bu şəkil konyunktivə sinonim olaraq onu morfoloji cəhətdən sinonim kimi götürmək olar, hərçənd ki, formal baxımdan o, konyunktivdən fərqlənir [5, s. 10].

Konyunktiv alman dilində çox geniş yayıhb. Çünki o, imkan daxilində mümkün olanları, arzu olunanı bildirir. Konyunktivin işlənməsi ən çox danışan şəxsin yox, 3-cü şəxsin fikrini ifadə etməyə yönəlib. Rus və Azərbaycan dillərində bunun ifadəsi üçün daha çox xüsusi hissəciklərdən istifadə olunur: /*да, мол, как-будто, якобы, гуйа, deyirlər, güman ki* və s./. Bu zaman şübhə, güman ifadə olunur. Məsələn, / Он мол сам знает// (O özü bilir) və s. Alman dilində isə bu cür ifadələr başqasının sözlərini ötürəndə istifadə olunur.

Alman dilində konyunktivin modallığı ifadə etməsi 3 qrupa bölünür:

- 1) Optativ modallığı, arzu olunan hərəkətin ifadəsi;
- 2) Potensial modallıq (imkan daxilində hərəkətin ifadəsi);
- 3) Üçüncü şəxsin fikrini ifadə edəndə modallıq.

Konyuktivin indikativin bütün formalarına uyğun formaları vardır. Bundan başqa iki forması da var ki, bunlara kondisionalı formaları deyilir. Yuxarıda qeyd olunan mənalar aşağıdakı şəkildə ifadə olunurlar. Arzu edilən hərəkət prezens, preterit və pluskvamperfektlə ifadə olunur.

Potensial funksiya isə preterit, pluskvamperfekt, kondisionalı I və II ilə ifadə oluna bilər.

Başqasının fikrini bildirmək üçün isə bu formalardan istifadə olunur: 1. Prezenslə; 2. Perfektlə; 3. Futurumla; 4. Preteritlə; 5. Pluskvamperfektlə; 6. Kondisional I ilə; 7. Kondisional II ilə.

İndi konyunktivin ayrı-ayrı funksiyalarını daha ətraflı şərh edək. Optativ funksiyada optativ bir neçə mənə bildirə bilər.

Arzu ifadə edən cümlədə preterit və pluskvamperfektlə ifadə olunur. Özü də birinci yerdə icra edilən arzunu, axırıncılar isə icra edilməyən və ya yerinə yetirilməmiş arzu bildirir, həm də böyük emosiya ilə bildirir.

Potensial modallıq ifadəsi çox geniş yayılıb. Bu zaman preterit və pluskvamperfekt, həmçinin kondisional I və II, özü də preterit və kondisional I indiki və gələcək zamanı, pluskvamperfekt və kondisional II keçmiş zamanı ifadə edir.

Preterit və pluskvamperfekt konyunktiv, həmçinin kondisional çox ehtiyatlı, əminlik olmayan mənalarda işlənir. /man z)ltə ``za:gən/... -(Man sollte sagen...)- “Demək lazımdır ki,...”. Buraya həmçinin ehtiyatlı şəkildə deyilən xahişə aiddir. Məsələn, /vYRdən zi.mi.R bitə ``za:gən/...(Würden sie mir bitte sagen...)- “Zəhmət olmasa, mənə deyə bilərsinizmi...” [5, s. 16]

Digər şəxsin ifadəsinin vasitəsi kimi konyunktiv əsasən vasitəsiz nitqdə budaq cümlədə işlənir. Burada konyunktiv sabit deyil və əsasən indikativlə əvəz olunur.

Qüvvətli, zəif və qarışıq feillərin kökünə /-ə/ saiti artırmaqla düzəlir. Qüvvətli feillərin indiki zaman konyunktivi xəbər şəkildən onunla fərqlənir ki, onlarda kök saiti dəyişməz qalır. Feil təsrif olunanda preterit indikativin şəxs sonluqları aşağıdakı kimi olur:

	Şəxs	Kəmiyyət	
		Təkdə	Cəmdə
I	-	-	-n
II	-st	-st	-t
III	-	-	-n

Qüvvətli, zəif və qarışıq feillərin konyunktivdə təsrifi:

/^Finde	`kEne	`za:gə	`fa:Rə	`ge:bə	`Re:də
/^fində+st	`kEnə+st	`za:gə+st	`fa:Rə+st	`ge:bə+st	`Re:də+st
/^fində	`kEne	`za:gə	`fa:Rə	`ge:bə	`Re:də
/^findən	`kEnən	`za:gən	`fa:Rən	`ge:bən	`Re:dən
/^finde+t	`kEnə+t	`za:gə+t	`fa:Rə+t	`ge:bə+t	`Re:də+t
/^findən	`kEnən	`za:gən	`fa:Rrən	`ge:bən	`Re:dən/

Cədvəldən göründüyü kimi, yalnız /'findən və 'Re:dən/ feillərində 3-cü şəxsin təkində aydın fərq nəzərə çarpır. Bu da əsasən formal fərqlə bağlıdır. /-ə/ saiti bütün şəxslər üçün sonluq olduğu halda, xəbər şəkildə olmur.

Preterit-prezentia feillərində indiki zamandakı fonem əvəzlənmələrinə konyunktivdə müşahidə olunmur. Aşağıdakı cədvəldə həmin feillərin konyunktivdə təsrifi verilir:

/ˈv)lə	ˈköenə	ˈmYsə	ˈz)lə	ˈdYRfə	ˈmö:gə	ˈvısə/
/ˈv)lə-st	ˈköenə-st	ˈmYsə-st	ˈz)lə-st	ˈdYRfə-st	ˈmö:gə-st	ˈvısə-st/
/ˈv)lə	ˈköenə	ˈmYsə	ˈz)lə	ˈdYRfə	ˈmö:gə	ˈvısə/
/ˈv)lə-n	ˈköenə-n	ˈmüsə-n	ˈz)lə-n	ˈdYRfə-n	ˈmö:gə-n	ˈvısə-n/
/ˈv)lə-t	ˈköenə-t	ˈmüsə-t	ˈz)lə-t	ˈdYRfə-t	ˈmö:gə-t	ˈvısə-t/
/ˈv)lə-n	ˈköenə-n	ˈmüsə-n	ˈz)lə-n	ˈdYRfə-n	ˈmö:gə-n	ˈvısə-n/

I və III şəxsin cəmi eyni şəkildə olurlar.

/ha.bən, ve.Rdən, tu:n /feilləri başqa feillər kimi təsrif olunurlar. /zaen/ feili başqa cür təsrif olunduğu üçün onu təsrifini verməyi qərara aldığımız

/zae-/

/zae(ə)-st/

/zae-/

/zae-ən/

/zae-ət/

/zae-ən/

Qüvvətli feillərin preterit konyunktivi onların kökünə /-ə/ saiti artırmaqla düzəlir. Bir də kök saiti dəyişir. Yalnız /i: ı/ saitləri bu əvəzlənmədə iştirak etmirlər. Məsələn, /zang- 'zEngə, ka:m-'ke:mə, fu:R-'fü:Rə/ və s. Müasir alman dilində paralel formalar mövcuddur. Məsələn, /bə' göenə-bə' gEnə, 'Röenə-'REnə/ və s. Zəif feillərin preterit konyunktivi preterit indikativlə üst-üstə düşür. Ona görə də, konyunktivin şəkilçisi üst-üstə düşür. Müq. et: /'za:ktə, bə'ge:gnətə, 'Re:detə/ və s. Qarışıq feillərdə xəbər şəkli ilə konyunktiv onunla fərqlənir ki, konyunktivdə kök saitləri umlaut qəbul edirlər. Məsələn, /'daxtə- 'dEc,tə, 'bRaxtə-'bREc,tə/, ancaq /'kEntə, 'nEntə, 'vBndətə/. Umlaut həmçinin aşağıdakı preterit-prezentia feillərində də müşahidə olunur. /'vYstə, 'mYstə, 'dYRftə, 'möec,tə/.

/ha.bən, ve.Rdən, tu:n və zaen/ feillərinin preterit konyunktivi belə düzəlir: /ve.Rə, te:tə, vYRdə, hEtə/ [5, s. 29].

Perfekt və pluskvamperfekt konyunktivdə yalnız köməkçi feillər konyunktivdə təsrif olunurlar. Eləcə də, futur I və futur II-də ancaq köməkçi feillər konyunktivdə təsrif olunurlar.

Aşağıda həm perfekt, həm də pluskvamperfekt konyunktivdə feillərin təsrifi nümunələri verilir:

Perfekt	Pluskvamperfekt
/Ha.bə gə'za:kt/	/hEtə gə'zarkt/
/ha.bəst gə'za:kt/	/ hEtəst gə'za:kt/ və s.
/ha.bə gə'za:kt/	/hEtə gə'za:kt/ və s.
/ha.bəst 'v)lən, gə'v)lt/	/ hEtə 'v)lən gə'v)lt/ və s.
/zae (gə)v)Rdən/	/ve.Rə (gə) 'v)Rdən/ və s.
/zae gəve:zən/ və s.	/ve.Rə gə've:zən/ və s.
/zae gə'k)mən/ və s.	/ve.Rə gə'k)mən/ və s.

Futur I və futur II müvafiq xəbər şəklindən yalnız köməkçi feilin konyunktivdə təsrif olunması ilə fərqlənir:

Futur I

/ve.Rdə 'za:gən/
/ve.Rdəst 'za:gən/
/ve.Rdə 'za:gən/
/ve.Rdən 'za:gən/
/ve.Rdət 'za:gən/
/ve.Rdən 'za:gən/

Futur II

/ve.Rdə gə'za:kt ha.bən/
/ve.Rdəst gə'za:kt ha.bən/
/ve.Rdə gə'za:kt ha.bən/
/ve.Rdən gə'za:kt ha.bən/
/ve.Rdət gə'za:kt ha.bən/
/ve.Rdən gə'za:kt ha.bən/

Kondisional I /ve.Rdən/ köməkçi feilinin preterit konyunktivindən və əsas feilin məsdərindən yaranır. Kondisional II kondisional I-də isə məsdər II formasından istifadə edir [6]. Məsələn:

Kondisional I

/vYRdə 'zargən/

Kondisional II

//vYRdə gə'zarkt ha.bən/ və s.

Konyunktivin məchul növü məlum növdəki kimidir. Fərq yalnız ondadır ki, /ve.Rdən/ köməkçi feili konyunktivdə təsrif olunur [7]. Məsələn:

İndiki zamanda

/ve.Rdə gə'fRa:kt/

Perfekt

/zae gə'fRa:kt v)Rdən/

Futur I

/ve.Rdə gə'fRarkt ve.Rdən/

Preteritdə

/vYRdə gə'fRa:kt/

Pluskvamperfekt

/ve.Rə gə'fka:kt v)Rdən/

Futur II

/ve.Rdə gə'fRarkt v)Rdən zaen/

Alman dilində feilin əmr forması II şəxsin təki və cəmini əhatə edir. Zəif və qarışıq feillərində feilin kökünə /-ə/ şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məsələn, /'za:gə/, /'nEnə/. /VandəRn/ və /vandəln/ kimi feillərdə /'vandRə/ və /'vandlə/ olur. Qüvvətli feillərdə kök saiti əvəzlənir (məsələn, / ge:bə-'gi:pst/, bəzən isə əvəzlənmə olmur (məsələn, /'ge:ə- 'ge:st/. Birinci qrup feillərdə kök saiti dəyişir (/gi:p. nım/ və s. /ze:ən/ feili istisna təşkil edir. Bu feil əmr formasında ya /zi:/, ya da /zi:ə/ olur. İkinci qrup isə əmr formasını zəif feillərdəki kimi düzəldir.

ƏDƏBİYYAT

1. Henschel A. Practice Makes Perfect German Verb Tenses. McGraw Hill, 2013, 320 p.
2. Henschel A. German Verb Drills. McGraw-Hill, 2003, 160 p.
3. Miell A., Schenke H. Intermediate German: A Grammar and Workbook (Routledge Grammar Workbooks). Routledge, 2019, 256 p.
4. Swick E. Practice Makes Perfect German Problem Solver: With 130 Exercises. McGraw Hill, 2013, 240 p.
5. Veysəly F.Y. Müasir Alman dilinin qrammatikası. Bakı, Mütərcim, 2021, 256 s.

6. <https://chatterbug.com/grammar/german/german-verb-conjugation>
7. <https://www.verbformen.de/konjugation/#:~:text=Was%20ist%20Konjugation%3F,regelm%C3%A4%C3%9Fige%20und%20unregelm%C3%A4%C3%9Fige%20Verben%20grundlegend.>

Afandiyeva G.

FORMS OF THE VERB AND ITS CONJUNCTIVE FORM

Summary

The article deals with the forms of the verb and its conjunctive form. Verbs are doing words. They can express actions performed by the subject of the sentence as well as states, concepts and processes.

Verbs in German are syntactically divided into transitive or transitive verbs and intransitive and intransitive verbs. While the first ones require the object on which the action passes, i.e. completeness without a medium, the second ones do not require any completeness.

Verbs in German are syntactically divided into transitive or transitive verbs and intransitive and intransitive verbs. While the first ones require the object on which the action passes, i.e. completeness without a medium, the second ones do not require any completeness. Intransitive verbs are verbs that do not take the object after themselves.

In German, there are usually 3 forms of the verb: indicative, imperative, conjunctive forms.

Key words: *verb, transitive, intransitive, tense forms, conjunctive*

Афандиева Г.

ФОРМЫ ГЛАГОЛА И ЕГО СОЮЗНАЯ ФОРМА

Резюме

В статье рассматриваются формы глагола и его конъюнктивная форма. Глаголы делают слова. Они могут выражать действия, совершаемые субъектом предложения, а также состояния, понятия и процессы.

Глаголы в немецком языке синтаксически делятся на переходные или переходные глаголы и непереходные и непереходные глаголы. В то время как первые требуют объекта, на котором проходит действие, т. е. завершенности без посредника, вторые не требуют никакой завершенности. Глаголы в немецком языке синтаксически делятся на переходные или переходные глаголы и непереходные и непереходные глаголы. В то время как первые

требуют объекта, на котором проходит действие, т. е. завершенности без посредника, вторые не требуют никакой завершенности. Непереходные глаголы - это глаголы, которые не берут объект после себя. В немецком языке обычно 3 формы глагола: изъявительная, повелительная, конъюнктивная формы.

Ключевые слова: *глагол, переходный, непереходный, временные формы, конъюнктив*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin
Yadigar oğlu Veysəlli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LAYƏ ƏBDÜRƏHİM QIZI MUSTAFAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Rəşid Behbudov, 134,

PRAQMATİKA DİLÇİLİYİN BİR SAHƏSİ KİMİ

Xülasə:

Praqmatika, dilçilik və fəlsəfədə təbii dildən ünsiyyətdə istifadənin öyrənilməsi, daha dəqiqi dillər və onların istifadəçiləri arasında münasibətlərin öyrənilməsi anlamını verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, praqmatika bəzən lingvistik semantikadan fərqləndirilərək lingvistik ifadələrin hərfi mənalərini təyin edən qaydalar sisteminin öyrənilməsi kimi anlaşılar. Bundan əlavə, praqmatika danışılan (ifadə edilən) lingvistik mənanın həm hərfi, həm də qeyri-hərfi aspektlərinin dilin istifadə olunduğu fiziki və ya sosial kontekstə (geniş şəkildə şərh edilən) istinad edən prinsiplərlə necə müəyyən edildiyini öyrənir. Bu aspektlər arasında danışmaq və şərti “implikasiyalar” var. Digər aspektlərə metafor, zəvqma və müəyyən danışmaq aktları daxildir.

Açar sözlər: *praqmatika, danışmaq, kontekst, məna, situasiya, sual, cavab*

Praqmatika dilçiliyin mühüm bir sahəsi kimi qəbul edilir. Praqmatika sözlərin və ifadələrin hərfi mənalarından kənarda ifadə etdikləri mənalara bizə təqdim edir və həmçinin imkan yaradır ki, xüsusi kontekstlərdə mənanın necə ifadə olunduğunu anlayaq (baş düşək). İnsanlarla ünsiyyət qurarkən dinləyən və danışan arasındakı söhbətdə (dialoqda, diskursda və s.) daimi məna danışmaları olur. Praqmatika bu danışmaları əks etdirir və insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurarkən nə demək istədiklərini ehtiva edir. Belə olduğu halda, “Praqmatika nədir?” sualına cavab verməyə çalışaq.

Praqmatika sözlərin hərfi mənası ilə sosial kontekstdə nəzərdə tutulan mənası arasındakı fərqi öyrənir və ironiya, metafora və metonomiya, zəvqma və s. kimi üslubi fiqurları ehtiva edə bilər.

T.Honderik “Oxford Companion to Philosophy” (1995) kitabında praqmatikanı belə tərif edir: “Diqqəti istinad, həqiqət və ya qrammatikaya deyil, istifadəçilərə və dildən istifadə kontekstinə yönəldən sahə praqmatika hesab olunur” [3, s. 100].

Praqmatikanın nəzərdə tutulan məna və nitq aktları kimi müxtəlif aspektləri var. Bütün bu aspektlər praqmatikanı bütövlükdə baş düşmək üçün vacibdir.

Praqmatikanın mənşəyini araşdırsaq məlum olur ki, bu termini (“Praqmatika” terminini) ilk dəfə 1930-cu illərdə filosof və psixoloq Çarlz U.Morris işlətmişdir və bu termin 1970-ci illərdə dilçiliyin bir sahəsi kimi daha da inkişaf etdirilmişdir. Praqmatika lingvistik bir termdir [4, s. 180].

Praqmatizm sözləri dünyanı dərk etmək üçün vasitə hesab edən və fikrin funksiyasının reallığı birbaşa əks etdirmək cəhdini rədd edən fəlsəfi ənənədir.

Praqmatistlər iddia edirlər ki, bütün fəlsəfi düşüncələr, o cümlədən dil, praktiki istifadələri baxımından praqmatika vasitəsilə daha yaxşı anlaşılır.

1947-ci ildə Ç.Morris “İşarələr, Dil və Davranış” kitabında praqmatik nəzəriyyəni ortaya qoymaq üçün praqmatizm və fəlsəfə, sosiologiya və antropologiyadan istifadə etdi. Ç.Morris yazırdı ki, praqmatika “danışıqda işarələrin mənşəyi, istifadəsi və təsirləri ilə məşğul olur” [4, s. 188].

Praqmatikada işarələr yol nişanları kimi fiziki əlamətlərdən daha çox nitqi müşayiət edən hərəkətlərə, jestlərə, bədən dilinə və səs tonuna aiddir [2, s.11].

Praqmatika dilin mənasını sosial kontekstdə nəzərdən keçirir və sözləri praktik mənada necə istifadə etdiyimizə istinad edir. Həqiqətən deyilənləri başa düşmək üçün biz kontekstləri (fiziki yer də daxil olmaqla) araşdırmalı və sosial siqnallara, məsələn, bədən dili və səs tonuna diqqət yetirməliyik [5, s.38].

Gəlin bir neçə fərqli praqmatik nümunəyə və onların kontekstual mənasına baxaq. Mənanı daha aydın anlamaq üçün nümunələri ingilis dilində verib və sonra Azərbaycan dilində tərcümələrini verəcəyik.

Nümunə 1:

Your friend says: “It is hot here. Can you crack open the window?”

Sən və dostun qonaq otağında oturub dərs hazırlayırsan. Dostun deyir: “*Bura istidir. Pəncərəni bir az aralaya bilərsən?*”

İngilis dilində “crack” feilinin hərfi mənası “sındırmaq, çat açmaq” kimi tərcümə olunur. Lakin bu nümunədə “crack” feilini işlətməklə danışanın məqsədi pəncərəni sındırmaq deyil, kontekstdən də göründüyü kimi isti olduğu üçün pəncərəni bir az açmaq istəməsidir.

Növbəti nümunədəki situasiyanı təqdim edək

Nümunə 2:

“Gosh, would you look at the time!”

Qonşunla söhbət edirsən. Qonşun tez-tez saatına baxır və hiss olunur ki, sənə nə danışdığını onu çox da maraqlandırmır, yaxud onun diqqəti tam şəkildə səndə deyil. Qəfildən qonşun sənə deyir: “*Sən Allah, bir saatına bax!*”

Bu kontekstdən onu anlayırıq ki, qonşun əslində sənə istiqamət vermir ki, saatına baxasan, onun əsl məqsədi odur ki, səndən ayrılısın və söhbəti yekunlaşdırsın. Yəni, onun (qonşunun) ümumi bədən dillərinə görə söhbətdən uzaqlaşmağa çalışdığı qənaətinə gələ bilərik.

Nümunə 3:

Your friend says: “Hey, how are you doing?”

Universitetin həyatında gəzərkən tanış tələbələrdən biri ilə qarşılaşırsan. Həmin tələbə sənə deyir: “*Dostum, necəsən? Nə var nə yox?*”

Bu sualın verilməsindəki məqsəd o deyil ki, sən durub tanışına başına gələnləri, yaxud bütün həftə ərzində gördüyün işləri danışasan. Bu kontekstdəki əsas

məqsəd odur ki, yaxud bu sualın əsas cavabı odur ki, sən ona belə deyəsən: “Yaxşıyam, sağ ol, sən necəsən?” (“Good thanks, and you?”)

Nümunələrdən göründüyü kimi, hər bir kontekstdə istifadəçilərin dilindən asılı olaraq mənə tam fərqli yollarla ifadə oluna bilər.

Bu da onu iddia etməyə əsas verir ki, pragmatika kontekstdə dil istifadəsini başa düşmək üçün açardır və o, dil də qarşılıqlı əlaqəni anlamaq üçün faydalı bir vasitə hesab edilməlidir.

Bir nümunəyə də baxaq:

Dostunla görüşəcəksən. O, gecikir. Sən onu görəndə saatına baxırsan və deyirsən: “What time do you call this?!” (Bu nə vaxtın gəlməyidir. Yaxud Saatdan xəbərin var? və s.)

Bu sualda iki mənə var:

1) Hərfi mənə: “Saat neçədir?” (*What time is it?*)

2) Əsl mənə: “Niyə belə gec gəlmisən?” Yaxud “Niyə gecikirsən?” (*Why are you late?*)

Burada pragmatikaya əsaslanaraq demək olar ki, danışanın məqsədi saatın neçə olduğunu öyrənmək deyil, onun əsas məqsədi qarşı tərəfin gecikməsini, yaxud gec gəlməsini vurğulamaqdır və burada həmçinin məzəmmət də vardır.

Digər nümunə:

Validəyn uşağından soruşur ki, dərslərini etmisən. Uşaq cavab verir ki, o, riyaziyyatdan olan tapşırığını yerinə yetirib və valideyn belə nəticə çıxarır ki, uşağın hələ digər ev tapşırıqları qalıb.

Məlum olur ki, pragmatika situasiyaya, kontekstə, fərdlərin psixi vəziyyətlərinə, əvvəlki dialoq və digər elementlər kimi amillərinə əsaslanaraq danışanın və dinləyənin nəyi nəzərdə tutduğu ilə bağlıdır.

Praqmatika: dilin öyrənilməsində-nəzərdə tutulan və təxmin edilən mənələrə diqqət yetirir. Dilçiliyin bu qolu bir çox anlayışları, o cümlədən aşağıdakı əsas sahələri əhatə edir:

*Danışiq implikaturu*¹: Bu konsepsiya söhbətdə olan insanların ümumi danışiq məqsədinə çatmaq üçün əməkdaşlıq etmələri ideyasına əsaslanır; ona görə də bu prosesdə danışanın suallara verdiyi cavablardan nəticə çıxarmaq olar. Məsələn, valideyn uşağa ev tapşırığını bitirib-bitirmədiyini soruşsa və uşaq riyaziyyatdan ev tapşırığını bitirdiyini cavablandırırsa, valideyn belə nəticəyə gələ bilər ki, uşağın hələ də bitirməli olduğu digər ev tapşırıqları vardır. Filosof P. Qrays 1975-ci ildə *implikatur* terminini və konsepsiyasını inkişaf etdirmişdir və o vaxtdan bəri bu termin geniş istifadə olunur [13].

¹ Implicature - *the action of implying a meaning beyond the literal sense of what is explicitly stated (açiq şəkildə ifadə edilənin hərfi mənasından kənar bir mənə ifadə etmək hərəkəti).*

Koqnitiv praqmatika: Bu sahə idrak və ya insan ünsiyyətinin psixi proseslərinə və yaxud idrak proseslərinə diqqət yetirir. Koqnitiv praqmatikanı öyrənən tədqiqatçılar, inkişaf qüsurları olan və ya nitqlərinə təsir edən kəllə-beyin travması almış şəxslərdə dil pozuntularına diqqət yetirə bilirlər.

Mədəniyyətlərarası praqmatika: Bu sahə fərqli dillərdə danışan müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanlar arasında ünsiyyəti öyrənir.

İstinad axınının idarə edilməsi: Söhbət zamanı dinləyənlər nə baş verdiyini və ya hərəkəti kimin yerinə yetirdiyini anlamaq üçün sintaktik (sintaksislə əlaqəli) elementləri izləyirlər - buna *istinad axınının idarə edilməsi* deyilir. Məsələn, kimsə sizə yaxınlaşıb desə ki, "Con içəridədir. O, mənə salam verdi" dedikdə, yəqin başa düşüləcək ki, danışan şəxsə salam verən Condur.

Uyğunluq nəzəriyyəsi: Praqmatikada əsas nəzəriyyələrdən biri D.Sperber və D.Uilsonun ilk təklif etdiyi *uyğunluq nəzəriyyəsi*dir. Bu nəzəriyyə P.Qraysın implikasiya ilə bağlı fikirlərindən ilhamlanaraq yaranmışdır. Nəzəriyyənin əsasında danışanın hər bir çıxışını dinləyənin onun (çıxışın) mənasını anlaması üçün kifayət qədər müvafiq məlumatla zəngin olması durur.

Sosiolinqvistika: Sosiolinqvistika eyni dildə danışanların mənsub olduqları müxtəlif sosial qruplara görə bir-birindən necə fərqli danışa biləcəyinə diqqət yetirir.

Danışiq aktları: Dilçilikdə "danışiq aktları" ifadəsi anlayış baxımından daha fəlsəfidir və fonologiyaya (dilın spesifik fonetik səsləri və ya dialektlərinə aid olan linqvistik tədqiqat sahəsi) aidiyyəti yoxdur. Danışiq aktları nəzəriyyəsi insanların tapşırıq və məqsədləri yerinə yetirmək üçün dildən və dil qaydalarından istifadə etdiyini bildirir. Məsələn, fiziki hərəkət bir stəkan su içməyi; zehni hərəkət bir stəkan su içmək barədə düşünməyi ifadə edərkən, danışiq aktı bir stəkan su istəmək və ya kiməsə bir stəkan su içməyi əmr etmək (xahiş etmək, təklif etmək, məsləhət görmək və s.) kimi aktları ehtiva edir.

Düşüncə nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyəni ilk dəfə D.Premak və Q.Vudruff 1970-ci illərdə irəli sürmüşlər. Düşüncə nəzəriyyəsi danışanın psixi vəziyyətinin başa düşülməsində onun dildən necə istifadə edəcəyini izah etməyə kömək edə biləcəyinə əsaslanır. Bəzi alimlər dil və onun müəyyən bir linqvistik kontekstdə istifadəsi ilə məşğul olan düşüncə nəzəriyyəsi ilə praqmatik səriştə arasında əlaqə olduğunu düşünürlər [9].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, praqmatikanın tərifini və praqmatikanın istifadəsini nümunələri təhlil etmədən başa düşmək çətin ola bilər. Gündəlik danışiqda istifadə olunan praqmatik vəziyyətləri təsvir etməyə kömək edə biləcək bir neçə nümunə daha verək:

Məsələn, kimsə səni görür və soruşur: "Necəsən?" (ingilis dilində "How are you?"). Bu gündəlik salamlama növüdür və çox nadir hallarda insanın müəyyən bir gündə özünü necə hiss etdiyinə təsir edə biləcək hər bir tibbi və şəxsi təfərrüatın müzakirəsini əhatə edən cavabla qarşılır. Suala belə cavab vermək olar: "Yaxşı, necəsən?" (Fine, and you?). Bu, praqmatik cavab hesab olunur, belə ki, danışan

anlayır ki, sizin cavabınız tam şəkildə necə olduğunuzu deyil, sadəcə olaraq həmin an söhbətə başlamaq mənası ilə işlədilir və əgər söhbət inkişaf edərsə, sizin tam şəkildə necə olacağınız məlum olacaqdır.

F.Y.Veysəlli pragmatikanı belə təsvir edir: “Praqmatika deyilənlə deyilməyən arasındakı əlaqələri, o cümlədən deyilməsə də kontekst və məqamla bağlı, hansı məsafədən, hansı sosial amillər daxilində deyilənlə deyilməyənin ünsiyyətdə yerini öyrənir” [1, s.303]. Göründüyü kimi, praqmatika bir tərəfdən sintaksislə, digər tərəfdən isə semantika ilə bağlıdır. Bu onunla müşahidə olunur ki, sintaksis linqvistik formaların seçimi və onların düzxətt boyunca düzümü qaydalarını öyrənir, semantika isə linqvistik formaların real gerçəkliyə uyğun gəlib-gəlməməsini araşdırır, yəni sözlərin obyektlərə və cümlələrin dünya reallığına münasibətlərini tədqiq edir.

Ünsiyyət zamanı tərəflər arasındakı münasibəti bilmədən, həmin söhbətdən qabaq hadisənin necə inkişaf etdiyini bilmədən, yəni propozisiya və presuppozisiya olmadan danışan və dinləyən arasındakı söhbətin pragmatik mənasını anlamaq olmaz. Ona görə də F.Veysəlli bu məsələni belə izah edir: “Praqmatika üst qatda açılmayan və ya açılması alt qatda mümkün olan problemlərin öyrənilməsilə məşğul olur” [1, s.305].

Nümunə təqdim edək:

“Parcels should be carried on the lift” (Bağlamalar eskalatorla aparılmalıdır).

Hava limanında istinad işarəsi üzərindəki bu cümlə adətən pragmatik olaraq qeyri-müəyyən olmasa da, linqvistik cəhətdən birmənalı deyil. Əvvəllər heç vaxt hava limanına getməmiş şəxs cümlənin semantik, hərfi mənasını səhv başa düşə bilər. Şəxs anlamaq bilər ki, hər kəs öz baqajını daşıyarkən eskalatora tərəf tələsməlidir. Lakin praqmatika (işarə ilə kontekstin daxil edilməsi) sayəsində anlamaq olur ki, işarə yalnız eskalatora aktiv şəkildə baqaj götürən insanlara aiddir, hamıya deyil. Vəziyyətin konteksti cümlənin mənasını müəyyənləşdirir.

Növbəti nümunə:

İki nəfər danışır və onlardan biri deyir: *“I have three daughters” (Mənim üç qızım var).*

Tam şəkildə qeyri-müəyyən olmasa da, bu cümlə danışanın üçdən çox qızı olmadığını ifadə edir, lakin, ola bilsin ki, danışanın üçdən çox qızı ola bilər və bu zaman da ifadə doğrudur. Praqmatika mənanı müəyyən etmək üçün cümlənin kontekstini özündə ehtiva edir.

Buna görə də əvvəlki sual “Uşağınız varmı?” kimi müəyyən edilir və bu da cavabın implikasiyasını (nəticəsini) dəyişir, yəni danışanın yalnız üç uşağının (üç qızının) olmasını ifadə edir.

Bundan əlavə, əvvəlki sual “Uşağınız varmı?” belə ehtimal yaradır ki, danışanın üç qızından əlavə, bir və ya bir neçə oğlu da ola bilər, yəni sual bu gümanı da yarada bilər.

Verdiyimiz nümunələrdən də göründüyü kimi, pragmatika cümlələrin mənalının açılmasında, danışanla dinləyenin bir-birilərini anlamalarında, başa düşmələrində mühüm rola malikdir. Bu zaman implikatur, propozisiya və presuppozisiyanın rolu da unudulmamalıdır. Ümumi vəhdətdə kontekst və məqamdan asılı olaraq, cümlənin alt qatındakı məna tam şəkildə aydın başa düşülə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
2. Chapman S. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 211 p.
3. Honderich T. The Oxford Companion to Philosophy New Edition. Oxford: Oxford University Press, 2005, 1076.
4. Morris Ch. Signs, Language And Behavior, 2011, 380 p.
5. Levinson S.C. Pragmatics (Cambridge Textbooks in Linguistics). Cambridge: Cambridge University Press, 1983, 438 p.
6. Mey J.L. Pragmatics: An Introduction. UK: Wiley-Blackwell, 2001, 416 p.
7. Norrick N.R. Introduction: Pragmatics and its interfaces. John Benjamins Publishing company, 2018, pp. 1-10.
8. Assimakopoulos S. Pragmatics at Its Interfaces. USA: Mouton De Gruyter, 2017, 315 p.
9. <https://www.studysmarter.us/explanations/english/pragmatics/>
10. <https://www.britannica.com/science/pragmatics>
11. <https://study.com/learn/lesson/what-is-pragmatics-examples-rules.html>
12. <https://www.masterclass.com/articles/pragmatics-in-linguistics-guide#:~:text=A%20Brief%20Overview%20of%20Pragmatics,-Pragmatics%20is%20a&text=For%20example%2C%20if%20a%20parent,in%20other%20classes%20to%20finish.>
13. <https://plato.stanford.edu/entries/implicature/>

Mustafayeva L.A.

PRAGMATICS AS A FIELD OF LINGUISTICS

Summary

The article deals with pragmatics as a field of linguistics. It considers pragmatics to include the means of the study of natural language in communication, more specifically the study of relationships among languages and their users. It should be noted that pragmatics is sometimes distinguished from linguistic semantics and understood as the study of the system of rules that determine the literal meaning of linguistic expressions.

In addition, pragmatics studies how both literal and non-literal aspects of spoken (expressed) linguistic meaning are determined by principles that refer (broadly

interpreted) to the physical or social context in which language is used. Among these aspects are conversational and conditional *implications*. Other aspects include metaphor, zeugma, and some other definite speech acts.

Key words: *pragmatics, conversation, context, meaning, situation, question, answer*
Мустафаева Л.А.

ПРАГМАТИКА КАК ОБЛАСТЬ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Резюме

В статье рассматривается прагматика как область языкознания. В статье указывается, что прагматика включает средства изучения естественного языка в общении, в частности, изучение отношений между языками и их пользователями. Следует отметить, что прагматику иногда отделяют от лингвистической семантики и понимают как изучение системы правил, определяющих буквальное значение языковых выражений.

Кроме того, прагматика изучает, как буквальные и небуквальные аспекты устного (выраженного) языкового значения определяются принципами, которые относятся (в широком смысле) к физическому или социальному контексту, в котором используется язык. Среди этих аспектов разговорные и условные импликации. Другие аспекты включают метафору, зевгму и некоторые другие определенные речевые акты.

Ключевые слова: *прагматика, беседа, контекст, смысл, ситуация, вопрос, ответ*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru Leyla Mirhəsən qızı Cəfərova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞEYDA EYVAZOVA
Seydaeyvazov97@gmail.com
Bakı Avrasiya Universiteti

QEYRI-VERBAL ÜNSİYYƏTDƏ ƏL VƏ QOL HƏRƏKƏTLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *bədən üzvü, əli, ünsiyyət, hərəkət, s*

Giriş:

Ünsiyyətin əhəmiyyəti insanlar üçün çox böyükdür. İnsan yarandığı gündən etibarən ünsiyyətdədir. Bu baxımdan bir çox fərqli vasitənin eyni vaxtda və ahəngdə istifadəsinin ünsiyyət keyfiyyətini artırdığını ifadə etmək olar (Çalışkan və Karadağ, 2011). Ünsiyyət yalnız sözlərin insanlar üçün yaratdığı kanallarla məhdudlaşa bilməz, çünki təkcə sözlərin yaratdığı kanal mənə daşıma qabiliyyəti baxımından sterildir. Eyni zamanda insanlar ünsiyyət qurarkən bütün bədən üzvlərindən istifadə edirlər (Küçükahmet, 2004). Bundan əlavə, Layiç (2007) də ifadə etdiyi kimi, bədən dilini bilən insanların bir çox qapıları açma biləcək bir açarı olduğu ifadə edilə bilər.

Əl hərəkətləri

Əllərin insanın özünü ifadə etməsi üçün ən təsirli orqan olduğu düşünülür. Eyni zamanda, beyin inkişafı əl çevikliyinə təsir göstərir. Buna görə də, əllərdə yüksək həssaslıq və hiss etmə bacarıqlarının əl ilə beyin arasındakı güclü qarşılıqlı əlaqədən qaynaqlandığı iddia edilir (Altıntaş və Çamur, 2005).

Bədən dili ünsiyyətə qatqı baxımından qiymətləndirildikdə əllərin üz ifadələrindən dərhal sonra gəldiyi görülür. Buna görə də, üz ifadələrinin gözlənilən effekti yaratmasını təmin etmək üçün fərdlər onlardan jestləri ilə ahəngdar şəkildə istifadə etməlidirlər (Dutta, 2011).

Əl jestləri ilə səmimiyyət, təcavüzkarlıq, nifrət, iyerarxik üstünlük əlaqələri, cansıxıcılıq, düşüncə və diqqət kimi vəziyyətlər və mesajlar rahatlıqla çatdırılır. Əllərin üzdə fərqli formada tutulması keçirilən hissləri daha aydın göstərir. Məsələn, bir şəxs başını aşağıdan dəstəkləmək üçün əllərini yerləşdirdikdə, o adamın cansıxıcı və ya mövzu, şəxs və ya mühitlə maraqlanmadığı düşünülür (Dutta, 2011). Başqa bir misal olaraq, əllərdən birinin üzdə yanaq vəziyyətində olması və şəhadət barmağının məbədi göstərməsi dinləmə göstəricisi kimi qəbul edilir (Baltaş və Baltaş, 2016). Buna əsasən dinləyicinin mövzuya maraqla yanaşmasını müşahidə etmək olar.

DARIXIR

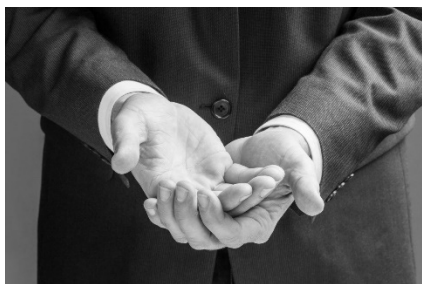
MARAQLANIR

Fərd özünə güvənirsə və ya danışdığı mövzudan əmindirsə, “qüllə hərəkəti” deyilən davranışı həyata keçirir (Goman, 2015; Schober, 2013; Özdemir, 2014). Bu duruşda insanın ovucları paralel vəziyyətdə olarkən barmaqların ucları bir-birinə toxunur. Məlumdur ki, bu hərəkətdən ən çox istifadə edənlər siyasətçilər, şirkət rəhbərləri və ya hüquqşünaslardır və onlar ətraflarına güvəndiklərini ifadə etmək üçün qüllə hərəkəti və ya dam hərəkəti edirlər (Dutta, 2011).

Əlin mövqeyi ilə ötürülən mesajlar da fərqli ola bilər. Məsələn əl hərəkətindən istifadə edərkən ovucların görünməsi dinləyicidə müsbət aura yaradır. Əllərini ovucları açıq göstərərək danışan natiq, verdiyi mesajlarda heç bir gizli məna olmadığını, söylədiyi hər şeyi səmimiyyətlə ifadə etdiyini ortaya qoyur. Digər tərəfdən hissləri və düşüncələri gizli olan fərdlərin əllərini bağlı tutaraq özünü müdafiə mövqeyi tutduqları da görülür. Bundan əlavə, ovuclarını yuxarı qaldıraraq dayanan insanların çarəsizliyə və ümitsizliyə qapıldığını söyləmək olar. Bunun ən bariz nümunəsini insanların dua edərkən ovuclarını yuxarı tutmaları göstərmək olar.

Barmaqların bir-birinə keçirilərək sıxılması adətən mənfi hallarda özünü büruzə verir. Gərginliyin, stressin əlaməti sayılan bu əl hərəkəti insanın özünü sakitləşdirmə yolu kimi görünə bilər. Bu vəziyyətə verilə biləcək ən sadə misal, diş həkimindən qorxan şəxslərin adətən gözləmə otağında əllərini bir-birinə sıxaraq dayanmalarıdır.

Əlləri biləkləri öndən və ya arxadan qavrayacaq şəkildə tutmağın da müxtəlif mənaları olduğu düşünülür. Məsələn, düşünmək olar ki, əlləri bədəninin arxasında, biləklərini tutub yeriyan insanlar özlərinə güvənirlər və özlərini üstün hesab edirlər (Dutta, 2011). Bu cür yürüşləri daha çox müdirlər, yüksək rütbəli əsgərlər və ya mühitdə yüksək nüfuza malik olan şəxslər həyata keçirdiyini müşahidə etmək olar. Əllərin bədəninin arxasına birləşdirilməsi ümumiyyətlə insanın özünə güvəndiyini, gücləndiyini və ətraf mühitdən qorxmadığını göstərir. İnsanın özünü narahat hiss etdiyi əks hallarda isə əllər ümumiyyətlə sinə səviyyəsində birləşdirir. O zaman belə qənaətə gəlmək olur ki, şəxslərin özünə güvəndiyi hallarda sinələrini açıq şəkildə, əllərlə örtmədən göstərməyə meyllidirlər. Həm də əllərin bədəninin arxa tərəfində birləşdirilməsi həmişə konkret olaraq özünə inam kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Hətta əlləri bel səviyyəsində bel arxasında birləşdirmək də insanın qəzəbli olduğunu göstərə bilər. Bu nöqtədə əllərin arxadan birləşmə mənalarında əllərin mövqeyi müəyyənedici xüsusiyyətə malikdir. Yəni adamın əllərini biləyindən tutduğu görülsə, insanın özünə güvəndiyini ifadə etmək olar. Lakin əgər şəxs əli ilə qolunu qavrayaraq tutursa, o özünü bir şeydən çəkəndirməyə çalışdığı hesab edilməlidir.

Əlini ağızına uzatma davranışı daha çox uşaqlarda görülən bir davranışdır. Bu hərəkət adətən deyilməməli olan söz səhvən deyildikdə baş verir (Goman, 2015; Özdemir, 2014). Belə ki uşaqlar qeyri-ixtiyari olaraq əlləri ilə ağızlarını bağlayır və səhvən ağızlarından qaşırdıqları şeyi dərhal geri qaytarmağa çalışırlar. Zamanla

insanlar sosial mühitlərdə dodaqlara toxunaraq, əsnəyərək və ya öskürək kimi davranaraq bu davranışını dəyişirlər.

Kütləyə təsir etməyin ən yaxşı üsullarından biri də bədən dilindən doğru istifadə edə bilməkdir. Belə ki biz siyasət adamlarının rəsmi çıxışları zamanı bunu daha adın şəkildə müşahidə edə bilərik. Nümayiş etdirilən hərəkətlər öncədən düşünülmüş şəkildə qurulur. Buna səbəb bədən dilinin mətnaltı mənalara yalansız çatdırma bacarığını onların da bilməsidir.

Azərbaycan xalqının ümumilli Lideri Heydər Əliyev dünyada böyük nüfuza sahib liderlərdən biri idi. O, qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsindən məharətlə istifadə etmiş siyasətçilərdən olmuşdur. Bununla bağlı bir çox xarici liderlə görüşündə sərgilədiyi mükəmməl bədən dili nümunələrini göstərmək olar. Məsələn Rusiya Federasiyasının prezidenti Vladimir Putinlə görüşündən şəkildə baxaq. Burada ümumilli lider tanınmış siyasətçilərin istifadə etdiyi üstün əl hərəkətindən istifadə etmişdir. Şəkildən də göründüyü kimi Heydər Əliyev ovuc içi aşağı baxan əl jestindən istifadə etməklə üstünlüyünü nümayiş etdirmişdir.

Heydər Əliyevin bu jestini biz digər rəsmi görüşlərdə də görə bilirik. Ovuc içinin aşağı baxması ilə bərabər qarşıdakı insanın qolundan tutulması da gücün nümayişi üçün vacib elementlərdəndir.

Ümumilli Lider layiqli davamçısı İlham Əliyev də sözsüz ünsiyyət vasitəsi olan bədən dilindən yerli-yerində istifadə etməyi bacaran nadir siyasətçilərdəndir. Prezidentimizin istər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi görüşlərində biz bunun şahidi oluruq.

Bu jestlərdən son dövrlər ən məşhur olanı 2020-ci il İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı canlı çıxışlarında, müsahibələrində havaya yumruq qaldıraraq “Qarabağ Azərbaycandır!” deməsi oldu. İlham Əliyev bu əl hərəkəti ilə həm ordumuza, həm də həyəcanla xəbərləri gözləyən xalqımıza böyük eneji və stimula verdi.

Bizə məlumdur ki, yumruq gücün simvoludur. Bu bədən elementi ilə prezident Azərbaycanın gücünü ifadə etmişdir. Torpaqlarımızı geri qaytarmayan, oradan çıxmayan düşmənin başı dəmir yumruqla əzilməyə məhkumdur.

Öz bədən dili ilə dünyanı lərzəyə gətirən, bıığı, özünəməxsus səs tonu, göndərdiyi siqnalları ilə seçilən siyasətçi dedikdə ağıla gələn sözsüz ki, Adolf Hitlerdir.

Qəti və geri dönüşü olmayan qərarları ilə dünyada tanınsa da, onun böyük bir kütləyə təsir etdiyi danılmaz faktdır. Adi bir pivə boçqasının üzərinə çıxaraq etdiyi çıxışı böyük bir kütləyə təsir etmiş, ona böyük nüfuz qazandırmış və sonralar yadda qalmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi ovuc içinin aşağı baxacaq şəkildə istifadə edilməsi diktatorluq əlamətidir. Hitler də salamlayarkən belə tərzdən istifadə edirdi.

Amerika prezidenti Donalt Tramp da jestləri və mimikaları ilə seçilən siyasətçidir. O bir çox çıxışlarında şəhadət barmağı və baş barmağını birləşdirmiş, bununla da sanki önəmli bir məsələni diqqətə çatdırmağa cəhd etmişdir.

Donlt Tramp qollar və əlinin içinin açıq olması hərəkətindən istifadə etməklə kütləyə səmimi olduğu mesajını vermişdir. Qarşımızdakı insana və ya insanlara müraciət edərkən, danışarkən ovuc içlərinin göstərilənməsi “mən təmizəm”, “məndən sənə zərər gəlməz” mesajını verir. Bundan başqa o işlərin qaydasında olduğunu bildirmək üçün baş barmaq yuxarı digər barmaqlar yumulu əl jestindən istifadə edir. Bu jest “hər şey qaydasındadır” mənasını daşıyır.

Barmağını yelləməklə edilən əl hərəkəti daha çox valideynlər tərəfindən uşaqlarına qəzəbləndikdə istifadə olunur (Goman, 2015). Siyasətçilər və şirkət rəhbərləri də mühitdə üstün olduqlarını göstərmək və ya ifadə etmək istədikləri mesajı vurğulamaq üçün bu hərəkətlərdən faydalanırlar. Eyni zamanda, gülümsəmədən şəhadət barmağını qarşısındakı şəxsə uzatmış şəxs aqressiyasını nümayiş etdirir.

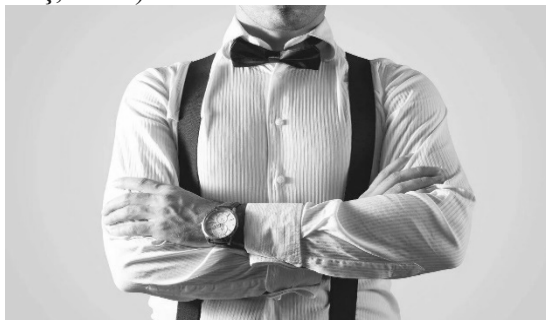
Əlləri cibində, baş barmağını açıq buraxan bir adam ümumiyyətlə güclü xarakterə, yüksək eqoya və ya özünə inamına işarə edir (Dutta, 2011; Özdemir, 2014). Bundan əlavə, barmaqları bir-birinə dolaşdırmaq və əlini cibinə soxaraq barmaqlarını gizlətməyə çalışmaq, ümumiyyətlə, özünə inamı aşağı olan insanların edəcəyi hərəkətlər kimi qəbul edilir (Goman, 2015). Barmaqların dartılması və ya

çəkilməsi hərəkəti ətraf mühitdə özünü rahat hiss etməməyin və ya özünə güvənməməyin göstəricisi kimi qəbul edilir.

Qol hərəkətləri

Bədən dilində qol hərəkətləri adətən güvən, gərginlik, səmimilik kimi mesajları bizə ötürür (Goman, 2015; James, 2013)

Qolların bir-birinə çarpaz olduğu halda, ümumiyyətlə kənardan gələ biləcək təhlükələrə qarşı özünü müdafiə etmə vəziyyətini ifadə etdiyi, qolların uzadılmasının isə səmimiyyətə işarə etdiyi düşünülür (Schober, 2013). Eyni istiqamətdə özünü ifadə etməkdə çətinlik çəkməyən insanların qollarını bədənlərindən daha uzağa yerləşdirdikləri, qollarını bədənlərinə doğru çəkənlərin isə danışmaqdan qaçdıqları görülür (Altıntaş və Çamur, 2005). Məsələn, siyasətçilərin çıxışlarına qiymət verildikdə, adətən tamaşaçını qucaqlayırmış kimi qollarını bədənlərindən uzaqlaşdırdıqları, güc əlaməti olaraq əllərini yumruq halına gətirdikləri müşahidə edilə bilər. (Baltaş və Baltaş, 2016).

İnsanlar keçmişdən bu günə qədər narahatlıq və ya təhlükə hiss etdikdə təbii olaraq bir obyektin arxasında gizlənmək ehtiyacını hiss edirlər (Baltaş və Baltaş, 2016). Bu vəziyyətin ən bariz nümunəsi uşaqların davranışlarına nəzarət edildikdə asanlıqla müşahidə edilə bilər. Ancaq insan böyüdüyü sosial mühitin təsiri ilə belə neqativ hallarda qollarını birləşdirib və ya ayaqlarını çarpazlayır və bu şəkildə nəyinsə arxasında gizlənmək motivini göstərir. Eyni zamanda təhlükə hiss edən insanlar qollarını sinə səviyyəsində birləşdirərək təhlükə qarşısında maneə yaratmağa çalışırlar (Altıntaş və Çamur, 2005; Yüksel, 2013). Qomana (2015) görə, qollar sinə üzərində çarpazlaşdıqda insanlarda fikir ayrılığı, müqavimət və tənqidi özünü-müdafiə düşüncələri yaranır.

İnsanların qollarını bağlı saxladıkları vəziyyətlərə əlavə olaraq bəzi digər bədən dili davranışları da fərqli mənalar ifadə edə bilər (Özdemir, 2014). Bu vəziyyətlərə misal olaraq qeyd etmək olar ki, insanın qolları bağlı halda başını çiyinlərinə doğru geriye çəkmək müdafiənin göstəricisidir. Eyni zamanda, sinə səviyyəsində əllərini birləşdirən bir fərdin özünü dayandırmağa çalışdığını söyləmək olar. Qolların bağlı olduğu və yumruq sıxma jestinin müşayiət edildiyi hallarda

özünü müdafiə edən bir adamın hücumu düşündüyü düşünülür (Yüksel, 2013). Goman (2015) isə, qollarını çarpaz vəziyyətdə ayaqda saxlamasının, içində olduğu mühitə yad hiss etdiyini və ya özünü təhlükəsiz hiss etmədiyinin göstəricisi olduğunu bildirir. Baltaş və Baltaş (2016) qeyd edir ki, insanlar ünsiyyət qurduqları insanlarla eyni baxışı paylaşmayanda qollarını çarpazlayırlar.

Nəticə

Bədən dilində əllər və qolların önəmi çox böyükdür. Əllərimizin ifadə etmə qabiliyyəti həddən artıq böyükdür: onlar eşitmə əngəllilər üçün yeganə ünsiyyət vasitəsi ola bilər, daxili düşüncəmizi ortaya çıxara bilər. Əl hərəkətlərinin başa düşülməsi qeyri-verbal davranışların deşifrə edilməsi üçün önəmlidir. Beləliklə insanların danış-b-danışmamasından asılı olmayaraq, onların hiss və düşüncələrinin anlaşılmasına kömək edən qeyri-verbal davranışın zəngin mənbəyi kimi əllər diqqət yetirilməyə layiqdir.

Təkcə başqalarının əlləri bizə məlumat ötürmür, bizim əllərimiz də başqaları tərəfindən necə dərk edilməyimizə təsir göstərir. Odur ki əllərimizdən istifadə üsulumuz (həmçinin başqalarının əl hərəkətlərindən öyrəndiklərimiz) ümumi şəxslərarası effektivliyimizə yardım edir.

Bədən dilinin müşahidəsi zamanı qollar gözərdi edilir. Qeyri-verbal dili oxumağa çalışarkən daha çox üzə və əllərə diqqətimizi yönəldirik. Komfort, diskomfort, inam və digər hisslərlə bağlı nümayişləri müşahidə edəndə qollar emosiyaların ötürülməsinə çox yaxşı xidmət edir. Dədə-babalarımız dik yeriməyə başladığı vaxtdan bəri insan qolu heyramiz məqsədlərə çatma yolunda azadlıq əldə etdi. Qollarımız vasitəsilə yük daşıya, yumruq ata, əşyaları tuta və özümüzü yerdən qaldıra bilirik. Kimsə bizə bir əşya atanda qollarımız instinktiv və dəqiq bir şəkildə onların qarşısını almaq üçün havaya qalxır.

Qollarımızı hərəkət etdirmə səviyyəimiz hadisələrə yanaşma və duyğularımızın dəqiq göstəricisidir. Xoşbəxt və məmnun olanda qollarımız azad, hətta sevincli hərəkətlər edir.

Xülasə

QEYRI-VERBAL ÜNSİYYƏTDƏ ƏL VƏ QOL HƏRƏKƏTLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ünsiyyətdə ən önəmli ünsür deyilənləri eşidə bilməkdir. Ancaq ünsiyyəti üç üsulla həyata keçiririk birincisi şifahi, ikinci yazılı ünsiyyət, üçüncüsü sözsüz ünsiyyətdir. Sözsüz ünsiyyətə bədən dili və ya jest dili də deyilir. Hansı ki biz düşüncələrimizi, fikirlərimizi öz bədən dilimizə: jestimizə, mimikalarımıza, davranışlarımıza yansıtdığımız bir ünsiyyət formasıdır. Düşünsək ki, insanlar sözlərlə hər hansı fikirlərini, düşüncələrini ifadə etmək istəmir və ya çəkinirlər, bu zaman bədən dili onları ifşa edə bilər. Bədən dilində ən nəzərə çarpan hərəkətlər əl və qol hərəkətləridir.

Əllər insanların ətrafdakılarla qarşılıqlı əlaqə üçün çox önəmli ünsiyyət faktorudur. İnsanın duyğu və düşüncələrinin ifadəsində dəstəkləyici rol oynayır.

Əl və qol hərəkətləri şişirdilmədiyi təqdirdə effektiv ünsiyyət üçün çox faydalı ola bilər. Belə ki siravi insanlar deyil eyni zamanda dünya liderləri də öz çıxışları zamanı, görüşləri zamanı əl və qol hərəkətlərindən doğru və yerində istifadə etdikdə sözlərdən istifadə etmədən də önəmli mesajlar verirlər.

Əl və qol hərəkətləri olmadan qurulan ünsiyyətin quru olduğu hər birimizə məlumdur. Bu səbəbdən qədərində istifadə edilən əl, qol hərəkətləri hər zaman bizim nitqimizə rəng qatacaqdır.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДВИЖЕНИЙ КИСТИ В НЕВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Самый важный элемент в общении это способность слышать то, что говорят. Однако мы общаемся тремя способами: первый вербальный, второй письменный, третий невербальный. Невербальное общение также называют языком тела или языком жестов. Это форма общения, в которой мы отражаем наши мысли и идеи на языке тела: жестах, мимике и поведении. Если мы думаем, что люди не хотят выражать свои мысли или мысли словами, то язык тела может их разоблачить. Наиболее заметными движениями языка тела являются движения рук и кистей рук.

Руки являются очень важным фактором общения для людей, чтобы взаимодействовать с другими. Он играет вспомогательную роль в выражении человеческих эмоций и мыслей.

Движения кистей и рук могут быть очень полезны для эффективного общения, если они не преувеличены. Так что не только простые люди, но и мировые лидеры во время своих выступлений и встреч, когда они правильно и уместно используют движения рук и рук, передают важные сообщения без использования слов.

Все мы знаем, что общение без движений руками и руками сухо. По этой причине используемые движения кистей и рук всегда будут добавлять красок в нашу речь.

Summary

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF HAND AND ARM MOVEMENTS IN NON-VERBAL COMMUNICATION

The most important element in communication is being able to hear what is being said. However, we communicate in three ways, the first is verbal, the second is written communication, and the third is non-verbal communication. Nonverbal communication is also called body language or sign language. Which is a form of communication in which we reflect our thoughts and ideas on our body language: our

gestures, facial expressions, and behavior. If we think that people do not want to express their thoughts or thoughts with words, then body language can expose them. The most noticeable movements in body language are hand and arm movements.

Hands are a very important communication factor for people to interact with others. It plays a supporting role in the expression of human emotions and thoughts.

Hand and arm movements can be very useful for effective communication if they are not exaggerated. So, not only ordinary people, but also world leaders, during their speeches and meetings, when they use hand and arm movements correctly and appropriately, they convey important messages without using words.

We all know that communication without hand and arm movements is dry. For this reason, the hand and arm movements used will always add color to our speech.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Altıntaş, E., & Çamur, D. (2005). *Beden Dili: Sözsüz İletişim*. Ankara: Mentis Yayıncılık. S.109
- 2.Avrasiya Universiteti, filologiya fakültəsi magistrantı.
- 3.Baltaş, Z., & Baltaş, A. (2016). *Bedenin Dili*. İstanbul: Remzi Kitabevi. – S. 45
- 4.Çalışkan, N., & Karadağ, E. (2011, 03 19). *Öğretim Sürecinde İletişim Öğeleri ve Beden Dilinin Önemi*. Edebiyatçılar Forum: Türk Dili ve Edebiyatı: <https://www.turkedebiyati.org/forum/konular/349-ogretim-surecinde-iletisimogeleri-ve-beden-dilinin-onemi> adresinden alınmıştır.
- 5.Dutta, A. (2011). *Beden Dili*. (A. Beyaz, Çev.) İstanbul: Arunas Yayınları – S. 35
- 6.Goman, C. K. (2015). *İş Yerinde Beden Dili*. (E. Lakşe, Çev.) İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım – S. 67
7. Küçükahmet, L. (2004). *Sınıf Yönetimi*. Ankara: Nobel Basım Yayın Dağıtım, - s. 35
8. Layiç, Ş. (2007). *Beden Dili*. İstanbul: Yakamoz Yayınları s. 25
9. Schober, O. (2013). *Beden Dili: Davranış Anahtarı*. (S. Özbent, Çev.) İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım – s. 92

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi: dosent Ruslan Abdullayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Fil.ü.f.d., b/m. E.A.MƏMMƏDOVA
ATU, Azərbaycan dili kafedrası
ememmedova69@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNƏ FUNKSIONAL ÜSLUBLARIN TƏSİRİ

Açar sözlər: üslubiyyat, funksional üslublar, ictimai təfəkkür, ədəbi dil tarixi, ümumxalq dili, ictimai tribuna, milli dilə təsirlər, üslub özünəməxsusluğu.

Ключевые слова: стилистика, функциональные стили, общественное мышление, история литературного языка, общенациональный язык, общественная трибуна, воздействия на национальный язык, стилистический удел.

Key words: stylistics, functional styles, social mentality, history of literary language, national language, social stands, impact on the national language, particularly of the style.

Təbii ki, dili xalq yaşadır, dildə xalqın ruhu, mənəviyyatı, düşüncəsi, intellektual potensialı əks olunur, lakin onu nəzəri cəhətdən tədqiq edən, öyrənən elm işi dilçilikdir. Üslubiyyat dilçiliyin zəruri tədqiqat sahələrindən biridir.

Aydın ki, cəmiyyətin müxtəlif sahələrində dil vahidlərindən eyni səviyyədə istifadə edilmir. Həmin sahələrin tələblərinə görə dil vahidləri seçilir. Məsələn, elm sahəsi ilə məişət sahəsi eyni tərkibli lüğət fondu tələb etmir. Bu zaman ümumi lüğət fondundan söz seçimi üslubunun özünəməxsusluğu zərurəti yaranır.

Bildiyimiz kimi, texnologiya günü-gündən inkişaf edir və bu, dövrümüzdə hər yaş qrupunda olan insanların marağını cəlb etməyi bacaran, bəlkə də, ən əhatəli konsepsiyadır.

Son illərdə həyatımızda texnoloji inkişaf o qədər çox olmuşdur ki, keçmişdə bunun yalnız sənaye və səhiyyə kimi çərçivədə olduğu qəbul edilirdisə, indi ən sadə şəkildə etdiyimiz gündəlik işlərdə belə tez-tez istifadə edilən "vazgeçilməz" bir element halına gəlib. Belə düşünsək, elektrikli ev alətləri, kompüterlər, mobil telefonlar evimizdə hər gün istifadə etdiyimiz həyatımızı çox asanlaşdırır. Bütün yaş qrupları, kişilər və qadınlar, həyatlarını asanlaşdırmaq və rahatlıq təmin etmək üçün texnoloji cihazlardan və fərsətlərdən faydalanırlar. Bəs texnologiyanın inkişafı yeniliklərlə bərabər bizə gətirdiyi mənfi və zərərli təsirlərdən nə dərəcədə xəbərdarlıq. Bildiyimiz kimi texnologiya günü-gündən inkişaf etdikcə insanların kompüterə, mobil telefonlara marağı daha da artır. Gənclərin sosial şəbəkələrdə həddindən artıq vaxt keçirməsi ciddi sağlamlıq problemlərinə, sosial-mədəni eroziyaya və rejim pozuntusuna səbəb olur. Xüsusilə gənc qrup dediyimiz yeniyetmələrdə ciddi psixoloji deformasiyaya səbəb olur.

Dilçilikdə üslub dedikdə dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadə üsulu, forması nəzərdə tutulur. Bu cəhətdən müxtəlif üslublar yaranır. “Üslubiyyat” termininə nisbətən özündə daha geniş məzmun, funksiya cəmləyən üslub dildə olduğu kimi, ədəbiyyatda, incəsənətdə, ictimai fəaliyyətin başqa sahələrində də özünü göstərir. Məsələn, Sabir üslubu (bunu “M.Ə.Sabirin dili” məzmununda yox, “Satirik ədəbiyyat üslubu” məzmununda anlamaq lazımdır). Bülbül üslubu, Səttar Bəhlulzadə üslubu və s. Yaxud klassik üslub, folklor üslubu, romantik üslub, realist üslub və s.

Milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əks etdirən funksional üslubların tarixi inkişaf tendensiyası dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadə və həmin sahələrin tələbi ilə seçilən, sistemləşən, formalaşan spesifik dil vahidlərinin yeni, özünəməxsus cizgiləri ilə yadda qalacaq tərzdə funksionallaşması məsələsi ilə bağlı olur. Məsələn, bədii təfəkkürün tələbi ilə bədii üslub, elmi təfəkkürün tələbi ilə elmi üslub, publisistik üslubun tələbi ilə publisistik üslub və s. müəyyənləşir. Bu üslubların hər birinin cəmiyyətdə özünəməxsus funksiyaları var, həmin funksiyalarına görə də bir-birindən fərqlənirlər. Sözsüz ki, bədii, elmi, publisistik və s. təfəkkür sahələri, yaxud formaları arasında əlaqə olduğu kimi, bədii, elmi, publisistik və s. üslublar da biri digəri ilə bağlıdır. Ədəbi dilimiz funksional üslublar (bədii, elmi, publisistik, rəsmi-ışğuzar, məişət) hesabına formalaşır, inkişaf edir. Ədəbi dilin ümumi fonetik, leksik, qrammatik normaları onun funksional üslublarının hər biri üçün məcburidir. Yəni, həmin normalara yazıçı da, jurnalist də, məmur da, hər hansı mədəni insan da əməl etməlidir. Məsələn, bir söz bədii üslubda necə yazılır, yaxud tələffüz edilirsə, elmi, publisistik və s. üslublarda da o cür yazılır, yaxud tələffüz olunur.

Lakin bu gün dilçiliyin bir çox sahələrinin problemləri kimi, üslubiyyat sahəsinin də problemləri diqqəti çəkir. Sosial-siyasi, ictimai-iqtisadi, ədəbi-estetik, mədəni-intellektual və digər sahələrdəki problemlər həm də ictimai şüur əksətdirməsi olan dildə də özünü biruzə verdi. Demokratiya, azadlıq uğrunda mübarizə prosesində pərakəndə, sistemsiz müdaxilələr bəzi hallarda düzgün olmayan nəticələrlə sonlandı. Müstəqillik illərində dilimizi, onun leksik-qrammatik inkişafını düzgün yönləndirmək üçün normal şərait yaranmasına baxmayaraq, əksinə oldu. Dilin onun mədəni səviyyəsi hesab olunan ədəbi dil qatına, demək olar ki, mənfi təsirlər qanunauyğun hal kimi intensivləşdi. Əgər 25-30 il öncə televiziya, mətbuat, bədii dil yaradıcılarının fəaliyyəti gənclik üçün ədəbi-mədəni dil mənimsəməsində əsas yardımçı vasitələr idisə, həmin fəaliyyətlər bu gün əksinə bir proses kimi diqqəti çəkir. Bu gün Azərbaycan dilinə qarşı qarşısızalmaz bir hücum assosiasiyası yaradan reklamlar isə ayrıca söhbətin mövzudur. Müxtəlif mövqe və maraqları, emosiyaları əks etdirən publisistik üslubun dili ümumxalq dilinə yaxın olur. Aydınlığı, anlaşıqlılığı ilə seçilən bu üslubun yaradıcıları bəzən ədəbi dil qanunlarını nəzərə almadan, ictimai tribunadan məhz şəxsi mənafeyi, tanınması üçün sui istifadə edir.

Dilimiz tarix boyu ağır sınaqlardan, mübarizələrdən keçib, öz varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlayıb. Böyük siyasi, ideoloji mübarizələr, mücadilələr bu dilə yaşama, varolma səlahiyyəti qazandırır.

Bildiyimiz kimi, KİV-lərin dili ədəbi dilin funksional üslublardan biri olan publisistik üslubda, başqa sözlə desək, ictimai-siyasi üslubda inkişaf edir. Müasir dövrdə bu üslubun dilinin ədəbi dildən kəskin fərqləndiyinin şahidi oluruq. Fərqlər o həddə çatıb ki, artıq publisistik üslubu ədəbi dilin üslubu kimi səciyyələndirmək sxematik və ənənəvi nəzəriyyə səciyyəsi daşıyır. Bu fərqlər özünü mətbuat dilinin leksikasında, tərkibində işlənən alınmaların çoxluğu baxımından, dialekt sözlərindən bolluca istifadə baxımından, durğu işarələrinin fərqli təyinatlarda işlədilməsi baxımından göstərir. Digər fərq də, budur ki, söz sırası qeyri-ənənəvi dəyişdirilir. Son dövrlərdə tərcümə jurnalistikası inkişaf etmişdir və bu inkişafın nəticəsi olaraq, KİV dilində söz sırasının qeyri-ənənəvi dəyişdirilməsi problemi, bir sözlə sintaktik problemlər üzə çıxmışdır. Sonrakı dövrlərdə jurnalistlər və media sahəsində çalışan yazıqlar öz kommərssiya maraqları və fərqlilik yaradaraq oxucu cəlb etmək üçün bu problemlərdən üslubi fiqur kimi istifadə etməyə başlamışlar.

Söz azadlığının pozulması nəticəsində jurnalistikanın ən kəskin silahı olan şərhçilik demək olar ki, onun əlindən alınmış və bunun nəticəsində media kütləvi oxucu sayı itirmişdir. Yenidən müstəqil media öz ətrafına oxucu cəlb etmək, eyni zamanda bunu təhlükəsiz etmək və təqibdən yayınmaq üçün sadə analitik xəbərlərə öz düşüncələri ilə desək, rəng qatmaqla məşğul olmuşlar. Yəni onları oxuyan və dinləyən kütləyə bər-bəzəkli xəbər hazırlamaqla məşğul olmuşlar. Təbii ki, jurnalistin sözünə vurduğu bəzək elə sözlə də, olmalıdır. Və bu bəzək mühafizəkar dilçilərin təbircə desək, ədəbi dilimizi kərləməqlə məşğuldur. Nəzərə alsaq ki, ölkəmizdə yalnız mühafizəkar dilçilər söz sahibidir, ona görə də, medianın tənqidinə təəccüblə yanaşmamalıyıq. Dilçilik baxımından yanaşsaq, həqiqətən bəzən mətbuatda dilimizin acınacaqlı hala gəldiyini etiraf etməliyik. Ancaq bu acınacaqlı halın birtərəfli şərh edilməsi düzgün nəticəyə gəlməyə imkan verməyəcək. Bu halların baş verməsini zəruri edən şərtlərə yuxarıda toxunsaq da, mətbuat dilindəki nöqsanlardan danışan hər bir dilçi fikirlərini söyləyərkən mətbuatın dilinə birtərəfli yanaşmamalı, mövcud, ümumi problemləri şərh etməklə bərabər dilin müdafiəsinə qalxmalıdır. Əks halda, birtərəfli olan kəskin tənqidlər, mətbuatda senzura vəziyyəti yaradır və biz bunun acı nəticəsini Sovet imperiyası dövründə görmüşük. Dilin bu cür kortəbii müdafiəsi nəinki dilin inkişafına, hətta dövlətin və cəmiyyətin inkişafına mənfi təsir gətirir". Bundan əlavə, yeni yayımlanan filmlər də gələcək nəslimiz üçün təhlükə sayıla bilər. "Ata ocağı" və "Qız atası" kimi seriallarda görüldüyü kimi, aktyorlar "başdanxarab" "tupoy" kimi ifadələr işlədərək şiddət göstəririlər və bunlar hamısı bütün cəmiyyətin izləməsinə əlçatan şəkildə yayımlanır. Bu və bunlar kimi təsirlər nəticəsində uşaqlar və yeniyetmələr daha faydalı məşğuliyyətlərlə məşğul olmaq əvəzinə, belə şeyləri izləyib gələcəklərinə zərər vurmuş olurlar.

Bütün bunların səbəbi televiziyaqlarımızın ideyasızlıqdan əziyyət çəkməsidir. Sırf reyting və baxış yığmaq üçün verilən bu verilişlərin arası tez bir zamanda kəsilməlidir. Biz nə qədər hiss etməsək də, bəzi normallaşdırılmış vərdişlərimiz hər birimizin gələcəyi üçün təhlükədir. Buna görə də, Milli Televiziya və Radio Şurası televiziyaqla verilənlərə daha çox diqqət yetirməli və lüzumsuz proqramları yığışdırmalıdır. Biz isə uşaqlarımızı bu tip şoulardan uzaq tutmalıyıq.

Azərbaycanın Sovet imperiyasının tərkibində olduğu illərdə isə dilimizə qarşı hücumların yeni dalğası başlandı. Ölkədə rəsmi dövlət dili rus dili idi, rəsmi tədbirlərdə bir qayda olaraq rus dilində çıxışlar üstünlük təşkil edirdi. Belə bir zamanda Ümummilli lider Heydər Əliyev dilə münasibəti ilə hər kəsə mesaj vermiş

oldu. 1969-1982-ci illərdə sovet Azərbaycanına rəhbərlik edən Ulu öndər bir çox ziyalıların cəsarət etmədiyi halda, müxtəlif tədbirlərdə Azərbaycan dilində çıxış etməklə dilimizə hörmət aşılayırdı. O, həmçinin, rusdilli məktəblərdə Azərbaycan dilində dərsliklərin daha çox istifadəsinə dair göstərişlər də vermişdi.

Bütün zamanlarda Azərbaycan dilinin qorunub saxlanılması və kənar təsirlərdən mühafizə məsələsi təkcə ictimai-siyasi sferada deyil, həm də ədəbi- bədii qüvvələr tərəfindən dəstəklənmişdir. Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, XIX əsrin sonunda mütərəqqi ideyalar uğrunda mücadilə edən maarifçilərimiz və fəaliyyətinin əsas hissəsini dil məsələsinə həsr edən “mollanəsrəddinçilər”in fəaliyyəti danılmazdır.

Bütün inkişaf etmiş dillərdə bir-birini tamamlayan iki tendensiya mövcuddur: İctimai təfəkkürdə differensasiya - ixtisaslaşma prosesi gedir. Bu isə funksional üslubların yaranmasına və tədricən bir-birindən köklü fərqlənməsinə gətirib çıxarır. İctimai təfəkkürdə integrasiya, hər bir insanın maraq dairəsinin genişlənməsi prosesi - funksional üslubların bir-birinə yaxınlaşması, ümumi cəhətlərin yaranması prosesi gedir. Beləliklə, bir tərəfdən ədəbi dil ixtisaslaşır, ikinci tərəfdən, həmin ixtisaslaşma hər bir cəmiyyət üzvü üçün əlçatan olur. Dilin üslubi imkanları nə qədər genişdirsə, dil də bir o qədər zəngin olur. Bu gün publisistika sahəsində ədəbi dilə kobud müdaxilələrin qarşısını almaq ağır bir işə çevrilib. Professor Nizami Cəfərov bu məsələ ilə bağlı belə açıqlama verir: “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ayrıca bir komissiya yaradıldı və bu komissiya dərsliklərin dilindən başlamış reklam lövhələrinin dilinə qədər Azərbaycan dilinin bu günkü vəziyyətini, mənzərəsini təsəvvürə gətirməyə imkan verən müxtəlif məsələləri təhlil etdi. Ümumi nəticələr ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dili bu gün kifayət qədər inkişaf edir, kifayət qədər beynəlxalq nüfuza malikdir. Amma bununla yanaşı, qloballaşan şərait bir sıra problemlər də ortaya çıxarıb. Xüsusən, hər il Azərbaycan dilinə xeyli miqdarda sözlər daxil olur. Bu sözlərin müəyyən hissəsi Azərbaycan dilinin təbiətinə yaddır. Sözlərlə yanaşı müxtəlif qrammatik xüsusiyyətlər, müxtəlif intonasiya xüsusiyyətləri də dilimizə daxil olur ki, bunlar da dilimizin təbiətinə yad görünür. Nəzərə alsaq ki, dil daha çox KİV-lərdə - mətbuatda, televiziya, radioda inkişaf edir, bu da dilə bir növ fövrilik gətirir. Yəni sözlər, ifadələr dilə çox sürətlə daxil olur. Bir var ki, bir elm adamı əsər yazır, hər sözün, hər ifadənin üzərində düşünə, seçə bilir. Yaxud yazıçı bir əsər yazır, orada nəzarət mexanizmi güclü olur. Bir də var ki, bir hadisə, bir əhvalat çox sürətlə baş verir, çox tezliklə də mətbuatda öz dil ifadəsini tapmalıdır. Belə hallarda da təsadüflik çox olur. Yəni KİV-də buna nəzarət etmək kifayət qədər çətinidir”.

X Ü L A S Ə

Ədəbi dilimiz funksional üslublar (bədi, elmi, publisistik, rəsmi-işgüzar, məişət) hesabına formalaşır, inkişaf edir. Ədəbi dilin ümumi fonetik, leksik, qrammatik normaları onun funksional üslublarının hər biri üçün məcburidir. Yəni, həmin normalara yazıçı da, jurnalist də, məmur da, hər hansı mədəni insan da əməl etməlidir. Məsələn, bir söz bədi üslubda necə yazılır, yaxud tələffüz edilsə, elmi,

publisistik və s. üslublarda da o cür yazılır, yaxud tələffüz olunur.

Lakin bu gün dilçiliyin bir çox sahələrinin problemləri kimi, üslubiyyat sahəsinin də problemləri diqqəti çəkir.

Sosial-siyasi, ictimai-iqtisadi, ədəbi-estetik, mədəni-intellektual və digər sahələrdəki problemlər həm də ictimai şüur əksətdirməsi olan dildə də özünü biruzə verdi. Demokratiya, azadlıq uğrunda mübarizə prosesində pərakəndə, systemsiz müdaxilələr bəzi hallarda düzgün olmayan nəticələrlə sonlandı. Müstəqillik illərində dilimizi, onun leksik-qrammatik inkişafını düzgün yönləndirmək üçün normal şərait yaranmasına baxmayaraq, əksinə oldu. Dilin onun mədəni səviyyəsi hesab olunan ədəbi dil qatına, demək olar ki, mənfi təsirlər qanunauyğun hal kimi intensivləşdi.

E.A.Mammadova

S U M M A R Y

The influence of functional styles on the literary language of Azerbaijan

Our literary language is formed and developed due to functional styles (artistic, scientific, journalistic, official-business, domestic). The general phonetic, lexical, grammatical norms of the literary language are mandatory for each of its functional styles. That is, writers, journalists, civil servants, and any civilized persons must follow those norms. For example, how a word is written or pronounced in an artistic style, scientific, journalistic, etc. it is written or pronounced that way in styles.

However, today, like the problems of many fields of linguistics, the field of stylistics also attracts attention with its problems. Problems in socio-political, socio-economic, literary-aesthetic, cultural-intellectual and other areas also manifested themselves in language, which is a reflection of social consciousness. So unsystematic interventions in the process of struggle for democracy and freedom ended in some cases with incorrect results. Despite the creation of normal conditions to properly direct our language and its lexical-grammatical development in the years of independence, the opposite happened. The negative effects of the language on the literary language layer, which is considered its cultural level, have intensified as a matter of course.

Э.А.Мамедова

Влияние функциональных стилей речи на

литературный язык Азербайджана

Р Е З Ю М Е

Наш литературный язык формируется и развивается благодаря функциональным стилям (художественному, научному, публицистическому, официально-деловому, бытовому). Общие фонетические, лексические, грамматические нормы литературного языка обязательны для каждого из его функциональных стилей. То есть писатели, журналисты, госслужащие и любой цивилизованный человек должны соблюдать эти нормы. Например, как пишется или произносится слово в художественном стиле, научном,

публицистическом и т. д. так пишется или произносится в стилях.

Однако сегодня, как и проблемы многих областей языкознания, область стилистики также привлекает внимание своими проблемами.

Проблемы в общественно-политической, социально-экономической, литературно-эстетической, культурно-интеллектуальной и других сферах проявлялись и в языке, являющемся отражением общественного сознания. Мелкие, бессистемные вмешательства в процесс борьбы за демократию и свободу заканчивались в ряде случаев неверными результатами. Несмотря на создание нормальных условий для правильного направления нашего языка и его лексико-грамматического развития в годы независимости, произошло обратное. Негативное воздействие языка на литературный слой, считающийся его культурным уровнем, закономерным образом усилилось.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006
2. Sabir Qaraqoyunlu (Əfəndiyev). Meyar özü qüsurludursa. Yenidən işlənmiş və latın qrafikalı əlifba ilə nəşr olunmuş («Lider nəşriyyat», Bakı-2004) «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti "nə bir nəzər. "Araz" qəzeti, 14 iyun, 2011-ci il.
3. N.Cəfərov. Yad qatın qorxusu, [www .Lent.az](http://www.Lent.az). 18.03.2013.
4. Y.Paşazadə. Dilin sərhədləri toxunulmazdır. 525-ci qəzet, 21.noyabr, 2013-cü il.
5. "Dövlət dilinin təbiiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (18 iyun 2001-ci il
6. Z.Budaqova, T.Hacıyev. Azərbaycan dili. -Bakı, «Elm», 1992.
7. X.Balayev. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən. (XVI- XXəsr) Bakı, Elm və həyat. 2002.
8. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.
9. Məmmədov İ. Ekran, efir və dilimiz. Bakı, 1989.
10. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

Rəyçi: dos. E.A.Quliyeva

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

f.ü.f.d., dosent LEYLA QOCAYEVA,
f.ü.f.d., dosent DÜRDANƏ NAĞIYEVA
ATU, Azərbaycan dili kafedrası
qocaleyla511@gmail.com

BƏDİİ MƏTNİN İNFORMASIYA BLOKU

Açar sözlər: bədii mətn, semantika, semantik informasiya, dil işarələri, mürəkkəb cümlələr

Ключевые слова: художественный текст, семантика, смысловая информация, языковые знаки, сложные предложения.

Keywords: literary text, semantics, semantic information, language signs, complex sentences

Mətnin informativ strukturu mətnin əsasını təşkil edir. Oxucunun mətndən ilk tələbi informasiyadır. Təbii ki, mətn parçasından asılı olaraq informasiyanın da tam ya natamam olması müəyyənləşir. Mətnin informativ strukturu da təqdim edilən informasiyanın həcmi ilə bağlı olur. Bir-birindən doğan informasiyalar mətni mürəkkəbləşdirir, onu həm semantik — məzmun, həm də forma — qrammatik baxımından makromətnə çevirir. Mətnin semantikasi məhz söylənəcək informasiya axını fonunda müəyyənləşir.

Mətnin həm daxili, həm də xarici strukturunun tələbi ilə informasiya qatları, layları sistemlilik əsasında məntiqi ardıcılıq və səbəb-nəticə əvəzlənmələri ilə formalaşır. Mətnlər böyüdükcə onun informativ mərkəzi, informativ ocağı da böyüyür, çoxşaxəli, çoxçeşidli olur. Belə halda informasiyanı ifadə edən semantik vahidlərin əlaqəsi, bağlılığı, ardıcılığı da mürəkkəbləşir.

Əl-ayağa dolaşan olmadığından işi yaxşı getdi. İki ilə kəndi sökdü, əyri-üyrü çəpərləri dağıtdı, köhnə evləri uçurtdu və çay kənarında, gözəl, sulu yerdə cərgə ilə yeni evlər tikdirdi. Dəyirman yerində balaca bir elektrik stansiya da qurdurdu. Evlərə işıq gəldi. Arvadların canı hisli çıraqla şüşəni təmizləməkdən qurtardı. Hər şey onun gözündə gözəlləşmişdi. Kommunanın balaca “Fordzon” traktoru, taxıldöyən, otbiçəni vardı. Klubu hər gecə işləyirdi. Belə bir qayda qoymuşdu: kəndə gələn qonaq qohumunun evinə yox, kommunanın qonaq otağına düşməli idi. Çünki qonaq hamının idi. Qohumlar burada görüşməli, kommunanın hesabına düzələn yemək-icməyi də bir yerdə yeməliydilər. Cavanşirin adı dillərə düşdü. Tez-tez mərkəzdən adamlar gəlir, şəklini çəkir, qəzetlərdə məqalələr yazırdılar. Onun başı isə o qədər qarışmışdı ki, çox vaxt evə də gəlmirdi. Elə idarədə divana uzanıb yatır, ya da şinelini üstünə salıb dirsəklənir, bir azca çimir alırdı (İ.Şıxlı) (5,87).

Bu mürəkkəb sintaktik bütövdə on beş cümlədən istifadə olunub. Ancaq, göründüyü kimi, informasiya mətnin həcminə görə nisbətə daha geniş, çoxşaxəli və sürətlidir. Ardıcıl sıralanan informasiyalar ifadə olunduğu dil materialının fonunda daha böyük görünür. Onu da qeyd edək ki, informasiya birbaşa çatdırılır, dolayısı ilə yox.

Mətnə semantik informasiya on beş cümlə arasında eyni səviyyədə paylanıb. Nəsr mətnlərində bu cür paylanma təbiidir. Şeir mətnlərində isə informativ məna adətən sonuncu misranın üzərinə düşür:

Xəstəyəm, çox dilərim yanıma bir dəm gələsən,
Çəkibən xəncəri bağrım başına bir dələsən,
Baxıban bəndə çəkən cövrü cəfanı biləsən,
Bəlkə bir rəhmə gəlib dərdimə çarə qılasan,
Getməyə ah ilə ömrüm bada, qurbanın olum.

(M.P.Vaqif) (4,212)

Bu parçada “Getməyə ah ilə ömrüm bada, qurbanın olum” misrasına qədərki bütün misralardakı informasiya məhz həmin sonuncu misranın deyəcəyi informasiyanın məna-məzmun yekunu üçün hazırlanır. Sonuncu misra informativ hədəf rolunu oynayır. Məlum olur ki, şeir mətninin bütün struktur-semantik tutumu son misradakı informasiyanı çatdırma işinə xidmət edir.

Bədii mətnlərdəki sintaktik bütövlərdə əsas (müstəqil) və asılı (qeyri-müstəqil) cümlələr olduğu kimi informasiyalar da əsas və törəyən olur. Əlbəttə, hər cümlə bütöv bir informasiya daşıyıcısıdır. Ancaq mətnə “hissə”, “kəsik”, “fragment” informasiyalar məna və məzmun, forma baxımından əlaqələnməyəndə bütöv mətn informasiyası əldə etmək olmur. Yuxarıda bəhs etdiyimiz mətn komponentləri də məhz informasiyanın tələbi əsasında sıralanır, nizamlanır. Informativ tələb abzasları, sintaktik bütövləri, mikromətnləri, period və frazafövqi vahidləri öz “hakimiyyəti” altına alır. Bütün bu detallar informasiyanın oxucuya çatdırılması mexanizminin bədii dil normaları əsasında qurulmasını təmin etmək prosesinə xidmət edir. Zaman, məkan, hərəkət intensivliyini özündə birləşdirən informativ mərkəzdən paylanma əməliyyatı planlı şəkildə aparılır. Yazıçı oxucusuna çatdıracağı böyük ideyanı sadə, adi görünən məlumat — informasiyalar fonunda təqdim etməyi bacarmalıdır. Bu informasiyalarda keçmiş, indiki, gələcək zaman və hərəkət sürəti gözlənilməlidir.

Mətnlərdə informasiyanın ötürülmə mexanizminin icrası daha çox abzasların üzərinə düşür. Informasiyalar abzaslarda yenilənir və növbəti abzas üçün zəmin, yeni informasiya başlanğıcı üçün özül olur. Nəticədə sintaktik bütövlər mürəkkəb sintaktik bütövlər, mikromətnlər isə makromətnlər yaradır.

Informativ struktur komponentləri onun bazasına (informasiya ocağına) məlumat daşıyır, sistemləşdirilmiş hadisə və əhvalatlar mətnin kompozisiyasını yaradır: — Mən də inanmıram. — O, sözünə ara verdi, xeyli baxışlarını yerdən qaldırmadı. Və

birdən düz Hüseyn kişinin gözüünün içinə baxdı. — Sən mənə çox yaxşılıqlar eləmişən. məni ölümdən qurtarmısan. Düz beş ay evində saxlayıb, yedizdirib, içizdirmişən. İndi də əyin-baş verib, payla-pürüslə, yəhərli, yüyənli, tərkindəki içi dolu xurcunlu atla yola salırsan. Bunlar çox böyük yaxşılıqdır. İndi bütün yol boyu fikirləşmişəm ki, görəsən bu yaxşılıqların əvəzini qaytara biləcəyəmmi? Yox. Min il də çalışsam, qaytara bilməyəcəyəm” (İ.Şıxlı) (5,119).

Yazıcının verdiyi informasiya oxucuda heç bir sual doğurmur. Informasiya sadəcə təsvir vasitəsilə çatdırılır. Özünü qarşısındakı adamın yanında xəcalətli və borclu bilən şəxsin psixoloji durumunu, əhvalı – ruhiyyəsini və hisslərini ifadə edir – həm öz dili ilə, həm də müəllif təhkiyəsi ilə. İlk cümlədə informativ konkretlik var. Xüsusi semantik yük daşıyan sonuncu cümlə (Min il də çalışsam qaytara bilməyəcəyəm) əvvəlki informasiya daşıyıcılarından — cümlələrdən fərqlənir, bu cümlə həm də növbəti abzas üçün yeni fikir formalaşdırır.

Informasiyanın hədəf nöqtələri açar sözlər vasitəsilə açılır. Açar sözlər başqa vasitələrlə yanaşı, mətn komponentlərinin əlaqələnməsinə xidmət edir və müxtəlif cümlələrdə semantik yükü öz üzərinə daha artıq götürür: Göytəpə kəndinin yastı qazma daxmaları Kürün sahilinə qədər səpələnmişdi. Bu il yağarlıq olduğundan, otlar vaxtından əvvəl göyərmiş, yazın ilıq nəfəsini duyandan sonra isə püskürüb qalxmışdı (İ.Şıxlı) (5,61).

Burada açar sözlər — Göytəpə kəndi, Kürün sahil, yağarlıq və otlar sözləridir. Həmin açar sözlər mətnin skeletini təşkil edir. Informasiya bu ifadələrin əsasında şəxələnilir, yayılır. Açar sözlərin adı və məzmunu (məkan mənalı — Göytəpə kəndi, Kürün sahil; obyekt — otlar, səbəb — yağarlıq, yazın isti nəfəsi) informasiyanın semantik yükünü, assosiasiyasını açır.

“Mövcud əşya haqqında verilən informasiya iki cür — obyektiv və subyektiv olur. Informasiya o vaxt obyektiv olur ki, verilən informasiya əşya haqqında məlumatı əhatə etmiş olsun. Müəllif əşya haqqında məlumat (informasiya) verərkən onun dil haqqındakı bilikləri avtomatik işləyir. Yəni müəllif o anda dil haqqında biliklərini yada salmır. O yalnız təsvir etmək istədiyi obyektə göz önünə gətirir və obyekt haqqında mümkün qədər doğru məlumat verməyə çalışır. Müəllifin obyekt haqqında bu cür informasiyası subyektiv deyil, bunlar onun öz fikri də deyildir. O mövcud olan dil işarələrinin köməyi ilə ifadə etməyə çalışır. Obyektiv olanın əks olunması dilçilikdə subzistensiya, maddi mövcud olan əşya isə ekzistensiya adlanır. Informasiya o vaxt subyektiv olur ki, obyektiv olan müəllif fikrində emosional və psixoloji momentləri əks etdirir. Subyektiv informasiya obyektiv olanı tam əks etdirmir” (3,128).

Bədii mətndə informasiyanın açılması nöqtəyi-nəzərindən iki tipini göstərmək olar: tam informasiya, natamam informasiya. Informasiya sintaktik bütövün başlanğıcında, ortasında və sonunda məzmunu ilə yanaşı intonasiyasını da dəyişir. Informasiyanın yekunlaşması ilə sonuclandır.

Informasiyanın paylanma dərəcəsi mətndəki cümlələrin quruluşca sadə, yoxsa mürəkkəb olması ilə də bağlıdır. Mürəkkəb cümlələri çox olan mətnlərdə informasiya daha əhatəli və dolğun olur: Dörd gün bundan əvvəl saray əyanı Kələntər Yaqubun vəfatı münasibətilə mətəm məclisinə toplanmışdı və Mahmud həmin məclisdə bardaş qurub oturmuş saray əyanını bir – bir gözdən keçirə-keçirə dəhşətə gəlmişdi: mərhumun xatirəsi bir tərəfdə qalmışdı, əyanlar isə Ziyad xanın hüsurunda Ziyad xanın adilliyindən, mərhəmətindən, igidliyindən danışdı və Mahmud onların hər birinin sifətinə baxdıqca yalan dediklərini, riyakarlıq və yaltaqlıq etdiklərini aşkar hiss edirdi Mahmud burasını da hiss edirdi ki, atası da bütün bunları görür, başa düşür və bütün bunları qəbul edir: bu qoca adamlar öz səksənlərinə nə ilə gəlmişdi, nə üçün yaşamışdı? (Elçin)

Bu mətnə informasiya və onun mikromətn ifadəsi bədii mətnin mühüm struktur-semantik inikası kimi əks olunur. Yuxarıdakı mətn nümunəsində mürəkkəb cümlələrin çoxluğu informasiyanın intensivliyini, fasiləsiz intonasiya ilə əksini səciyyələndirir. Sənətkarın fərdi təfəkkürü, informasiyanı ifadə etmə, çatdırma üsulu bədii mətnin ideya — estetik qavraması üçün vəsilə olur.

“Bədii mətnə obrazın nitqi ilə müəllif təhkiyəsi bir-birindən fərqləndirilir. Biri digərinin informativ tutumunu təkrar etdikdə sonra gələnin nitqində formal dəyişiklik aparılır: Dirsə xanın xatını soylamış, görəlim nə soylamış və aydır:

...Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil!

İç Oğuzun, taş oğuzun bəglərin üstünə yığnaq etgil!

Ac görsən, toyurgil! Yalınçıq görsən tonatgil!

Borcluyu borcundan qurtargil!

Təpə gibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır!

Ulu toy elə. Həcət dilə!

Ola kim, bir ağzı dualının alqışilə

Tənri bizə bir yetməni əyal verə dedi (6, 189).

Burada obraz nitqinin informativ məzmunu, söz, ifadə, cümlə belə sonra gələnin müəllif təhkiyəsində olduğu kimi saxlanılır. Dirsə xan dişi əhlinin sözlə ulu toy elədi, halət dilədi. Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. İç oğuz, taş oğuz bəglərin üstünə yığnaq etdi. Ac görsə toyurdu. Yalın görsə tonatdı. Göl kibi qımız sağdırdı. Əl götürdülər, halət dilədilər. Bir ağzı dualının alqışilə Allah təala bir əyal verdi.

Ancaq verilmiş situasiyada obrazın nitqini müəllif təhkiyəsindən formal göstəricilər — felin şəkli əlamətləri (birincidə əmr və arzu, ikincidə xəbər şəkilləri) və s. fərqləndirir, cümlələrin xəbərləri dəyişir” (2, 56).

Informasiya məntiqi mətnə adətən xəbərin üzərinə düşür, həm xəbər çatdırma, informasiya vermək anlamında, həm də hökmün ifadə formasının reallaşdığı nöqtə, hədəf kimi:

— Silahlarınızı salın, yoxsa qəsdçi qazını öldürəcək! — Üzü üstə uzanın, kim birinci qalxsa, ölüm onundu! — deyər Əbu Bəkr gur səslə bağıranda, çavuşlar torpağa

girməyə can atan yerqurdu kimi tozanaqda eşələnirdilər, o, atlardan bğirinin belinə sıçrayıb digərini yedəyə aldı və öncə dördnala çarpdı. Atlılar böyük Gəncənin saysız-hesabsız dolanbac məhəllələrinin birində yoxa çıxdılar... (7,278)

Hərəkətin, hökmün ifadəsi xəbərlər vasitəsilə həyata keçirilir. Mətndəki xəbərlər (salın, öldürəcək, uzanın, qalxsa, eşələndilər, aldı, çapdı, çıxdılar) felin müxtəlif zamanlarında, müxtəlif şəkillərində işlədilib. Bu müxtəliflik mətni informativlik əlamətinə görə emosional və hərəkətli edir. Kontekstə müraciət edək: 1) — Silahlarınızı salın, yoxsa qəsdçi qazını öldürəcək! Əmr şəklində olan “salın” və qəti gələcək zamanda olan “öldürəcək” felləri informasiyanın həyəcanlı və qəti intonasiya ilə başlanmasına şərait yaradır. 2) Üzü üstə uzanın, kim birinci qalxsa, ölüm onundu! — deyə Əbu Bəkr gur səslə bağıranda, çavuşlar torpağa düşməyə can atan yerqurdu kimi tozanaqda eşələndilər, o, atlardan birinin belinə sıçrayıb digərini yedəyə aldı və öncə dördnala çapdı. Vasitəsiz nitq formasında təqdim olunan növbəti informasiyaların da məlumatverici vahidləri – yenə də əmr şəklində olan “uzanın”, şərt şəklində olan “qalxsa”, nəqli keçmiş zamanda xəbər şəklində olan “eşələndilər”, “aldı”, “çapdı”, felləri həm müəllif təhkiyəsinə, həm də obraz dilinə aiddir. 3) Atlılar böyük Gəncənin saysız- hesabsız dolanbac məhəllələrinin birində yoxa çıxdılar. Əsas informasiya tamamlanır. “Yoxa çıxdılar” əvvəlki (yardımçı) cümlələrin aşılacağı hazırlıq intonasiyası ilə qətiləşir.

Informasiya mətndə yaranmış müxtəlif situasiyaları obrazlı dillə əks etdirir. Mətn strukturunda mənaca bir-birinə yaxın olan və forma baxımından qrammatik qaydalar əsasında tərtib edilən sözlərin rabitəsi əsas rol oynayır. Informasiyanın əsas və yardımçı formada olması da həmin situasiyalar ilə bağlı olur. Adətən əsas informasiya sintaktik bütövün, abzasın sonuna düşür. Əvvəlki cümlələr isə yardımçı informasiya kimi çıxış edir. “Əgər nəsr mətndə bir qayda olaraq, bir sintaktik vahidə bir informasiya təhkim olunursa, şeir mətnlərdə bir neçə sintaktik vahid bir informasiyanı ifadə edə bilər. Yəni nəsr mətnin funksional planında daha çox konkretlik, şeir mətnin funksional planında daha çox ümumilik nəzərə çarpır. Bununla bağlı mühüm fərqləndirici əlamət emosionallığın, ekspressivliyin nəsr mətnindən fərqli olaraq şeir mətndə daha güclü formada təzahürüdür.

Yardımçı informasiyalar bloku şeir mətndə daha güclü plandadır və daha tez-tez müşahidə edilir” (1,85).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev Y. Ümumi mətnşünaslıq. Bakı, 2007 («Kitabi-Dədə Qorqud» mətnlərinin linqvopoetik təhlili əsasında), 248 səh.
2. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Nurlan, 2005, 476 s.
3. Məmmədov M. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri məsələləri. Bakı: Maarif, 1971, 197 s.

4. Vəqif Molla Pənah. Əsərləri [Mətn] /Molla Pənah Vəqif; Tərtib edən və ön sözün müəllifi: Həmid Araslı.- B.: Şərq-Qərb, 2004.- 264 s.
5. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild “Şərq-Qərb”, 2004, 264 s.
6. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, Bakı, 2004, “Öndər” nəşriyyatı, 376s.
7. Elçin. “Seçilmiş əsərlər” (10 cildə), 2-ci cild. «ÇINAR-ÇAP» müəssisəsinin nəşriyyatı, Bakı, 2005, 523 səh.

Leyla Qocayeva
Dürdanə Nağıyeva

Bədii mətnin informasiya bloku

Xülasə

Dilçiliyin müxtəlif şöbələrinin (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis) qanunları əsasında aparılan təhlillər sübut edir ki, mətn və mətnşünaslıq əslində dilimizin bütün mövcud potensial imkanlarını və perspektivlərini açmağa kömək edən mühüm tədqiqat sahəsidir. bədii mətn quruculuğunda (bütün janrlarda) ədəbi, bədii, texniki, semiotik və işarəvi prinsiplərdən, mətnyaratma potensialından istifadə müəllifin bu sahədəki bacarığını, istedadını açıq — aydın şəkildə ortaya qoyur, verilən informasiyanın zaman və məkan uyğunluğu, hadisələrin, əhvalatların səbəb — nəticə məntiqi dəqiq işlənməlidir. Müəllif fikir və düşüncələrini mətn komponentləri — cümlələr arasında nizam və müvafiq qaydalarla bölməlidir. Eyni zamanda, mətn komponentləri arasında leksik — məntiqi əlaqə müxtəlif işarələrlə (intonasiya, bağlayıcı və bağlayıcı sözlər, əlaqələndirici sözlər, “xüsusiləşmiş” sözlər, paralellik vasitəsi və s.) həyata keçirir.

Лейла Годжаева
Дурдана Нагиева

Информационный блок художественного текста

Резюме

Анализы, проведенные на основе законов различных отраслей языкознания (фонетики, лексики, морфологии, синтаксиса), доказывают, что текстоведение и текстология на самом деле являются важной областью исследований, помогающей раскрыть все потенциальные возможности и перспективы нашего языка. Использование литературных, художественных, технических, семиотических и символических принципов, текстотворческого потенциала при построении художественного текста (во всех жанрах) наглядно выявляет способности и талант автора в этой области, временную и пространственную сочетаемость подаваемой информации. , событий, историй

причинно-следственная логика должна быть четко отработана. Автор должен разделить свои идеи и мысли на текстовые компоненты — предложения, с соблюдением порядка и соответствующих правил. При этом он реализует лексико-логическую связь между текстовыми компонентами с различными признаками (интонация, связующие и соединительные слова, специальные слова, «специализированные» слова, средства параллелизма и т. д.).

**Leyla Gocayeva
Durdana Nagiyeva**

Informational block of literary text

Summary

Analyzes conducted on the basis of the laws of various branches of linguistics (phonetics, lexicon, morphology, syntax) prove that text and textual studies are actually an important field of research that helps to open up all the potential possibilities and perspectives of our language. The use of literary, artistic, technical, semiotic and symbolic principles, the potential of text creation in the construction of artistic text (in all genres) clearly reveals the author's ability and talent in this field, the temporal and spatial compatibility of the given information, events, stories cause-effect logic must be worked out precisely. The author must divide his ideas and thoughts into textual components — sentences, with order and appropriate rules. At the same time, he implements the lexical-logical connection between the text components with various signs (intonation, connecting and connecting words, special words, "specialized" words, means of parallelism, etc.).

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi f.ü.f.d., dosent Pərvinə Əzizova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MANAFLI XANIMANA FƏTƏLİ QIZI
BDU, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrası
xanim. manafli@mail.ru

**YAZININ İNKİŞAF TARİXİ:
İLK ƏLİFBADAN İNTERNETƏ QƏDƏR
XÜLASƏ**

Bəşəriyyət öz inkişafı tarixində yüzlərcə kəşflər etmişdir. Bu əhəmiyyətli kəşflərdən biri də yazıdır. Yazının yaranma tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Deməli, yazı insanların səsli ünsiyyət saxlamaları mümkün olmadığı bir şəraitdə tədricən yaranmışdır. Yazı əvvəl fikir və ya əşya vasitəsilə, ya da xətlər vasitəsilə əks olunurdu. Xətli yazının əmələ gəlməsində əsas amillərdən biri əşya vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi olmuşdur. Əşyaya şərti məna verərək fikri ifadə etməyin qalıqları xalq arasında indi də müşahidə olunur. Məsələn, müəyyən anlayışı təsəvvürdə canlandırmaq üçün, yaxud yada salmaq məqsədilə barmağa sap bağlamaq, bazardan nəşə almaq üçün qadınların öz kəlağayılarının ucunu düyünləmələri və s. əşya vasitəsilə fikrin ifadə olunmasının qalıqlarıdır. Zaman keçdikcə insanlar yazını təkmilləşdirməyə başladı. Onlar artıq müəyyən cizgilərlə fikirlərini ifadə edə bilirdilər. Onlar torpaq və ağacın üzərinə müxtəlif cizgilər çəkərək və ya ağac çapmaqla müəyyən məlumat çatdırmağı bacarırdılar. Şəkli yazı öz mahiyyətinə görə sonralar bir o qədər əlverişli olmamışdır. Çünki bu yazı vasitəsilə fikrin bütün incəlikləri ifadə olunmurdu. Bundan başqa şəkli yazı təhvil-təslim məqsədi daşıyırdı. Buna görə də insanlar yazının bu tipi ilə kifayətlənməyib, öz fikirlərini daha dəqiq və geniş formada əks etdirmək üçün müvafiq formalar axtarmışlar. Beləliklə, ideoqrafik yazı yaranmışdır. İnsanlar min illər boyu inkişaf yolu keçdikdən sonra fikri yazı meydana çıxmışdır. Fikri yazının yaranması mədəniyyət tarixində və xüsusən yazı tarixində böyük bir dönüş olmuşdur. Çünki, nitqi sözlərə bölmək və bunun hər bir vahidini şərti işarələrlə göstərmək yazının yüksək forması olan hərfi yazının əsasını qoymuşdur. Baxmayaraq ki, fikri yazı piktoqrafik yazıdan üstün idi, onun da nöqsanları vardı, bu yazı bütün dillərin quruluşuna uyğun gəlmirdi və təlim üçün də yararlı deyildi.

Şərti işarələrlə bütöv hecaları göstərən yazıya heca, yaxud sillabik yazı deyilir. Belə ki, qədim xalqlar sözləri heca ilə deməyə alışdıqdan sonra yazı ünsürləri hecaları göstərməyə xidmət etmiş və heca yazısı meydana çıxmışdır. Fonoqrafik, yəni səsli yazı isə Finikiylı tacirləri tərəfindən kəşf edilmiş və müasir əlifbaların əsası qoyulmuşdur.

Düzdür, hal-hazırda internetdə audio-vizual ünsiyyət o qədər sürətlə inkişaf edir ki, əlinə qələm alıb məktub yaznların sayı çox azdır. Hətta bəzi mütəxəssislər yaxın gələcəkdə yazı sənətinin arxaik bir “əyləncə”yə çevriləcəyini ehtimal edirlər. Buna inanmaq çətin olsa da, yazının meydanının gündən-günə daraldığı da göz

qabağındadır. Kim haqlıdır indi demək çətindir. Lakin bəşər övladının yazı sənəti kimi misilsiz bir sərvətdən imtina edəcəyi inanılmaz şeydir.

Açar sözlər: yazılı ünsiyyət, yazı mədəniyyəti, kommunikasiyanın vasitələri, piktoqrafik yazı, ideoqrafik yazı, sillabik yazı, fonoqrafik yazı, əlifba.

Yazının yaranması insan şüurunun inkişafının ən bariz nümunələrindən hesab edilir. O, insanlar üçün ən böyük kəşflərdən biridir. Bəşəriyyət yarananda ünsiyyət yalnız şifahi formada mövcud olub. Yazının nə vaxt və necə yaranmasından öncə niyə yaranması üzərində düşünülməlidir. Şifahi şəkildə ünsiyyət hələ ibtidai icma dövründə yalnız səslər vasitəsilə mövcud idi. Yazı insanların şifahi ünsiyyət saxlamaları mümkün olmadığı şəraitin tələbatından yaranıb. Yazının yaranması ilə ünsiyyət prosesi sanki yeni tarixi mərhələyə qədəm qoydu.

İnsanlar həyatda qala bilmək, var ola bilmək və uyum içində yaşaya bilmək üçün ünsiyyət qurmağa böyük ehtiyac duyurdular. Yazı olmasa, insanlar arasında ünsiyyətin sərhədləri çox məhdud olar. Nəsillər arasındakı əlaqə yazı mədəniyyəti olmadan mümkün deyildir. Hər birimiz bizdən əvvəlki nəsillərin tarixini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini öyrənmə bildiyimiz üçün yazı mədəniyyətinə borcluyuq. Vaxtilə yazı mədəniyyəti hər bir kəsin, xüsusilə, ziyalıların səviyyəsinin göstəricisi olub.

İnsan tayfaları bir-biri ilə müəyyən məqsədlər üçün müqavilə bağlamalı olmuşlar. Həmçinin duyğu və düşüncələrini, bilik və bacarıqlarını bölüşmək istəmişdilər. Belə bir tələbatı təkcə şifahi ünsiyyət ödəyə bilməzdi. Elə buna görə də ünsiyyət məqsədilə öz dillərini yaratmış olan insanlar bu sahədə də ehtiyaclarını ödəmək üçün ünsiyyətin ikinci vasitəsi olan – yazını yaratmağa başlamışlar (1, 90)

Yazının əmələ gəlməsində fikrin müxtəlif vasitələrlə əks olunmasının xüsusi təsiri olmuşdur. Yazı əvvəl fikir və ya əşya vasitəsilə, ya da xətlər vasitəsilə əks olunurdu. Xətli yazının əmələ gəlməsində əsas amillərdən biri əşya vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi olmuşdur. Əşyaya şərti məna verərək fikri ifadə etməyin qalıqları xalq arasında indi də müşahidə olunur. Məsələn, müəyyən anlayışı təsəvvürdə canlandırmaq üçün, yaxud yada salmaq məqsədilə barmağa sap bağlamaq, bazardan nəşə almaq üçün qadınların öz kəlağayılarının ucunu düyünləmələri və s. əşya vasitəsilə fikrin ifadə olunmasının qalıqlarıdır (1, 95).

Fikri düyünlər vasitəsilə (Quipi) ifadə etmək farslar, türklər, çinlilər, meksikalılar və başqa xalqlar arasında yayılmışdır. İpi düyünləməklə həm də say anlayışını ifadə edirdilər. Məs: farslar asılmış hər bir ipin vasitəsilə say və yaxud müəyyən əşyanın miqdarını təyin etmişlər. Perulular, meksikalılar isə ipi düyünləməklə daha mürəkkəb anlayışları ifadə edə bilirdi. Meksikada bu vasitə o qədər geniş yayılmışdı ki, onlar müqavilələri, bütöv əhvalatları belə ifadə edə bilirdi.

Bəzi məlumatlara görə, qədim hindlilər Koxau ronqo-ronqo adlanan həmin düyünlü yazı ilə hətta tarixi hadisəni təsvir edir və şeir də yazı bilirmişlər.

Müəyyən fikri başqasına çatdırmaq üçün qədim insanların istifadə etdikləri vasitələrdən biri də balıqqulağı olmuşdur. Şimalı Amerika hindularının bəzi tayfaları

bu vasitədən geniş istifadə etmişlər. Alman alimi Johannes Fredrix əşyalarla fikir ifadə etməyi yazının primitiv başlanğıcı hesab edirdi.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı qədim tarixə malik olduğu kimi, bu ədəbiyyatın epik növünün janrlarından olan nağıllarımızın da tarixi kökü qədim zamanlara gedib çıxır. Nağıllarımız əsrlərdən-əslərə keçməklə, xalqımızın ruhunu, psixologiyasını, aqlını, dünyagörüşünü əks etdirən ən maraqlı folklor nümunələrindəndir. Təsadüfi deyil ki, fikrin izahı, çatdırılması üçün istifadə olunan əşyalara burada rast gələ bilirik. Şəms-Qəmər» adlı nağıldakı nümunəyə nəzər salaq. Burada göstərilir ki, vəzir ailə qurmaq məqamına çatmış, lakin bu barədə özləri atalarına birbaşa heç nə demək istəməyən padşah qızlarına belə bir tədbir qılır: bazardan biri ötmüş, biri dəymiş, digəri isə yetişmək üzrə olan üç qovun aldırır və bunların hər birinə bıçaq sancıb xonçada padşaha göndərir. Padşah bu işarələr qarşısında aciz qaldıqda, vəzir bunun açıqlamasını verir. Ötmüş qovun böyük qıza, yetişmiş qovun ortancıl qıza, yetişmək üzrə olan qovun isə kiçik qıza işarədir ki, onlar ərə getmək istəyirlər.

Azərbaycan nağılları içərisində öz maraqlı süjet xətti, personajların dərrakəliliyi, ağıl ilə oxucunu düşündürməsi baxımından dəqqətəlayiq bir nağıl var: «Daşdəmirin nağılı». Haqqında danışdığımız əşyevi yazı nümunələrinə bu nağılda geniş şəkildə rast gələ bilirik: «Qadın çadrasının altından bir boşqab çıxardıb Daşdəmirin qabağına qoydu. Daşdəmir baxıb gördü ki, boşqabda bir nar var, bir top iynə, bir qayçı, bir vərəq kağız, bir tikə ət, bir də bıçaq var. Daşdəmir heç bir söz demədi. Qayçını götürüb kağızı kəsik-kəsik elədi, sonra iynələri bircə-bircə nara sancıb boşqaba qoydu» (3, 316).

Sonradan bunun mənasını belə açıqlayır ki, əgər mənim bədənimi bu ət parçası kimi parçalasalar, bu kağız kimi tikə-tikə doğrasalar da bu sirri heç kimə açmaram. Bu andan sonra həmin qadın Daşdəmirə başqa bir sirri açması üçün atasının göndərdiyi armud, gavalı, əl dəyirmanı, bir parça dəmir, bir dənə də daş verir. Daşdəmir bu əşyaların da izahını belə verir: «Bu armudun adı Abbasbəyi armududur, bu gavalıya da bağbanlar vəzir Alı deyirlər. Atan demək istəyir ki, Daşdəmirin xaraba dəyirməndə başına gələn iş padşahın qoşun böyüyü Abbas bəylə, bir də vəzirlə əlaqədardır» (3, 324).

Bir sözlə, bu nağılda biz Daşdəmirin simasında xalq müdrikliyinə, uzaqgörənliyinə bələd olururuq. Heç nə danışmayan əşyalar qəhrəmanımıza çox şeylər deyir, o, əşyalar vasitəsilə çox sirlərin üstünü açır, çox bələlərin qarşısını alır.

Ümumiyyətlə, əşyevi yazının üstünlüklərindən biri odur ki, əşyalar vasitəsilə bir məlumatı müxtəlif xalqların nümayəndələrinə eyni məzmununda çatdırmaq mümkündür. Belə ki, hər bir millət üçün əşyalar, məfhumlar ümumbəşəri, sözlər isə milli səciyyəlidir. Yalnız mücərrəd anlayışları əşyalar vasitəsilə çatdırmaq olmur. Fikrin çatdırılması üçün sonradan cizgilər, şərti işarələrdən istifadə olunsa da, qeyd etmək lazımdır ki, əşyevi yazı hələ də bir sıra məqamlarda insanların köməyinə çatır.

Zaman keçdikcə insanlar yazını təkmilləşdirməyə başladı. Onlar artıq müəyyən cizgilərlə fikirlərini ifadə edə bilirdilər. Onlar torpaq və ağacın üzərinə müxtəlif cizgilər çəkərək və ya ağac çapmaqla müəyyən məlumat çatdırmağı bacarırdılar.

Yazının əmələ gəlməsində insanların öz bədənlərini yazmalarının da böyük əhəmiyyəti olmuşdur. İnsanlar öz bədənlərini iki məqsədlə: 1.bədəni bəzəmək 2.müəyyən anlayışı bildirmək üçün istifadə ediblər. Alimlərin fikrinə görə, ilk dəfə tatuirovkadan ancaq bədəni bəzəmək üçün istifadə olunub. Bədəni yazmaq Polinezi adasında daha çox yayılmışdı. Yazı tarixçiləri bu məsələylə xüsusi məşğul olmuş və yazının inkişafında tatuirovkanın böyük rolunu qeyd etmişlər. Bunlar yazının ilk növü olan şəkli yazı üçün təməl oldu. Yazının bu ilk tipi çox qədim tarixə malikdir. Keçmişdə insanlar müəyyən məqsədlərlə bağlı yüzlərlə şəkillər çəkmişlər. Lakin bu şəkillərin heç də hamısını yazı hesab etmək olmaz. Deməli, insanların çəkdiyi ibtidai şəkillər bu və ya digər məlumatı əks etdirdikdə şəkli yazı yaranmağa başlayıb. Piktoqrafik yazılarla ifadə edilən mövzuların əhatə dairəsi o qədər də geniş olmamışdır. Əsasən ov səhnələri, vuruş və qaçış hadisələri, ticarət müqavilələri və s.

İnsanların dünyagörüşləriylə əlaqədar olaraq ilk dövrdə əşya və yaxud hərəkət göstərilirdisə də get-gedə mücərrəd anlayışları ifadə etmək tələbi yaranmışdır. Mücərrəd anlayışlar üçün bir neçə formadan istifadə olunurdu. Məs: “cəldlik” sözü üçün qol əvəzinə qanad çəkilmiş, “müharibə” anlayışı üçün ox hazır vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Bu yazıdan daha çox Şimali Amerika hindliləri istifadə etmişlər. Eyni zamanda qədim şumer və misirlilərdə də təsadüf olunmuşdur.

Şekli yazı öz mahiyyətinə görə sonralar bir o qədər əlverişli olmamışdır. Çünki bu yazı vasitəsilə fikrin bütün incəlikləri ifadə olunmurdu. Bundan başqa şəkli yazı təhvil-təslim məqsədi daşıyırdı. Buna görə də insanlar yazının bu tipi ilə kifayətlənməyib, öz fikirlərini daha dəqiq və geniş formada əks etdirmək üçün müvafiq formalar axtarmışlar.

İdeoqrafik yazıda fikir müxtəlif ideoqramlar və simvollarla istifadə edilərək ifadə olunurdu. Əgər hər hansı bir işarə müəyyən bir fikir ifadə edərsə, deməli bu, ideoqrafik yazıdır. Məsələn, yol hərəkəti qaydalarını tənzimləyən işarələr, riyaziyyat, dil dərslərində istifadə olunan işarələr, bayrağımızdakı rənglər, gerbdəki rəmlər ideoqrafik yazıya aiddir. İdeoqrafik yazı sistemində hər bir işarə bütöv bir sözü, yaxud sözün mənalı hissəsini bildirir. Bu yazının yaranmasının, əsasən iki səbəbi olmuşdur: Birincisi, şəkli yazının ünsürləri inkişaf edərək əşyanın özünü əks etdirməyib, onun onun ancaq şərti işarələrinə, yəni simvollarına çevrilmişdir. Məsələn, günəş anlayışını bildirmək üçün çinlilər piktoqrafik yazıda günəş şəkli çəkirdilərsə, sonrakı yazılarında bunun əvəzinə günəşə oxşayan heroqlif işlətmişlər. Deməli, əşya ilə şəkil arasındakı oxşarlıq kəsilmişdir.

İkincisi, təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar olaraq, bu və ya başqa mücərrəd anlayışı piktoqramlarla vermək mümkün olmadığı üçün yazıya işarələr artırılmışdır. Bu işarələr isə öz növbəsində fikri yazının yaranmasına təsir etmişdir.

İnsanlar min illər boyu inkişaf yolu keçdikdən sonra fikri yazı meydana çıxmışdır. Fikri yazının yaranması mədəniyyət tarixində və xüsusən yazı tarixində böyük bir dönüş olmuşdur. Çünki, nitqi sözlərə bölmək və bunun hər bir vahidini şərti işarələrlə göstərmək yazının yüksək forması olan hərfi yazının əsasını qoymuşdur. Baxmayaraq ki, fikri yazı piktoqrafik yazıdan üstün idi, onun da nöqsanları vardı, bu yazı bütün dillərin quruluşuna uyğun gəlmirdi və təlim üçün də yararlı deyildi. (2, 92).

Dünya Misirdən çox şey öyrənib. Lakin misirlilərin bəşəriyyətə bəxş etdikləri ən mühüm şey yazı olub. Misirlilər yazını kəşf etməklə bərabər onu uzun əsrlər boyu təkmilləşdirə biliblər. Misirlilər adi əşyaları necə təsvir edirdilər? Bəzi əşyaları təsvir etmək çətin deyildi. Məsələn, onlar suyu əyri xətlərlə təsvir edirdilər, ulduzları indi necə varsa, onda da elə təsvir edirdilər. Onlar qeyri-əşyaları, məsələn hərəkəti də təsvir etməyin yolunu tapmışdılar. Əşyalar arasında insan təsvir olunurdu. Onu qaçan, oturan, hərəkət edən vəziyyətlərdə təsvir etməklə misirlilər nə demək istədiklərini anlada bilirdilər. Lakin elə şeylər vardı ki, onları bu yolla təsvir etmək qeyri-mümkün idi. Tutaq ki, firon insandır, onun şəklini çəkmək olar, bəs onun adını necə yazsınlar? Onları tərifləmək, xalqa onların “yenilməz qüdrət sahibi” olduqlarını çatdırmaq lazım gəlirdi. Bu məsələ ətrafında Misir alimləri çox baş sındırdıqdan sonra problemi həll edə biliblər. Onlar mürəkkəb sözləri bir neçə hecaya bölərək təsvir etməyə başladılar. Məsələn, fironun adını yazmaq üçün günəş, ilan, su və s. hecalardan istifadə ediblər. Ramzesin adını yazmaq üçün uyğun söz tapmaq lazım idi: Re-günəş, se-ilan demək idi. Onları yan-yana qoyurdular. Beləliklə, silloqrafik, yəni heca yazısı yarandı.

Misir əlifbası xeyli mükəmməlləşib göz oxşayan əlifbaya çevrildi. Şumerlərin mixi yazıları da heca yazısına aid idi. Yazı ümumiyyətlə qədim dövrlərdə bəla başa gələn bir proses idi və təbii ki, yazıdan yalnız ən zəruri dövlət və dini əhəmiyyətli işlər üçün istifadə olunurdu. Belə bahalı “əyləncə”nin geniş tətbiq olunması o dövrlərdə qeyri-mümkün idi.

Səsli, yəni fonografik yazının yaranması isə Finikiya tacirlərinin adı ilə bağlıdır. Finikiyalılar Aralıq dənizi sahillərində Tir və Sidon kimi iki böyük şəhər salmışdılar. Finikiya tacirlərinin gəmiləri Yunanıstan, İtaliya və İspaniya ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Onlar tarixin yaddaşında əsasən mənfi çalarlarla qalsalar da, bəşəriyyətə böyük xidmət göstərərək ilk əlifba yaradıblar. Praktiki, işgüzar adamlar olan finikiyalı tacirlər şumerlərin “cızma-qarası”na vaxt itkisi kimi baxırdılar. Ona görə də yazının daha kamil sistemini axtarıb tapdılar. Bəzi təsvirləri misirlilərdən götürərək şumerlərin mixi yazılarını sadələşdirdilər. Əvvəlki minlərlə təsvir əvəzinə 22 hərfdən ibarət çox rahat bir əlifba tərtib etdilər. Bir müddət sonra bu əlifba Egey dənizi vasitəsilə Yunanıstana gəlib çatdı. Yunanlar əlifbaya bir neçə

hərflər əlavə etdilər və bu işi mükəmməl şəkildə Roma imperiyasına ötürdülər. Romalılar da öz növbəsində əlifbaya müəyyən dəyişikliklər etdilər. Hazırda Avropada yaşayan xalqların çoxu finikiyalıların yaratdığı hərflərdən istifadə edir.

Düzdür, hal-hazırda internetdə audio-vizual ünsiyyət o qədər sürətlə inkişaf edir ki, əlinə qələm alıb məktub yaznların sayı çox azdır. Hətta bəzi mütəxəssislər yaxın gələcəkdə yazı sənətinin arxaik bir “əyləncə”yə çevriləcəyini ehtimal edirlər. Buna inanmaq çətin olsa da, yazının meydanının gündən-günə daraldığı da göz qabağındadır. Kim haqlıdır indi demək çətinidir. Lakin bəşər övladının yazı sənəti kimi misilsiz bir sərvətdən imtina edəcəyi inanılmaz şeydir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1967, 375 səh
2. Qurbanov A. İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər. Bakı, 1967, 202 səh.
3. Azərbaycan nağılları, 5 cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 324 s.
4. Azərbaycan nağılları, 5 cildə, IV cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
5. Haarmann H. Yazının tarixi. Runik kitab, 2021, 133 səh.
6. Steven Roger Fischer. Yazının tarixi. İş Bankası Kültür Yayınları, 2022, 368 səh.

МАНАФЛЫ ХАНЫМАНА ФАТАЛИ ГЫЗЫ

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОСТИ: ОТ ПЕРВОГО АЛФАВИТА ДО ИНТЕРНЕТА

Ключевые слова: письменное общение, культура письма, коммуникативные средства, пиктографическое письмо, идеографическое письмо, силлабическое письмо, фонографическое письмо, алфавит.

За всю историю своего развития человечество сделало сотни открытий. Одним из таких значительных изобретений является письмо. История возникновения письменности уходит корнями вглубь веков. Следовательно, письмо появилось постепенно в условиях невозможности поддержания людьми голосового общения. Вначале письменная речь выражалась посредством мысли, предмета или линий. В возникновении линейного письма главным фактором являлась передача мысли с помощью предмета. Среди азербайджанцев до сих пор наблюдаются пережитки выражения идей путем придания предмету условного значения. Сюда можно отнести такие способы предметного выражения мысли, как завязывание нитки на палец для ассоциации с определенным понятием или на память, завязывание женщинами узелков на своих кялагаи (платках), чтобы купить что-либо на базаре, и т.д. Со временем люди стали совершенствовать письмо. Они уже могли выражать

свою мысль определенными линиями. Они могли передавать определенную информацию, рисуя различные линии на земле или резьбой по дереву. По сути, пиктографическое письмо в дальнейшем было уже не столь удобным. Потому что такой способ письменности не позволял выразить все тонкости мысли. Кроме того, пиктография не предназначалась для приема-передачи. Поэтому люди, не ограничившись этим видом письменности, искали определенные формы для более точного и широкого выражения своих мыслей. Так спустя тысячелетия появилось идеографическое письмо. Появление этого вида письма стало великим поворотным моментом в истории культуры, и особенно в истории письменности. Потому что разделение речи на слова и отображение каждой ее единицы посредством условных знаков заложило основу для буквенного письма, которое является высшей формой письменности. Несмотря на то, что идеографическое письмо во многом превосходило пиктографическое, все же и у него были недостатки, так как оно не соответствовало структуре многих языков, а также не подходило для обучения.

Письменность, которая условными знаками отображает целые слоги, называется слоговой или силлабической. Такой вид письма появился благодаря тому, что древние народы после привычного разделения слов на слоги стали обозначать их письменными элементами. Фонографическое письмо было изобретено финикийскими купцами и стало прототипом современных алфавитов.

В настоящее время число людей, пишущих письма от руки, значительно уменьшилось из-за стремительного развития аудио-визуальной коммуникации посредством интернета. Некоторые специалисты даже прогнозируют превращение в недалеком будущем искусства письма в некое архаическое «развлечение». Хотя и не хочется верить этому прогнозу, тем не менее, мы наблюдаем каждодневное сужение сферы применения письменности. Сейчас пока еще трудно судить, кто прав. И поэтому кажется абсурдным то, что человечество когда-нибудь откажется от такого неповторимого сокровища, как искусство письма.

KHANYMANA F. MANAFLY

**DEVELOPMENT HISTORY OF WRITING: FROM THE FIRST
ALPHABET TO THE INTERNET**

Keywords: *written communication, writing culture, communication means, pictographic writing, ideographic writing, syllabic writing, phonographic writing, alphabet.*

Throughout the history of its development, humankind has made hundreds of discoveries. One such significant invention from it is writing. The history of the emergence of writing goes back of centuries. Consequently, writing appeared gradually in the conditions of the impossibility of maintaining voice communication

by people. In the beginning, written speech was expressed by means of a thought, an object or lines. In the emergence of linear writing, the main factor was the transmission of thought with the help of an object. Among Azerbaijanis, there are still remnants of expressing ideas by giving the subject a conditional meaning. This includes such ways of objective expression of thought as tying a thread on a finger to associate with a certain concept or as a keepsake, women tying knots on their *kelaghayi* (headgear) to buy something at the market, etc. Over time, people began to improve the letter. They could already express their thoughts in certain lines. They could convey certain information by drawing various lines on the ground or by carving wood. In fact, pictographic writing was no longer so convenient. Because this way of writing did not allow to express all the subtleties of thought. In addition, the pictography was not intended for transmission and reception. Therefore, people, not limited to this type of writing, were looking for certain forms for a more accurate and broad expression of their thoughts. Therefore, after millennia, ideographic writing appeared. The appearance of this type of writing was a great turning point in the history of culture, and especially in the history of writing. Because the division of speech into words and the display of each of its units through conventional signs laid the foundation for alphabetic writing, which is the highest form of writing. Despite the fact that ideographic writing was in many ways superior to pictographic writing, it still had drawbacks, since it did not correspond to the structure of many languages, and was also not suitable for teaching. Writing that displays whole syllables with conventional signs is called syllabic. This type of writing appeared due to the fact that the ancient peoples, after the usual division of words into syllables, began to designate them with written elements. Phonographic writing was invented by Phoenician merchants and became the prototype of modern alphabets. At present, the number of people writing letters by hand has significantly decreased due to the rapid development of the Internet audio-visual communication. Some experts even predict the transformation of the art of writing into some kind of archaic “entertainment” in the near future. Although we do not want to believe this forecast, nevertheless, we are seeing a daily narrowing of the scope of writing. Now it is still difficult to judge who is right. Therefore, it seems absurdly that humanity will ever give up such a unique treasure as the art of writing.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi professor Tofiq Hacıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYGÜN RÜSTƏMLİ MÜBARİZ QIZI

Bakı Slavyan Universiteti, dissertant, Alman
filologiyası kafedrasının baş müəllimi
an.rustemli@gmail.com
Bakı şəhəri, Nəsimi rayonu Şamil Əzizbəyov
küç. 102

**MİKROMƏTNDAXİLİ SEMANTİK VƏ FORMAL ƏLAQƏ. KOHEZİYA VƏ
KOHERENSİYA ANLAYIŞI**

XX əsrin 30, 40-cı illərindən etibarən cümlə vahidinə əsaslanan struktur dilçilik, 60-cı illərdən isə generativ, transformativ qrammatika dilçilikdə əsas istiqamət kimi araşdırılırdı. Daha sonra 70-ci illərdə ierarxik sistem olan dilçiliyin mərkəzi vahidi kimi mətn termini, mətn tədqiqatları və mətnə verilən təriflər üzə çıxdı. Hartmann mətni “das originäre sprachliche Zeichen” – original linqvistik vahid; Schmidt dilin sadə mətn formasında var olduğu (S.Schmidt 1977, 10, Hartung 2000, 86); İsenberq linqvistik kommunikasiyanın birmənalı olaraq mətn çərçivəsində reallaşdığı fikrini (S.İsenberg 1976,47; Hartung 2000, 86) irəli sürmüşlər. Bundan başqa dilçilikdə mövcud olan iddialara görə qalan digər dil vahidləri yalnız mətn daxilində mənə daşıya bilər. (S.Hartmann, 1971, Hartung 2000, 86)

Mətn dilçiliyinin əsas tədqiqat obyekti olan mətn son illər dilçilik sahəsində əsas araşdırma mövzusu olmuşdur. Mətn müxtəlif aspektlərdən baxılaraq tədqiq olunmuş, onun xüsusiyyətləri, sərhəd və meyarları irəli sürülmüşdür. Bu cəhdlər dünya dilçiliyində olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində də hələ də davam etməkdədir. Dilçilikdə mövcud olan mətn anlayışı adı altında dil elementlərindən ibarət toplunu mətnə çevirən bütün xüsusiyyətlərin cəmi başa düşülür (Heinz Vater, 1992, 31). Dilçilər Robert de Beaugrande və Wolfgang Dressler (1981) mətnin məşhur yeddi kriteriya modelini irəli sürmüşlər. Onların gəldiyi nəticə görə mətn yeddi kriteriyanın gerçəkləşdiyi kommunikativ vahiddir. Kriteriyalardan birinin çatışmadığı halda söhbət mətndən gedə bilməz. Mətn produsentin (mətn yaradanın) kommunikativ funksiyalı, qarşılıqlı əlaqəli komponentlərdən ibarət bir vahid yaratma məramıdır. Bu linqvistik-kommunikativ vahid resipient (mətni qəbul edən) tərəfindən fikir ardıcılığı şəklində, informativ olaraq qəbul edilməlidir. Məlumat ötürülmürsə, qəbul edən məlumatı anlamırsa söhbət mətndən getmir. Situasiya mətnin ərsəyə gəlməsi üçün növbəti önəmli kriteriyadır. Situasiyadan aslı olaraq deyilən və ya yazılan informasiya fərqli semantik dəyər daşıya bilər. Digər bir kriteriyaya görə mətn hər zaman daxilində digər mətn növlərinə, dünyəvi biliklərə, fərqli sferalara istinad ediləcək məlumat daşıyır. Resipient mətni qəbul edərkən, göndəriləni anlamaq üçün beyninin müxtəlif sahələrini işə salmalı olur. Nəticədə mətn öz kommunikativ funksiyasını tamamlamış olur.

Cümlə səviyyəsindən qalxaraq daha böyük səviyyə vahidinin araşdırılması səyləri 60-cı illərin birinci yarısı, 70-ci illərin ikinci yarısında mətn dilçiliyinin müstəqil bir elm sahəsi kimi yaranmasına gətirib çıxardı. Yeni yaranmış dilçilik sahəsinin sistematik linqvistika yönümlü ilk etapu nəinki söz və cümlə yaradıcılığı, eyni zamanda mətn yaranmasının ümumi prinsiplərini araşdıraraq sistematik təsvir olunmasına çalışırdı. Bu yanaşma mətni cümlələr ardıcılığı kimi, cümləni isə ierarxik dil sisteminin mərkəzi vahidi kimi müəyyənləşdirirdi. (İsenberg 1977, 194; Agricola 1969, 31) Bu dövr dilçilərinə görə koherensiya mətndə hansısa bir obyektə əsaslanan sözlərin, ifadələrin xüsusiyyətlərinin cəmi idi. Yəni mətndə bir-birinə əsaslanan sözlərin varlığı koherensiya kimi başa düşülürdü. Cümlələr arasında ifadələrin, sözlərin hansı mənə baxımından referensə əsaslanmasına bağlı olaraq müxtəlif mətn daxili əlaqə tipləri müəyyənləşdirilirdi (İsenberg 1977, 198-199). Koheziya məfumu praktik olaraq istifadə olunmurdu, lakin koherensiya anlayışı altında qrammatik mətn qaydaları, əlaqə vasitələri fərqləndirilirdi. Daha sonralar mətni təşkil edən cümlələr arasında bağlılıq əlaqəsi kimi baxılan bu qrammatik mətn qaydaları əsasında de Beaugrande və Dressler tərəfindən mətnçilik kriteriyaları irəli sürüldü.

Sonrakı illərdə dilçilikdə düşüncə və görüş tərzində dəyişiklikləri bütün fəlsəfə, elm və mədəniyyət sahəsində pragmatik dönüş yaratdı. Bu dönüş mətn dilçiliyi sahəsinə də öz təsirini göstərdi, sistematik dil perspektivə yanaşı inkişaf edən yeni pragmatik etap yarandı. Bu istiqamətə görə mətn artıq cümlələrin qrammatik əlaqəli ardıcılığı deyil, danışanın və ya yazanın dinləyənə və ya oxucuya çatdırmaq istədiyi müəyyən kommunikativ əlaqəyə xidmət edən mürəkkəb linqvistik vahiddir (Brinker, 2005, 15). Mətn dilçiliyində yeni istiqamət mətni kommunikativ funksiyasına görə tədqiq edir. Bununla bağlı olaraq koherensiya anlayışına artıq cümlələrin ardıcılığı kimi deyil, mətn kontekstində hərəkətlər ardıcılığı kimi yanaşılırdı (Feilke, 2000, 73). Koherensiya anlayışında fərqli yanaşma özü ilə paralel olaraq yeni koheziya terminini gətirdi. Dilçilərin bu anlayışla bağlı fikirləri isə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir, hətta demək olar bir-birilərinə ziddir. Adamzig koheziyanı mətnçiliyin vacib, yetərli şərti kimi qəbul etmirdi. Bu fikirləri o belə izah edirdi:

Maria mag Katzen. Sie geht einkaufen. Sie liest einen Kriminalroman.

Bu nümunə üzərində Adamzig göstərmişdir ki, üç cümlədən ibarət mətndə sonrakı cümlələrdə “*sie*” şəxs əvəzliyinin ilk cümlədəki mübtədaya (Maria) anaforik qaydada əsaslanması müşahidə olunduğuna görə bu mətn koheziv kriteriyaya uyğun sayılır. Lakin koheziv vasitələrin işlənməsi, cümlələr arasında semantik bağlılığı yaratmağa kifayət etmir. Cümlələrə nəzər salsaq, onların arasında heç bir məzmun bağlılığı yoxdur. Beləcə bu araşdırmanın nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, mətn komponentləri arasında müəyyən koheziv vasitənin olması onun semantik koherensiyasının resipientə çatdırılmasında, mətnin formalaşmasında əsaslı rolu yoxdur. (Adamzig 2004, 139)

Bu tədqiqata görə mətnin koherensiyası birləşdirici vasitələrin varlığından aslı deyil. Bu o deməkdir ki, qrammatik struktur mətnin kontekstində dominant yetərli kriteriya deyil.

Belə mülahizələr kifayət qədər müxtəliflik təşkil edir. Bu müxtəlifliyi konstruktiv bir yanaşma kimi Brinker ümumiləşdirmişdir (Brinker, 2005). Onun irəli sürdüyü integrativ model koherensiya anlayışını dar mənada izah edir, onu qrammatik, tematik və praqmatik aspektdə araşdırır. Brinkerin modelinə əsasən mətn praqmatikası əsas dominantlıq təşkil etməlidir.

Brinker mətni linqvistik və kommunikativ vahid hesab edir: “Mətn termini dil vasitələrinin koherent əlaqəli, müəyyən kommunikativ funksiyaya xidmət edən sərhədli ardıcılıqdır”. (Brinker 2005, 17)

Öz tərifində Brinker koherent dedikdə, qarşılıqlı qrammatik və tematik bağlı olan ardıcılıq nəzərdə tutur. Və yalnız müəyyən kommunikativ situasiyada cümlə ardıcılığı mətn təəssüratı yarada bilər. Bir sözlə, mətn praqmatikası Brinker konsepsiyası üçün mərkəzi rol oynayır.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, alman mətn dilçiliyi tarixində Brinker mətnlə bağlı əsaslı fikirlərin müəllifidir və ilk dəfə mətn növləri haqqında klassifikasiyanı irəli sürmüş alimdir. Bu zaman o, əsas kriteriya kimi mətnin funksiyasını götürmüş və xidmət etdiyi müxtəlif funksiyalara əsaslanaraq beş mətn növü bölgüsünü vermişdir.

İrəli sürülən kriteriyalar arasında əsas rol oynayan, mərkəzi mətn kriteriyaları adlanan koheziya və koherensiya terminləri arasında bir çox dilçiyə görə mühüm fərq yoxdur. Hər biri qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır. Alman mətn dilçiliyində uzun müddət hər iki məfhum koherensiya adı altında ümumiləşdirilirdi. (Blüml 1992, 46) Hadumod Bussmann koherensiyanı öz “Lexikon der Sprachwissenschaft” (1983, 537) kitabında belə tərif etmişdir:

Mətn koherensiyası (Lat. Cohæerere “Qarşılıqlı bağlılıq”) bir-birini izləyən cümlələrin, fikirlərin sintaktik, semantik və praqmatik bağlılığıdır. Mətn koherensiyası həm sintaktik (deiktik elementlərin istifadəsi, əvəzliliklər, zaman ardıcılığı, bağlayıcılıq birləşmə), həm də semantik-praqmatik (presuppozisiya, izotop, referensiya əlaqəsi) ifadə vasitələrinə xas olan linqvistik anlayışdır.

Bussmann kimi Brinker də həmçinin (1985) koherensiya dedikdə mətn vahidləri arasında sintaktik əlaqə ilə yanaşı semantik-praqmatik bağlılığı əsas götürürdü. De Beaugrande və Dresslerdən fərqli olaraq adları çəkilən dilçilər koherensiya və koheziya terminləri, komponentlərarası qrammatik və məzmun bağlılığı arasında mühüm fərq görmürdü.

Həmçinin Halliday və Hasan da bu iki linqvistik termin arasında fərq vurğulamamışlar. Lakin Bussman və Brinkerdən fərqli olaraq öz tədqiqatlarında yalnız koheziya termininə yer vermişlər və bu termin adı altında mətnin həm semantik, həm sintaktik əlaqələrini nəzərdə tuturdular. Halliday və Hasan üçün

koheziya ilk növbədə mətnin məna bağlılığını təmin edən, mətni anlaşılan edən semantik anlayışdır. (Halliday/Hasan 1976,4)

Digər dilçilərin baxışlarında mətn bağlılığı anlayışı müxtəlif aspektlərdən araşdırıldığı kimi, Robert-Alain de Beaugrande və Wolfgang U. Dressler mətnə kommunikativ hadisə kimi baxır, yeddi kriteriya əsasında yaranan mətnin nəzəri konsepsiyasını hazırlamışlar. Bu konsepiyaya görə mətn bu kriteriyaların birinə cavab vermirsə, o zaman o kommunikativ mətn deyil. Kommunikativ olmayan mətn isə bu dilçilərə görə mətn olaraq hesab olunmur. Yeddi kriteriyadan olan koheziya mətn qrammatikası çərçivəsində, koherensiya isə mətn semantikasi çərçivəsində araşdırılırdı. Bu iki kriteriya, onların fikrincə: “Mətn bütövlüyünün koheziyası və tərkibində olan koherensiya mətn vahidinin əsas, mərkəzi əlamətləridir”. (de Beaugrande/Dressler 1981, 118)

Yeddi kriteriyadan biri olub xüsusi əhəmiyyət kəsb edən koheziyadır. Koheziya adı altında mətn bütövlüyünün komponentləri arasında qrammatik əlaqə vasitələri nəzərdə tutulur. Mətn bütövlüyü isə burada yazılı və ya şifahi formada reallaşan informativ vahid kimi başa düşülür. Koherensiya isə dilçilikdə bir qədər mübahisə doğurur. Belə ki, Brinker, Halliday/Hasan kimi dilçilər koheziya və koherensiya arasında elə ciddi bir fərq görmürlər. De Beaugrande və Dressler isə hər bir halda bu iki məfhumu bir-birindən ayırmağa üstünlük verir. Koheziya qrammatik bağlılıq kimi izah edildisə, koherensiya bunun əksi olaraq komponentlər arasında məzmun əlaqəsi, daha dərin semantik bağlılıq kimi qəbul olunur. (de Beaugrande/Dressler, 1981, 3-5)

De Beaugrande və Dressler tərəfindən verilən bu klassifikasiya mətnə koqnitiv yanaşmanın xələfi sayıla bilər. Xüsusilə də koherensiyanı koqnitiv prosesin nəticəsi kimi təhlil etmək olar. Bu o deməkdir ki, onlar koherensiya anlayışının dəyər sferasını genişləndirmişlər: “Koherensiya sadəcə bir mətn xüsusiyyəti deyil, mətn quranın koqnitiv prosesinin nəticəsidir” 99 bu o deməkdir ki, koherensiya məna aktuallaşmasının nəticəsidir, mətndə mənanın çatdırılmasına xidmət edir. (de Beaugrande/Dressler 1981, 117)

Bu halda koherensiyanı biz yalnız mətnin bir əlaməti kimi deyil, ümumi nəzəri termin kimi, mətn semantikasının açılmasına xidmət edən koqnitiv hadisə kimi nəzərdən keçirməliyik.

Koheziya isə mətn kriteriyası olmaqla yanaşı mətndə fikir ardıcılığını təmin edən qrammatik bağlılıq yaradan əlaqədir. Mətndə semantik inkişaf xəttinin yaranması üçün koheziyanın bütün ifadə vasitələri (zaman formaları, anafora, katafora, təkrar, bağlayıcı vasitələr və s.) iştirak edir.

De Beaugrande və Dresslerin konsepsiyasına cavab olaraq Brinkerin modelində deyilir: “Koheziya koherensiyanın yaranması üçün qrammatik aspektdir və koheziyanın müstəqil mətn kriteriyası kimi baxılması gərəksizdir”. (Brinker 2005, 18)

De Beaugrande və Dresslerin mətnin hər bir əlamətinin qeyri-mətnlə mətn arasında qəti şəkildə ayırması fikrinə *Heinz Vater* də kritik yanaşırdı. Belə ki, koherensiyadan başqa, yəni mətnin məzmunundan başqa hər hansı bir mətn kriteriyasının çatışmaması elə də böyük problem yaratmır. (Heinz Vater 1992, 120)

Linke/Nussbaumer/Portmann (1991, 224) koheziya və koherensiya arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əyani göstərmək məqsədi ilə belə bir “mətn” nümunəsini verir:

Wir haben sehr gute Sängerinnen und Sänger an unserer Oper. Die Sopranistin ist besonders umschwärmt. Mozart liegt ihr sehr. Mir ist von den Mozart-Opern die Zauberflöte am liebsten. Diese neuen plump deutlichen Ausdeutungen der Tempelgemeinschaft als männerbündische Freimaurerloge scheinen mir allerdings eine sehr fragwürdige Interpretation des Werkes. Aber die heutigen Opernleute schrecken ja vor nichts zurück. Bei Wagner- Inszenierungen ist das oft noch schlimmer, obwohl ich ja für solche pathetische Musik sowieso nicht viel übrig habe.

Bu nümunədə qrammatik struktura baxsaq, komponentlər bir-biri ilə koheziya vasitələri ilə: bağlayıcılar, artikkel və əvəzləmələrlə, sıx əlaqədədirlər. Koheziya və onun bir sıra vasitələrinin varlığına baxmayaraq nümunə gətirilən cümlə toplusunun mətn adlandırılmaq üçün kifayət etmədiyini görürük. Cümlələrin semantik baxımdan bir – biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmadığı halda heç bir mətndən söhbət gedə bilməz. Nümunə gətirilən „mətn“ hər tərəfli koheziya vasitələri ilə qarşılıqlı bağlılıq yaratsa da, koherensiyanın olmadığı təqdirdə o mətn deyildir.

Koherensiya mətnyaradan məna əlaqəsidir, mətnin semantik strukturudur, leksik vahidlər vasitəsilə mətnin ümumi semantikasının ardıcıl, anlaşıqlı xarakter daşmasına xidmət edir. Mətnin koherensiyası komponentlər arasında işlənən koheziv ifadə vasitələri olan bağlayıcılarla aydın hiss olunur, eksplisit təsir bağışlayır (Nussbaumer 1991: Konnektive). Koherensiya öz ifadəsini koheziv vasitələrin köməyi ilə tapır, bu zaman cümlələrdə semantik çalar aydın hiss olunur. Lakin koheziv vasitənin olmadığı halda belə, resipient intertekstuallıq və bilik, dünyagörüşü bazasına əsaslanaraq mətnə məna yükləyərək, mətnin semantikasını anlaya bilər. Belə bir misal gətirək:

Hans kommt nicht zur Konferenz. **Er** ist krank.

Hans konfransa gəlmir. O, xəstədir.

Bu cümləni təhlil etsək, ikinci komponentdə koheziya vasitəsi olan əvəzliliklə əvəzlənmə vasitəsi işlənmişdir. Lakin iki komponent arasında mənaya dəlalət edən heç bir bağlayıcı işlənmədiyi halda, mətndə hansı məna bağlılığının işləndiyini təyin etmək mümkündür. Ümumi bilik bazası sayəsində ikinci cümlənin birinci cümləyə əsaslandırma, səbəb olaraq verilməsi aydın olur. (Linke/Nussbaumer/Portmann 1991, 224-225)

Lakin koherensiyanın aydınlaşması üçün koheziv vasitələrin oynadığı rolu aşağıdakı cümlələrdə daha açıq görmək mümkündür:

- 1- Die Kinder kommen und sie wollen hier spielen.
- 2- Die Kinder kommen, weil sie hier spielen wollen.
- 3- Die Kinder kommen, aber sie wollen hier spielen.
- 4- Die Kinder kommen, wenn sie hier spielen wollen.

Cümlələrdə eyni leksik vahidlərlə oxşar cümlələr verilmişdir. Hər birində fərqli olan sadəcə koheziv vasitədir, yəni bağlayıcı vasitə. Eyni semantikaya malik eyni leksik vahidlərin işlənməsinə baxmayaraq bağlayıcılardan asılı olaraq cümlələrin koherensiyası fərqli semantik çalar daşımağa başladı.

- Uşaqlar gəlir və burada oynamaq istəyirlər.
- Uşaqlar gəlir, çünki burada oynamaq istəyirlər.
- Uşaqlar gəlir, amma burada oynamaq istəyirlər.
- Burada oynamaq istəyəndə, uşaqlar gəlirlər.

Elə məhz bu səbəbdəndir ki, bir çox dilçilər koheziya və koherensiya anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmirlər.

Halliday/Hassan-a görə (1976,293) mətn cümlələr formasında reallaşan semantik vahiddir. Cümlələr isə qarşılıqlı şəkildə əlaqədə olaraq semantik bütövlüyə xidmət edir. Bir qayda olaraq birinci cümlədən savayı, digər cümlələr daha öncəkilərlə koheziya vasitələri ilə bağlanır. Hər bir cümlədə öncə verilən məlumata əsaslanan bir dil elementi tapmaq mümkündür. Mətn daxilində komponentlər arasında daha öncəki komponentə bağlılığı koheziya vasitələri gerçəkləşdirməsi reallığı, bunu deməyə əsas verir ki, koheziya mətnin ərsəyə gəlməsində ən əsas dil elementidir. Koheziya vasitəsilə yaranan komponentlərarası əlaqə mətni anlamada, mətnin kommunikasiyaya xidmət etməsində, əsas xüsusiyyətlərdən olan ardıcılığın ifadə olunmasında bilavasitə rol oynayır. Ardıcılıq resipientə mətndəki informasiyanı tam və ardıcıl qəbul etməsi üçün mühüm bir mətn xüsusiyyətidir. (Halliday/Hasan, 1976, 298-100)

Ardıcılıq əlaqəsinin mətndə daşdığı rolu bu nümunələrdə aydın görmək olar:

- 1) *Das mache ich ebenfalls. (Bunu mən də edəram.)*
- 2) *Einen solchen habe ich auch. (Belə bir şey məndə də var.)*

Bu iki fərqli cümlə təklildə heç bir məna ehtiva etmir. Cümlələrdə istifadə olunan – bu, - belə elementləri mətndə daha öncə haqqında məlumat verilən informasiyaya əsaslanır. Məhz belə elementlər mətndə işlənmiş cümlələr arasında, hətta mikromətnlər arasında əlaqə yaratmaq imkanına malikdir. Yuxarıda nümunə gətirilmiş iki cümləni yalnız kontekst daxilində araşdırmaq olar. Hər hansı bir mətn elementinin interpretasiyası koheziya vasitələri ilə yaranan mətn ardıcılığına əsaslanır. (Halliday/Hasan, 1976, 300-301).

Koheziya və koherensiya terminini dilçilər yalnız koqnitiv yanaşmada izah etdikdə müəyyən nəticə edə bilirlər. Hər iki məfhum mətnyaratmada və qəbul etmədə əqli prosesdir. Mətn o zaman koherent ola bilir ki, mətn yaradan (produsent) tərəfindən məzmun baxımından fikirlər düzgün sıralanmış olsun və qəbul edən (resipient) mətn yaradanın kommunikativ məqsədini anlaya bilsin. Koheziv mətn isə fikrin sintaktik,

morfoloji və fonotaktik baxımdan bir-birini tamamlayaraq inkişaf etməsidir. İki anlayışa mətni qəbul edən tərəfdən baxıldıqda iki məqam mövcud ola bilər. Resipient müəyyən məlumatı qəbul edə bilmirsə və bu anlaşmazlığa fonoloji, morfoloji və ya sintaktik vasitələrin çatışmazlığı səbəb olursa burada koheziya pozulması, məzmun-məna çatışmazlığı səbəb olursa koherensiya pozulmasından söhbət gedir. (Rickheit/Schade 2000, 279)

Mətn bütövlüyündə sözügedən əsaslı funksiyası olan koheziya vasitələri həm koheziyanın, həm koherensiyanın, həm də bütövlükdə yeddi kriteriyanın ifadə olunması üçün vacibdir. Bəs koheziya vasitələri dedikdə hansı dil vahidləri nəzərdə tutulur, bu haqda məlumat verək.

Koheziya vasitələri mətni təşkil edən vahidlər arasında qrammatik və formal əlaqənin yaranmasına xidmət edən dil vasitələridir. Koheziya vasitələri mətn daxilində söz, söz birləşmələri, cümlə və cümlə qrupları arasında bağlılıq yaradan qrammatik və bəzən də leksik vasitələrdir. Qrammatik və semantik bağlılığın fərqləndirilməsində fikir ayrılıqlarının mövcud olması kimi koheziya vasitələrinin də qruplaşdırılmasında belə fərqli fikirlər mövcuddur. Koheziyaya xidmət edən dil vasitələrinin klassifikasiyası məsələsi dilçidən dilçiyə dəyişir.

Təkrarlar (*Rekurrenz*) Bussmann təkrarları eyni dil elementlərinin, eləcə də eyni sintaktik kateqoriyanın, eyni referensli sözlərin, müxtəlif nitq hissələri şəklində eyni söz kökünün təkrarlanması kimi müəyyənləşdirmişdir.

Təkrar hər hansı bir mətn elementinin yenidən üzə çıxmasıdır. Belə ki, mətnin əvvəlində işlənən söz və ya ifadələr hadisələr irəlilədikcə mətnin daha sonrakı hissələrində yenidən təkrarlanır (Linke/Nussbaumer/Portmann (1991).

*Bunun üçün bizim **student** də xanımın gəlməsini həyəcanla gözlədi. Bir də qapı açıldı və içəriyə orta boylu, sarışın, dedikcə zərif bir xanım girdi. Onun gülər üzü **studenti** çox məmnun etdi.* (Y.V.Çəmənəminli, 2005, 9)

Təkrar daha çox şifahi nitq üçün xarakterik olsa da, yazılı dildə üslubi çaları artırmaqda mühüm rol oynayır. Göstərilən mətnə təkrarlanan leksik vahid eynilik təşkil edir. Bu xüsusiyyətinə görə təkrar iki cür istifadə oluna bilər: tam və natamam (total-partiell). Təkrarlanan element əvvəlki cümlələrdə olduğu kimi deyil, müəyyən dəyişikliyə məruz qalaraq yenidən istifadəsi natamam (partiell) təkrarları yaradır. Bu zaman bir leksem hansısa bir ifadənin bir hissəsi kimi və ya mürəkkəb sözün tərkib hissəsi kimi təkrarlanır. (de Beaugrande/Dressler 1981, 58-59) (Linke/ Nussbaumer/Portmann 1991,215-216)

Əvəzetmə (Substitution). İşlənmiş hər hansı bir mətn elementinin daha sonra ona məna cəhətdən bağlı olan dil elementi kimi üzə çıxması əvəzetmə adlanır. Bu zaman işlənmiş hər iki dil elementi eyni obyektə, eyni referensə əsaslanır. Bir mətn elementi, söz və ya söz qrupu özünün sinonim qarşılığı ilə, sememi ilə, onun bir hissəsi olan daha kiçikmiqyaslı bir sözlə və yaxud metafora ilə ifadə oluna bilər.

***Rüstəmbəy** fəaliyyətsizlikdən yenə dəruni aləmi ilə məşğul idi. Bir neçə ildən bəriki həyatını təhlil edərək, onun quruluşunda uyğunsuzluqlar görüb*

əmələşirdi. **Ona** belə gəlirdi ki, hiss ağıldan daha ötgün bir qüvvədir. (Y.V.Çəmənəminli, 2005, 339)

Əvəzlikli təkrar (*Pro-formen*). Yuxarıda deyildiyi kimi əvəzlənmə eyni fenomenə əsaslanır, eyni obyektə işarə edir. Və bu zaman bir mətn elementi başqa bir element ilə əvəzlənir. Əvəzlikli təkrar zamanı isə mətnə verilmiş hər hansı bir element əvəzliklə və yaxud zərflə əvəz olunaraq yenidən istifadə olunur. Bu sayı alman dilinin qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə dayanaraq daha da artırmaq olar. Alman dilində bu vəzifəni yerinə yetirəcək daha çox qrammatik vasitələr mövcuddur. Dildə olan Pronominaladverbien (əvəzlikli zərflər), Demonstrativpronomina (işarə əvəzləri) təkrarlanan dil elementləri zamanı daha çox istifadə olunur. Belə sözlərin xüsusi semantika yoxdur, onlar yalnız hansısa bir müstəqil dil elementinə istinad etmək funksiyası daşıyırlar. (Linke/Nussbaumer/Portmann, 1991, 217-218)

Əvəzlikli təkrar müxtəlif uzunluqlu mətn elementinə istinad edə bilər. Bunu Blüml (1992, 118-124) tərəfindən irəli sürülən nümunələrdə görə bilərik:

a. *Mein Vater kommt erst morgen zurück. Er hat noch in der Stadt zu tun.*

b. *Ich sehe meinen Vater und meinen älteren Brüder. Sie verlassen gerade das Haus.*

c. *Ich glaube, wir sollten endlich mit diesem ewigen Flickwerk aufhören und eine umfassende Generalisierung anstreben. – So sehe ich das auch.*

Linke/Nussbaumer/Portmannın qeyd etdiyi kimi desək, bir əvəzlik mətnə olan hər hansı bir sözə, və yaxud söz birləşməsinə, cümləyə və yaxud cümlələr toplusuna istinad edə bilər və onların tam şəkildə təkrarlanmasının qarşısını ala bilər. (Linke/Nussbaumer/Portmann 1991, 218)

Əvəzlikli təkrar, yuxarıdakı nümunələrdə olduğu kimi, mətnə yalnız əvvəlki komponentə deyil, sonra işlənəcək mətn elementinə də əsaslanma bilər, hərçənd bu hal çox da geniş istifadə olunmur. Bu halda anaforik və kataforik təkrarların fərqləndirilməsindən söhbət gedir.

a. *Anna bringt Wien mit. Das macht sie immer.*

b. *Wenn sie überhaupt kommt, bringt Anna Wein mit.*

(nümunələrdə əvəzlikli təkrar qalın, əsaslandıqları mətn elementi isə kursivlə verilmişdir).

Birinci nümunədə əvəzliyin istinad etdiyi element əvvəl işlənmişdir, bu anaforik əsaslanmadır, başqa sözlə desək anaforik təkrar. İkinci cümlədə isə istinad olunan element daha sonrakı cümlədə verilmişdir. Burada biz kataforik istinad olunmadan danışa bilərik.

Əvəzliklə işlənən təkrarın mətndən kənara çıxdığı hallar da mümkündür. Bu zaman əvəzlik mətnə heç bir dil elementinə əsaslanmır, mətn hüdudundan çıxaraq qeyri-dil reallığına, mətndən kənar situasiyaya-ümumi dünyəvi biliyə əsaslanır. Bu halda artıq biz eksoforik (exophorisch) və yaxud da situasiya şərtlə təkrardan danışmalı olacağıq. (Müq. Linke/Nussbaumer/Portmann 1991, 218 və Halliday/Hasan 1976, 32-33)

Ellipsis. Halliday/Hasan dilçiləri iddia edirlər ki, ellips və əvəzetmələr xüsusiyyətlərinə görə üst-üstə düşür. Onlar ellipsə sadəcə “sıfır əvəzetmə” kimi yanaşırdılar. Amma praktik baxımdan ellipsi də xüsusi koheziv vasitə kimi tədqiq edirdilər. Digər dilçilərin fikrinə görə isə ellips və əvəzetmənin oxşarlığına baxmayaraq, struktur cəhətdən tamamilə ayrı mexanizmlərdir.

Linke/Nussbaumer/Portmann (1991, 221) ellipsi bərpası mümkün olan əlaqəli mətnin xüsusi bağlılığını təmin edən bir üsul kimi tərif edirdilər. Halliday/Hasan isə (1976, 142-143) ellips dedikdə, deyilməyən və yaxud yazılmayan amma buna baxmayaraq başa düşülən bir məlumat nəzərdə tuturdu. Amma dilçilər bu nüansı xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, mətnə ellipsdən yalnız əvvəl işlənmiş komponentlər vasitəsilə düzgün qrammatik bərpası mümkün olduğu zaman danışla bilər.

Fast niemand hat das Land vor dem Krieg verlassen.

-cümləsində çoxlu qeyri-məlum informasiyanın olmasına, tamamlanmalı olan məlumatların varlığına baxmayaraq burada ellipsdən söhbət gedə bilməz. Cümlədə söhbət hansı ölkədən, hansı müharibədən gedir? Bu sualların cavabı yalnız tam makromətni dinləyəndən və yaxud oxuyandan sonra aydın ola bilər. Bu ellips deyil.

Linke/Nussbaumer/Portmann (1991, 221) və Klein (1981, 51) tərəfindən irəli sürülən ellipsli nümunələrə nəzər salaq:

a-Rom hat mir sehr gefallen. Paris weniger.

b-Otto half dem Vater. Karl der Mutter.

c-Wird sie kommen oder er gehen? Er gehen.

Bu nümunələrdə dilçilər çox qısa, amma bir-birinə bağlı cümlələri işlətməklə ellipsin işlənmə prinsipinə daha aydın izah edə bilmişlər. Hər bir nümunədə ikinci komponenti, situasiyadan ayrı, birinci komponenti olmadan götürsək əlimizdə anlaşılmayan, qrammatik və semantik yükü olmayan söz yığını qalacaqdır. Burada iki komponent arasında qarşılıqlı bağlılığın ən son dərəcəsi hökm sürür. Yanaşı işlənildikdə, birincidə verilən məlumat sayəsində ellips istifadə olunmuş ikinci komponent anlaşıqlı olur. İlk komponentlərdəki sintaktik olaraq gördüyümüz dil elementləri vasitəsi ilə elliptik ifadələri qrammatik düzgün şəkildə tamamlamaq mümkün olur. (Linke/Nussbaumer/Portmann 1991, 222)

Zaman əlaqəsi (Tempora). Zaman əlaqəsi, həmçinin, mətnə bağlılıq yaradan vəzifə icra edə bilər.

Ich hatte die wichtigsten Arbeiten abgeschlossen und legte mich schlafen.

Bu cümlələrdə, yalnız, *und* əlavətmə bağlayıcısının işlənməsinə, heç bir zaman bağlayıcısı və ya zərfinin olmamasına baxmayaraq, baş vermiş hadisənin zaman əlaqəsi aydın şəkildə görünür. Hadisələrin ardıcılığını feillərin işləndiyi zaman formalarından görmək mümkün olsa da, çox vaxt zaman əlaqəsi zaman mənalı bağlayıcılar və yaxud zərflilər vasitəsilə ifadə olunur. (Blüml 1992, 79)

Beləliklə, baxılan bütün ifadə vasitələri mətn komponentlərini struktur və formal cəhətdən biri-birinə bağlamaq iqtidarındadır. Bu da öz növbəsində mətnin semantik ardıcılığına, mətnin kommunikativ funksiyasının reallaşmasına yardımçı

vasitələrdir. Nəticədə isə produsent tərəfindən anlaşıqlı, resipient tərəfindən qəbul edilə bilən, informativ mətn nümunəsi əmələ gəlir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev, K.M. (1998) Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, 282 s.,
2. Çəmənşəminli, Y.V., (2005) Seçilmiş əsərləri, II cild, Avrasiya Press, Bakı, 664 s.,
3. Adamzik, K., (2004), *Textlinguistik. Eine einführende Darstellung*, Tübingen, Niemeyer,
4. Agricola, E., (1979), *Textstruktur - Textanalyse - Informationskern (Linguistische Studien)*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie,
5. Blüml, K., (1992), *Textgrammatik für die Schule. Zu einem umstrittenen Kapitel der neuen Deutschlehrpläne*, Österreichischer Bundesverlag, Wien,
6. Brinker, K., (2005) *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*, Berlin, Erich Schmidt, 1. Aufl.,
7. De Beaugrande/Dressler, W. (1981) *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen, Niemeyer,
8. Halliday, M./ Hassan, R. (1976) *Cohesion in English*, London, Longman,
9. Heinemann, W./Viehweger, D., (1991), *Textlinguistik. Eine Einführung*, Tübingen, Niemeyer,
10. Isenberg, H., (1977), "Text" versus "Satz", In *Probleme der Textgrammatik II* (= *studia grammatica XVIII*). Daneš, František, Dieter Viehweger (Hrsg.), 119-145,
11. Langenscheidt Großwörterbuch, Deutsch als Fremdsprache, (2002), Verlag Langenscheidt, Berlin,
12. Linke, A./Nussbaumer, M. (1991) *Studienbuch Linguistik*. Tübingen, Niemeyer,
13. Robert-Alain de Beaugrande, Wolfgang U. Dressler, (1981) *Einführung in die Textlinguistik*, Niemeyer, Tübingen,
14. Vater, H., (1992) *Einführung in die Textlinguistik*, München.

**AYGÜN RÜSTƏMLİ
BAKİ SLAVYAN UNIVERSİTETİ
MIKROMƏTNDAXILI SEMANTİK VƏ FORMAL ƏLAQƏ. KOHEZIYA VƏ
KOHERENSIYA ANLAYIŞI.**

XÜLASƏ

Tədqiq olunan mövzu mətn dilçiliyi sahəsinə aid olub son illərin əsas araşdırma obyektidir. Mətnlə bağlı tədqiqatların müqayisəli araşdırılması təqdim olunmuş məqalədə yer tutmuşdur. Dünya dilçilik tarixində, əsasən də, alman dilçiliyinə müraciət olunaraq mətn haqqında mülahizələr fərqləndirilmiş, istinadlarla verilmişdir. Struktur dilçiliyin əsas vahidinin cümlədən mətnə inkişaf etdirilməsi dilçilikdə yeni fikirlərin ortaya çıxması və mətnlə bağlı müxtəlif təsnifatların irəli

sürülməsinə səbəb olmuşdur. Məqalənin əsas predmetini isə mətn daxilində komponentləri bir-birinə bağlayan iki əsas kriteriya, koheziya və koherensiya anlayışları, təşkil edir. Mətnə olan müxtəlif yanaşmalar, onu təşkil edən komponentlər arasında mövcud olan əlaqə növlərinin də fərqli araşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Məqalədə verilən bütün təsnifat və mülahizələri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, mətnin əsasında duran bağlılıq qrammatik və semantik olmaqla iki yerə bölünür. Mətn komponentləri arasında qrammatik və formal bağlılıq dilçilikdə müxtəlif dilçilər tərəfindən koheziya, semantik və məzmun bağlılığı isə koherensiya kimi müəyyən edilmişdir. Lakin buna əks olaraq iki kriteriyanın bir əlamət adı altında cəmləşməsi modeli də mövcuddur. Bu zaman koherensiya geniş anlamda tədqiq edilir. Mətnə fikir ardıcılığı və məna əlaqəsi koherensiya olaraq tanınır. Fikrin ardıcıl və məna yüklü çatdırılması üçün lazım olan sintaktik, morfoloji və fonoloji vasitələrə isə koherensiyanı təmin edən vasitələr kimi baxılır. Daha sonra mətn daxili əlaqənin yaranmasında iştirak edən formal ifadə vasitələri müxtəlif mikromətnlər daxilində nümunələr şəklində verilir. əsasən təkrarlar, əvəzlikli təkrar, əvəzetmə, ellipsis, zaman əlaqəsi kimi vasitələrdən söhbət açılır.

Açar sözlər: mətn, mətn daxili əlaqə, qrammatik bağlılıq, semantik əlaqə, koheziya, koherensiya

АЙГЮН РУСТАМЛИ

Бакинский Славянский Университет

РЕЗЮМЕ

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ФОРМАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ВНУТРИ
МИКРОТЕКСТА. ПОНЯТИЕ КОГЕЗИИ И КОГЕРЕННОСТИ.**

Исследуемая тема относится к области лингвистики текста и является основным объектом исследований последних лет. Сравнительный анализ исследований, связанных с текстом, включен в представленную статью. В истории мирового языкознания, в основном относящегося к немецкому языкознанию, представления о тексте были дифференцированы и даны со ссылками. Развитие основной единицы структурной лингвистики, в том числе текста, привело к появлению новых идей в языкознании и введению различных классификаций, связанных с текстом. Основным предметом статьи являются понятия когезии и когерентности, связывающие компоненты внутри текста. Различные подходы к тексту также привели к различным исследованиям типов отношений, существующих между составляющими его компонентами. Принимая во внимание все приведенные в статье классификации и соображения, можно сказать, что связь, лежащая в основе текста, делится на две части: грамматическую и семантическую. Грамматическая и формальная связь между компонентами текста определяется разными лингвистами как когезия, а смысловая и содержательная связь определяется как когерентность.

Однако, в отличие от этого, существует и модель объединения двух критериев под названием одного признака. И в этом случае когерентность изучается в широком смысле. Последовательность идей и смысловая связь в тексте называется когерентностью. В качестве средств, обеспечивающих связность, рассматриваются синтаксические, морфологические и фонологические средства, необходимые для последовательного и смыслового изложения мысли. Затем в виде примеров в различных микротекстах приводятся формальные средства выразительности, участвующие в формировании внутритекстовой коммуникации. В основном речь идет о повторениях, повторениях с местоимениями, замене, многоточии, временной связи.

Ключевые слова: текст, межтекстовая связь, грамматическая смысловая связь, когезия, когерентность

AYGUN RUSTAMLI

Baku Slavic University

**SEMANTIC AND FORMAL RELATIONSHIP WITHIN THE MICROTEXT.
THE CONCEPT OF COHESION AND COHERENCE**

Summary

The studied topic belongs to the field of text linguistics and is the main research object of recent years. A comparative study of the studies related to the text is included in the presented article. In the history of world linguistics, mainly referring to German linguistics, considerations about the text have been differentiated and given with references. The development of the main unit of structural linguistics, including the text, has led to the emergence of new ideas in linguistics and the introduction of various classifications related to the text. The main subject of the article is the concepts of cohesion and coherence, which connect the components within the text. Different approaches to the text have also led to different researches of the types of relationships that exist between the components that make it up. Taking into account all the classifications and considerations given in the article, we can say that the connection underlying the text is divided into two parts: grammatical and semantic. Grammatical and formal connection between text components is defined as cohesion by different linguists in linguistics, and semantic and content connection is defined as coherence. However, in contrast to this, there is also a model of combining two criteria under the name of one sign. At this time, coherence is studied in a broad sense. The sequence of ideas and the connection of meaning in the text is known as coherence. The syntactic, morphological and phonological means necessary for the consistent and meaning-laden delivery of the thought are considered as the means that ensure coherence. Then, the formal means of expression involved in the formation of intratextual communication are given in the form of

examples within various microtexts. mainly repetitions, repetition with pronouns, substitution, ellipsis, time connection are discussed.

Key words: text, intertextual connection, grammatical and semantic connection, cohesion, coherence

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi prof. Şaban Qulam oğlu Hüseynov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SEVİNC MUSTAFA KAMAL QIZI MIRZƏYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

**XALQ NAĞILLARINA İSTİNADƏN FORMALAŞMIŞ VƏ ELMI
TERMINOLOGİYAYA DAXİL OLAN FRAZEOLÖGİZMLƏR HAQQINDA**

Məqalədə xalq nağıllarına istinadən formalaşmış frazeologizmlərin terminoloji sistemə keçidi izlənilir. Məlum olur ki, istər Azərbaycan, istərsə də rus dilində xalq nağıl mətnlərinə istinadən formalaşmış çox sayda frazeologizm mövcuddur. O da məlum olur ki, bu frazeoloji vahidlər sonrakı mərhələdə metaforikləşmənin növbəti səviyyəsinə keçid etməklə terminlər formalaşdırıla bilirlər. Bu terminlər fərqləndirici cəhətləri ondan ibarətdir ki, onlar intertekstuallıq əlaqəsi ilə bağlı olduqları xalq nağıl mətnlərinin süjet xətti, obrazların təbiəti və ya xarici görünüşü ilə bağlılığı aşkar və implisit şəkildə hifz etdiyindən, bəzi məqamlarda lakuna mahiyyəti kəsb edirlər. Belə ki, nəinki digər dil daşıyıcıları üçün, hətta bu və ya digər xalq nağılının süjetinə bələd olmayan şəxs üçün həmin terminlərin “şaqlı kontekstinin” izahı zərurəti yaranır. Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarının dili qeyri-maddi sərvətini təcəssüm etdirdiyi həmin toplumların etnik kimliyini, dünyanın dil mənzərəsini, linqvokulturoloji spesifikasiyasını əks etdirməklə yanaşı, həmin xalqların dünyagörüşünə də, konseptsfərasına ciddi şəkildə təsir etmiş və hətta günümüzədək də təsir etməkdədir. Belə ki, istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində yer alan bəzi ifadələr bilavasitə məhz, xalq nağıllarının süjet xətti, habelə burada yer alan presedent onimlər müəyyən xüsusiyyətlərin, hadisələrin simvolizə edilməsinə, metaforik tərzdə “işarələnməsinə” xidmət edir. Yəni, başqa sözlə desək, həm Azərbaycan, həm ingilis nağıl mətnləri onların yazıya alındığı dövrdən çox sonralar da işləkliyini sürdürən metafora bazasını formalaşdırırlar. Xalqların dünya mənzərəsində, daha dəqiq desək metaforik kodlaşmasında məhz nağıl süjetlərinə, obrazlarına, presedent onim və freym-ssenarilərinə uyğun semantik əlaqələndirmələr formalaşır ki, bu özünü həm metaforalarda, həm də çox sayda frazeoloji vahidlərin formalaşmasında biruzə verir. Bu bölmədəki təhlillərimiz məhz, İngilis və Azərbaycan xalq nağıllarında yer alan ifadələrin, arxetiplərin, konseptlərin, freym-ssenarilərin, presedent fenomen və onimlərin hər iki dilin semantik strukturunun formalaşmasında, bu dillərin daşıyıcılarının dünyanın dil mənzərəsinin qəlibləşməsindəki rolunu dəyərləndirməyə istiqamətlənmişdir.

Açar sözlər: xalq nağıllarının dili, frazeologiya, terminologiya, ingilis və Azərbaycan dili.

Ключевые слова: язык народных сказок, фразеология, терминология, английский и азербайджанский языки.

Keywords: language of folk tales, phraseology, terminology, English and Azerbaijani.

Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarının dili qeyri-maddi sərvətini təcəssüm etdirdiyi həmin toplumların etnik kimliyini, dünyanın dil mənzərəsini, linqvokulturoloji spesifikasiyasını əks etdirməklə yanaşı, həmin xalqların dünyagörüşünə də, konseptsferasına ciddi şəkildə təsir etmiş və hətta günümüzədək də təsir etməkdədir. Belə ki, istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində yer alan bəzi ifadələr bilavasitə məhz, xalq nağıllarının süjet xətti, habelə burada yer alan presedent onimlər müəyyən xüsusiyyətlərin, hadisələrin simvolizə edilməsinə, metaforik tərzdə “işarələnməsinə” xidmət edir. Yəni, başqa sözlə desək, həm Azərbaycan, həm ingilis nağıl mətnləri onların yazıya alındığı dövrdən çox sonralar da işləkliyini sürdürən metafora bazasını formalaşdırırlar. Xalqların dünya mənzərəsində, daha dəqiq desək metaforik kodlaşmasında məhz nağıl süjetlərinə, obrazlarına, presedent onim və freym-ssenarilərinə uyğun semantik əlaqələndirmələr formalaşır ki, bu özünü həm metaforalarda (məsələn, **Cırt dan kimi**), həm də çox sayda frazeoloji vahidlərin formalaşmasında biruzə verir. Bu bölmədəki təhlillərimiz məhz, İngilis və Azərbaycan xalq nağıllarında yer alan ifadələrin, arxetiplərin, konseptlərin, freym-ssenarilərin, presedent fenomen və onimlərin hər iki dilin semantik strukturunun formalaşmasında, bu dillərin daşıyıcılarının dünyanın dil mənzərəsinin qəlibləşməsindəki rolunu dəyərləndirməyə istiqamətlənmişdir. Məsələn, **Lazy Jack, Goldilocks principle, Tom Thumb** kimi fərqli elm sahələrinə aid olan terminləri (allyuziv əsaslı frazeologizm-praqmatonimləri, frazeologizm-onomastik vahidləri, eponimləri) xüsusilə qeyd etmək olar. Yəni, sırf nağıl adları kimi və ya nağıl personajlarını ifadə edən presedent onimlər kimi tanıyıb bildiyimiz bu onomastik vahidlər nağıl semantikasının semantik yükü ilə müasir (yeni, superstrat lay) semantik qatının kontominasiyası əsasında tam yeni və nağıl mətnindəkindən fərqlənən məna yükünü ifadə etməyə başlayır. Bir frazeologizm-eponim nümunəsində nağıl mətnlərinin fərqli semantikəli semantik “altyapı” törədiciliyini izləyək. Məsələn, **Lazy Jack** frazeologizm-eponim mahiyyətli terminin “Dictionary by Merriam-Webster”də verilmiş izahında oxuyuruq: **1)** *a device that compensates for expansion and contraction (as in a pipe line) consisting of two linked bell cranks pivoted at the vertices of their complementary angles* **2:** *an often forked line reaching from the masthead or the topping lift on each side of a fore-and-aft sail to about the middle of the boom to confine the sail when it is lowered – usually used in plural* [1]. Göründüyü kimi, məna tutumu “Lazy Jack” nağılının baş qəhrəmanı ilə assosiasiya əsasında yaranmışdır. Belə ki, “lazy jack” eponimi ilə tanınan domkratları “Lazy Jack” nağılının baş qəhrəmanı kimi məhz, ağırlıq qaldırmaq prinsipinə əsaslanır. Xatırladaq ki, öz tənbəlliyi ilə seçilən Lazy Jack nağıl sonunda bütöv bir eşşəyi belində daşıyırdı ki, bu da son nəticədə onun xoşbəxt həyata vəsiqəsi olmuşdu. Lazy Jack domkratlarının əsas mahiyyəti də məhz, əsas ağırlıq qaldırıcı olmaması ilə, yəni

əlavə, yedək qaldırıcı funksiyası icra etməsi ilə seçilir ki, bu da müəyyən mənada (metaforik anlamda) “tənbəllik”, “özünü əziyyətə verməmək” anlamı ilə əlaqələndirilir.

Nümunələrə diqqət edək: *How To Install Lazy Jacks... Consider installing lazy jacks on your boat to handle your main with ease. ...Installing Lazy Jacks* [2]. *If the lazy jacks are left deployed when the sail is lowered, a custom fitted sail cover will be needed that attaches around the lazy jacks* [3]. Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, bu qrup frazeoloji vahidlər dilçilik araşdırmalarında həm frazeologizm-terminlər, həm də eponim-terminlər çərçivəsində araşdırılır. Belə ki, öz mahiyyəti etibarlı ilə eponimlər həm müəyyən elmi anlayış nominasiyasına xidmət etməklə bərabər tərkibində onomastik vahid “daşıyır”. Bu isə öz növbəsində onların (eponim-terminlərin) V.M.Leyçikin də qeyd etiyi kimi, terminologiya və onomastika arasında “keçid sahəni” təcəssüm etdirməsinə yol açmışdır [4; 64-73]. Maraqlıdır ki, digər qrup tədqiqatçılar eponim-terminlərin bir çox halda öz tərkibində sıradan bir ad və ya soyadı deyil, president mahiyyətli onomastik vahidi əks etdirməsindən çıxış edərək, onları (eponimləri) president onimlərlə eyniləşdirir. Məsələn, konkret olaraq, bir çox eponimlərin məhz, xalq nağıl personajlarının adları ilə, eləcə də müəllifli nağıl və bədii ədəbiyyat nümunələri obrazlarının adları ilə səsləşdiyinə diqqət çəkmiş N.Q.Bragina məhz, belə mövqedən çıxış edir. Dilçi “Qoğal”, “Ryaba toyuğu”, “Zoluşka”, “Çəkməli Pişik”, (**Колобок, Курочка Ряба, Золушка, Кот в сапогах**) nağıllarının baş qəhrəmanlarının eponimləşməsi təmsalında onların əslində, həm də president onim olması faktını vurğulamışdı [5; 46-47]. Yəni, N.Q.Bragina eponim və president onimlər arasında bərabərlik işarəsini qoymuşdur ki, bu da əslində geniş anlamda məsələyə nəzər salındığında, bir o qədər də səhih yanaşma sayıla bilməz. Belə ki, president onimlik daha geniş anlayış olub eponimləri də öz daxilində əhatə edir. Xatırladaq ki, “*tərkibində* (komponentlərdən biri kimi – S.M.) *xüsusi ad (antroponim və ya toponim) ehtiva edən, habelə bütöv bir şəkildə yalnız şəxs adından ibarət olman terminlərə eponimlər deyilir*” [6; 24].

Onu qeyd edək ki, eponimlər anlayışı dilçilikdə nisbətən yeni təsbit olunmuş lingvistik anlayışlar sırasında yer alsada, mahiyyət etibarilə diaxronik xarakterli araşdırmalara xitab edir. Yəni bir dilçilik termini kimi “gənc” olmasına baxmayaraq, əsas etibarlı ilə öz mahiyyəti baxımından xalqın tarixinə aid materiallarla bağlantını təcəssüm etdirir. Bu mənada onun president onimliklə bir çox ortaqları vardır. Daha dəqiq desək, bir çox hallarda eponim-terminlərin tərkibindəki şəxs adları elə məhz presidentliyə malik olan, yəni “şaqli kontekstə”istinad edən president onimlərdəir. Məsələn ingilis xalq nağıllarının “şaqli kontekstliyi” fonunda həmin nağıllardan birinin baş qəhrəmanının adı ilə formalaşan digər eponim-terminə nəzər salaıq. **Goldilocks principle, Goldilocks effect** və **Goldilocks Syndrome** ifadələri terminoloji sistem tərəfindən mənimsənilmiş eponimlər olub psixologiya, biologiya, astronomiya, iqtisadiyyat və digər elm sahələrində işlək nümayiş etdirir. Bu terminlərin semantik nüvəsi isə əslində məşhur ingilis uşaq xalq nağılı “**Goldilocks**

and the three bears” nağılının süjet xəttinin “şaqli kontekstliyinə” istinad edir. Yəni həmin ingilis nağılında yer almış onomastik vahidi növbəti mərhələdə elmi terminologiya sferasına keçərək antroponim komponentli frazeoloji istilahın formalaşmasında “iştirak etmişdir”. İlk olaraq onu qeyd edək ki, bu terminin formalaşmasında substrat rolunu Şotland linqvokulturoloji mühiti təşkil edir. Belə ki, adıçəkilən nağıl öz ilkin variantında fərqli nağıl personajları ilə məhz, şotland xalq nağılı kimi formalaşmış, zamanla R.Sauti tərəfindən toplanmış ingilis xalq nağılları toplusuna daxil edilmişdir [7; 90-92]. Xatırladaq ki, Robert Southey tərəfindən 1837-ci ildə ilk dəfə yazıya alınmış olan, lakin öz ilkin əsasında məhz, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi yaradılmış bu nağıl [8; 400-403] “qızılsaçlı” qızcığazın və üç “antropomorfikləşmiş” ayı obrazından ibarət ailənin bir günlük sərgüzəştindən bəhs edir. Britaniya toplumunda böyük maraq qazanmış nağıl süjeti sonradan digər nağıl variantlarının yaranmasına və hətta bu variantlarda “qızılsaçın” və ya “gümüşsaçlı” yaşlı qadının paralel işləkliyindən başqa, tülkü obrazının da daxil edilməsi müşahidə edilmişdir. Lakin bütün bu polivariantlığa baxmayaraq, nağılın məhz, azyaşlı baş qəhrəmanla bağlı olan süjet xətti və ilkin personaj “qalereyası” günümüzədək ən məşhur nağıl “karkası” kimi mühafizə olunmuşdur. Məhz, həmin süjetxəttində də XX və XXI əsrlərdə terminoloji nominasiyaya xidmət edəcək freymssenarilər öz əksini tapmışdır. Belə ki, baş qəhrəman dəvətsiz şəkildə evinə daxil olduğu ata, ana, bala ayının yeməyi ilə, oturacağı ilə, hətta çarpayısı ilə bağlı seçim etməkdə çətinlik çəkir. Fərqli variantlardan təqdim edəcəyimiz nümunələrdən də aydın göründüyü kimi, seçim çətinliyini, polivariatlılıq məqamının vurğulanması üçün bütün mətn variantlarında kontrar antonimlərdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

*She tasted **the large bowl of porridge**. “This porridge is too **salty!**” she said. Then, she tasted **the medium bowl of porridge**. “This porridge is too **sweet!**” she said. Next, she tasted **the small bowl of porridge**. “This is porridge is **just right**,” she said and ate it all up.* [9]. Burada biz, kontrastivlik semantikasının ifadəsi üçün **large – medium – small** kontrar antonimlik “zəncirini”, habelə **sweet – right – salty** qarşılaşdırmasından istifadə edildiyini görürük. Xatırladaq ki, C.Layonzun qarşılaşdırma semantikasının ifadəsi baxımından yekcinsliyin müşahidə edilmədiyini, bu səbəbdən də 1) tamamlayıcı (**male – female; single – married**); 2) konversiv (**buy – sell; husband – wife**) və bilavasitə 3) antonimlərin (yəni, qradasiyalı qarşılaşdırma olan “ziddiyyətlərin”; məs.: **big – small**;) fərqləndirilməli olduğunu önə sürmüşdür [11]. Müasir dilçilik ədəbiyyatlarında C.Layonzun fikri inkişaf etdirilərək antonimlərin öz semantik mahiyyəti etibarlı ilə aşağıdakı növləri fərqləndirilməkdədir: 1) kontradiktor ; 2) kontrar (yəni, qradual); 3) konversiv və 4) vektor antonimlər [12; 128-137]. Qeyd edək ki, “Goldilocks and the Three Bears” nağılının mətni məhz, **qradual səciyyə daşıyan kontrar antonimliyin** qarşılaşdırmasına istinadən formalaşmışdır.

At the table in the kitchen, there were three bowls of porridge. Goldilocks was hungry. She tasted the porridge from the first bowl.

"This porridge is too hot!" she exclaimed.

So, she tasted the porridge from the second bowl.

"This porridge is too cold," she said.

So, she tasted the last bowl of porridge.

"Ahhh, this porridge is just right," she said happily and she ate it all up.[13].

Nümunələrdən də aydın göründüyü kimi, nağıl narrativinin semantik özülü üç ayının obrazı ilə əlaqələndirilən keyfiyyət (*isti, soyuq, adi*), əşya parametri göstəricilərinin (*böyük, kiçik, orta*) eynilə üç qradasiya vəziyyətinin qarşılaşdırmasına istinad edir. *Once upon a time there were three bears who lived in a house in the forest. Therewas a great big father bear, a middle-sized mother bear and a tiny baby bear* [14]. Məhz, bu nağılın "şaqli kontekstliyi" sayəsində yaranan **Goldilocks Syndrome, Goldilocks principle, Goldilocks Effect** terminləri də fərqli şərait və situasiyalarda təklif olunan polivariantlığın yol açdığı psixoloji diskomfortla bağlı məna yükünü əks etdirirlər. Konkret olaraq, **Goldilocks Syndrome** dedikdə, eyni semantik "düyn"dən şaxələnmə əsasında törəmiş məna yükünü izləyirik: bu eponim-termin biznes (geniş anlamda iş həyatı və karyerada) və şəxsi həyatda müşahidə edilən seçim çətinliyi məqamını əks etdirir. Nümunələr əsasında bu terminin müasir ingilis dilinin fərqli diskursiv ortamlarındakı işlənmə mövqelərinə diqqət edək: *.. we believe it's important to understand when it's time to move - either yourself or your parents - it's easy to fall into the 'Goldilocks Syndrome' as at that point, it's easy to think that nothing is quite 'right'*. (kursiv bizimdir. – S.M.) [15]; *When we talk about the "Goldilocks Syndrome," we're referring of course to the familiar fairy tale in which the little girl Goldilocks breaks into the home of the three bears and decides that one bowl of porridge is too hot, another too cold and the final one just right.* [15]. Təhlillərimiz onu deməyə əsas verir ki, bu termin koqnitiv, psixoloji mahiyyət kəsb etsə də, eləcə də emosional intellektlə bağlı olsa da, həyatın ən fərqli sahələrində tətbiq edilə bilən, deməli ən fərqli rəqurslu diskurslarda (biznes, siyasi, gender diskursları və s.) istifadə edilə bilən universal polifunksional termin səciyyəsi daşıyır. Gender diskursunda işləkliyi ilə bağlı onu demək istərdik ki, nağıl qəhrəmanının bilvasitə zərif cins nümayəndəsi olması faktı bu terminin gender problemlərinin səciyyələndirilməsinə tətbiqininin kütləviləşməsinə mümkün etmişdir. Onu da qeyd edək ki, S. Veyrin bildirdiyinə görə, **Goldilocks Syndrome** anlayışı, əsasən gender fərqliliyi ilə seçilir. Yəni bu sindrom daha çox qadınların bu və ya digər xarakterli seçim qarşısında üzləşdiyi emosional, koqnitiv problemləri ehtiva edir. [16]; *Women in startup-land face a catch-22 that I like to call "Goldilocks Syndrome."* [17]. Maraqlıdır ki, bir çox hallarda **Goldilocks Principle** ifadəsinin və əlaqəli tərkibi terminlərin (**Goldilocks Hypothesis**) anlamının açıqlanmasını təqdim edərkən, bir çox müəlliflər məhz nağıl mətndəki "açar sözlərin" iqtibasına yol verirlər: *The Goldilocks Principle states that something must be "just right",*

meaning that it must be contained within certain margins and not reach extremes. [18]; *The 'Goldilocks Hypothesis' and 'just-right' screen time.* [19]. Onu da qeyd edək ki, "Goldilocks and the Three Bears" nağılının fərqli variantlarında obrazlarla bağlı ("qızılsaç" azyaşlı qız, "gümüşsaç" yaşlı qadın, tülkü) fərqli variantlar mövcud olsa da, eləcə də yeməyin parametri ilə bağlı (*şirin, duzlu, normal* və ya *isti, soyuq, normal*) qarşılaşdırma müxtəliflikləri mövcud olsa da, **just right** prinsipi bütün nağıl variantlarında konstantadır, dəyişməzdir. *'This porridge is too hot! This porridge is too cold! This porridge is just right!'* Goldilocks ate all the porridge. Goldilocks was tired now. *'This chair is too big! This chair is too big, too! This chair is just right!'* But the chair broke! Goldilocks was very tired. She went upstairs. *'This bed is too hard! This bed is too soft! This bed is just right!'* [20].

Məhz, mətnə bağlılıq, yəni terminin açıqlaması üçün "şaqli konteksti" təşkil edən mətnlə tanışlığın məcburiyi məqamı lakunarlıq situasiyasını yaradır ki, bu da heç şübhəsiz ki, terminoloji sistem üçün bir o qədər də məqbul sayıla biləcək durum deyil. Xatırladaq ki, lakunalar, yəni semantik "boşluqlar", leksik təfsirsiz anlaşılmayan söz və ifadələr təkcə tərcümə prosesinin çətinləşdirmir [21], eləcə də terminlərin motivləndirilməməsi prinsipinə bir o qədər də uyğun gəlmir. Belə ki, bu zaman hər hansı bir terminin izahı, "açarı" digər mətnə bağlı olur ki, bu da intertekstual pərçimlənməni, allyuzial şərtlənməni qaçınılmaz edir. Ədəbi üslubun "bəzəyi" olan lakunalar, məhz, bu təfirs sərbəstliyinə və çoxmənalılığına görə terminoloji sistem üçün uyarlıq sayılır. Hətta Y.S.Maksimenkonun qeyd etdiyi kimi, bu qəbildən dil faktları terminoloji sistemdə müəyyən "lakunar gərginliyə" yol açırlar [22; 87-89]. Bu səbəbdən də təsadüfi deyil ki, lakunarlıq əmsalı yüksək olan terminlər müvafiq sahə ədəbiyyatında labüd şəkildə az və ya dərəcədə açıqlama "tələb edir". Lakuna mahiyyətli terminoloji semantika ingilis dilini bilən, lakin ingilis linqvokulturoloji mühitinə yaxından bələd olmayan, bu səbəbdən də həmin terminlərin allyuzial fonunu təcəssüm etdirən nağıl mətnləri ilə tanış olmayan oxucular üçün açıqlama-izahat verilir: *Just as Goldilocks in the fairytale Goldilocks and the Three Bears finds that moderation (in porridge (not too hot, not too cold), and beds (not too hard, not too soft)) is "just right", so too would it seem to be for screen time.* [23]. Müasir ingilis dilinin fərqli diskursiv ortamlarında bu termin-eponimlərin işlənmə mövqelərinə diqqət edək: *The Goldilocks principle is the cognitive effect that people, when confronted with similar choices, tend to gravitate towards the more moderate option. eLearning experts usually suffer from "The Goldilocks Syndrome". Now, what is Goldilocks Syndrome?* [24]. *The Goldilocks Effect is our tendency to consume information that's not too long, detailed, and complex, yet not too short, simple, and watered down.* [25].

Göründüyü kimi, xalq nağılları nəinki dilin frazeoloji sistemini zənginləşdirilməsində, eləcə də bir çox elmi anlayışların metaforik nominasiya üçün maraqlı, kreativ və presedent əsaslı terminoloji inventarın yaradılmasında mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Lazy Jack <https://www.merriam-webster.com/dictionary/lazy%20jack>
2. Brett G. How To Install Lazy Jacks // Cruising World October 28, 2015 <https://www.cruisingworld.com/photos/installing-lazy-jacks/>
3. Lazy Jacks <https://www.uksailmakers.com/cruising-main-construction-options/lazy-jacks>
4. Лейчик В.М. Стереотипность и творчество в дискурсе (рапсодия в стиле «дискурс») // Стереотипность и творчество в тексте. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 13. – Пермь: ГОУ ВПО «Пермский государственный университет», 2009. – С. 64-73.
5. Брагина Н. Г. Обезьянка, плюшевый мишка и Наполеон .Методические материалы к уроку русского языка // https://lsh.ru/books/lsh0506/lsh_2005_2006.pdf
6. Какзанова Е.М. Номенклатура и термины-эпонимы: обзор мнений. // Вестник московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. Москва, 2010. №5, с.21-25, https://www.elibrary.ru/download/elibrary_15571720_69718606.pdf
7. Graham Seal. Goldilocks // Encyclopedia of folk heroes. US, 2001. с.90-92. <https://books.google.ru/books?id=qfTcKDzzqvIC&pg=PA90#v=onepage&q&f=false>
8. Shamburger M.I., Lachmann V.R. Southey and "The Three Bears" // Journal of American Folklore 59 (1946): pp. 400-403, <https://www.jstor.org/stable/537039?seq=1>
9. Goldilocks and the Three Bears <https://www.four-elms.kent.sch.uk/attachments/download.asp?file=863&type=pdf>
10. The history of Goldilocks (and evolution of the three bears) <https://owlcation.com/humanities/goldilocks-and-three-bears>
11. Лайонз, Дж. Введение в теоретическую лингвистику Текст. / Дж. Лайонз. М.: Прогресс, 1978. - 543 с.
12. Новиков Л.А. Семантика русского языка: учеб. пособие. М.,1982. 272 с.
13. The Story of Goldilocks and the Three Bears https://www.dltk-teach.com/rhymes/goldilocks_story.htm
14. Goldilocks and the Three Bears (Robert Southey) http://www.hellokids.com/c_27878/reading-learning/stories-for-children/classic-stories-for-children/goldilocks-and-the-three-bears
15. Six Steps To Avoid The Goldilocks Syndrome <https://www.lifefone.com/articles/goldilocks-syndrome/>
16. How You and Your Business Can Combat the Goldilocks Syndrome <https://www.entrepreneur.com/article/311022>

17. Ware S. Are You Suffering From Goldilocks Syndrome? <https://www.forbes.com/sites/yec/2013/10/01/are-you-suffering-from-goldilocks-syndrome/?sh=31564e3d5e42>
18. The Goldilocks Principle https://www.tf.uni-kiel.de/matwis/amat/iss/kap_8/advanced/a8_1_1.html
19. <https://digitalwellbeing.org/the-goldilocks-hypothesis-and-just-right-screen-time/>
20. Goldilocks and the three bears, British Council, 2021 <https://learnenglishkids.britishcouncil.org/sites/kids/files/attachment/short-stories-goldilocks-and-the-three-bears-transcript.pdf>
21. Николаева Э.А. Лакунарность языка как переводческая проблема (опыт классификации лакун) / Э.А. Николаева // Современные проблемы перевода. Доклады международной конференции, Академия ФСБ РФ, 17.05.2004. – М., 2005.
22. Максименко Е. Безэквивалентные юридические термины как факторы лакунарной напряженности (на материале русского и английского языка) // Языковые и культурные контакты различных народов. Пенза, 1999, с. 87-89
23. Marsden P. The 'Goldilocks Hypothesis' and 'just-right' screen time [https://digitalwellbeing.org/the-goldilocks-hypothesis-and-just-right-screen time/](https://digitalwellbeing.org/the-goldilocks-hypothesis-and-just-right-screen-time/)
24. Sudarshan S. The Goldilocks Principle: 6 Tips On Creating The 'Just Right' eLearning Content., May 20, 2018 <https://elearningindustry.com/the-goldilocks-principle-6-tips-creating-just-right-elearning-content>
25. Cook A. The Goldilocks Effect: The Communication Principle That Will Make or Break Your Writing, May 28, 2020 <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.2011080309585845>

S.M.Мирзоева

**О фразеологизмах, сформировавшихся в связи с народными сказками и
вошедших в научную терминологию
Резюме**

В статье прослеживается переход фразеологизмов, сформировавшихся по отношению к народным сказкам, в терминологическую систему. Получается, что как в азербайджанском, так и в русском языках существует большое количество фразеологизмов, сформировавшихся в связи с текстами народных сказок. Также оказывается, что эти фразеологизмы способны образовывать термины, переходя на следующий уровень метафоризации на более позднем этапе. Отличительной чертой этих терминов является то, что они в какой-то момент приобретают лакунный характер, поскольку явно и неявно перекликаются

с сюжетной линией, характером или внешним видом народных сказочных текстов, с которыми они связаны отношениями интертекстуальности. Таким образом, не только для других носителей языка, но даже для человека, не знакомого с сюжетом той или иной народной сказки, возникает необходимость объяснения “вертикального контекста” этих терминов. Язык азербайджанских и английских народных сказок не только отражает этническую идентичность тех обществ, в которых они воплощают свое нематериальное богатство, языковую картину мира, лингвокультурно-турологическую специфику, но и оказал серьезное влияние на мировоззрение и концептсферу этих народов и по сей день. Так, некоторые выражения, содержащиеся как в английском, так и в азербайджанском языках, служат для того, чтобы сюжетная линия народных сказок, а также содержащиеся в них прецедентные онимы символизировали определенные особенности, события, “работали” в метафорической манере. То есть, иными словами, и азербайджанские, и английские сказочные тексты формируют метафорическую базу, которая продолжает функционировать и после периода их написания. В мировой картине народов, а точнее в метафорической кодификации де-Сека, формируются именно смысловые связи, соответствующие сказочным сюжетам, образам, прецедентным онимам и фрейм-сценариям, что дает о себе знать как в метафорах, так и в формировании большого количества фразеологических единиц. Наш анализ в данном разделе направлен именно на оценку роли выражений, архетипов, концептов, фрейм-сценариев, прецедентных явлений и онимов, содержащихся в английских и азербайджанских народных сказках, в формировании семантической структуры обоих языков, роли носителей этих языков в формировании языковой картины мира.

S.M.Mirzayeva

About phraseologisms formed with reference to folk tales and included in scientific terminology

Summary

The article traces the transition of phraseologisms formed with reference to folk tales to the termino-logistic system. It turns out that both in Azerbaijani and Russian there is a huge number of phraseologisms formed with reference to the texts of folk tales. It also turns out that these phraseological units are able to form terms at a later stage, making the transition to the next level of metaphoricization. The distinctive features of these terms are that they have the essence of lacuna in some moments, since they manifest and implicit connection with the plot line, the nature of the images or the appearance of folk fairy tales texts, with which they are connected by intertextuality. Thus, it becomes necessary to explain the “vertical context” of those terms, not only for carriers of other languages, but even for a person who is not familiar with the plot of this or that folk tale. The language of Azerbaijani and English folk tales not only reflects the ethnic identity of those societies, the linguistic picture of the world, the linguistic-turological specifics of which it embodied its

intangible wealth, but also has seriously influenced and even continues to influence the worldview and concept of those peoples. Thus, some expressions, both in English and in Azerbaijani, are known as the plot of folk tales, as well as the precedent onim contained here, serve to symbolize certain features and events, to “portray” them in a metaphorical manner. In other words, both Azerbaijani and English fairy tale Texts form a base of metaphors that continued their functionality long after the time of their writing. In the picture of the world, more precisely in the de-Sak metaphorical coding of peoples, it is the semantic correlations corresponding to fairy-tale plots, images, precedent onim and frame-scenarios that form both metaphors and the formation of a large number of phraseological units. Our analysis in this section is aimed at assessing the role of the carriers of these languages in shaping the semantic structure of both languages, forming the linguistic picture of the world, expressions, archetypes, concepts, frame-scenarios, precedent phenomena and onim contained in English and Azerbaijani folk tales.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi fil.e.d., prof. Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ATAKİŞİYEVA ÇİMNAZ KAMİL
Odlar Yurdu Universiteti,
Koroğlu Rəhimov küç 13
atakishiyeva.ch@bk.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ƏDƏBİ LÜĞƏTİN SEMANTİK QURULUŞU

Xülasə

İngilis və Azərbaycan dillərində ədəbi lüğətin semantik quruluşu mövzusu bu gün də aktualdır. Ədəbi lüğət hər hansı bir dilin ədəbi ənənəsinin vacib hissəsidir və onun semantik strukturunu anlamaq həmin ənənənin mədəni, tarixi və dil aspektləri haqqında fikirlər verə bilər.

Xüsusən də ədəbi lüğətin semantik strukturunun tədqiqi alimlərə və oxuculara ədəbi əsərlərin incəliklərini və mürəkkəbliklərini dərk etməyə, dildən mənə çatdırmaq və emosiya oyatmaq üçün istifadə üsullarını anlamağa kömək edə bilər. O, həm də yazıçı və şairlərin yaradıcılıq proseslərinə, fikirlərini, hisslərini və baxışlarını ifadə etmək üçün dildən istifadə yollarına işıq sala bilər.

Bundan əlavə, ədəbi lüğətin semantik strukturunun öyrənilməsi dil öyrənənlər və pedaqoqlar üçün praktiki tətbiqlərə malik ola bilər. İngilis və Azərbaycan dillərində ədəbi lüğətin unikal xüsusiyyətlərini və konvensiyalarını dərk etməklə, öyrənənlər dil biliklərini təkmilləşdirə və ədəbi bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

Bundan əlavə, ədəbi lüğətin semantik quruluşu mövzusu müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyətlərarası tədqiqatla maraqlanan tədqiqatçılar və alimlər üçün aktualdır. Tədqiqatçılar müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin ədəbi lüğətlərini müqayisə və müqayisə etməklə dil və mədəniyyətin bir-birinə qarışma yollarını, ədəbi ənənələrin zamanla necə təkamül və dəyişdiyini daha dərinlən başa düşə bilərlər.

Yekun olaraq qeyd etmək ki, ingilis və Azərbaycan dillərində ədəbi lüğətin semantik strukturu mövzusu bu gün də aktual və mühüm olaraq qalmaqdadır və bu dillərin zəngin və çoxşaxəli ədəbi ənənələri haqqında fikirlər verə bilər.

Müasir dünyada baş verən proseslər, hər hansı bir sahədə olduğu kimi, dilçilik problemlərinə, xüsusən də dilin istifadəsinə fərqli yanaşmalar tələb edir. Dillər zamanla inkişaf edir və hər səviyyədə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Səsin əsas funksiyası insanlar arasında ünsiyyət qurmaq olduğundan, hər dəyişiklik bu funksiyanın daha rahat və oxunaqlı olması üçün hesablanmalıdır.

Açar sözlər: lüğət, dil, dialektlər, söz, semantik struktur

Azərbaycan dilinin elementləri milli dil inkişaf etdikcə funksional olaraq genişlənir. Xəzər, Oğuz, Xəzər kimi türkdilli əhəlinin gəlib məskunlaşması ilə Azərbaycan dili öz funksional imkanlarını genişləndirir. Milli Azərbaycan dilinin

fəaliyyətinin genişlənməsi onun Qafqazda tarixi mövqeyini müəyyən edən mühüm amildir.

Hər bir dil kimi ədəbi dil də siyasət vasitəsilə tənzimlənməyə tabedir və siyasətin nəticələrindən təsirlənir. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində olduğu kimi, siyasət də bu illər ərzində dilin formalaşmasını formalaşdırmışdır. Ümumi dil sahəsi ilə yanaşı, ixtisaslaşdırılmış sahələr, o cümlədən siyasi sahələr daim sözləri dəyişir. Siyasi sözlər asanlıqla ümumi dilə və əksinə köçürülə bilər. Dilin zənginləşməsinə təsir edən siyasi prosesləri xatırlamaq vacibdir.

İqtisadi amillər də ədəbi dilin formalaşmasına təsir göstərir. Qədim dövrlərdən təşəkkül tapmış iqtisadiyyatla bağlı sözlərə nəzər saldıqda aydın olur ki, dil dövlət inkişaf etdikcə yeni sözlərin əlavə olunduğu “şəbəkə”dir, lüğət tərkibinə daxil olan sözlər isə “şəbəkə”dir. .” Xarici ticarət güclü təsir göstərmişdir.

Bundan əlavə, ədəbi dilin formalaşmasında iqtisadi amilləri də qeyd etmək lazımdır. Müasir dövrdə vahid ədəbi dilin formalaşmasında, ölkə daxilində möhkəmlənməsində, qlobal dilə çevrilməsində iqtisadi amillər, məsələn, ticarət, urbanizasiya və başqaları həlledici rol oynayır. İqtisadi cəhətdən güclü olan ölkə təbii olaraq dünya lideri olacaq, qüdrətli siyasi mövqe tutacaq, onun dili hakim dilə çevriləcək. Ona görə də hazırda ingilis dili iqtisadi amillərlə bağlı universal dilə çevrilir. Dünyanın istənilən yerində insanların ingilis dilini öyrənmək imkanı iqtisadi amillərlə bağlıdır.

Dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibi üçün sonsuz zənginləşmə mənbəyidir. Ümumiyyətlə, məlumdur ki, istənilən ədəbi dil onun dialektləri əsasında formalaşır. Dialekt sözləri müntəzəm olaraq ədəbi dili yeni söz və ifadələrlə təmin edir. Dialekt sözləri oxuna, qəbul oluna və ədəbi əsərlərdə işlədilə bilər və mövcudluq hüququ qazandıqda lüğətin bir hissəsinə çevrilir. Hətta dialektlərdə belə dialektlərdən ədəbi dil vahidlərinə keçmişlər.

Azərbaycan milli dilinin təşəkkülü təkcə yerli etno-lingvistik proseslərlə, həm də pantürkizm səviyyəsində gedən proseslərlə izah oluna bilməz. Azərbaycan dili milli dil kimi 5-9-cu əsrlərdə formalaşsa da, A.M. Dəmirçizadə hesab edir ki, dilin formalaşması üçün kifayət qədər yerli material yoxdur, ona görə də onun formalaşmasını XI-XII əsrlərlə əlaqələndirir.

Azərbaycan dilinin formalaşması üç mərhələdən keçib: qədim zamanlardan eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarına qədər müxtəlif türk və altay etnik qruplarının ilkin birləşməsi;

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan dili ilk növbədə ədəbi əsərlərin və epik formulların poetik dili olmuşdur. Bu, bütün türklərin dili idi və yalnız VII əsrə qədər müxtəlif türk və etnik qrupların iştirakı ilə milli Azərbaycan dili formalaşmışdır.

Bütövlükdə Azərbaycan dili müxtəlif türk etnoslarının birləşməsindən, onların mədəni və dil təsirindən formalaşmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin elementləri milli dilin formalaşmasından dərhal sonra və tədricən öz funksionallığını nümayiş etdirdilər. Xəzərlər, oğuzlar və

qıpçaqlar kimi türkdilli əhalinin gəlişi və məskunlaşması ilə Azərbaycan dili regionda geniş funksional imkanlar qazanmışdır. Azərbaycan dili fəaliyyətini genişləndirdikcə, dilin Qafqazdakı tarixi mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün bir vasitə oldu.

Azərbaycanda islamın qəbul edilməsi ədəbi dilin formalaşmasının ilk dövrünə təsadüf etdi, həmçinin mənəviyyat, etnik təfəkkür və normativ dünyagörüşü baxımından ədəbi dilə təsir etdi. Ədəbi dildəki dəyişikliklər mənəviyyat, etnik düşüncə və normativ dünyagörüşündəki dəyişikliklərdən təsirləndi.

VIII əsrin əvvəllərində İslam Azərbaycanda dominant dinə çevrildi. Türkdilli əhali tərəfindən imtiyazlarını itirməmələri üçün müzakirə edilmədən ilk və tamamilə qəbul edildi. Buna görə yerli əhalidən torpaq alan ərəb kolonistləri ərəb döyüşçülərinin sahibi hesab edilə bilməzlər. Ancaq Azərbaycanda məskunlaşmış ərəb qruplaşmaları ərəbistanın müxtəlif bölgələrindən gəlmişdilər, buna görə də onların fərqləri daha da pisləşdi və Azərbaycanın etnososial atmosferi tərəfindən nəzərə alınmadı. Ümumiyyətlə, VII-IX əsrlərdə ərəb qruplaşmalarının Azərbaycanda məskunlaşması və onların etnik tərkibi tədqiqatçıların dərin marağına səbəb olmamışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin elementləri milli dilin formalaşmasından sonra dərhal və tədricən öz funksionallığını göstərir. Xəzərlər, oğuzlar və qıpçaqlar kimi türkdilli əhalinin Azərbaycanda gəlişi və məskunlaşması türkdilli əhalinin sayını və paylanmasını artırır, bu sahədə Azərbaycan dili üçün geniş funksional imkanlar yaradır. Azərbaycan dili fəaliyyətini genişləndirdikcə Azərbaycan dilinin Qafqazdakı tarixi mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün bir vasitəyə çevrilir.

Azərbaycan dilinin formalaşmasının son mərhələləri həm də birinci minilliyin sonu - 11-13-cü əsrlərə qədər davam edən Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasının ilkin mərhələlərini təmsil edir. İkinci minilliyin əvvəlində Azərbaycan ədəbi dilinin gözəl nümunələri artıq mövcud idi.

Ümumiyyətlə, 9-cu əsrdən 12-ci əsrə qədər Azərbaycan türkləri qədim türk dinini (Tengri) İslam, buddizm, manixeyizm və xristianlıq kimi dinlərlə əvəz etdilər və onların söz və atalar sözləri geniş qəbul edildi. oldu. Bir vaxtlar Tengri tərəfindən başa düşülən anlayışlar indi müvafiq dinləri ilə əlaqələndirilir. Məsələn, Tengri, 5-8-ci əsrlərdə türk mənbələrində bu anlayışı təmsil edən qədim türk tanrısının adıdır.

Azərbaycanda islamın qəbul edilməsi ədəbi dilin formalaşmasının ilk dövrünə təsadüf edir - mənəviyyat, etnik düşüncə və normativ dünyagörüşündəki dəyişikliklər ədəbi dilə də təsir edir. Ağvan tarixində bu dövr belə təsvir olunur: "ölkəmiz xəzərlərin hakimiyyəti altına girdi, kilsələr və müqəddəs kitablar yandırıldı. O dövrdə, Şahanşah Xosrovun hakimiyyətinin ikinci ilində və bundan əvvəl Tanax təqviminə görə soyğunçuluq basqınları səbəbindən patriarxal taxt Chola şəhərindən paytaxt Partavaya köçürüldü. Burada yalnız Alban (Türk-Azərbaycan) mühiti öz əksini tapmışdır. Göründüyü kimi, xəzərlərin yandırıdığı Alban dilində kitablar da var idi."

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda baş verən etnomədəni proseslər yeni yaradılmış ədəbi dilin funksional imkanlarını müəyyənləşdirir. İlk növbədə, etnik özünü təşkilat prosesi Azərbaycan dövlətləri və türk dövlətçiliyinin qədim ənənələrini bilavasitə davam etdirən sülalələr tərəfindən başa çatdırılıb və davam etdirilir. Düzdür, bu ölkələrdə fars və ərəb dilləri daha çox, türk-Azərbaycan dilləri isə daha az istifadə olunur, lakin artıq milli və dövlət səviyyəsində aydındır ki, Azərbaycanın öz ədəbi dili var və bu dilin yaşamaq şansı var. İnkişaf etmək və inkişaf etdirmək. İkincisi, Azərbaycana Orta Asiya və Şərqi Avropadan gələn türklər Şərq və Qərb mədəniyyətinin, dil ifadələrinin və sırf türk keyfiyyətlərinin ən yüksək dərəcəsini təmsil edirlər. Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində müxtəlif qədim türk dillərinin elementlərini tapmaq mümkündür.

19-cu əsrdə, 11-ci əsrdən 12-ci əsrə qədər Türkiyədə istifadə olunan ədəbi dil sürətlə İslam xüsusiyyətlərini qazandı. Sözlər və qrammatik sxemlər ümumiyyətlə ərəb dilindən, daha sonra fars dilindən türk dillərinə (ləhcələrə) ötürülür. Ancaq bu təsir türk ədəbi dilinin universal əhəmiyyətini azalda bilməz. A. Cəfəroğlu göstərir ki, türklər İslamı qəbul etdikdən sonra nəinki siyasi və hərbi güc qazandılar, həm də türkləri motivasiya edən bir çox sosial və mədəni səbəblər var idi. Türklər, onlara tamamilə yad olan yeni bir mədəniyyətə girmədən əvvəl dünya mədəniyyətinin böyük həqiqəti olan İslamla qarşılaşdılar.

Bir sıra tədqiqatçılar (xüsusilə qeyri-lingvistik tarixçilər) Azərbaycan dilinin XI-XII əsrlərdə formalaşdığını deyəndə, belə təəssürat yaranır ki, söhbət ədəbi dildən gedir - bir qanunauyğunluqla yanaşı, səhv də baş verir: Azərbaycan milli dili ikinci Dünya müharibəsi ərzində formalaşıb. ədəbi dilin formalaşması və ədəbi dilin formalaşması ilə xalq müğənniləri, şairlər, müdriklər "sözlərini" söyləyirlər və nəticədə qədim ənənələrlə zəngin olan (milli dilin ədəbi səviyyəyə qaldırılması) xalq ədəbiyyatı yaranmağa davam edir.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin ən kamil və demokratik forması qədim köklərə malik, müxtəlif poetik formullarla təchiz edilmiş, əsrlər boyu mühüm dəyişikliklərə məruz qalmadan yaşamış şifahi xalq ədəbiyyatının dili olmuşdur. Şifahi ədəbi dilin bu forması yazılı ədəbi dilin formalaşmasında və demokratikləşməsində mühüm rol oynamışdır ("Dədə Qorqud kitabı"nda olduğu kimi). Bu dilin əsas xüsusiyyəti onun təsəvvüf nağıllarında işlənən şərti simvollarla, mistik metaforalarla zəngin olmasıdır. Sarayda və mədəniyyət ocaqlarında tətbiq olunan şifahi ədəbi dil adətən eyni üslub tipologiyasına aid olsa da, məzmunca fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Onun əsas xüsusiyyəti onun səciyyəvi cəhəti olan fars və ərəb mənşəli dil vahidləri ilə zənginliyidir. XI-XII əsrlərdə Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin diferensial xarakteri onun tarixi zənginliyini qeyd etməyə imkan verir.

Strabonun məlumatına görə (e.ə. I əsr - eramızdan əvvəl I əsr) "Medeya Atropaten" adını Atropatdan götürüb. Yerlərin və ölkələrin adlarını ilkin mənadan çox yerli dillərə görə izah etdikləri xalq etimologiyasına əsaslanan ölkə adına ilk məlum istinad Kiçik Midiya ayrıldıqdan təxminən üç əsr sonra ortaya çıxdı. Şübhə

yoxdur ki, Strabon Atropatanı Atropat adı ilə əlaqələndirərkən həmin dövrün xalq etimologiyasından istifadə etmişdir. Xalq etimologiyası adətən yer və ölkə adlarını yerli dildəki sözlərə görə və ya yad səs əsasında izah etdiyindən adın əsl mənası açılmaz, birinci mənası təhrif olunur. Y.B. tərəfindən bərpa edilmiş ilkin forma. Yusifov və o, adı atropat dili kimi izah edir və türk dillərində “dağlıq və dağlıq ölkə” kimi izah edərək, adın ilkin formasının İran ənənəsinə əsaslanaraq dəyişdirildiyini bildirir.

Ədəbiyyat

1. Аракин В.Д. История английского языка. Москва, 2001, 310 стр.
2. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. М. 1990. 500 стр.
3. Асланов А. Азербайджанский язык в орбите языкового взаимодействия. Баку: Элм, 1989, 198 стр.
4. Бек У.Что такое глобализация? М., 2001, стр.
5. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новые в лингвистике. Вып.6, М., Прогресс, 1972 25 стр.
6. Евдокимов М. С. Краткий справочник американо-британских соответствий. Москва, 2000, 238 стр.
7. Ильиш Б.А. История английского языка. М.: Наука, 1968. 154 стр.

Atakishiyeva Chimnaz Kamil

SEMANTIC STRUCTURE OF LITERARY DICTIONARY IN ENGLISH AND AZERBAIJAN LANGUAGES

Summary

The topic of the semantic structure of the literary vocabulary in English and Azerbaijani languages is still relevant today. Literary vocabulary is an important part of any language's literary tradition, and understanding its semantic structure can provide insights into the cultural, historical, and linguistic aspects of that tradition.

In particular, the study of the semantic structure of literary vocabulary can help scholars and readers understand the intricacies and complexities of literary works and the ways in which language is used to convey meaning and evoke emotion. It can also shed light on the creative processes of writers and poets and the ways in which they use language to express their thoughts, feelings and visions.

Furthermore, the study of the semantic structure of literary vocabulary may have practical applications for language learners and educators. By understanding the unique features and conventions of literary vocabulary in English and Azerbaijani, learners can improve their language skills and develop their literary skills.

In addition, the topic of semantic structure of literary vocabulary is relevant for researchers and scholars interested in comparative literature and cross-cultural

research. By comparing and contrasting the literary vocabularies of different languages and cultures, researchers can gain a deeper understanding of the ways in which language and culture intermingle, and how literary traditions evolve and change over time.

The processes taking place in the modern world, as in any field, require different approaches to the problems of linguistics, especially to the use of language. Languages develop over time and certain changes occur at each level. Since the main function of voice is to communicate between people, every change should be calculated to make this function more comfortable and readable.

In conclusion, let us note that the topic of the semantic structure of literary vocabulary in English and Azerbaijani languages remains relevant and important today and can give ideas about the rich and diverse literary traditions of these languages.

Key words: vocabulary, language, dialects, word, semantic structure

Атакишийева Чимназ Камил

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ЛИТЕРАТУРНОГО СЛОВАРЯ НА АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Тема семантической структуры художественной лексики в английском и азербайджанском языках актуальна и сегодня. Литературная лексика является важной частью литературной традиции любого языка, и понимание ее семантической структуры может дать представление о культурных, исторических и лингвистических аспектах этой традиции.

В частности, изучение семантической структуры литературной лексики может помочь ученым и читателям понять тонкости и сложности литературных произведений и способы, которыми язык используется для передачи смысла и пробуждения эмоций. Он также может пролить свет на творческие процессы писателей и поэтов и на то, как они используют язык для выражения своих мыслей, чувств и видений.

Кроме того, изучение семантической структуры литературной лексики может иметь практическое применение для изучающих языки и преподавателей. Понимая уникальные особенности и условности литературной лексики на английском и азербайджанском языках, учащиеся могут улучшить свои языковые навыки и развить свои литературные навыки.

Кроме того, тема семантической структуры литературной лексики актуальна для исследователей и ученых, интересующихся сравнительно-литературоведческими и кросс-культурологическими исследованиями. Сравнивая и сопоставляя литературные словари разных языков и культур,

исследователи могут глубже понять, как язык и культура смешиваются, и как литературные традиции развиваются и меняются с течением времени.

Процессы, происходящие в современном мире, как и в любой сфере, требуют различных подходов к проблемам языкознания, особенно к использованию языка. Языки развиваются с течением времени, и на каждом уровне происходят определенные изменения. Поскольку основная функция голоса — общение между людьми, каждое изменение должно быть просчитано, чтобы сделать эту функцию более удобной и читабельной. В заключение отметим, что тема семантической структуры литературной лексики в английском и азербайджанском языках остается актуальной и важной и сегодня и может дать представление о богатых и разнообразных литературных традициях этих языков.

Ключевые слова: лексика, язык, диалекты, слово, семантическая структура

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi dos.,f.f.d. Səadət Xəlidi qızı Abdurəhmanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ХИКМЕТ НАДЖАФ ОГЛЫ АЛИЕВ

Email: hikmataliyev2000@gmail.com

Устойчивое градостроительство и развитие регионов

Градостроительство

Азербайджанский Университет Архитектуры и Строительства

**О ВЗАИМОСВЯЗИ ГРАФФИТИ И ФИЛОЛОГИИ:
СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ
АСПЕКТЫ СТРИТ АРТ**

Резюме

Статья рассматривает связи между граффити и филологией. С конца XX века граффити превратилось из искусства протеста в искусство, поддерживаемое городскими властями и коммерческими структурами. Граффити больше не ассоциируется только с бедными районами города, его распространению способствует стрит арт туризм, цифровое пространство, фестивали стрит арта и специализированные издания. Уличное искусство, включая граффити, отражает социокультурные и лингвистические процессы современного общества. Исследование представляет собой анализ связи между граффити и филологией, включая семиотическую природу граффити и лингвистические особенности уличного письма. Граффити передают сообщения через визуальные образы, символы и текст, которые интерпретируются и взаимодействуют с социокультурным контекстом. Семиотическое исследование граффити позволяет понять, как эти элементы передают и взаимодействуют с сообщениями. Стрит арт обогащает уникальные стили письма, использование жаргона и сленга, а также эксперименты с текстом, способствующие инновациям в языке. Граффити создает новые слова и выражения, отражая разнообразие языковых выборов и коммуникативных практик. Оно интегрирует поэтические и литературные элементы в уличное искусство. Исследование взаимовлияния граффити и языка, расширяет наше понимание лингвистических процессов и коммуникации. Граффити, это область, чувствительная к лингвистическим изменениям, и оно обогащает язык новым фольклором и неологизмами. В итоге, граффити помогает стереть границы непонимания между языками. Так, граффити часто выступает как мощный инструмент для социального комментария, отражая современные тенденции и общественные проблемы. Это искусство является прекрасным примером того, как язык и культура динамично развиваются и адаптируются. В своей сути, граффити позволяет нам наблюдать и анализировать культурные изменения в контексте стрит арт и лингвистики.

Ключевые слова: Граффити, райтер, теги, филология, стрит-арт, лингвистика, семиотика.

Граффити, это прежде всего надпись на вертикальной плоскости, его наносят краской или выцарапывают на поверхности какой-либо плоскости. Граффити-надписи можно найти в Древнем Египте, в Древней Греции. Такие граффити-надписи носят несанкционированный, чаще всего протестный характер. С начала XX века в странах Запада, граффити превращается в знаковое явление. Это связано с ростом урбанизации, войнами и революциями, экономическим кризисом. Большие города являлись в это время средоточием криминала, потока мигрантов, нелегалов, безработицы, растущим количеством бездомных, проституции и т.д. Молодое поколение, не имея возможности получить образование, интегрироваться в общество, превращалось в маргиналов, они создавали субкультуры, как правило девиантного или откровенно криминального характера. Граффити, по сути, являлось способом выражения протеста молодежи. Новый виток развития граффити, как и стрит арт в целом, относится к середине XX века. Именно в этот период субкультуры молодежи, студенческие, политические движения переживали пик активности. И граффити являлось одной из форм художественной выразительности, протеста, социальной интеграции битников, хиппи, эмо, панков, скинхедов. Развитию граффити в этот период способствовало и совершенствования техники рисования- появились компактные емкости с пульверизатором для красок. Со временем граффити, как и стрит арт в целом стал претерпевать можно сказать революционные изменения. Таким образом, с конца XX века граффити из искусства протестного, не легитимного, не санкционированного, стрит арта спальных, и бедных районов города превратилось в искусство, вполне ангажированное со стороны городских властей и коммерческих структур. На сегодняшний день, стихийному распространению граффити создают условия стрит арт туризм, цифровое пространство, фестивали стрит арт, рождение специализированных изданий и сайтов, более компактные и удобные способы его исполнения, коммерциализация граффити, брендинг пространства, джентрификация неблагополучных районов города, но самое важное рост интереса к яркому, лаконичному, впечатляющему искусству улицы. Во многих странах государственная культурная политика, молодежная политика пытается легитимизировать, бывшие когда-то маргинальные формы досуга, художественные формы выразительности субкультур, и это тоже способствует популярности граффити. Соревнование райтеров-исполнителей граффити, стимулировало, рождение и разнообразие новых стилей. Стили, методы и формы граффити весьма разнообразны. Вот только некоторые из них: трафаретное граффити, бомбинг, янбомбинг, писсинг, троу ап, флоп, блокбастеры или роллы, 3D граффити, Character (керек, символ), мурал или по другому концепция стены, (concept Wall) Masterpiece, wildstyle, кеппинг, стикеры, теги, буквенные инсталляции, crossen, destroyline, реверсивное граффити. Существует семантическое поле граффити и граффити

сленг. Распространение граффити стихийно, так как его популярность растет со скоростью подобной стихийного явления природы и так же неконтролируемо.

«Единственным известным на сегодняшний день источником сафского языка, считающегося прото-арабским языком, являются граффити: надписи, нацарапанные на скалах и огромных валунах преимущественно в базальтовых пустынях южной Сирии, восточной Иордании и северной Саудовской Аравии. Сафский язык существовал с I века до н. э. по IV век н. э.» [1]

Уличное искусство, включая граффити, становится все более важным объектом исследования в различных областях науки и искусства. Филология, как наука о языке и литературе, также не может остаться в стороне от изучения этого феномена. Одна из особенностей граффити в том, что оно является живым воплощением, так сказать лингвистическим документом конкретного времени и пространства, конкретной социальной прослойки. «Единственным известным»¹ Рассмотрим взаимосвязь между граффити и филологией, а также социокультурные и лингвистические аспекты стрит арт.

Граффити представляет собой смесь различных семиотических кодов, таких как визуальные образы, символы, линии, цвета и текст. Важно исследовать семиотическую природу граффити, чтобы понять, как сообщения передаются и воспринимаются в стрит арт. Филология может внести вклад в анализ семиотических систем граффити, используя методы семиотики. Граффити представляет собой форму уличного искусства, в которой используются разнообразные семиотические коды для передачи сообщений и выражения идей. Семиотика, как научная дисциплина, изучает процессы создания, передачи и интерпретации знаков и символов. В контексте граффити, семиотическая аналитика позволяет нам исследовать, какие семиотические системы и коды используются в этой форме уличного искусства. Визуальные образы, символы, геометрические фигуры, линии, орнамент, узор цвета и текст - все они служат семиотическими элементами в граффити. Визуальные образы могут быть предметами, персонажами, абстрактными формами или комбинацией этих элементов. Они могут иметь различные значения и вызывать определенные эмоциональные, интеллектуальные или эстетические реакции у зрителей. Символы играют важную роль в граффити, представляя определенные концепции, идеи или групповую принадлежность. Некоторые символы могут быть общепризнанными и иметь универсальное значение, в то время как другие символы могут быть специфичными для определенной культуры, субкультуры или сообщества. Очень часто граффити используют чтобы отметить свою территорию, свое право на определенную локацию. Использование символов в граффити позволяет авторам создавать кодированные сообщения и устанавливать связи с определенной аудиторией. Линии и цвета также играют важную роль в семиотике граффити. Различные

типы линий, такие как прямые, кривые, разорванные или хаотичные, могут передавать различные эмоциональные состояния или выражать движение и энергию. Упомянутая выше форма граффити-destroyline является по сути анти-граффити. Destroyline- это линия проведенная на чьей либо граффити работе, повреждая ее полностью или частично, линия таким образом выражает отрицательную оценку творчеству художника. Часто длинная, сплошная линия появляется в знак негодования, тем что стена с рисунком была очищена. Цвета, в свою очередь, имеют сильную эмоциональную и символическую нагрузку. Каждый цвет может ассоциироваться с определенными эмоциями, а также иметь культурно-исторические или символические значения. Текст в граффити часто представляет собой важный семиотический элемент. Надписи и слоганы могут быть написаны на разных языках или использовать специфические формы и жаргон. Текст может быть легко распознаваемым и понятным, или же он может быть закодированным, используя аббревиатуры, символы или специфические стили письма. Лингвистические особенности текста в граффити отражают языковую практику и культурный контекст автора. Исследование семиотической природы граффити позволяет более глубоко понять эту форму уличного искусства и ее взаимодействие с обществом. Анализируя визуальные образы, символы, линии, цвета и текст в граффити, мы можем раскрыть скрытые значения, интерпретировать сообщения и исследовать социокультурные контексты, в которых они появляются. Семиотическое исследование граффити является важным шагом в понимании этой формы искусства и ее роли в современной культуре.

Рассмотрим лингвистические характеристики граффити:

Граффити обычно содержит текстовые элементы, которые могут быть написаны на разных языках или использовать специфические формы и жаргон. Изучение лингвистических особенностей уличного письма позволяет нам понять, как граффити взаимодействует с языком и как язык влияет на создание граффити. Филологические методы анализа текста и лингвистической структуры могут помочь раскрыть смысл и функцию языка в граффити. Граффити, как часть уличного искусства, включает в себя использование текстовых элементов, которые могут представлять собой надписи, слоганы, цитаты или просто слова и буквы. Лингвистические особенности уличного письма являются важным аспектом исследования граффити, так как они отражают взаимосвязь между языком и уличной культурой. Уличное письмо может использовать различные языки, в зависимости от контекста и места его создания. Оно может быть написано на официальных языках, местных диалектах или создавать свой собственный уличный сленг. Языковые выборы в уличном письме могут отражать культурные, социальные и географические особенности определенной общности или сообщества. Граффити характеризуется разнообразием стилей письма. От простых блочных букв до

сложных каллиграфических композиций, стили письма в граффити могут быть выразительными, уникальными и запоминающимися. Каждый стиль имеет свои характерные черты, такие как формы букв, строение композиции и использование декоративных элементов. Стилистические особенности уличного письма могут быть связаны с определенными подвидами граффити или с индивидуальным стилем конкретного художника.

Уличное письмо часто включает в себя использование специфического жаргона и сленга, свойственного уличной культуре и субкультурам, определенным социальным слоям молодежи [2]. Художники могут создавать собственные коды и символы, которые являются уникальными для их сообщества или группы. Это позволяет им коммуницировать с ограниченной аудиторией и укреплять связи внутри сообщества.

Политические и социальные сообщения: Уличное письмо часто используется для выражения политических и социальных идей. Лингвистические особенности в таких случаях могут включать использование прямой риторики, символических отсылок и игры слов. Письменные выражения могут вызывать эмоциональные реакции, вызывать обсуждения и стимулировать общественный диалог.

Уличное письмо часто представляет собой площадку для экспериментов с текстом и письменной формой. Художники могут играть с типографией, перекрывать, размещать искаженные или разрушенные буквы, использовать аббревиатуры или создавать новые слова и словарные обороты. Эти лингвистические эксперименты способствуют инновации и творчеству в уличном письме.

Изучение лингвистических особенностей уличного письма позволяет понять, как язык и текст используются в этой форме уличного искусства для коммуникации, выражения и создания идентичности. Это расширяет наше понимание взаимодействия языка, культуры и уличного пространства.

Граффити как форма уличного искусства имеет потенциал воздействовать на развитие языка и языковых практик. Исследование этого воздействия может помочь филологам понять, как язык эволюционирует под влиянием граффити, в том числе появления новых слов, сленга и неформальных лингвистических конструкций. Кроме того, граффити может служить источником изучения социолингвистических аспектов, таких как диалекты и групповая идентичность. Граффити, как часть стрит арт, оказывает значительное влияние на развитие языка и филологии. Исследование этого влияния позволяет нам понять, как граффити влияет на эволюцию языка и языковых практик, а также как язык влияет на создание и содержание граффити. Ниже представлены некоторые аспекты влияния граффити на язык и филологию:

1. Новые слова и сленг: Граффити может стать источником новых слов и сленговых выражений. Художники могут использовать специфические

термины, аббревиатуры или создавать свои собственные выражения, которые затем могут проникнуть в повседневную речь или стать частью молодежной субкультуры. Такие новые слова и сленговые конструкции могут быть объектом интереса для филологов, которые изучают их происхождение, использование и влияние на языковые структуры. [3]

2. Использование многих языков: Граффити может быть написано на разных языках в зависимости от места создания и сообщения, которое художник хочет передать. Это может включать использование местных языков, диалектов или жаргона. Такое многоязычие в граффити создает интересные лингвистические ситуации, где исследователи филологии могут изучать взаимосвязь между языком, граффити и культурой определенного места или сообщества.

3. Поэтические и литературные элементы: Некоторые художники граффити используют поэтические и литературные элементы в своих работах, включая цитаты из известных произведений, стихи, игры слов и метафоры. Это подчеркивает связь между граффити и литературой, а также демонстрирует творческий потенциал языка и текста в уличном искусстве. В конце XX в. в городской среде оформилась новая практика диалога творца и ландшафта - стрит-арт, который наполняет улицы преимущественно визуальными образами. Но среди множества таких произведений можно увидеть и поэтические, написанные на стене зданий маркером или выполненные при помощи бумажного трафарета с текстом. Выбор стены в качестве среды запечатления произведения объясняется многими причинами. Приведем некоторые из них. В любые времена поэт стремился быть прочитанным. Сегодня, в эпоху массового развития социальных сетей, авторское произведение чаще всего теряется в числе ему подобных. Городская стена тем самым выделяет автора из прочих и выступает своего рода глашатаем, призывающим к прочтению. Кроме того, стена концептуализирует поэтическое произведение, добавляя еще один пласт смыслов, предельно концентрирующий в вербальной форме. «Стена - “кожный покров” города, здания или пещеры, а настенная живопись - татуаж, репрезентация концептуального пламени, горящего в сфере духа» [4]

4. Рефлексия языка и коммуникации: Граффити может быть средством рефлексии языка и коммуникации в современном обществе. Художники могут использовать текстовые элементы в граффити, чтобы выразить свои взгляды на языковые нормы, социальные явления или проблемы коммуникации. Это открывает дискуссию о языковой практике и языковых изменениях в современном мире, которую филологи могут исследовать и анализировать.

В целом, граффити является важным источником для изучения взаимодействия языка и уличной культуры. Оно вносит свой вклад в развитие языка, расширяет его возможности и позволяет исследователям филологии углубиться в изучение лингвистических и культурных аспектов уличного

искусства. Понимание связи между этими двумя областями может помочь в расширении знаний о социокультурных и лингвистических аспектах уличного искусства. Исследование семиотической природы граффити, лингвистических особенностей уличного письма и влияния граффити на развитие языка и филологии представляет интерес для филологов, лингвистов и исследователей культуры. В заключение отметим, что граффити имеет значительное влияние на развитие языка и филологии. Исследование семиотической природы граффити позволяет понять, как визуальные образы, символы и текст в уличном искусстве передают сообщения, интерпретируются и взаимодействуют с социокультурным контекстом. Лингвистические особенности уличного письма раскрывают уникальные стили письма, использование жаргона и сленга, а также эксперименты с текстом, которые способствуют инновации в языке. Кроме того, граффити влияет на развитие языка и филологии, создавая новые слова и выражения, отражая разнообразие языковых выборов и коммуникативных практик, а также интегрируя поэтические и литературные элементы в уличное искусство. Исследование влияния граффити на язык и филологию расширяет наше понимание языковых процессов, коммуникации и культурных аспектов в современном обществе. Как видим, граффити — это наиболее чутко реагирующая на лингвистические изменения область, нередко граффити обогащает язык новым фольклором, неологизмами и более того помогает стереть границы непонимания между языками.

Литература:

1. <https://infourok.ru/issledovatel'skaya-rabota-graffiti-vandalizm-ili-iskusstvo-6294858.html>
2. Студенческое граффити как жанр естественной письменной русской речи тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 10.02.01, кандидат филологических наук Тюкаева, Надежда Ивановна <https://www.dissercat.com/content/studencheskoe-graffiti-kak-zhanr-estestvennoi-pismennoi-russkoi-rechi>
3. Кожелупенко Татьяна Павловна. Сленг как средство субкультурного кодирования в современных американских и русских рэп текстах 10.02.20 - сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание АВТОРЕФЕРАТ диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук <https://core.ac.uk/download/pdf/197386806.pdf>
4. А. В. Никитина «НАСТЕННАЯ» ПОЭЗИЯ: СИНТЕЗ ПОЭЗИИ И ГРАФФИТИ Чувашский государственный педагогический университет им. И. Я. Яковлева, г. Чебоксары, Россия <https://cyberleninka.ru/article/n/nastennaya-poeziya-sintez-poezii-i-graffiti/viewer>

Hikmət Nəcəf oğlu Əliyev

GRAFFITI VƏ FILOLOGIYA ƏLAQƏLƏRİNİN TƏHLİLİ: STRIT ART SOSIAL-MƏDƏNİ VƏ LİŊQVİSTİK ASPEKTLƏRİNİN TƏDQIQI

Xülasə:

Məqalədə qraffiti və filologiya arasındakı əlaqə araşdırılır. 20-ci əsrin sonundan etibarən qraffiti etiraz sənətindən şəhər hakimiyyəti və kommertiya strukturları tərəfindən dəstəklənən bir sənətə çevrildi. Qraffiti artıq tək cə şəhərin yoxsul əraziləri ilə əlaqələndirilmir, o, strit art turizmi, rəqəmsal məkan, strit art festivalları və ixtisaslaşmış nəşrlər tərəfindən təbliğ olunur. Strit-art, o cümlədən qraffiti müasir cəmiyyətin sosial-mədəni və linqvistik proseslərini əks etdirir. Tədqiqat qraffitinin semiotik təbiəti və küçə yazılarının linqvistik xüsusiyyətləri də daxil olmaqla qraffiti və filologiya arasındakı əlaqənin təhlilindən ibarətdir. Qraffiti sosial-mədəni kontekstlə şərh edilən və qarşılıqlı əlaqədə olan vizual təsvirlər, simvollar və mətn vasitəsilə mesajlar ötürür. Qraffitinin semiotik tədqiqı bu elementlərin mesajları necə çatdırdığını və qarşılıqlı əlaqədə olduğunu anlamağa imkan verir. Küçə sənəti unikal yazı üslublarını, jarqon və jarqondan istifadəni və dil innovasiyasını təşviq edən mətnlə eksperimentləri zənginləşdirir. Qraffiti dil seçimlərinin və ünsiyyət təcrübələrinin müxtəlifliyini əks etdirən neologizm və yeni ifadələr yaradır. O, poetik və ədəbi elementləri şəhər məkanına strit art vasitəsi ilə inteqrasiya edir. Qraffiti və dilin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi linqvistik proseslər və ünsiyyət haqqında anlayışımızı genişləndirir. Qraffiti dil dəyişikliyində həssas bir sahədir və dili yeni folklor və neologizmlərlə zənginləşdirir. Nəticədə qraffiti dillər arasında anlaşılmaqlıq sərhədlərini silməyə kömək edir. Beləliklə, qraffiti aktual olan, mövcud tendensiyaları və sosial problemləri əks etdirən sosial şərh üçün güclü bir vasitə kimi çıxış edir. Bu sənət dilin və mədəniyyətin dinamik şəkildə necə inkişaf etdiyini və uyğunlaşdığını göstərən gözəl bir nümunədir. Qraffiti dilçilik kontekstində tədqiqatı, mədəni dəyişikliyi daha ətraflı dərk etməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: Qraffiti, yazıçı, teqlər, filologiya, strit art, dilçilik, semiotika.

Hikmat Najaf oğlu Aliyev

THE CONNECTION BETWEEN GRAFFITI AND PHILOLOGY: A STUDY OF THE SEMIOTIC NATURE OF GRAFFITI

Summary:

The article examines the relationship between graffiti and philology. Since the end of the 20th century, graffiti has evolved from a protest art to an art supported by city authorities and commercial structures. Graffiti is no longer associated only with the poor areas of the city, it is promoted by street art tourism, digital space, street art festivals and specialized publications. Street art, including graffiti, reflects the socio-

cultural and linguistic processes of modern society. The study is an analysis of the relationship between graffiti and philology, including the semiotic nature of graffiti and the linguistic features of street writing. Graffiti convey messages through visual images, symbols and text that are interpreted and interact with the socio-cultural context. The semiotic study of graffiti makes it possible to understand how these elements convey and interact with messages. Street art enriches unique writing styles, the use of jargon and slang, and experimentation with text that promotes language innovation. Graffiti creates new words and expressions, reflecting the diversity of language choices and communication practices. It integrates poetic and literary elements into street art. The study of the mutual influence of graffiti and language expands our understanding of linguistic processes and communication. Graffiti is an area sensitive to linguistic change and it enriches the language with new folklore and neologisms. As a result, graffiti helps to erase the boundaries of misunderstanding between languages. Thus, graffiti often acts as a powerful tool for social commentary, reflecting current trends and social problems. This art is a great example of how language and culture dynamically evolve and adapt. At its core, graffiti allows us to observe and analyze cultural change in the context of street art and linguistics.

Key words: Graffiti, writer, tags, philology, street art, linguistics, semiotics.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Tamilla Hikmət qızı Əhmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏZƏMƏT HƏSƏNOV
ADU-nun magistrantı
azamathasanov1989@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZÜN MORFEM TƏRKİBİ

Azərbaycan dilinin morfolojiyası onun qrammatik xüsusiyyətlərinin bir hissəsi kimi lüğətindəki sözlərin quruluşunu, kökünü və qeyri-kök morfemlərini araşdırır. Azərbaycan dili aqqlütinativ (sözün kökünə bir neçə postfiks morfeim əlavə oluna bilər) dildir və burada şəkilçilər çox işlənir. Azərbaycan dilindəki sözlərin morfeim tərkibi “kök + şəkilçi” strukturuna əsaslanır. Kök morfemlər müstəqil şəkildə öz semantik xüsusiyyətlərini ehtiva edir, şəkilçilər isə sözün və zamanın forması haqqında məlumat vermək üçün istifadə olunur. Azərbaycan dilində çoxlu şəkilçilər var. Məsələn, kəmiyyət şəkilçiləri (-lar-lər, luq, laq), sahiblik şəkilçiləri (-ım, -ın, -imiz, -iniz, -ları) və s. Dilimizdə sözün morfeim tərkibi başqa dillərlə müqayisədə müəyyən qədər mürəkkəbdir və onu öyrənənlər üçün bəzi çətinliklər ola bilər. Amma Azərbaycan dili aqqlütinativ quruluşu ilə digər dillərdən fərqlidir. Bu isə onun çox zəngin və maraqlı bir dil olduğunu göstərir.

Açar sözlər: söz, morfeim, kök, şəkilçi, quruluş

Morfemlərin müxtəlif morfoloji quruluşu malik dillərdə funksiyası, yeri, sözlərin tərkibində iştirak forması fərqlidir. Azərbaycan dili iltisəqi (aqqlütinativ) dillər qrupuna aiddir və milli sözlərdə ön şəkilçi – prefiks və iç şəkilçi – prefiks yoxdur. Dilimizdəki bəzi sözlərdəki ön şəkilçilər qoşulduğu sözlər də daxil olmaqla başqa dillərdən alınmadır. Bunlara misal olaraq nainsaf, namərd, binamus, bisavad, antiterror, antifaşist, laqeyd sözlərini misal gətirə bilərik.

Morfemlərin dilin morfoloji quruluşundan səbəb işlənmə yeri və funksiyası ilə bağlı fərqliliklər göstərməsinə baxmayaraq bu məsələdə ümumi cəhətlər vardır ki, bu da kök, şəkilçi və əsas morfemlərin dünyadakı əksər dillərin hamısında olmasıdır. Bu barədə Adil Babayev yazır: “*Dildəki morfemlər hər bir dilin konkret qrammatik quruluşundan asılı olaraq söz tərkibində struktur element kimi birləşir. Morfemlərin söz tərkibində birləşməsi - üsulu, sistemi məhz dilin öz qrammatik quruluşundan asılıdır. Lakin bir çox dünya dilləri üçün bir universal cəhət vardır ki, o da sözün kök, əsas və affikslərdən ibarət olmasıdır*” (1, 330).

“Azərbaycan dilində hansı tip morfemlər vardır?”, “Azərbaycan dilində sözün morfeim tərkibi necədir” suallarına cavab axtaracağıq.

Qeyd etdiyimiz kimi, məsələn, flektiv dillərdə infikslərdən danışsaq da, iltisəqi dillərdə, eləcə də iltisəqi dillərin hamısı kimi Azərbaycan dilində də infikslərdən danışmaq mümkün deyildir. Halbuki flektiv dillərdə biz infikslərlə, onların yüksək işlənmə tezliyi ilə rastlaşırıq. Əvəzində Azərbaycan və digər türk dillərində isə

postfikslerin yüksək işlənmə tezliyindən söhbət gedə bilər. Əgər flektiv dildə kökdaxili dəyişmələrlə söz yaradıcılığı prosesi baş verirsə, iltisqiliyin prinsipi kimi Azərbaycan dilində biz milli sözlərdə tək bir nümunə də tapa bilmirik ki, kök içdən dəyişsin və yeni söz, leksik məfhum yaransın. Amma bu ərəb, fars, ingilis, alman kimi flektiv dillər üçün məxsusi bir haldır.

Digər bir məxsusi məqam budur ki, şəkilçi morfem kök morfemin fonem tərkibinin və semantikasının dəyişdirilməsinə səbəb ola bilmir. Azərbaycan dilində kök morfemə ilk növbədə sözdüzəldici morphem, daha sonra isə sözdəyişdirici morphem əlavə olunur.

Elə isə iltisqi türk dillərinə daxil olan Azərbaycan dilində morphem anlayışının konkret bu dilin qayda-qanunları prizmasından nə demək olduğundan başlayaq. Bu haqda F. Cəlilov belə qeyd edir: “İkitərəfli işarələr içərisində ən kiçik vahid morfemdir. Türk dillərində morphem anlayışı qrammatik mənası olan kök və şəkilçiləri bildirir. Məlumdur ki, bu dillərdə kök leksik mənaya da malikdir, deməli morphem semantikasında leksik-qrammatik (kök) və qrammatik (şəkilçi) mənalar əks olunur. Buradan da kök morphem, şəkilçi morphem terminləri ortaya çıxır (2, 34).

İstənilən sözün morphem tərkibinin analizinin həmin sözün fonem tərkibindən müstəqil həyata keçirilməsinin mümkünüyü səbəbindən linqvistlər Azərbaycan dili və digər türk dillərində sözün struktur cəhətdən iki - müstəqil və köməkçi mənalı morfemdən ibarət olduğunu qeyd edirlər. Müstəqil morphemlər dediyimiz hissə əvvəlki fəsildə haqqında geniş bəhs etdiyimiz üzrə söz kökləridir. Söz köklərinin sinxron cəhətdən üzvlənməsi mümkün deyil. Düzəltmə sözlərin, eləcə də onların müxtəlif formalarının yaranmasında fundament, özül funksiyasını icra edir.

Təsnifdə müəyyən qədər şərtiliyi nəzərə alsaq, ikinci qrup isə formal vahidlərdir. Həmin şərtilik isə köməkçi morphemlərin hamısının şəkilçi olmamasından qaynaqlanır. Köməkçi morphemlərə bəzi söz kökləri - ədat, bağlayıcı, qoşma nida və təqilidi sözlər də daxil edilir.

Azərbaycan dilindəki sözün morphem strukturu söz formaları yaratmağın və qrammatik mənanın ifadəsinin məxsusi bir yolu kimi iltisqilik prinsipləri ilə əlaqəlidir. Sırf bu cəhətdən Azərbaycan dili digər iltisqi türk dilləri kimi dünyanın başqa dillərindən fərqlənir. İltisqilik məsələsi ilə bağlı dilçilər arasında ümumsabit qənaət olmasa da, həmin dillərin onlara xas müəyyən xüsusiyyətlərinə istinad edərək ortaq rəyə gəlmək olar. İltisqi dillərdəki morphemləri elementar və kompleks vahidlər adı altında iki qrupa bölən dilçilər də vardır.

Başlıca olaraq fonemlərdən fərqli şəkildə ifadə etmək funksiyasına qabil olan morfoloji layın elementar vahidləri olan morphemlər məzmun cəhətdən nəyisə ifadə edə bilirlər.

Azərbaycan dilində sözlərin morphem tərkibi aydın şəkildə qurulub. Hərəkətli bir morfoloji quruluşa sahib olan Azərbaycan sözləri iki vacib elementdən - kök və şəkilçi morfemdən ibarətdir. Azərbaycan dilində sözün morphem tərkibi ilə bağlı türkoloqlar arasında fikir ayrılığı yoxdur. Azərbaycan dilində köklər müəyyən mənə

ümumiliyi ilə xarakterizə edilən dayanıqlı səs kompleksindən ibarətdir. Belə köklər müstəqil formada əşya və ona aid əlaməti, hərəkəti və qrammatik münasibəti ifadə etmək qabiliyyətinə malik olur.

Azərbaycan dili morfolojiyasının əsas tədqiqatçılarından olan M. Hüseynzadənin Azərbaycan dilindəki sözlərin tərkibini təşkil edən kök və şəkilçi morfemlərlə bağlı maraqlı və konkret fikirləri vardır: *“1. Kök sözün əsasını təşkil edir. 2. Sözün kökü şəkilçidən ayrıca işlənə bilər. 3. Kök müstəqil mənaya malik olur. 4. Kök sabit qalır, dəyişmir. 5. Bir söz kökü müxtəlif şəkilçi qəbul edə bilər. Azərbaycan dilinin öz söz köklərinin yalnız sonuna şəkilçi əlavə oluna bilər. Buna əsasən sözün ayrıca işlənilib müstəqil mənaya malik olan və dəyişməyən qisminə kök deyilir”*(4, 75).

M.Hüseynzadənin şəkilçi morfemlər barədə fikirləri kök morfemlə müqayisə prizmasından olmaqla maraq doğurur: *“Şəkilçilər isə tamamilə köklərin əksinədir: onlar (şəkilçilər) sözün əsasını təşkil edə bilmir. Kökdən ayrı işlənmir, müstəqil mənaya malik olmur və söz kökünün tələbinə görə dəyişir. Buna görə də sözün ayrılıqda işlənməyən, müstəqil mənaya malik olmayan və söz köklərinə bitişdikdə onların ya şəklini, ya da şəkli ilə birlikdə məzmununu dəyişən qisminə şəkilçi deyilir”* (4, 75).

Y.Seyidovun Azərbaycan dilində sözün morfem tərkibi haqqında fikirləri M. Hüseynzadəninə uyğun gəlir. O, kök morfem haqqında yazır: *“Flektiv dillərin faktları əsasında qurulan dilçilik nəzəriyyəsinə görə, sözün kökü lüğəvi mənaya malik olmur və heç bir daxili dəyişməyə məruz qalmır. Deməli, burada söz kökü üçün iki mühüm əlamət nəzərə alınır:*

a) *Lüğəvi mənaya malik olmamaq;*

b) *Dəyişməzlik, bütün hallarda sabit qalmaq”* (8, 47).

Y. Seyidovun bu izahı kök morfemə flektiv dillərin yanaşması ilə iltisafidillərin yanaşmasını aydınlaşdırmaq baxımından dəqiqdir. O, bu tərifin Azərbaycan dilindəki kök morfemi əhatə edən və etməyən hissəsini dəqiqləşdirmək üçün əlavə edir: *“Azərbaycan dilində sözün kökü, bir tərəfdən, bu tərifə uyğun gəlmir, ikinci tərəfdən, bu tərifə uyğun gəlir. Belə ki, Azərbaycan dilində sözün kökü onun (sözün) lüğəvi mənaya malik olan hissəsidir. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin söz kökü sözün kökü haqqında yuxarıdakı tərifə uyğun gəlmir. Uyğun gələn cəhət budur ki, Azərbaycan dilində də sözün kökü dəyişməz qalır. Məsələn, yaz feili yazı, yazıçı, yazıçılıq sözlərinin kökü olmaqla müstəqil lüğəvi mənaya malikdir və göründüyü kimi, yeni sözün yaranmasında iştirak edəndə də dəyişməmişdir”* (8, 47-48).

A. Babayev kök morfemə ümumi tərif verməyin dillərin morfoloji quruluşundakı fərqliliklər səbəbindən çətin olduğunu bildirir: *“Kök mürəkkəb anlayışdır. Buna görə də kökün ümumi tərifini vermək çətinidir. Bu, kökün mürəkkəb təbiətindən irəli gəlir. Kök amorf dillərdə bir cür, aqqlütinativ dillərdə başqa cür, hətta flektiv dillərin özündə (ərəb dilində) başqa cür olur. Kök əsas mənənin daşıyıcısı olub, heç bir affiks qəbul etmədən, morfoloji cəhətdən təcrid olunmuş vəziyyətdə mənəni ifadə edir. Bu cəhətdən yanaşdıqda kökün müxtəlif növlərinin olması aydın*

olur. *Amorf deyilən Hind-Çin dillərində köklər əsasən bir hecadan ibarət olur*” (1, 331).

Y. Seyidov Azərbaycan dilində sözdəyişdirici şəkilçi morfemin də kök morfemi dəyişikliyə uğratmadığını nəzərə çatdırır. Sözdəyişdirici morfemlərin iştirakını qrammatik forma dəyişmələri kimi nəzərdən keçirərək bunların da kökə hər hansı dəyişdirici təsiri olmadığını diqqətə çatdırır: *“Eləcə də həmin sözün qrammatik forma dəyişmələri zamanı da daxili dəyişməyə uğramır: yazdı, yazır, yazar, yazacaq, yazmışdır”* (8, 48).

Göründüyü kimi M. Hüseynzadə ilə Y. Seyidovun kök və şəkilçi morfemlər məsələsindəki fikirləri bir-birlərinə zidd deyildir. Azərbaycan dilçiliyində şəkilçi deyəndə lüğəvi mənaya malik olmayan, amma qrammatik mənənin yaranmasına vasitəçi olan hissə - morfem nəzərdə tutulur. Şəkilçi morfem məsələsinə Y. Seyidov dilimizin iltisqaqiliyi pəncərəsindən baxaraq yazır: *“İltisqaq dil kimi Azərbaycan türk dili şəkilçisi çox olan dillərdəndir. Bu dildə bir söz eyni zamanda bir neçə müxtəlif növlü şəkilçi qəbul edə bilər: yaz-ı-çı-lıq, yaz-ı-çı-lığ-ın, baş-la-yacaq-dır. Şəkilçi lüğəvi mənəsi olmayan, lakin qrammatik mənaya malik olan morfemdir. Növündən, rolundan, işlənmə mövqeyindən asılı olmayaraq, şəkilçilərin hamısında qrammatik mənə və ya qrammatik mənə çaları var”* (8, 48-49).

Sözün morfem tərkibindən danışanda dilçilikdə bəzən “sözün əsası” da termin kimi işlədilir. Y. Seyidov bildirir ki, Azərbaycan dilçiliyində sözün tərkibindən bəhs edəndə “sözün kökü” və “sözün əsası” istilahlardan istifadə edirik: *“Azərbaycan dilçiliyində sözün tərkibindən bəhs edəndə “sözün kökü” və “sözün tərkibi” istilahlardan istifadə edilir və hər ikisi üçün bir-birindən fərqli dil faktı axtarılır. Belə fakt tapılmadığından süni şəkildə uyğunlaşdırma aparılır; ya da bu terminlərdən eyni məqsədlə istifadə edilərək, eyni dil faktı üçün gah “kök”, gah da “əsas” terminlərindən istifadə edilir”* (8, 35).

“Kök” və “əsas” məsləsinə sadə və dəqiq şəkildə aydınlıq gətirən Y. Seyidov daha sonra yazır: *“Dilçilik ədəbiyyatı belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, kök və əsas anlayışları və bu anlayışlara aid terminlər flektiv dillərin faktlarına əsasən meydana gəlir; o dillərin faktlarına əsasən ki, həmin dillərdə sözün kökü ilə əsası bir-birindən fərqlənir”* (8, 39). Daha sonra Y. Seyidov konkretləşdirir: *“Məsələ ondadır ki, müasir türk dillərində kök və əsas üçün bir-birindən fərqli dil faktları yoxdur. Flektiv dillərdən fərqli olaraq, türk dillərində sözün kökü, bir qayda olaraq, leksik mənaya malik olub sözə bərabər olur. Məsələn, Azərbaycan dilində su, yol, əl, qol, baş, göz, mən, sən, bu, bir, üç, beş, göy, ağ, bil, al, gör, tez, keç və s. kimi. Burada heç bir formal dəyişkənlik etmədən sözün kökünü bu və ya digər nitq hissəsinə aid etmək olur. Ona görə də bu sözlərdə söz kökünün, söz kimi, leksik vahidə çevrilməsinə, nitqə daxil olması üçün onun “əsas” mərhələsindən keçməsinə ehtiyac yoxdur”* (8, 45).

Məhz bu yerdə Y. Seyidov N. A. Baskakovun “türk dillərində sözün kökü müstəqil sözdür, real əşyavi mənası, müəyyən qrammatik forması var” fikrini də qeyd edir (8, 45).

Fəxrəddin Veysəlli Azərbaycan dilində morfemin mahiyyəti, morfemlərin eyniləşdirilməsi, növləri, eksponent və semantik təsviri, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçi morfemlərin təhlili, morfemlərdə fonem əvəzlənmələri məsələləri haqqında Struktur dilçiliyin əsasları (morfemika, fonemika) əsərində ətraflı bəhs etmişdir (9, 88-109).

Ə. Rəcəbli “Göytürk dilinin morfologiyası”nda göytürk dilində sözün morfem tərkibindən bəhs edərkən “əsas” terminini qəbul etmir və yazır: “*Bütün türk dillərində olduğu kimi göytürk dilində də sözü quruluşuna, daha doğrusu, tərkibinə görə iki hissəyə ayırmaq olar: kök və şəkilçi. Türk dillərində sözün kökü ilə əsası eyniyyət təşkil edir. Düzdür, son zamanlar bəzi dilçilik ədəbiyyatında, Hind-Avropa dilçiliyinə təqlid olaraq sözün kökü ilə əsası arasında fərq qoyulur: ilkin, əsl sözlər kök hesab edilir, onların üzərinə bir sözdüzəldici şəkilçi artırıqda ilkin kök sözün kökü, şəkilçi, adi qaydada elə şəkilçi adlandırılır, lakin ilkin söz və sözdüzəldici şəkilçidən əmələ gəlmiş (törəmə) sözə yeni (sözdüzəldici) şəkilçi artırıqda törəmə söz sözün əsası adlandırılır, üçüncü şəkilçini əlavə etdikdə ilkin kök və iki sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə əmələ gəlmiş törəmə söz sözün əsası adlandırılır. Bəzən dilçilik ədəbiyyatında belə hökmlərə də rast gəlmək olur: “Sözün sözdəyişdirici şəkilçiyə qədər hissəsi əsas adlanır”. “Sözə neçə sözdüzəldici şəkilçi əlavə olunarsa, o qədər də əsas əmələ gəlir”* (7, 10).

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun 1980-ci ildə nəşr etdiyi “Müasir Azərbaycan dili” adlı üçcildliyinin morfologiyadan bəhs edən II cildində kök, şəkilçi və əsas terminləri işlədilmişdir: “*Sözün sözdəyişdirici şəkilçilərə qədər olan hissəsi əsas adlanır. Məsələn, məhsuldarlığın sözünün sonundakı -ın yiyəlik hal şəkilçisinə qədər olan hissə həmin sözün əsasını təşkil edir. Kökə nə qədər sözdüzəldici şəkilçi əlavə olunarsa, o qədər də əsas əmələ gəlir*” (6, 13).

A. Babayev əsas haqqında mülahizələrini konkretləşdirib yazır ki, əsas sözün quruluşunda müstəqil morfem deyil: “*Sözün kök və sözdüzəldici şəkilçidən ibarət hissəsi əsas adlanır. Məsələn, baş-çı-lar sözünün kökü bax, əsası başçıdır. Belə əsaslara birinci əsas deyilir. Çünki bir kök və bir sözdüzəldici şəkilçidən ibarətdir. İkinci əsas söz kökü üstəgəl iki sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olur. Məsələn, /bağ-çı-lıq/. Üçüncü əsas kökə üç sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla yaranır. Məsələn, /yar-ad-ı-ı-ıq/, /sür-ün-dür-mə/ və s.*” (1, 331).

B. Xəlilov dilin ən kiçik mənalı ünsürünü morfem adlandıraraq əlavə edir ki, sözün tərkibi kök, əsas və şəkilçi morfeimdən ibarətdir. Kökə kök morfem, əsasa əsas morfem, şəkilçiyə şəkilçi morfem deyilir (5, 43).

Morfonoloji tədqiqatlar müəllifi olan F. Cəlilov Azərbaycan dilində sözün morfem tərkibini müəyyən qədər fərqli şəkildə şərh edir. O, Azərbaycan dilinin morfem tərkibini təsvir edərkən kök və şəkilçi terminlərindən əlavə olaraq gövdə

terminini də istifadə edir. F. Cəlilovun gövdə ilə bağlı fikirlərinin analizi aydınlaşdırır ki, o, gövdə terminini əsas morfemə bərabər mənada işlədir: *“Gövdə - kök və şəkilçidən ibarətdir. Gövdədə bir və ya bir neçə şəkilçi ola bilər. Məsələn, qırçı gövdəsində bir kök (qır) və bir şəkilçi (-çı), qırçılıq gövdəsində isə bir kök və iki şəkilçi (-çı, -lıq) vardır”* (3, 86). Gövdə terminini izah etmək üçün gətirdiyi misallar da F. Cəlilovun “gövdə”ni əsasən bərabər tutduğunu açıq bir şəkildə ortaya qoyur.

Hər bir dildə sözün kökünü müəyyən etmək məqsədilə sinxron dilçilik metodlarından istifadəyə üstünlük verilir. Sözün tərkibindəki kök və şəkilçini müəyyən etmək o zaman mümkün olur ki, sözün tərkibində şəkilçi morfemin iştirakı motivləşmiş olsun.

Azərbaycan dilinin morfem tərkibi ilə bağlı yuxarıda sadaladıqlarımızı, dilçiliyimizdə bu mövzu ilə bağlı qazanılmış nəticələri ələ alaraq ümumiləşdirmələr apararaq, ortaya çıxır ki, bu dildə sözün morfem tərkibinin əsas elementləri kök və şəkilçi morfemləridir. Azərbaycan dilçiliyində sözün morfem tərkibinin elementləri ilə bağlı kök, şəkilçi, əsas, bəzən isə gövdə terminindən istifadə edilir. Bu dildə kök morfem leksik vahid olan sözün əsas əsas fundamentidir. Eyni zamanda hər bir kök morfem müstəqil mənaya malik olduğu üçün təkbaşına da söz ola bilər və ya söz rolunda çıxış edir. Yəni Azərbaycan dilindəki hər bir kök morfem sözə bərabərdir. Kök morfemlər Azərbaycan dilində müstəqil şəkildə nitq hissələrinə daxil olur.

Affikslər - şəkilçi morfemlər kök morfemdən sonra gəlir və kökün sonuna artırılır. İlk növbədə sözdüzəldici, daha sonra isə dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif – qrammatik, formadüzəldən kimi adlandırılan sözdəyişdirici şəkilçi morfemlər artırılır. Azərbaycan dilində sözün morfem tərkibinə daxil olan sözdüzəldici morfemlər kəmiyyətə çox, mənşəcə, əsasən, alınmadır. Sözdəyişdirici morfemlər isə kəmiyyətə az, mənşəcə hamısı millidir. Azərbaycan dilinin sözlərində bütün aqqlütinativ türk dillərində olduğu üzrə prefiks və infikslər yer almır. Bu dil üçün yalnız postfikslər xasdır.

Azərbaycan dilində birmorfemli sözlərin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif nümunələrə baxaq. “Pişik”, “it”, “ot” “qırmızı”, “isti”, “bir” və “qaç” yalnız bir morfemi olan sözlərə misaldır. Bu sözlər daha kiçik mənalı vahidlərə parçalana bilmədiyi üçün “sadə sözlər” və ya “monomorfem sözlər” adlanır. Sadə sözlər istənilən dilin leksikasının əsasını təşkil edir. Uşaqlar həyatlarının erkən dövründə sadə sözlər əldə edirlər. Böyüklərdə də tək morfemli sözlər gündəlik lüğətimizin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. İngilis dilində sadə sözlər adətən bir hecadan ibarətdir, bu da onları tələffüz etməyi və yadda saxlamağı asanlaşdırır. Onlarda – birmorfemli sözlərdə iki və ya daha çox morfemə parçalanma mümkünsüzdür. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz “pişik”, “it”, “ot”, “isti” morfemlərini xatırlayaq.

Amma, məsələn ingilis dilindən misal gətirsək, “isti-hot” morfemi və “it-dog” morfemi “/hotdog/” kimi daha mürəkkəb tərkibli morfemin, yəni ikimorfemli sözün tikinti materialıdır. Burada yeni mənalər yaratmaq üçün digər morfemlərlə birləşib.

Omonimlik halına dünyanın bir çox dillərində rast gəlinir. Azərbaycan dili də bu baxımdan istisna deyildir. Məsələ burasındadır ki, təkhecalı morfemlərdə omonimlik çox baş verir. Məsələn Oksford İngilis Lüğətindəki 2540 omonim sözün siyahısına nəzər salanda onların 89%-i birhecalı sözlərdir. Qalan 9,1% ikihecalılardır.

Alman dilində də morfemlərin işləkliyi yüksək həddədir. Bu barədə geniş tədqiqatları ilə məşhur olan alman dilçisi Karl Bühler yazırdı ki, almançada təxminən 34000 söz yalnız 2000 morfemdən əmələ gəlmişdir (10).

Morfoloji quruluşuna görə daha çox birmorfemli sözlərdir. Bir çox sözlər, xüsusən də, yüksək tezlik dərəcəsi ilə səciyyələnən sözlər bir-birilə mənə cəhətdən əlaqəli deyil. Əksinə, bir simvol, bir qayda olaraq bir neçə fərqli mənə verməyə xidmət edir. Bu fenomenin bir neçə simvolun bir mənaya uyğun gəldiyi sinonimliyin əksi olduğu hesab edilir (11, 63).

Azərbaycan dilində birmorfemli isimlər “pişik”, “it”, “kitab”, “su” kimi insanlar, heyvanlara, əşyalara və ya anlayışlara aid sözlərdir. Feillər “qaç”, “yat”, “dinlə”, “ol” kimi hərəkət və ya mövcudluq vəziyyətini ifadə edən sözlərdir. Birmorfemli sıfatlar “qırmızı”, “iti”, “nəhəng” və “uca” sözləridir. Təkmorfemli sözlərdən zərflərə “tez”, “çox”, “cəld” və s. misallarını çəkmə bilirik.

Sadə görünməsinə baxmayaraq sadə sözlər kontekstdən və danışanın niyyətindən asıl olaraq bir neçə mənaya malik ola bilər. Məsələn, “qaçmaq” sözü yarışmaq və ya sürətlə hərəkət etmək, vədini yerinə gətirməmək, gündəlik idman hərəkətləri etmək mənalarını verə bilər.

“İsti” sözü yüksək temperatur, səmimi münasibət və ədviyyatlı mənaları verə bilər. “Qırmızı” sözü rəngə, siyasi ideologiyaya və emosiyaya işarə ola bilər. Sadə sözlər həm də danışanın mədəniyyətindən və ya şəxsi təcrübəsindən asıl olaraq müxtəlif mənə və emosional assosiasiyalara malik olur. Məsələn, “/pişik/” sözü bəzən istilik, rahatlıq və yoldaşlıq kimi müsbət hisslər, bəzən isə allergiya, qorxu və ya xurafat kimi mənfi assosiasiyalar doğura bilər. Eynilə, “it” sözü sədaqət, qorunma və oynamaq və ya təcavüz, səs-küy və narahatlıq doğura bilər. Nəticə olaraq qeyd edək ki, birmorfemli sözlər istənilən dilin leksikasının tikinti materialıdır. Onlar monomorfemikdirlər, yəni onları daha kiçik mənəli vahidlərə bölmək mümkün deyildir.

Azərbaycan dilində ikimorfemli sözlərə kifayət qədər rast gəlinir: yeni sözlər kök və ya əsas sözün sonuna morfemlər əlavə etməklə törəyir. Morfemlər affikslər, hissəciklər və ya köklər ola bilər və adətən sözdə sabit mövqe və sıraya malikdirlər.

Azərbaycan dilində ən çox yayılmış morfeim növü zaman, cəhət, əhvali-ruhiyyə, hal, səs, törəmə və ya müqayisə ifadə edən şəkilçilərdir.

Azərbaycan dilində ikimorfemli sözlərə misal olaraq: otaqda = otaq + da, kitablar = kitab + lar, ürəyi = ürək + i, orada = ora + da, qardaşım = qardaş + ım, qaçağan = qaç + ağan, ikinci = iki + (n)ci, kimsə = kim + isə, qarabağlı = Qarabağ + lı, istiot = isti + ot, dəlisov = dəli + sov.

Dilimizdə ikimorfemli sözləri tərkibində birləşmiş morfemlərin növü baxımından iki qrupa bölmək olar: 1. kök + kök və 2. kök + affiks modeli. Birinciyə istiot, balqabaq, ikinciyə isə kitablar, inqilabi, sevgi, məktəbli, qaçış və s. nümunə ola bilər.

Azərbaycan dilində /kök + kök + affiks/ tərkibli sözlərə istiqanlı, dəlisovluq, kəklikotu, uzaqmənzilli, /kök + affiks + kök/ qəlibinə daxil olanlara enlikürək, ağzı-qara, /kök + affiks + kök + affiks/ qəlibinə uyğun gələnələrə üstüaçıq, başıaçıq, ürəyi-dağlı, /kök + affiks + affiks/ çərçivəsindəki sözlərə bağlarda, bağlarımızdan, /kök + affiks + affiks + affiks + affiks/ çərçivəsinə isə kitabxanaçılarımız, məktəblilərimiz, zinkilərdən və s. misal gətirə bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Babayev A., Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik), Bakı: "Gənclik" nəşriyyatı, 2015, 572 s.
2. Cəlilov F., Azərbaycan dilinin morfonologiyasından öçerklər, Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1985, 108 s.
3. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı: Maarif, 1988, 375 s.
4. Hüseynzadə M., Müasir Azərbaycan dili, Bakı: ADU nəşriyyatı, 1954, 242 s.
5. Xəlilov B., Ə., Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, I hissə, Bakı: Elm, 2007, 280 s.
6. Müasir Azərbaycan dili, 3 cildə, II cild, Morfolojiya, Azərb. SSR Elmlər Akad., Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu, Bakı: Elm, 1980, 509 s.
7. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 475 s.
8. Seyidov Y., əsərləri, 15 cildə, IX cild, B.,: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2010, 672 s.
9. Veysəlli F.Y., Struktur dilçiliyin əsasları. Studia philologica. II. – Bakı: Mütərcim, 2008, 308 s.

Alman dilində ədəbiyyat:

10. Karl Bühler: Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Ullstein, Frankfurt am Main/Berlin/Wien 1978, ISBN 3-548-03392-X, Seite 34. Erstmals 1934 erschienen.

İngilis dilində ədəbiyyat:

11. Akhmanova, O.S. (1972). Lexicology: Theory and Method. M. pp. 59-66

The morpheme composition of the word in the Azerbaijani language

Summary

The morphology of the Azerbaijani language examines the structure, root and non-root morphemes of words in its vocabulary as part of its grammatical features. Azerbaijani language is agglutinative (several postfix morphemes can be added to the root of the word) and suffixes are used a lot. The morpheme composition of words in the Azerbaijani language is based on the "root + suffix" structure. Root morphemes independently contain their own semantic properties, while suffixes are used to

provide information about word form and tense. There are many suffixes in the Azerbaijani language. For example, quantitative suffixes (-lar-s, luq, laq), possessive suffixes (-ım, -ın, -ımız, -iniz, -lari), etc. The morpheme composition of the word in our language is somewhat complicated compared to other languages, and it can cause some difficulties for those who learn it. But the Azerbaijani language is different from other languages with its agglutinative structure. This shows that it is a very rich and interesting language.

Key words: word, morpheme, root, suffix, structure

Азамат Гасанов

Морфемный состав слова в азербайджанском языке

Резюме

Морфология азербайджанского языка исследует структуру, корневые и некорневые морфемы слов в его лексике как часть его грамматических особенностей. Азербайджанский язык агглютинативный (к корню слова может быть добавлено несколько постфиксных морфем) и много используются суффиксы. Морфемный состав слов в азербайджанском языке основан на структуре «корень + суффикс». Корневые морфемы независимо содержат свои собственные семантические свойства, а суффиксы используются для предоставления информации о форме слова и времени. В азербайджанском языке много суффиксов. Например, количественные суффиксы (-lar-s, luq, laq), притяжательные суффиксы (-ım, -ın, -ımız, -iniz, -lari) и др. Морфемный состав слова в нашем языке несколько сложен по сравнению с другими языками и может вызывать определенные трудности у изучающих его. Но азербайджанский язык отличается от других языков своей агглютинативной структурой. Это показывает, что это очень богатый и интересный язык.

Ключевые слова: слово, морфема, корень, суффикс, структура.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor

**Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MƏMMƏDOVA MÜNƏVVƏR İSMAYIL QIZI

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
pedaqoji psixologiya kafedrasının baş müəllimi

E.mail: sehran61@mail.ru

**MƏKTƏBƏQƏDƏR DÖVRDƏ UŞAQLARIN NİTQİNİN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİ ÜZRƏ İŞİN MƏZMUNU VƏ YOLLARI**

Xülasə

Bu gün məktəbəqədər yaşlı uşaqların ana dilinə yiyələnməsi təlim-tərbiyə işinin mühüm vəzifələrindən biridir. Uşağın nitq və düşüncəsinin inkişaf etdirilməsi, ətraf aləmi dərk etməsi, şəxsiyyətinin hərtərəfli formalaşması ilə sıx sürətdə bağlıdır. Böyüməkdə olan gənc nəsə məişətdə, əməkdə, ictimai fəaliyyətdə ana dilinin zənginliklərindən istifadə etməyi öyrətmək təlimin bütün mərhələlərində mühüm bir vəzifədir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə iş onun öz fikir və hisslərini aydın, ardıcıl, sistemli, rəhbərlik şəkildə ifadə etmək bacarığına yiyələnməsidir. Məhz belə nitqə yiyələnən uşaq məktəb təliminə hazır olur, müəllimin, dərslərin və əlavə ədəbiyyatın, sorğu kitablarının verdiklərini qavrayır, yadda saxlayır, təhrifə yol vermədən məzmunu şərh edirlər.

Açar sözlər: məktəbəqədər dövr, nitq inkişafı, oyun, təlim, əmək.

Мунаввар Исмаил кызы Мамедова

Старший преподаватель кафедры педагогической психологии АДПУ

**СОДЕРЖАНИЕ И МЕТОДЫ РАБОТЫ ПО РАЗВИТИЮ РЕЧИ ДЕТЕЙ В
ДОШКОЛЬНЫЙ ПЕРИОД**

Резюме

Сегодня овладение родным языком детей дошкольного возраста является одной из важных задач образования. Развитие речи и мышления ребенка, понимание окружающего мира тесно связано с всесторонним формированием его личности. Научить подрастающее поколение пользоваться богатствами родного языка дома, на работе и в общественной деятельности является важной задачей на всех ступенях образования. Задача развития речи ребенка в дошкольном возрасте состоит в приобретении умения ясно, последовательно, систематически и коммуникативно выражать свои мысли и чувства. Ребенок, овладевший таким видом речи, готов к школьному обучению, понимает и запоминает то, что дает учитель, учебники и дополнительная литература, справочники, интерпретирует содержание без искажений.

Ключевые слова: дошкольный период, развитие речи, игра, обучение, труд.

Munavvar Ismail Mammadova

Head teacher of the Department of Pedagogical Psychology of ADPU

**CONTENT AND METHODS OF WORK ON THE DEVELOPMENT OF
CHILDREN'S SPEECH IN THE PRE-SCHOOL PERIOD**

Summary

Today, acquiring the mother tongue of preschool children is one of the important tasks of education. The development of the child's speech and thinking, understanding of the surrounding world, is closely related to the comprehensive formation of his personality. Teaching the growing young generation to use the riches of their mother tongue at home, at work, and in social activities is an important task at all stages of education. The task of developing a child's speech during preschool age is to acquire the ability to express his thoughts and feelings in a clear, consistent, systematic, and communicative manner. A child who acquires this kind of speech is ready for school education, understands and remembers what the teacher, textbooks and additional literature, reference books give, and interprets the content without distortion.

Keywords: preschool period, speech development, play, training, labor.

Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Dil xalqın varlığı, onun milli sərvətidir. Buna görə də dilin təmizliyi, dəqiqliyi və onun inkişafı uğrunda mübarizə xalqın ümumi mədəniyyəti uğrunda mübarizə kimi qiymətləndirilməlidir. Dil hər hansı məlumatı mənimsəmək üçün başlıca alətdir.

İnsan hər şeyi öyrənməkdə və tərbiyə almaqda, başlıca olaraq, sözdən istifadə etdiyi üçün dil özünü təlim və tərbiyə üzrə işin mühüm vasitəsi kimi göstərir. Uşağın təlim-tərbiyəsinin mahiyyəti, onun təfəkkürünün inkişafı, şəxsiyyətinin formalaşması, ana dilinə necə yiyələnməsindən asılıdır. Müşahidə və təcrübələr göstərir ki, bağçada təlim-tərbiyə işlərinin müvəffəqiyyəti uşağa ana dilini öyrətməyin müvəffəqiyyətindən asılıdır.

Bu gün məktəbəqədər yaşlı uşaqların ana dilinə yiyələnməsi təlim-tərbiyə işinin mühüm vəzifələrindən biridir. Uşağın nitq və düşüncəsinin inkişaf etdirilməsi, ətraf aləmi dərk etməsi, şəxsiyyətinin hərtərəfli formalaşması ilə sıx sürətdə bağlıdır. Böyüməkdə olan gənc nəsə məişətdə, əməkdə, ictimai fəaliyyətdə ana dilinin zənginliklərindən istifadə etməyi öyrətmək təlimin bütün mərhələlərində mühüm bir vəzifədir. Dilə yiyələnmə prosesinə ailədən başlanılır. Uşaq məktəbə gedənədək ana dilinin köməyi ilə ətraf aləm haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə edir. Bu təsəvvürlər isə onun lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, dəqiqləşdirir. Dilin köməyi ilə başqalarının dediklərini anlayır, ətraf aləmdəki əşya və hadisələr haqqında öz fikirlərini yaşına uyğun şəkildə istifadə edirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işlər onlara, ilk növbədə məktəbdə müvəffəqiyyətlə oxumalarını təmin etmək imkanı verir. Ana dili məşğələlərində uşaqlar fikir mübadiləsi keçirir, öz fikirlərini düzgün, aydın, səlis

ifadə etmək üçün müvafiq sözlər axtarır, tapdıqları sözləri nitqlərində işlətməyə çalışırlar. Bu məqsədlə məşğələlərdə onların nitq inkişafının müxtəlif cəhətlərini-söz yaradıcılığını, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsini, nitqin qrammatik cəhətdən formalaşmasını və rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutmaq lazımdır.

Məktəbəqədər yaş dövründə nitq inkişafı üzrə işlər, əsasən, aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

1. Lüğət üzrə işlər;
2. Ədəbi tələffüz üzrə işlər;
3. Cümlə üzərində aparılan işlər;
4. Rabitəli nitq inkişafı üzrə aparılan işlər (6, 34).

Nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin hamısı bir-birilə əlaqələndirilməlidir.

Uşaqların nitqinin inkişafı üzrə iş sistemində *lüğət işi* mərkəzi yer tutur. Zəngin söz ehtiyatına malik olan, onların mənasını bilən, sözdən yerli-yerində, dəqiq mənada istifadə etməyi bacaran uşağın nitqi aydın, cəzibədar və təsirli olur. Söz ehtiyatı çox olan uşağın biliyi də hərtərəfli və dərin olur. Söz nitqin əsas leksik vahididir. Dilin elə bir sahəsi yoxdur ki, sözlə bağlı olmasın. Söz üzərində işi düzgün və səmərəli təşkil etmək üçün onun xarakteristikasını bilmək lazımdır. Sözüün səslərdən ibarət olması onun fonetika ilə; varlığın hər hansı hadisəsini, əşyanı adlandırması, başqa sözlə, müəyyən məna kəsb etməsi onu leksika ilə; müəyyən qrammatik formada olması onu qrammatika ilə əlaqələndirir.

Dilin lüğət tərkibi əsas və əlavə olmaqla iki hissədən ibarətdir. Lüğət tərkibinin əsas, maddi hissəsi «Əsas lüğət fondu» da adlanır. Bu fondun özəyini söz kökləri təşkil edir. Lüğət tərkibinin əsas hissəsi dilimizdə yeni sözlərin yaranması üçün bazadır. Əsas lüğət fonduna daxil olan sözlər ümumi, zəruri, həyati məfhumları ifadə edən, hamı tərəfindən dərinlənən anlaşılan, nisbətən sabit sözəyaradıcı və davamlı sözlərdir. Əsas lüğət fondu yeni sözlərin əmələ gəlməsi üçün mənbə hesab olunur. Vaxtdan-vaxta əsas lüğət fondundan müəyyən miqdarda sözlər uşaqların fəal lüğət ehtiyatına daxil olmalıdır.

Dilimizin lüğət tərkibində müxtəlif elmi terminlər, dialektizmlər, jarqonlar, arxaik sözlər, neologizmlər (ilk mərhələdə, əsas hissəyə keçənədək) də lüğət tərkibinin əlavə hissəsinə daxildir. Fəal lüğət uşağın başa düşdüyü və nitqində tez-tez işlətdiyi sözlərdir. Uşağın nitq mədəniyyəti, onun nitqinin zənginliyi məhz həmin sözlərin miqdarından, onlardan necə istifadə etməsindən asılıdır. Fəal lüğətdə, adətən, məişətdə işlənən ümumi sözlər, uşağın ailə üzvlərinin məşğuliyyəti, yaşadığı mikromühitin, nitq əhatəsinin xarakteri ilə bağlı sözlər daxil olur. Ona görə də tərbiyəçi uşaqların lüğət ehtiyatını diqqətlə öyrənməli, onların lüğətini deyilənlər baxımından zənginləşdirməlidir ki, ətrafdakı adamlarla sərbəst ünsiyyət saxlaya bilsinlər.

Uşaqların danışığında müntəzəm istifadə etdikləri belə sözlərdən əlavə, mənasını bildikləri, lakin nitqdə işlətmədikləri sözlər də var. Belə sözlər qeyri-fəal lüğəti təşkil edir. Onların sayı fəal lüğətdəkindən çox olur. Uşaq danışarkən bəzən

onları yada sala bilmir, lakin başqasından eşitdikdə mənasını başa düşür. Qeyri-fəal lüğətə elə sözlər də daxildir ki, uşaq onları eşidir, hətta yadda saxlayır, lakin mənasını bilmir. Belə sözlərin mənası tədricən uşağa məlum olur və o, həmin sözləri nitqdə işlətməyə başlayır. Beləliklə, qeyri-fəal lüğətin hesabına fəal lüğət zənginləşir.

Nitq inkişafı üzrə işin əsasını onun *səs mədəniyyətinin* düzgün tərbiyəsi təşkil edir. Nitqin səs mədəniyyəti nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Səs mədəniyyətinə səslənən nitqi xarakterizə edən xüsusi tələffüz keyfiyyətləri (səs tələffüzü, diksiya və s.), səs ifadəliliyinin elementləri (intonasiya, sürət və s.), ifadəliliyin hərəkət vasitələri (mimika, jest), həmçinin nitq ünsiyyət mədəniyyəti elementləri (nitqin ümumi tonallığı, danışarkən duruş vəziyyəti və hərəkət vərdisləri) daxildir. Uşaqlarda səs mədəniyyətini tərbiyə edərkən aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir: sözlərin aydın, səlis, normal surətdə ədəbi tələffüz normalarına uyğun deyilməsi, danışarkən düzgün nəfəs almaq, ucadan cavab vermək (səsin yüksəkliyini, sürəti, məna vurğusunu, fasiləni gözləməklə), fonematik və nitqəşitməni inkişaf etdirmək. Bu sahədə iş iki istiqamətdə aparılır:

- 1) nitq-hərəkəti aparatını, fəal nitqin səs cəhətinin inkişafı;
- 2) eşitmə diqqəti və nitqi eşitmənin inkişafı (8, 47).

Uşaqlar nitqin səs mədəniyyətinə, əsasən, ünsiyyət prosesində yiyələnirlər. Dilin səs cəhəti tədricən mənimsənilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar sözdə ayrı-ayrı səsləri və hecaları buraxır, yerlərini dəyişir, dumanlı tələffüz edirlər. Belə nöqsanlar uşağın şəxsiyyətində öz əksini tapır. Onlar qaradınmaz, sərt, hövsələsiz olur, heç şey ilə maraqlanmır, əqli cəhətdən geriləyirlər. Nəticədə belə uşaqlar məktəb illərində çətinlik çəkirlər. Nitqinin nöqsanlı olmasının uşağın üzünə vurulması onun inciməsi, qaradınmazlığı, əsəbililiyi, tərbiyəçidən qaçması ilə nəticələnir. Nitq nöqsanlarına qarşı bütün məşğələlərdə iş aparılmalı, tıtnıh, pəltəklik, kəkələmə özünü göstərdikdə loqopedə müraciət edilməlidir.

Məktəbəqədər dövrdə uşaqların nitqinin inkişafı onların dilimizin *qrammatik quruluşunu* necə mənimsəmələrindən də aslıdır. Ümumiyyətlə, nitq dilin elə elementidir ki, uşaq ondan müəyyən şəraitdə öz inkişaf səviyyəsinə uyğun şəkildə, həm də doğma dilin normalarını gözləməklə istifadə edir. Dilimizdə «qrammatika» termini iki mənada işlənir. O, bir tərəfdən dilin qrammatik quruluşunun ifadəçisi, digər tərəfdən cümlədə sözlərin və onların birləşmələrinin dəyişməsi haqqında qaydaların məcmusudur. Ünsiyyət prosesində adamlar dilin əsas lüğət fondundakı sözlərdən istifadə edərkən onlar qrammatik qaydalara tabe olur, dəyişir, bir-birilə bağlanır. Beləliklə də, qrammatika dil ünsiyyətində aparıcı rola malik olur, ona düşünülmüş xarakter verir. Uşağın nitqinin ətraf aləmdəki əşya və hadisələrlə əlaqədar sözlərlə zənginləşdirilməsi hələ onun tam ünsiyyət saxlaya bilməsi haqqında fikir söyləmək üçün əsas vermir. Sözlər bir-biri ilə əlaqələndərək müəyyən fikri bildirməyə xidmət göstərdikdə, fəallaşdıqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsanlar arasında ünsiyyət, fikir mübadiləsi məhz qrammatik cəhətdən təşkil olunmuş nitq

vasitəsilə həyata keçirilir. Dilin qrammatik quruluşuna yiyələnmək isə onun lüğət tərkibinə yiyələnməkdən çətinidir.

Uşaqlar əvvəllər, adətən, ətrafdakılarla ünsiyyət prosesində müstəqil yamsılama yolu ilə nitqin qrammatik quruluşuna yiyələnirlər. Məktəbəqədərki dövrdə uşaqlar nitqin bir çox qrammatik formalarını başa düşür, yadda saxlayırlarsa da, nitqində ondan istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Tərbiyəçi uşaqların nitqinin qrammatik quruluşunu diqqətlə öyrənməli, onların hansı qrammatik formalarda səhvə yol verdiklərini aşkara çıxarmalı, hər birinin fərdi xüsusiyyətlərinə bələd olmalı, nöqsanların aradan qall-dınlması yollarını araşdırmalıdır.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işin son mərhələsi onun öz fikir və hisslərini aydın, ardıcıl, sistemli, rabitəli şəkildə ifadə etmək bacarığına yiyələnməsidir. Məhz belə nitqə yiyələnən uşaq məktəb təliminə hazır olur, müəllimin, dərsləyin və əlavə ədəbiyyatın, sorğu kitablarının verdiklərini qavrayır, yadda saxlayır, təhrifə yol vermədən məzmunu şərh edirlər. **Rabitəli nitq** dedikdə bir mövzu ətrafında müsahibə və ya təkliddə danışq texnologiyası nəzərdə tutulur. Rabitəli nitqdə məntiqilik, ardıcılıq, sübutetmə, tamlıq, sintaktik konstruksiyaların düzgünlüyü, obrazlılığı özünü göstərir. Uşaqların belə nitqə yiyələnmələri təlim prosesinin müvəffəqiyyətini təmin edir.

Uşaqların rabitəli nitqi üç yaşdan inkişaf etməyə başlayır. İndi o, yalnız dinləmir, həm də danışır. Başqa sözlə, nitqinin qeyri-fəal qavranılması, onun mənimsənilməsi ilə əvəz olunur. Bağçada yalnız şifahi rabitəli nitqin inkişafı üzrə iş gedir. Bu sahədə əldə edilmiş vərdişlər sonralar xüsusilə ibtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi prosesində yazılı ifadə və inşalara hazırlıq mərhələsi rolunu oynayır. Bu dövrdə nitqin iki forması - dialoji və monoloji nitqin inkişafı üzrə iş təşkil olunur.

Uşaq bağçalarında dialoji nitq üzrə məşğələlər adətən müsahibə şəklində baş verir. Müsahibədə başlıca məqsəd uşağın nitqini açmaq, ona sual qoymaq, suallara cavab vermək, təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri, gördükləri əşyalar haqqında sadə biliklər əldə etmədən ibarətdir. Müsahibəni təşkil edərkən tərbiyəçi əvvəlcədən mövzuya uyğun və ya ona yaxın situasiya yaradır. Bu zaman uşaqlar müsahibənin mövzusunu, söhbətin kimdən və nədən getdiyini bilməlidirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şifahi monoloji nitqinin inkişafı onların dil vasitələrindən düzgün istifadə edə bilməsindən asılıdır. Tərbiyəçi ilk andan uşaqların şifahi monoloji nitqinin inkişafına yönəldilmiş çalışmalar sistemi hazırlamalıdır. Hər hansı əşyanı təsvir etmək üçün uşağa öz fikrini planlaşdırmağı, cümlələrin ardıcılığını müəyyənləşdirməyi, düzgün qurmağı, nitqdə ondan düzgün istifadə etmələrini öyrətməlidir. Bu sahədə iş sistemlə təşkil olunduqda uşaqlar beş yaşından az-çox monoloji nitqə yiyələnirlər. Monoloji nitqin inkişafı uşaqların müstəqil nağıletmə vərdişinə yiyələnmə bacarığı ilə nəticələnir ki, bunun da təlim prosesində əhəmiyyəti böyükdür.

Uşağın hərtərəfli yetişməsində onun əsas fəaliyyəti olan **oyunun** böyük əhəmiyyəti vardır. Oyun uşağın fəaliyyətinin formalaşması, marağının yönəlməsi,

həyatı öyrənməsi üçün geniş vasitədir. Onlar oyun prosesində həyatı dərk etməyi öyrənirlər. Uşaq oynayarkən materialın rəngini, xassələrini, məkan münasibətlərini öyrənir, bitkilər və heyvanlar haqqında müəyyən təsəvvür əldə edirlər. Yeniliklərlə zəngin olan həyat uşağı maraqlandırır və onu cəlb edir. Buna görə də uşaq yaşlıların mürəkkəb həyat aləminə fəal surətdə oyun vasitəsi ilə daxil olmağı arzu edir. A.S.Makarenko uşaqların inkişafında oyunun çox böyük rol oynadığını qeyd edərək, onu yaşlıların həyatında əməyin oynadığı rola bərabər hesab edir. O qeyd edirdi ki, yaşlı adamın həyatında iş, fəaliyyət, qulluq hansı əhəmiyyətə malikdirsə, uşağın da həyatında oyun bir o qədər vacib və əhəmiyyətliyədir. Xüsusən, məktəbəqədər dövrdə oyun uşağı daha çox cəlb edir, onun əsas məşğuliyyəti olur. Oyun prosesində uşaqlar həyatın müxtəlif hadisələrini təsvir edir, yaşlıları təqlid etməyə çalışırlar (2, 18).

Oyun uşaqların nitqinə güclü təsir göstərir. Oyunun sözlə müşayiət olunması, hərəkətlərin sözlə ifadə olunması, obrazların yaradılması, uşaqların dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edir. Hər bir oyunda uşaq öz fikirlərini əlaqəli, yoldaşları üçün aydın, ifadəli tərzdə danışmalıdır. Prof. Y.Talıbov yazır ki, oyunsuz uşaq həyatı yoxdur. Onun fikrincə, oyun uşaqların tərbiyə mənbəyidir. Oyunda uşağın əqli, mənəvi, estetik hissləri, fiziki qüvvəsi inkişaf edir. Ətraf aləmi əks etdirən oyun uşağın ağılını, nitqini də inkişaf etdirir, onun xəyalına, fantaziyasına, fikri əməliyyatına qol-qanad verir. Uşaq oyun oynayanda əşyalara toxunur, diqqətlə ona baxır, onun haqqında məlumatı dinləyir, başqa əşya ilə müqayisə edir, əşyalar arasında fərqi, oxşarlığı, qanunauyğunluğunu öyrənir. Deməli, oyun prosesində uşaqlar ətraf aləmlə tanış olur, onu fəal surətdə dərk edirlər. Məhz bu baxımdan oyun nitq inkişafı üçün güc mənbəyidir. Uşaq bağçalarında uşaqların nitqini inkişaf etdirmək üçün oyunlardan geniş istifadə olunur. Bu dövrdə oyunların yaradıcı və qaydalı olmaqla iki növündən geniş istifadə olunur. Bu oyunlar əşyaların adlarını yaxud keyfiyyətlərini öyrətmək əsası üzərində qurulmuşdur. Belə oyunlar uşaqların nitqini qrammatik cəhətdən formalaşdırır, lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə yanaşı rabitəli, düzgün nitqin formalaşmasına kömək edir.

Ətraf aləm uşaqların nitqinin inkişafında əsas amillərdəndir. Y.Talıbov yazır ki, təbiətə, onun gözəlliklərinə sadəcə baxmaq həyəcan, heyranlıq hissi doğurmadığı halda, bunları görmək heyratlənməyə, təəccüblənməyə, hadisələri sirrini bilməyə böyük maraq oyadır, uşaqları düşünməyə, səbəb–nəticələr arasındakı əlaqələri öyrənməyə təhrik edir. Uşaqlar erkən yaşların təbiət adlı müəllimin öz səsi, öz nəğməsi, öz dərslisi, öz dəsti-xətti ilə tanış olurlar. Ətraf aləm anlayışının dairəsi çox geniş olmaqla uşağın daim təmasda olduğu xarici mühiti, təbiəti və cəmiyyəti əhatə edir.

Təbiətin ayrılmaz bir hissəsi olan uşaq gözlərini açdığı vaxtdan təbiət və cəmiyyətə, onların qanunauyğunluqlarına diqqət yetirir, hər gün nə isə öyrənir, nədənsə danışır. Təbiətin qoynunda bitkilər və canlılar əhatəsində uşaq onlara ünsiyyət üçün mövzu tapır. Gah quşlar, həşəratlar əhatəsində olur, gah da cansız əşyalarla danışır. Bu prosesdə onların müşahidəçilik qabiliyyəti, nəticə etibarilə

təfəkkürü və nitqi inkişaf edir. Uşağın nitqini inkişaf etdirmək üçün ətraf aləmlə tanışlığa ona görə geniş yer verilməlidir ki, uşaqlar bilavasitə qavradıqları obyekt və hadisə ilə əlaqədar nitqi başa düşürlər. L.Cəfərova yazır: «Ətraf aləmlə tanışlıq bir tərəfdən təbiəti, doğma diyarın flora və faunasını, təbiətdə baş verən hadisələri, həmin hadisələr haqqında qanunauyğunluqları, digər tərəfdən cəmiyyəti, insanları, onların əməyini, aralarındakı ünsiyyət qaydalarını, cəmiyyətin idarə olunmasını, cəmiyyətdə baş verən hadisələri əhatə edir». Bu dövrdə uşaqların ətraf aləmlə tanışlığı üzrə işin əsas məqsədi uşaqlarda onları əhatə edən gerçəklik (təbiət və cəmiyyət) haqqında real təsəvvürləri, elmi dünyagörüşünü formalaşdırın, bütün varlığa məsuliyyətli münasibət tərbiyə etmək, uşağın ümumi inkişafının nəticə etibarilə məktəbə hazırlığını təmin etməkdən ibarət olsun.

Əmək insanın həyatının əsasını təşkil edir. Uşaqlar hələ kiçik yaşlarından öz güclərinə müvafiq əmək işlərinə cəlb olunur, getdikcə onların əmək fəaliyyətinin həddü dairəsi genişləndirilərək mürəkkəbləşdirilir. Düzgün təşkil olunan və məqsədyönlü həyata keçirilən əmək uşağın bütün şəxsi keyfiyyətlərinə müsbət təsir göstərir, onun gələcək həyat yolunu müəyyənləşdirməkdə həlledici rol oynayır. Əmək insanın cəmiyyət xeyrinə maddi və mənəvi nemətlər istehsal etmək məqsədilə həyata keçirdiyi mütəşəkkil fəaliyyətdir. Özü də bu fəaliyyət kollektiv şəkildə həyata keçirildiyindən tələb edir ki, hər bir uşaq başqaları ilə ünsiyyətdə, qarşılıqlı münasibətdə çalışsınlar.

Məktəbəqədər dövrdə uşaqlarda çalışqanlığın, əməyə məhəbbət hissinin tərbiyə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fiziki əmək üzrə ilkin vərdislərə yiyələnmiş, əməyə, əmək adamlarına məhəbbətlə yanaşmağa alışmış uşaqlarda proses başa çatanaqədər, müəyyən nəticə əldə edilənədək səy göstərmək, bu yaşda çətinlikləri dəf etmək, iradəlilik kimi keyfiyyətlər formalaşır. Bu isə öz növbəsində uşağı əməyə, təlim çətinliklərini aradan qaldırmağa hazırlayır. Ona görə də ailədə, uşaq bağçalarında uşaqları erkən yaşlardan əməyə alışdırmaq vacibdir.

Unutmaq olmaz ki, nitq bütövlükdə insan şəxsiyyətini əks etdirir. Ona görə də uşağın nitqinin inkişafı və tərbiyəsinin əsasında bütövlükdə onun şəxsiyyətinin inkişafı və tərbiyəsi durur. Uşaq bağçasının qarşısında uşaqlara ətrafdakı adamlarla ünsiyyətdə olarkən, ana dilindən sərbəst istifadə etməyə və şifahi şəkildə öz fikirlərini düzgün və aydın söyləməyi öyrətmək, onlarda bədii sözə maraq və məhəbbət hissi tərbiyə etmək əsas vəzifələrdəndir. Bu vəzifələr uşağın uşaq bağçasında olduğu bütün müddətdə, hər yaş qrupu üçün proqramın tələbinə müvafiq şəkildə tərbiyəçi tərəfindən həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi Proqramı. Bakı şəhəri, 12 aprel 2007-ci il.
2. Cəfərli H.M. Oyun zamanı bağçayaşlı uşaqların nitq inkişafı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1964.

3. Cəfərova L.K. Uşaqları ətraf aləmlə tanış edək. Bakı: Maarif, 1997.
4. Çələbiyev N.Z. Uşaq psixologiyası. Bakı: ADPU, 2005.
5. Əsgərova R.Ə. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların rabitəli nitqinin inkişafı. Bakı: Hərbi, 2006.
6. Hacıyeva Ə.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı. Bakı: Maarif, 1992.
7. Həsənov A.M. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əmək tərbiyəsi. Bakı: Azərbaycan, 1993.
8. Kərimov Y.Ş. Uşaq məktəbə gedir. Bakı: 2002.
9. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı: 1997.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

Rəyçi dos.İsmayılova Mehriban Cəlal qızı
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XATİRƏ SÜLEYMANOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
khatirasuleymanova24@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR VƏ ONLARIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Hazırkı məqalə ingilis dilində mövcud olan alınma sözlərdən və onların xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Qeyd edilir ki, ingilis dilində belə sözlərin sayı başqa dillərə nisbətən azlıq təşkil edir. Sözün alınması lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin əsas mənbələrindən biridir. Bəzi dillərdə belə sözlər dilin lüğət tərkibinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilmir. Lakin başqa dillərdə müxtəlif tarixi dövrlərdə alınmaların dilin lüğət tərkibinə əhəmiyyətli təsiri müşahidə olunur.

Alınma sözlərin dilə daxil olması iki yolla baş verir: şifahi və yazılı üsulla. Şifahi yolla daxil olan sözlər daha tez mənimsənilir. Yazılı yolla alınan sözlər isə öz fonetik, orfoqrafik və qrammatik xüsusiyyətlərini daha uzun müddət saxlayır.

Bir sözün alınma dil sisteminə daxil olması üçün müəyyən şərtlər tələb olunur, lakin bəzi şərtlər, məsələn, sözün fonetik və qrammatik assosiasiyası, söz yaradıcılığı vacib hesab olunmur. Alınmış sözlərin dildə dayanıqlığı müxtəlif səbəblərdən asılıdır. Ən əsas səbəblərdən biri yeni sözün yeni mənası və ya artıq məlum olan mənanın çalarını adekvat ifadə etmək qabiliyyətidir. Əgər başqa dillərdən alınma sözlər dildə saxlanılırsa, alınma dilin fonetik və morfoloji qanunlarına uyğun formalaşır.

Alınma söz adətən semantik cəhətdən ona ən yaxın olan və dildə artıq mövcud olan sözlərin bir və ya bir neçə mənasını qəbul edir.

Açar sözlər: söz, alınma, xüsusiyyət, lüğət, məna

Хатира Сулейманова

Заемствования в английском языке и их характерные особенности.

Резюме

В данной статье рассматриваются заимствования, существующие в английском языке, а также их характерные особенности. Отмечается, что количество таких слов в английском языке составляет меньшинство по сравнению с другими языками. Заимствование слов является одним из основных источников пополнения словарного запаса, в некоторых языках такие слова не могут существенно повлиять на словарный запас языка. Однако в других языках заимствования в разные исторические периоды оказывают существенное влияние на словарный запас языка.

Заимствованные слова входят в язык двумя путями: устным и письменным. Слова, вошедшие в язык устно, усваиваются намного быстрее. Слова, вошедшие письменным путём, дольше сохраняют свои фонетические, орфографические и грамматические особенности.

Для вхождения слова в определённую языковую систему необходимы условия, но некоторые из них, к примеру, фонетическая и грамматическая ассоциация слова, словообразование, не считаются важными. Устойчивость заимствованных слов в языке зависит от разных причин. Одной из основных причин является способность адекватно выражать новое значение нового слова или же дополнительное оттенки уже известного понятия. Если в языке сохраняются слова, заимствованные из других языков, то они образуются по фонетическим и морфологическим законам заимствованного языка.

Заимствованное слово обычно принимает одно или несколько значений слов, наиболее близких к нему семантически и уже существующих в языке.

Ключевые слова: слово, заимствование, особенность, словарь, значение

Khatira Suleymanova

Borrowings in English and their peculiarities

Summary

This article deals with borrowed words that exist in the English language and their characteristics. It is noted that the number of such words in English is a minority compared to other languages. Word borrowing is one of the main sources of vocabulary enrichment. In some languages, such words cannot significantly affect the vocabulary of the language. However, in other languages, borrowings in different historical periods have a significant impact on the vocabulary of the language.

Borrowed words enter the language in two ways: oral and written. Words that are received orally are assimilated more quickly. Words received in writing retain their phonetic, orthographic and grammatical characteristics for a longer time.

Certain conditions are required for a word to enter the borrowed language system, but some conditions, for example, phonetic and grammatical association of the word, word creation, are not considered important. The stability of borrowed words in the language depends on various reasons. One of the most important reasons is the ability to adequately express a new meaning of a new word or a shade of an already known meaning. If words borrowed from other languages are kept in the language, they are formed according to the phonetic and morphological laws of the borrowed language.

A borrowed word usually takes one or more meanings of words that are semantically closest to it and already exist in the language.

Key words: word, borrowing, peculiarity, vocabulary, meaning

Sözlərin alınma tarixi bir xalqın digər xalqlarla münasibətlərindəki tarixi ilə bağlıdır. İngilis dilinin lüğət tərkibini nəzərə alsaq, formaca xarici mənşəli sözlər istisna olmaqla, ora daxil olan bütün sözlər ingilis sözləri hesab edilməlidir.

Sözlərin böyük əksəriyyəti müasir dildə əsl mənşəyindən asılı olmayaraq ingilis sözləri kimi qəbul edilir. Əslində, əsl ingilis mənşəli sözlər Qədim İngilis dövründən məlum olanlardır. Onlar ingilis dilinin lüğətinin yarısından azını təşkil edir. Lüğətin qalan hissəsi latın, yunan, fransız, skandinaviya və digər dillərdən gələn xarici mənşəli sözlərdir. Xarici mənşəli sözlərə alınma sözlər deyilir.

Leksik elementlərin bir dildən digər dilə alınması çox qədim bir hadisədir və artıq qədim dünya dillərinə məlumdur. Alınma sözlərin hər hansısa bir dilə daxil olması iki yolla baş verir. Birincisi, şifahi yol, yəni iki çoxdilli xalqın canlı ünsiyyəti və ya maddi mədəniyyət obyektlərinin adlarının mənimsənilməsi sayəsində. Bu zaman sözlər dilə daha tez mənimsənilir. İkincisi, yazılı üsul, yəni bu mətnləri öz ana dilinə tərcümə edərkən başqalarının sözlərini xarici mətnlərdən götürmək. Bu zaman sözlər öz fonetik, orfoqrafik və qrammatik xüsusiyyətlərini daha uzun müddət saxlayır. L.L. Nelyubinin tərifinə görə sözlərin alınması “xarici sözün lüğətə daxil olunmasıdır” [7; 128]. Sözü alınması “yeni anlayışları ifadə etmək, mövcud olanları daha da fərqləndirmək və əvvəllər məlum olmayan obyektləri təyin etmək üçün başqa dillərin leksik fonduna müraciətdir” [2; 78]. Beləliklə, sözün alınması müəyyən bir xarici dil elementinin meydana çıxması və sabitləşməsi prosesidir.

Sözün alınması dilin fəaliyyət göstərməsi və tarixi dəyişməsi prosesinin tərkib hissəsidir, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin əsas mənbələrindən biridir. Sözün alınması xalqların iqtisadi, siyasi, elmi və mədəni əlaqələr əsasında yaxınlaşmasının nəticəsidir. Əksər hallarda alınma sözlər dilə yeni şeyləri adlandırmaq və əvvəllər məlum olmayan anlayışları ifadə etmək vasitəsi kimi daxil olur. Alınmış sözlər həm də artıq məlum olan obyekt və hadisələrin ikinci dərəcəli adları ola bilər. Bu, alınma söz mövzunun bir qədər fərqli xarakteristikası üçün istifadə edildikdə, ümumi qəbul edilmiş beynəlxalq termindirsə və ya xarici sözlər dilə zorla daxil edildikdə (hərbi işğal zamanı) baş verir. Çoxmənalı sözlər adətən mənalarından birində alınır və alındıqda sözün məna dairəsi, bir qayda olaraq, daralır.

Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, bir sözün alınma dil sisteminə daxil olması üçün aşağıdakı şərtlər tələb olunur:

- xarici sözün fonetik və qrammatik cəhətdən alınma dil vasitəsilə ötürülməsi;
- sözün alınma dilin qrammatik sinifləri və kateqoriyaları ilə əlaqəsi;
- xarici sözün fonetik və qrammatik inkişafı;
- sözün söz yaradıcılığı;
- semantik inkişaf, yəni mənanın dəqiqliyi, dildə mövcud olan sözlər və alınmalar arasında mənaların və onların çalarlarının fərqləndirilməsi;
- nitqdə müntəzəm istifadə.

Bununla belə, bəzi şərtlər vacib hesab olunmur, məsələn, sözün fonetik və qrammatik assosiasiyası, söz yaradıcılığı.

Xarici dildən gələn bir söz alınma sözə çevrilmək üçün yeni bir dildə yer tutmalı, söz ehtiyatına möhkəm daxil olmalıdır.

Başqa dillərdən alınma söz dilinin fonoloji sisteminə uyğunlaşdırılır, yəni içindəki əskik səslər ən yaxın səslərlə əvəzlənir. Bu uyğunlaşma, yəni. assimilyasiya tədricən baş verə bilər: bəzən xarici sözlər bu dildə olmayan səsləri tələffüzlərində bir müddət saxlayır. Alınma söz fonetika ilə yanaşı, qrammatik (morfoloji) assimilyasiyaya da məruz qalır. Bu assimilyasiyanın xarakteri alınma sözün xarici görünüşünün alınma dilin morfoloji modellərinə necə uyğun olmasından asılıdır.

1500 illik inkişafı ərzində ingilis dili 50-dən çox dildən sözlər götürmüşdür, çünki onun daşıyıcıları Avropada və digər qitələrdə digər dillərdə danışanlarla müxtəlif əlaqələrə girmişlər. Müasir ingilis dilinin lüğətində xarici dil elementlərinin belə bolluğunu izah edən budur.

Dilçilikdə ümumi termin ilə adlanan “alınmalar” adətən dillərin kəsişməsi nəticəsində və mədəni, tarixi, sosial-iqtisadi və digər əlaqələr nəticəsində dilə daxil olurlar. Beləliklə, məsələn, ingilis dili öz tarixi inkişafı zamanı Skandinaviya dilləri ilə, fransız dilinin Norman dialekti ilə kəsişmişdir. Bundan əlavə, demək olar ki, bütün tarixi boyu ingilis dili az və ya çox dərəcədə latın, fransız, ispan, rus, alman və digər xalqların dilləri ilə təmasda olub və nəticədə linqvistik əlaqədə olub.

Həm dillərin kəsişməsi, həm də xalqlar arasında mədəni və iqtisadi əlaqələr nəticəsində dillərin qarşılıqlı əlaqəsi bir dilin digər dilə təsirinin nəticələri baxımından ekvivalent deyil. Alınan sözlərin sayı və xarakteri əsasən bir dilin digər dilə təsir etdiyi konkret tarixi şəraitdən asılıdır. Beləliklə, məsələn, ingilis dilində bu dilləri kəsişməsi nəticəsində Skandinaviya dillərindən götürülmüş sözlər, bu iki xalq arasında mədəni, siyasi və iqtisadi əlaqələr nəticəsində fransız dilindən götürülmüş sözlərdən kəmiyyət baxımından əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Norman fəthi zamanı ingilis dili ilə fransız dilinin kəsişməsi nəticəsində ingilis dilinə daxil olan sözlər müasir ingilis dilində ən əhəmiyyətli alınmalar təbəqəsini, yəni lüğətin təxminən 60%-ni təşkil edir.

İngilis dilində ən çox alınma sözləri cəmiyyətin inkişafı prosesində, ingilis xalqı ilə digər xalqlar arasında ünsiyyət prosesində yaranan yeni anlayışların ifadə edilməsi zərurəti ilə əlaqədar olaraq qəbul edilmişdir. Bununla belə, alınma sözlər arasında ingilis dilində daha əvvəl mövcud olan anqlo-sakson mənşəli sözlərin sinonimi kimi meydana çıxan xeyli sayda sözlər var. Onların bəziləri ingilis dilinə möhkəm daxil olub, bəziləri hələ də yad elementlər kimi hiss olunur.

Alınmış sözlərin dildə dayanıqlığı müxtəlif səbəblərdən asılıdır ki, bunlardan ən əsası yeni sözün yeni mənası və ya artıq məlum olan mənanın çalarını adekvat ifadə etmək qabiliyyətidir. Başqa dillərdən alınma sözlər, əgər dildə saxlanılırsa, bir qayda olaraq, alınma dilin fonetik və morfoloji qanunlarına uyğun formalaşır. İngilis dili, digər dillərdə olduğu kimi, onları doğma elementlərlə tərcümə etməkdənsə,

alınma sözləri orijinal formada almağa daha çox meyllidir. İngilis dilinə alınmış sözlərin böyük əksəriyyəti müvafiq ingilis söz nümunələrinə çevrilmişdir. Bununla belə, çox vaxt kitab alınmaları olan əcnəbi sözlər, bir müddət öz xarici görünüşünü saxlayır. Bu, xüsusən də ingilis dili üçün qeyri-adi vurğu yerinin, sözün qrafik təsvirinin və hətta bəzən tələffüzün saxlanması özünü göstərir. Nadir hallarda dil üçün qeyri-adi morfoloji xüsusiyyətlərin (məsələn, cəm formalarının) qorunması müşahidə olunur. Nəhayət, ingilis dilinə assimilyasiya olunmuş əcnəbi sözlər orijinal mənasını dəyişə bilər. Bu, tamamilə təbii, çünki bu sözlər ilkin sözlərin tam ömrünü yaşamağa başlayır və sonuncular kimi dilin təkmilləşməsi prosesində leksik-semantik planda saflaşır, əlavə mənalar alır.

Müxtəlif dillərdəki alınma sözlər lüğətin zənginləşməsinə müxtəlif təsir göstərmişdir. Bəzi dillərdə onlar dilin lüğət tərkibinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmədiyi halda, digər dillərdə müxtəlif tarixi dövrlərdə alınmaların dilin lüğət tərkibinə əhəmiyyətli təsiri olub. Belə ki, hətta başqa dillərdən qəbul edilmiş əvəzlilik, sözünü kimi funksional sözlər də ilkin funksional sözləri əvəz edir.

Digər dillərin ingilis dilinə təsiri nəticəsində onun lüğət tərkibində bəzi dəyişikliklər baş verdi, bunlardan ən nəzərəçarpanları aşağıdakılardır.

-İngilis dilində bir çox xarici lüğət vahidləri meydana çıxdı, xüsusən də fransız, latın və yunan dillərində alınma sözlərdir. Yunan və Latın mənşəli ən ümumi köklərin mənasını bilmək alınma sözlərin mənasını anlamağa kömək edir. Ən çox yayılmış yunan və latın köklərinin semantikasi ilə tanışlıq ümumi terminlərin və ümumi sözlərin düzgün tələffüzü və yazılışı üçün də lazımdır.

-İngilis dilində əcnəbi söz əmələ gətirən elementlər meydana çıxdı. Bir qayda olaraq, affikslər ayrıca alınmır, alınma sözlərin axınından təcrid olunur, sonra ilkin köklərə qoşulur və onunla yeni birləşmələr yaradır. İngilis dilində çoxlu latın və fransız affiksləri var: *anti-*, *re-*, *pro-*, *counter-*, *-ism-*, *-age-*, *-able-*, *-ous* və s.

İngilis dilində də belə idi. Uzun inkişaf tarixi prosesində ingilis dili bu və ya digər şəkildə lüğətə daxil olan xeyli sayda xarici sözləri qəbul etmişdir. Bu sözlərə həm köməkçi, həm də sözdüzəldici morfemlər daxildir. İngilis dilində bu qədər çox alınma sözlər bəzi dilçilərə ingilis dilinin orijinallığını itirdiyini, onun "hibrid dil" olduğunu iddia etməyə əsas verdi. Lakin ingilis dilində çoxlu sayda sözlərin başqa dillərdən götürülmüş sözlər olmasına baxmayaraq, bu dil öz orijinallığını itirməmişdir. Bütün inkişafı boyu ona xas olan səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə german qrupunun dili olaraq qaldı və alınmalar ilə əlaqədar məruz qaldığı dəyişikliklər yalnız lüğətini zənginləşdirdi.

Müxtəlif dillərdə alınmaların rolu eyni deyil və hər bir dilin inkişafı üçün konkret tarixi şəraitdən asılıdır. İngilis dilində alınma sözlərin faizi bir çox digər dillərə nisbətən daha yüksəkdir, çünki tarixi səbəblərə görə onun keçirici olduğu ortaya çıxdı. İngilis dili, hər hansı digər dildən daha çox, birbaşa üz-üzə təmas şəraitində xarici sözlər götürə bilmişdir. Birincisi, sözlərin alınma prosesi orta əsrlərdə Britaniya adalarında ardıcıl xarici işğalçılardan, daha sonra isə ingilislərin

özlərinin ticarətin genişlənməsi və müstəmləkəçilik fəaliyyəti şəraitində baş vermişdir. Təxmin edilir ki, ingilis dili lüğətində doqma sözlərin sayı cəmi 30% təşkil edir.

Alınma probleminə tətbiq edilən dil elementlərindəki dəyişikliklərin qeyri-bərabərliyi haqqında ümumi qanun aşağıdakı kimi tərtib edilmişdir: dilin lüğət tərkibinə daxil olan dilin ən çox keçirici elementləri, daha az keçirici olanlar isə oturuşmuş elementlərdir. Dilin qrammatik quruluşu isə demək olar ki, yad təsirlərə məruz qalmır. Bir dilin digər dilə bu və ya digər təsiri həmişə tarixi səbəblərlə izah olunur: müharibələr, işğallar, səyahətlər, ticarət və s. müxtəlif dillərin az-çox yaxın qarşılıqlı əlaqəsinə gətirib çıxarır. Müxtəlif dövrlərdə yeni alınma sözlərin axınının intensivliyi fərqlidir. Konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq ya artır, ya da azalır. Bir dilin digərinə təsir dərəcəsi, bu halda, əsasən dil amilindən, yəni qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin yaxınlıq dərəcəsindən asılıdır.

Alınma sözlər problemi ilə bağlı dilçilikdə hökm sürən yanlış fikirlər onların dilin inkişafındakı rolunun şişirdilməsi ilə məhdudlaşmırdı. Mövzuya yanaşmanın özü də birtərəfli və formal idi. Tədqiqatçıları əsasən alınmaların mənbələri və tarixləri, ən yaxşı halda isə alınma sözlərin tarixi səbəbləri və şərtləri maraqlandırır.

Alimlər alınma sözün nəinki haradan və nə üçün yarandığı, həm də onun dilə necə mənimsənilməsi, qrammatik quruluşuna və fonetik normalarına necə əməl etməsi, mənasını necə dəyişdiyi və dilin lüğət tərkibində görkəmini nəyin dəyişməsi ilə maraqlanır.

Bəzi rus alimləri uzun müddət alınmalara belə yanaşmanın zəruriliyini qeyd ediblər. Xüsusilə, 19-cu əsrin ən böyük rus dilçisi A.A. Potebnya hesab edirdi ki, nəyin kimdən alındığını soruşmaq lazım deyil, başqa xalqdan söz alarkən müvafiq təkanla başlayan fəaliyyət nəticəsində nəyin yarandığını soruşmaq lazımdır [8; 125]. Amma bu fikir öz dövründə geniş yayılmayıb və öz əksini tapmayıb.

A.A. Potebnya alınma prosesində yaradıcı elementə diqqət çəkdi. “Başqa dildən söz almaq bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə aldığından daha çox töhfə verə bilmək deməkdir” [8; 176]. Alınma məsələsinə bu cür yanaşma dilin lüğət tərkibinin inkişafını tənzimləyən qanunauyğunluqları müəyyən etməyə, onda baş verən hadisələri izah etməyə və onların səbəblərini müəyyən etməyə, ayrı-ayrı sözlərin tarixi arasındakı əlaqələri üzə çıxarmağa imkan verir.

Alınma söz adətən semantik cəhətdən ona ən yaxın olan və dildə artıq mövcud olan sözlərin bir və ya bir neçə mənasını qəbul edir. Bu halda, onların semantik strukturunda yenidən qurulma baş verir, yəni bəzi ikinci dərəcəli mənə əsas ola bilər və ya əksinə. Yeni sözlə mənəyə üst-üstə düşən sözlər dildən sıxışdırıla da bilər və bu hal tez-tez baş verir. Bunun səbəbi odur ki, müstəqil sinonimlərin dildə uzunmüddətli mövcudluğu qeyri-mümkündür və onların mənalarını məhdudlaşdırmaqla, ya da lazımsız sözləri dildən sıxışdırmaqla həmişə aradan qaldırılır.

Beləliklə, alınma probleminə tətbiq edilən dil hadisələrinin sistemli təbiəti haqqında ümumi qanun belə formalaşdırıla bilər: dilin lüğət tərkibinə xarici alınmaların daxil olması artıq mövcud olan sözlərdə semantik və ya stilistik dəyişikliklərə, dil və sinonimik qruplardakı yerdəyişmələrə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli N. Alınma terminlər B., Elm, 1997
2. Алексеев М.П. Английский язык в России и русский язык в Англии. - Уч. записки ЛГУ. Серия филологических наук, 1974, вып. 9, № 72, 77-137 с.
3. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. - М., Изд-во лит-ры на иностранных, 1956, 220 с.
4. Гальперин И.Р., Черкасская Е.Б. Лексикология английского языка. М., 1956. -297 с.
5. Гинзбург Р.З. О пополнении словарного состава. (Опыт анализа пополнения словарного состава современного английского языка). - «Иностранные языки в школе», 1954, № 1, 19
6. Нелюбин Л.Л. Лингвистика современного английского языка. М., МОПИ, 1990.-110 с.
7. Нелюбин Л.Л. Переводоведческий словарь. Учебное пособие. - М.: Изд-во МПУ «СигналЪ», 1999.-140 с.
8. Потебня А.А. Заимствования в английском языке - М., Изд-во «Наука», 1976-264с.
9. Burchfield R. The English Language. Oxford, New York, 1985.
10. Jakobson H.M. Why Study English? AATSEEL publication, University of Arisona, Tueson, 1966, 346p.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi Şəfaqət Abdulla qızı Mahmudova
filologiya elmləri doktoru, professor
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NAZƏNDƏ SABİR QIZI HACIYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
nazende.haciyeva1960@mail.ru

İSMAYIL ŞIXLI YARADICILIĞININ MİLLİ-MƏNƏVİ QAYNAQLARI

Açar sözlər: ədəbiyyat, sənətkar, milli, tarixi proses, ədəbi-inkişaf, mədəniyyət, yaradıcılıq.

Ключевые слова: литература, мастер, национальный, исторический процесс, литературное развитие, культура, творчество.

Key words: literature, craftsman, national, historical process, literary-development, culture, creativity.

Böyük Azərbaycan yazıçısı İsmayıl Şıxlının kəşməkeşli tale yollarında üzləşdiyi olaylar qismət payı kimi də qiymətləndirilə bilər. 1941-ci ildə Qazaxın Kosalar kəndində müəllim kimi fəaliyyətə başlayan İsmayıl Şıxlı az sonra savaşa qatıldı, Qafqazdan Almaniyayaadək uzun və ağır bir döyüş yolu keçdi. Gənclik illərinin yaşantılarından qaynaqlanan şeirlər az sonra onun bədii nəsrin çevik janrı olan hekayəyə keçid almasına zəmin yaratdı. Qazax poetik məktəbinə mənsub Kazım ağa Salik, Mustafa ağa Arif kimi görkəmli şairlərin nəslindən olan İsmayıl Şıxlının bədii yaradıcılığa öncə şeirlə başlaması təbii qəbul edilməlidir. “Tənha” və “Yalnız” təxəllüsləri gənc şairin lirik qəhrəmanının könül ağrıları ilə həmahəng idi. 1938-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə nəşr etdirdiyi “Quşlar” rədifli ilk şeirindəki ovqatın böyük sələfi Molla Vəli Vidadinin məşhur “Durnalar” qoşmasındakı yaşantılara “bənzərliyi” aydın duyulur.

İlk şeirlərində həsrət, sevgi yollarında çəkdiyi iztirablar, könül həmdəmini aramaqdan doğan üzüntü, fələyin kəməndinə tuş gəlməsi və nəticədə bəxti qaralarla birgə qəm evinə qapılması dilə gətirilir. Lakin zaman irəlilədikcə poetik ruhunun saflığı, ilkinlikdən boy verən istedadı İsmayıl Şıxlının xalq mədəniyyətinin, milli həyatın mahir bilicisi, müdrik bir qələm sahibi kimi inkişaf edib formalaşmasına zəmin yaratdı.

İsmayıl Şıxlı müharibədən sonra bədii düşüncəsini birbaşa nəsr sahəsinə yönəltdi. Hekayə janrında yazılarını hələ müharibədən əvvəl ərsəyə gətirsə də, bu xüsusda ilk bədii örnəyi hesab olunan “Həkimin nağılı”nı yalnız 1947-ci ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında nəşr etdirə bilmişdir. Ədibin “Kerç sularında” adlı ilk kitabı isə 1950-ci ildə çap olunmuşdur. 1941-1945-ci illərin qanlı savaşında iştirakı İsmayıl Şıxlının istər yaradıcılıq bioqrafiyasında, istərsə də ümumən tale kitabında çeşidli qəmli məqamların yer alması ilə müşayiət olunur. Bunu yazıçının gündəlik formasında yazdığı “Cəbhə yolları” sənədli povesti və “mən hər gün gördüyüm və başıma gələn işləri dəftərimə qeyd edirdim” düşüncə müstəvisinə cəm olunan yaşantılar da isbat edir.[1,85]

Ötən əsrin 40-50-ci illərində İsmayıl Şıxlının “Həkimin nağılı”, “Səhəri gözləyirdik”, “Konserv qutuları”, “Haralısan, ay oğlan” və digər hekayələri ədəbiyyata yeni tipli bir bədii nəsr ustasının gəldiyindən soraq verirdi. Hekayələrindəki lirik ovqat “Ayrılan yollar”, “Dəli Kür” və ən nəhayət “Ölən dünyam” kimi monumental romanlarda müəllifin epik - analitik yazı tərzində uğurlar qazanmasına zəmin yaratmış oldu.

Gerçək həyatla təmasdan qaynaqlanan bitkin və kamil milli xarakter ilk öncə İsmayıl Şıxlının “Ayrılan yollar” romanında meydana çıxdı. İdeoloji basqılar dönməndə yazılan bu romandakı hadisələrin təqdimatından aydın görünür ki, müəllif kolxoz sədri Qurban Kosaoğlu ilə gənc aqronom İmranın konfliktini ictimai – siyasi zəmində incələməyə üstünlük verir. Bu surətlərin təmsil etdiyi yolların ayrılması zəruri və qaçılmazdır. Qurban Kosaoğlunun xislətindəki möhtəkirliyin, xəyanətin, “parçala, hökm sür” “siyasət”inin bilavasitə sovet ictimai - siyasi gerçəkliyindən qaynaqlandığını, tipin içərisində dolaşdığı makromühitin yetirməsi olduğunu bədii müstəviyə çıxaran İsmayıl Şıxlı bununla cəmiyyət gerçəklərinə, onun ideoloji dayaqlarına kəsgin etirazını, müxalifliyini ortaya qoyur və sonucda belə bir fikir formalaşdırır ki, Qurban Kosaoğlu xislətlilərə boy verən bir ictimai quruluşun gələcəyinin qaranlıq dalana dirənməsi labüddür. İctimai - tarixi dönmənin gerçək axarının iç mənasının cəmiyyət yetkililərinin davranış və rəftarlarının yazıçıya könül ağırları gətirməsi bu kontekstdə təbii idi. Lakin xarakterindəki “nəsimiçilik” ovqatı, əzm və iradə möhkəmliyi onu şəksiz dönməz edirdi. “Ayrılan yollar” təbii axarı ilə İsmayıl Şıxlını “Ölən dünyam”a aparırdı. Lakin bu yol, əlbəttə ki, labüd olaraq məhz “Dəli Kür”dən keçməli idi. İsmayıl Şıxlı dərin erudisiyalı sənətkar olaraq milli-tarixi kimlik mövzusunı bədii düşüncə predmetinə çevirərkən, əlbəttə ki, özəl ədəbi - estetik biçimlərini də ortaya qoymuş olurdu. Xalqının kəşməkeşli tale yolunun ağırlarını sinəsinə çəkən ədibin adı çəkilən romanlarında milli özünüifadə pafosunun özəl forma təzahürü sənətkarlıq axtarıqlarının uğurlarından soraq verir. [2,114]

İsmayıl Şıxlı romanlarında incələnen milli əxlaq, tarixi-etnik yaddaş, milli özünüdərk kimi konseptual mənə daşıyıcıları milli xarakteri birbaşa ehtiva edirdilər. Cahandar ağa, Ömər koxa, Güllü xanım, Çapıq Əmrah, Qacaq Süleyman, Qacaq Kərəm, Kəbi Kəsəmənli və bu qəbildən olan digər surətlərin xarakterində özünü göstərən mərdlik, dədə-baba yoluna dayaqlanmaq, tarixi etnik yaddaşla daşınan qürur, namus-qeyrət kimi mental dəyərlər, əlbəttə ki, ümumən sözü gedən çağların milli ədəbi prosesinə də güclü təkan vermişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan romanına daxili nəfəs genişliyi aşıl原因, janrı bədii biçimlərlə monumentallaşdıran “Dəli Kür” müəllifinə nəsrimizdə yeni inkişaf tendensiyasının yaradıcılarından biri kimi böyük nüfuz qazandırır. Hakim ideologiyanın sinfi-partiyalı ədəbiyyatı gündəmə çıxardığı bir dövəndə sənətini ruhi-mənəvi dəyərlərin çözümlünə yönəldən İsmayıl Şıxlı bununla həm də yeni ədəbi nəslin boy göstərməsinə münbit zəmin yaratmış olurdu. Belə ki, “Dəli Kür” əsəri bədii düşüncə sferasına daxil olandan sonra milli özünüifadə, milli özünüdərk uğrunda mücadilə kimi taleyönlü məsələlər

ölkə ədəbiyyatında daha geniş şəkildə bədii tədqiq obyektinə çevrilməyə başladı. Bunun başlıca səbəbi “Dəli Kür” romanının aparıcı qəhrəmanı Cahandar ağanın mənəvi dəyanəti, azərbaycanlı kişinin milli xarakterini özündə tam ehtiva etməsi idi. Bir obraz olaraq genetikasını həm də milli folklor qaynaqlarından alan Cahandar ağanın mərdlik, igidlik, sözlünün sahibi olmaq kimi mental dəyərləri özündə cəmləşdirməsi bu baxımdan təbii idi. Oxucularla görüşlərinin birində yazıçıdan: “İndiki zamanda Cahandar ağa kimi kişilər yetişə bilərmidi?”-deyə soruşanda, o, təbii olaraq, “Yox” -cavabını verib. İsmayıl Şıxlının fikrincə, qüdrətli şəxsiyyətin yetişməsi üçün gərək insan qürurunu, mənliyini, heysiyyətini, mənəviyyatı aşağılayan, rəzalətə rəvac verən cəmiyyət qanunları olmasın. Hələ “Ayrılan yollar”da vətəndaş ədibi mənəvi zənginliyi mənəvi müflisliyə çevirən bir cəmiyyətdə yaşamağın doğurduğu könül ağrılarını bədii müstəviyə çıxarmış, ictimai basqılar dönməndə yolların ayrılmasının qaçılmazlığı barədə mövqe ortaya qoymuşdur. Tarixin gərdişinə bu kontekstdə dəyər verən ədib Cahandar ağa bahadırlığından qaynaqlanan faciəsinin 30-50-ci illərin bələli Azərbaycan cəmiyyətində baş verən olaylarla bir araya gətirmiş olur. Başqa sözlə, “Ayrılan yollar”, “Dəli Kür” və “Ölən dünyam” romanlarında bədii tədqiq obyektinə çevrilən problemlər mahiyyətcə bir- birini şərtləndirir, təkanlayır və inkişaf etdirir. Bu baxımdan sözü gedən romanların problematikasının milliliyi və bəşəriliyi, tarixiliyi və müasirliyi ehtiva etməsi təbiidir. Zaman bu kontekstdə, əlbəttə ki, sədd ola bilməzdi. Müəllifin konseptual bədii düşüncə axarında çeşidlənib incələnen qənaətlər sonucda belə bir fikir formalaşdırır ki, alver dünyasının övladları olan Qurban Kosaoğlular, Molla Sadıqlar, Fətullayevlər və onların dayaqlandığı insanlar batıl bir cəmiyyətin, fənalığa məhkum bir dünyanın törəmələridir. Bir yazıçı kimi İsmayıl Şıxlıya fərəh verən dünyanın, necə dəyərlər, heç də xali olmaması, inam və etiqadla yaşayan, namus və qeyrətlə ömür sürməyi, vətən və millət naminə qurbana çevrilməkdən çəkinməyib özünü xalq işi üçün fəda edən insanların mövcudluğudur.

İsmayıl Şıxlı yalan dünya ilə haqq dünyasını, maddiyyat düşgünləri ilə mənəvi paklığı uca tutanları, iblislərlə munisləri qarşılaşdırmaqla oxucularını əsl mətləblərdən agah edir, onların düşüncə sferasını genişləndirir və dərinləşdirir. “Ölən dünyam” romanının tragik qəhrəmanlarından olan Çapıq Əmrah ölümədən çəkinməyərək şərin təmsilçisi, iblisin yetirməsi, vulqar-sosioloji gerçəkliyin kölə xislətli yetgilisi Fətullayevə “Heç bilirsiniz, qürur nə deməkdir? Bilməzsiz”-deyə qəti mövqe ortaya qoyan, “öldü var, döndü yox” inamı ilə yaşayan bu yenilməz insanla ölümü son çarə kimi qəbul edib silahlı kazakları heyretləndirən Cahandar ağanı əlbəttə ki, haqq yolunu qürurla keçmək eşqi bir araya gətirir. “Dəli Kür”ün özəl, ideya-estetik bəzimlər kontekstində sərgilədiyi ovqatı özündə ehtiva edən “Ölən dünyam” milli əxlaq normasının pozulmasına qarşı yazıçı-vətəndaş dözümsüzlüyü müstəvisində yeni boy göstərir. Bu kontekstin önəmi yetmiş-doxsanıncı illərin dəyərli bədii nümunələrini özündə cəm edən “Əfsanə və rəvayətlər” silsiləsində və eyni zamanda “Nəmərd gülləsi”, “Namus qaçağı”, “Ölüləri qəbiristanda basdırın”

hekayələrində özünü aydın ifadə edir. Lakin İsmayıl Şıxlının Haqqa qovuşmaq, yalan dünya ilə halallaşmaq istədiyi çağ dəyərli bədii örnəyi “Ölən dünyam” (1995) romanında namus, qeyrət, kişilik qururu kimi xüsusiyyətləri daha geniş kontekstdə bədii tədqiq obyektinə çevrilməsi başa düşülüdür. Romanın bədii konfliktini əks etdirən süjetdən məlum olur ki, on iki yaşlı uşaq bacısının namusunu qorumaq üçün kənd sovetinin sədri Qəzənfəri qətlə yetirib. Sonra əməlini milis rəisi Kabı Kəsəmənliyə etiraf edib. Kabı Kəsəmənlinin “Axı, nə üstə?” sorğusuna uşaq - “Bacıma sataşmışdı” — deyər cavab verir. Təbiəti etibarilə mərd, qeyrətli bir insan olan milis rəisi “Kabı kişi uşağı qucaqlayıb sinəsinə sıxdı: — ”Vallah kişi qırığısan, kişi. Ananın südü sənə halal olsun" alqışı Cahandar ağanın yuxudan ayılıb nigaran və pərişan halda köç-külfətinin yanına yaylağa doğru at çaparkən düşündüklərini mahiyyət müstəvisində Kabı Kəsəmənlinin namus qisasçısı uşaqla mükəlliməsindən doğan qənaətlərlə kontekst təşkil edir: “O, (Cahandar ağa-H.Q.) evdəkilərin birinin ölümünə, mal-qaranın oğurlanmasına dözə bilirdi. Ancaq arvad-uşağın namusuna sataşmış olsaydı... ”Aman Allah, sən belə bir rüsvayçılıq eləmə... Cahandar ağanın iç dünyasından qopan “Aman Allah, sən belə bir rüsvayçılıq eləmə” sədası əsl azərbaycanlı kişisinin namus, qeyrət məsələsindəki təəssübkeşliyinin qurbansız və qansız ötürməyəcəyindən soraq verir. Bu kimi mental duyğu və düşüncə sahibi Cahandar ağanın rüsvayçılıqdan xilas olmaq naminə əziz bacısı Şahnigarın gözlərinə baxa-baxa belə ona mərhəmət göstərməməsi, sevimli Qəmərinə könül ağrısı ilə güllələməsi tragik qəhrəmanın namus ləkəsinin qanlı yuyulmasını yeganə çarə kimi qəbul etməsinin ən bariz nümunəsidir. Kabı Kəsəmənli (“Ölən dünyam”) mənsub olduğu xalqın mənəvi meyarlarına dayaqlanan Cahandar ağa mənəvi-əxlaqi şəccərəsinin davamçısıdır. Deməli, zaman və məkan dəyişimi, tarixin gərdişi mənəvi-əxlaqi normalara sədaqəti ilkinliyi əngəlləmək kirdarında deyil. [3, 252]

Musavat ordusunun zabiti olmuş Çapıq Əmrahın raykom katibi Fətullayevin qarşısında mərdlik göstərər kişilik qururu nümayiş etdirməsi milli-mənliyi uca tutanların diriliyini simvolizasiya edir. Xalq ruhunun tərcümanı İsmayıl Şıxlı zəngin həyat təcrübəsinə malik olan Ömər koxanın da özəl mənəvi keyfiyyətlərinin bir bədii obraz olaraq milli xarakterində nə kimi dəyər kəsb etdiyini müdrik yazıçı məharəti ilə ortaya qoymuşdur.

Məqsədimiz əlbəttə ki, İsmayıl Şıxlı kimi zəngin və mürəkkəb yaradıcılıq yolu keçən ədibin bədii örnəklərində yer alan xarakterləri çeşidli parametrləri ilə dəyərləndirmək deyil. Məqsəd sadəcə olaraq İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərini ümumi məxrəcə gətirməklə böyük yazıçı-vətəndaş, əsl pedaqoq, müdrik şəxsiyyət, yenilməz millət təəssübkeşi haqqında söz söyləmək üçün söykənəcək əldə etməkdir. Yəni İsmayıl Şıxlının sənətində qabarıq ifadə olunan mənəvi dəyərlərdən söz açarkən əlbəttə ki, ilk öncə onun öz şəxsiyyəti bir düşüncə obyektı olaraq nəzərdən keçirilmişdir. İsmayıl Şıxlını xatırlayanda hər şeydən əvvəl müdrik, milli ruhlu bir kamil şəxsiyyət göz önünə gəlir. Müdrik el ağsaqqalı məqamına ucalarkən də çox sadə və səmimi idi. Yerişi, davranışı, danışq tərzi nəciblikdən soraq verirdi.

1975-ci ildə İsmayıl Şıxlının məşhur “Mənim rəqibim” hekayəsi “Azərbaycan” jurnalında çapdan çıxdı. Əsər jurnal variantında əl-əl gəzməyə başladı. Hamı bir-birindən soruşurdu ki, İsmayıl Şıxlının “Mənim rəqibim”i oxumusanmı? Hekayənin baş qəhrəmanı müəllif özü idi. Müharibədən yenidən qayıdıb əsgər şinelini əynindən çıxarmağa macal tapmayan bu gənc aspiranturaya imtahan verir. Məlum olur ki, onun rəqibi var və bir yerə iki nəfər iddialıdır. Hər ikisi imtahanları uğurla başa vursa da, imtahan komissiyası həmin bir yerin İsmayıl Şıxlının tutmasını məsləhət bilir. Lakin “Mənim rəqibim” hekayəsinin qəhrəmanı aspiranturaya qəbuldan imtina edərək doğma kəndinə qayıdır. O bu işdə ədalətsizlik olduğunu düşünür. Çünki xarici dildən imtahan verərkən rəqibi ona müəyyən köməklik göstərmişdi. Bu inadlı nəzərə alan rektorluq əlavə bir yer alır və bundan sonra İsmayıl müəllim qəti əmin olur ki, “rəqibi”də aspiranturaya qəbul edilib. [4,260] Nəticədə İsmayıl müəllim öncəki fikrindən daşınıb Bakıya qayıdır. Bütün bunları ona görə diqqətə çəkməli oluruq ki, oxucu bir daha yəqin etsin ki, ədibin bədii əsərlərinin insanlarda qıbtə hissi doğuran, mərdliyi, namus və qeyrəti, kişilik və hünəri, ədalət və vicdanı simvolizasiya edən qəhrəmanları haradan və kimin milli-mənəvi keyfiyyətlərindən qaynaqlanıb.

Gənc aqranom İmranın, Cahandar ağanın, Ömər koxanın, Çapıq Əmrahın, Kəbi Kəsəmənlinin və bu qəbildən olan digər obrazların şəcərəsi geniş mənada milli-mənəvi qəhrəmanlıq tariximizin dirlərindən boy göstərsə, dar mənada hünərdə, qeyrətdə, el, vətən, xalq təəssübü çəkməkdə, səxavətdə öz dövrünün Qazan xanı böyük yazıçı-vətəndaş İsmayıl Şıxlı şəxsiyyətini simvolizasiya edir. Bunun gerçək örnəyi əlbəttə ki, yenə elə “Mənim rəqibim” hekayəsinin əsgər şinelli gənc qəhrəmanı İsmayıl Şıxlıdır. Hələ o, həyat meydanında kövrək addımlarını atdığı çağlardan “ədalətsizliyə” qarşı özünün qəti etirazın bildirib, əzm və iradə ortaya qoyub. Rəqibinə sıxıntı dətirə biləcək uğurundan könüllü şəkildə imtina edən İsmayıl Şıxlı əlbəttə ki, aspirantura olaylarından sonra əlli il yaşayıb-yaradıb və həm həyatda, həm də sənətdə möhtəşəm, şərəfli bir yol keçib. Xalq yazıçısı, ictimai xadim, böyük pedaqoq İsmayıl Şıxlı ucaldıqca-ucalıb, lakin o dəyərlər ki, yazıçı-vətəndaşa irsən keçib, şəcərənin saf ruhundan axıb gəlmişdi, bunlar onun içində azad, zaman təsirindən xali mənəvi bir dünya yaratmışdı. O dünyanın layiqli övladı olan ədibin insan haqları uğrunda mücadiləsi də təbii və qanunauyğun idi. [5,281]

İsmayıl Şıxlı... Uşaqdan-böyüyə hər kəsin yaxşı tanıdığı, sevərək oxuduğu yazıçı qələmə aldığı əsərləri, bədii yaradıcılığı, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ilə öz adını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə əbədi həkk etdirməyi bacarıb. O, ədəbiyyata yalnız qələmi, sözü ilə deyil, həmçinin, canıyla, qanıyla da xidmət edib. Şeirlə gəldiyi söz sənətində bir nasir kimi davam etməklə qalmayıb, eləcə də, publisist, tənqidçi, araşdırmaçı ədəbiyyatşünas kimi bu elmin inkişafına öz töhfələrini verib, bir pedaqoq kimi öz biliklərini tələbələrinə ötürərək gələcəkdə sanballı, istedadlı və savadlı ədəbiyyatşünasların yetişməsində zəhmətlər çəkib. Uzun illəri əhatə edən bu çoxşaxəli fəaliyyətinin nəticəsidir ki, Azərbaycan hökuməti bütün dövrlərdə onun əsl qiymətini verib, öz fədakar ziyalisinə, istedadlı yazıçısına hər zaman sahib çıxıb, onu

dövlət səviyyəsində dəyərləndirib. Onun titulları, fəxri adları çoxdur, lap çoxdur. Ancaq onların arasında biri var ki, elə onun özü İsmayıl Şıxlı yaradıcılığını geniş şəkildə əhatə edir. Bu, 1984-cü ildə layiq görüldüyü "Xalq yazıçısı" adıdır. Bunu dövlət bir titul kimi sevimli yazıçısına verib. Ancaq İsmayıl Şıxlının ömür yolu ona sözün əsl mənasında Xalqın yazıçısı deyilməsi haqqını hər birimizə verir.

Ədəbiyyat:

1. Dağlar səslənir. Bakı: «Uşaqgəncnəşr», 1951, 128 səh.
2. P. Xəlilov. Nəsrimizin üfüqləri. Bakı, 1982, 450 səh.
3. Seçilmiş əsərlər (iki cildə). I c. Bakı: Azərnəşr, 1971, 365 səh.
4. Seçilmiş əsərlər (iki cildə). II c. Bakı: Azərnəşr, 1971, 444 səh.
5. Dəli Kür (roman). Bakı: Gənclik, 1977, 408 səh.

Xülasə

İsmayıl Şıxlı romanlarında incələnən milli əxlaq, tarixi-etnik yaddaş, milli özünüdərk kimi konseptual mənə daşıyıcıları milli xarakteri birbaşa ehtiva edirdilər. Cahandar ağa, Ömər koxa, Güllü xanım, Çapıq Əmrah, Qacaq Süleyman, Qacaq Kərəm, Kabı Kəsəmənli və bu qəbildən olan digər surətlərin xarakterində özünü göstərən mərdlik, dədə-baba yoluna dayaqlanmaq, tarixi etnik yaddaşla daşınan qürur, namus-qeyrət kimi mental dəyərlər, əlbəttə ki, ümumən sözü gedən çağların milli ədəbi prosesinə də güclü təkan vermişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan romanına daxili nəfəs genişliyi aşıl原因, janrı bədii biçimlərlə monumentallaşdıran "Dəli Kür" müəllifinə nəsrimizdə yeni inkişaf tendensiyasının yaradıcılarından biri kimi böyük nüfuz qazandırır. Hakim ideologiyanın sinfi-partiyalı ədəbiyyatı gündəmə çıxardığı bir dövərdə sənətini ruhi-mənəvi dəyərlərin çözümünə yönəldən İsmayıl Şıxlı bununla həm də yeni ədəbi nəslin boy göstərməsinə münbit zəmin yaratmış olurdu. Belə ki, "Dəli Kür" əsəri bədii düşüncə sferasına daxil olandan sonra milli özünüifadə, milli özünüdərk uğrunda mücadilə kimi taleyönlü məsələlər ölkə ədəbiyyatında daha geniş şəkildə bədii tədqiq obyektinə çevrilməyə başladı. Bunun başlıca səbəbi "Dəli Kür" romanının aparıcı qəhrəmanı Cahandar ağanın mənəvi dəyanəti, azərbaycanlı kişinin milli xarakterini özündə tam ehtiva etməsi idi. Bir obraz olaraq genetikasını həm də milli folklor qaynaqlarından alan Cahandar ağanın mərdlik, igidlik, sözünün sahibi olmaq kimi mental dəyərləri özündə cəmləşdirməsi bu baxımdan təbii idi.

Summary

NATIONAL-SPIRITUAL SOURCES OF ISMAYIL SHIKHLI'S CREATIVITY

Doc.Hajieva N.S.

Conceptual meaning bearers such as national morality, historical-ethnic memory, and national self-awareness that are elaborated in Ismayil Shikhli's novels

directly contain the national character. mental values such as bravery, leaning on the way of ancestors, pride carried by historical ethnic memory, honor and zeal, of course, in general, gave a strong impetus to the national literary process of the times in question. As it is known, the author of "Furious Kur", who instilled inner breath in the Azerbaijani novel and monumentalized the genre with artistic forms, gained a great reputation as one of the creators of the new trend of development in our prose. Ismayil Shikhli, who directed his art to the solution of spiritual and moral values at a time when the ruling ideology brought class-party literature to the agenda, also created a fertile ground for the emergence of a new literary generation. Thus, after the work "Furious Kur" entered the sphere of artistic thought, the fateful issues such as the struggle for national self-expression and national self-awareness began to become the object of artistic research in the country's literature. The main reason for this was the spiritual attitude of Jahandar Agha, the leading hero of the novel "Furious Kur", which fully contained the national character of an Azerbaijani man. It was natural from this point of view that Jahandar Agha, who received his genetics from national folklore sources as a character, should incorporate mental values such as bravery, bravery, and ownership of his word.

Резюме

НАРОДНО-ДУХОВНЫЕ ИСТОКИ ТВОРЧЕСТВА ИСМАИЛА ШИХЛИ

Доц.Гаджиева Н.С.

Концептуальные носители смысла, такие как национальная мораль, историко-этническая память, национальное самосознание, которые разрабатываются в романах Исмаила Шихли, непосредственно содержат в себе национальный характер, ментальные ценности, такие как отвага, опора на путь предков, гордость, которую несут исторические этническая память, честь и усердие, безусловно, в целом давали сильный толчок национальному литературному процессу рассматриваемого времени. Как известно, автор «Неистовая Кура», вдохнувший в азербайджанский роман внутреннее дыхание и монументализировавший жанр художественными формами, снискал себе большую славу как один из творцов нового направления развития нашей прозы. Исмаил Шихли, направивший свое искусство на решение духовно-нравственных ценностей в период, когда господствующая идеология выдвинула на повестку дня классовую партийную литературу, также создал благодатную почву для появления нового литературного поколения. Таким образом, после того как произведение «Неистовая Кура» вошло в сферу художественной мысли, такие судьбоносные вопросы, как борьба за национальное самовыражение и национальное самосознание, стали становиться предметом художественных исследований в отечественной литературе. Главной причиной этого был духовный настрой Джахандар-аги,

главного героя романа «Неистовая Кура», в котором в полной мере отразился национальный характер азербайджанского человека. С этой точки зрения было естественным, что Джахандар-ага, получивший свою генетику из национальных фольклорных источников как персонаж, должен был вобрать в себя такие психические ценности, как отвага, отвага, владение своим словом.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi Axundova Nəzmiyə M. q
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SADIXOVA SARIGÜL ORUC Q.
ADPU
sarigulsadixova1960@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLİM ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN ROLU

X Ü L A S Ə

Müasir cəmiyyət tələbələrin təhsilinə və ümumi inkişafına, proqramın mənimsənilməsinin səmərəliliyinə artan tələblər qoyur. Hər bir şagirdə qısa müddət ərzində böyük həcmdə informasiyanı qəbul etməyi, emal etməyi, qiymətləndirməyi və praktik fəaliyyətdə istifadə etməyi öyrətmək lazımdır.

Təlim prosesini elə təşkil etmək çox vacibdir ki, uşaq fəal, dərstdə maraq və həvəslə işləsin, əməyinin bəhrəsini görsün və müstəqil şəkildə qiymətləndirə bilsin. [2, s.18]

Ənənəvi tədris metodlarının və müasir informasiya texnologiyalarının, o cümlədən internet resurslarından istifadə edən kompüterlərin kombinasiyası müəllimə bu çətin məsələnin həllində kömək edə bilər. Sınıfdə kompüterdən istifadə tədris prosesini mobil, ciddi şəkildə fərqləndirilmiş, fərdi və interaktiv etməyə imkan verir.

Müasir kompüter televizorun, videomagnitofonun, kitabın, telefonun imkanlarını özündə cəmləşdirir və müxtəlif dil situasiyalarını imitasiya edə bilən universal vasitədir, o, şagirdin hərəkət və istəklərinə tez və səmərəli cavab verə bilər. Bu tədris metodu müəllimlər üçün də çox cəlbedicidir: bu, onlara uşağın qabiliyyət və biliyini daha yaxşı qiymətləndirməyə kömək edir, onları yeni, qeyri-ənənəvi tədrisin forma və metodlarını axtarmağa həvəsləndirir, pedaqoji yaradıcılığa sövq edir.

Açar sözlər: təlim texnologiyaları, qabiliyyət, resurslar, kommunikativ funksiyası, üstünlüklər.

Son on ildə fərdi kompüterlərin və informasiya texnologiyalarının cəmiyyətdəki rolu və yerində köklü dəyişiklik baş verib. Texnologiyaları və informasiyanı məharətlə və səmərəli mənimsəyən insanın fərqli, yeni düşüncə tərz, yaranmış problemin qiymətləndirilməsinə, fəaliyyətinin təşkilinə əsaslı şəkildə fərqli yanaşması olur. Hazırda informasiyalaşdırma təhsilin keyfiyyətinin, əlçatanlığının və səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş təhsil sistemində islahatların aparılmasının ən mühüm mexanizmidir. İnformasiya mədəniyyəti cəmiyyətin inkişafında müəyyənəddici amilə çevrilir.

Təhsildə informasiya texnologiyaları şagirdlərin fərdi qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, qorunmasına və inkişafına, idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə, informasiya mədəniyyətinin formalaşmasına kömək edir.

İngilis dili, hər hansı digər dil kimi, kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir, buna görə də akademik bir mövzu olaraq, həm məqsəd, həm də öyrənmə vasitəsidir. İngilis dilinin tədrisinin mərkəzində təhsil prosesinin əsas subyekti olan uşaq dayanır. İngilis dili müəllimi sinifdə əlverişli ab-hava və hər bir şagird üçün rahatlıq hissi yaratmalıdır ki, bu da ingilis dilini müvəffəqiyyətlə öyrənməyin açarıdır. Xarici dil dərində müxtəlif oyunlardan istifadə dilin əyləncəli şəkildə mənimsənilməsinə kömək edir, yaddaşı, diqqəti, ixtiraçılığı inkişaf etdirir, xarici dilə marağı qoruyur, dil materialını işləyərkən gərginliyi, monotonluğu aradan qaldırmaq üçün oyunlar da istifadə olunur. Əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir yaş dövrü özünəməxsus aparıcı fəaliyyət növü ilə xarakterizə olunur.

British Council-in dəstəyi ilə həm müəllimlər, həm də ingilis dilini öyrənənlər üçün bir sıra veb-saytlar yaradılıb. Teaching English veb-saytı (<http://www.teachingenglish.org.uk>) ingilis dili müəllimləri üçün xüsusi olaraq hazırlanmışdır. Burada dilin müxtəlif aspektlərinin tədrisinə həsr olunmuş metodistlərin məqalələri verilmişdir. Forumda dünyanın hər yerindən olan müəllimlər və metodistlərlə ünsiyyət yaranan istənilən məsələləri müzakirə etmək imkanı verir.

Müxtəlif mövzular üzrə maraqlı əlavə məlumatı BBC-nin saytında (<http://www.bbc.co.uk>) əldə etmək olar. Materiallar "Təbiət", "Yer planetinin flora və faunası", "Tarixdən əvvəlki dövrlər", "İnsan beyni", "İnsan bədəninin orqanları", "Kosmos" mövzuları üzrə seçmə ingilis dili kurslarının hazırlanması üçün əlverişlidir. Bundan əlavə, tədris prosesi zamanı tələbələrə həyat tərzi, intellektini, yaddaşını və diqqətini qiymətləndirməyə kömək edəcək ingilis dilində testlər təklif oluna bilər.

Free Printables for Teachers saytı (www.mes-english.com) "Heyvanlar", "Tərəvəzlər", "Meyvələr", "Ev", "Məktəb", "Şəhər", "Hava", "İdman", "Hobbi", "Böcəklər", "Sağlamlıq", "Təbiət", "Alətlər", mövzularında çoxlu sayda rəngli şəkillər prezantasiyalar əldə etmək olur.

Bir çox məktəblərdə İnternetə çıxışı olan kompüterlərlə təchiz olunmuş linqafon laboratoriyaları var. Bu zaman xarici dil müəllimləri internet resurslarından birbaşa dərində istifadə edə bilərlər. Bununla belə, yadda saxlamaq lazımdır ki, kompüter məktəb dərslərini əvəz etmir, sadəcə onu tamamlayır, dərsi daha maraqlı, informativ edir, şagirdləri təlim prosesində fəal iştirak etməyə həvəsləndirir. İnternet texnologiyalarından istifadə olunan material dərslərin məqsədlərinə, şagirdlərin dil biliklərinin səviyyəsinə, yaşlarına və maraqlarına uyğun seçilərsə, dərslərin effektivliyini artırır. Şagirdlər əsas kompüter bacarıqlarına malik olmalı, müəllim isə tapşırıqları aydın şəkildə tərtib etməyi bacarmalıdır. Onda dərslərin tempi kifayət qədər

yüksək olacaq və kompüterdə “qaydalar və standartlar”a uyğun gələn tapşırıqların yerinə yetirilməsi az vaxt tələb edəcək.

Beləliklə, müasir təhsilin əsas tələbi -təhsil prosesinin subyektləri üçün fərdi fəaliyyət tərzinin inkişafı, öz müqəddəratını təyinetmə mədəniyyəti və onların şəxsi inkişafının stimullaşdırılması həyata keçirilir.

İngilis dilinin tədrisi prosesinə internet texnologiyalarının tətbiqinin üstünlükləri indi şübhə doğurmur. Şəbəkə resursları informasiya-subyekt mühitinin yaradılması, insanların təhsili və özünütərbiyəsi, onların şəxsi və peşəkar maraq və tələbatlarının ödənilməsi üçün əvəzsiz əsasdır.

Təhsil İR-nin tədris prosesinə tətbiqi tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edəcəkdir. Materialın mürəkkəbliyi və onun həcmi dəyişir və təhsilin hər bir mərhələsində şagirdlərin inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

Təhsil texnologiyalarında İR-nin metodoloji potensialı imkan verir:

1. öyrənilən mövzular üzrə mətn, qrafika, foto, audio və video material seçmək;
2. qruplarda və bütün sinifdə mədəni və sosial problemlərin müzakirəsini təşkil etmək;
3. ana dili danışanların (müxtəlif sosial qrupların nümayəndələri, dialekt və aksentlərdə danışanların) şifahi və yazılı nitqinin linqvistik təhlilini aparmaq;
4. tələbələrin məktəbdənkənar və məktəbdənkənar layihə fəaliyyətlərini təşkil etmək;
5. yüksək səviyyədə xarici dil kommunikativ səriştəsi olan tələbələrə öz intellektual potensialını reallaşdırmaq üçün əlverişli şərait yaratmaq.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, xarici dilin tədrisi zamanı texnologiyalardan istifadə hal-hazırda orta məktəbdə tədris prosesinin tərkib hissəsidir, ümumi təhsilin müasirləşdirilməsinə töhfə verir, təlimə fəaliyyətə əsaslanan yanaşmaya imkan verir və şagirdlərin kommunikativ və informasiya səriştəsini uğurla formalaşdırır [9, s.12].

Dəyişən dünyada, kompüter texnologiyalarının daim təkmilləşdirilməsi və mürəkkəbləşməsi şəraitində xarici dil təhsili sahəsinin informasiyalaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsan inkişafının hazırkı mərhələsi xarici dil təhsili üçün bir sıra yeni problemlər qoyur. Bununla yanaşı, təhsil prosesində informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, onun vəzifələrinin yenidən nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac var, bunlardan başlıcaları:

- distant təhsil üçün kompüter texnologiyalarının inkişafı;
- təlim prosesində fasiləsizliyi və davamlılığı təmin etmək;
- fəal təlim metodlarından istifadə və bununla da artırmaq; təhsil fəaliyyətinin yaradıcı və intellektual komponenti;
- təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- kompüter texnologiyalarının tələbənin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması.

Beləliklə, kompüter texnologiyaları məktəbdə xarici dilin tədrisi prosesinin böyük inkişafını təmin edir.

Kompüter texnologiyaları tədris prosesi üçün böyük imkanlar təqdim edir, məsələn:

- şagirdlərin hiss qavrayışının bütün növlərini cəlb etməklə tədris prosesini ən səmərəli etmək;
- bacarıqlarına və öyrənmə tərzinə görə fərqlənən ən çox sayda tələbə kateqoriyasını təlim prosesinə cəlb etmək;
- özünütəhsil səviyyəsini və təhsil fəaliyyətinin motivasiyasını artırmaq;
- tələbələrin intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək;
- şagirdlərə daha çox bilik vermək;
- müxtəlif məlumat mənbələri ilə işləmək;
- vahid qlobal informasiya məkanına çıxış əldə etmək;
- təhsil prosesində idrak fəaliyyətini rəşional şəkildə təşkil etmək;
- təhsildə qlobal tendensiyaları həyata keçirmək.[8. səh.98-103]

Bundan başqa, informasiya texnologiyalarından istifadə sayəsində açıq təhsil sisteminin qurulması, eləcə də xarici dil təhsilinin məzmununun formalaşdırılması metod və texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi mümkün olur. Kompüter texnologiyalarının istifadəsi ilə ingilis dili təhsil sistemi bir çox rutin proseslərin avtomatlaşdırılması hesabına daha çevik olur. Tədris materialının təşkilinin müasir üsulları ondan istifadənin səmərəliliyini artırır və informasiya kompüter texnologiyalarının tətbiqi tədris prosesinin təşkili üçün ən optimal texnologiyalar dəstini seçməyə imkan verir.

Innovativ texnologiyaların istifadəsi tələbələrə nəinki yeni materialı daha yaxşı öyrənməyə, həm də yeni əldə edilmiş bacarıqları mənimsəməyi öyrənməyə imkan verir.

Təhsil prosesində informasiya texnologiyalarından istifadə çərçivəsində iki əsas tendensiya - təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsi və texnolojiləşdirilməsi mövcuddur.

Fərdiləşdirmə texnologiya vasitəsilə əks əlaqəni əhatə edir. Texnologiyalar tələbələrin auditoriyasının əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsidir. Tədrisin fərdiləşdirilməsi kontekstində şagird informasiya mübadiləsinin fəal iştirakçısı kimi çıxış edirsə, elektron təhsil layihələrinə daxil edildikdə onun rolu informasiyanın istehlakı və mənimsənilməsi ilə məhdudlaşır. Bu yanaşmaların hər ikisinə əyani təhsildə rast gəlinir, lakin innovativ kompüter texnologiyaları ilə birlikdə onlar “ikinci həyat” əldə edirlər.

Beləliklə, indi təhsildəki boşluqları doldurmaq və ya sadəcə olaraq hər hansı bir sahədə bilik xəzinəsini doldurmaq istəyən hər hansı bir şəxs informasiya sahəsində mövcud olan təlim kursları və proqramlarının seçimində praktiki olaraq

heç bir şəkildə məhdudlaşmır. O, özü üçün əlverişli olan istənilən forma və metodu tapa bilər, bununla da öz vaxtını planlaşdırır və imkanlarını nəzərə alır.

Xarici dil dərslərində kompüterdən istifadəyə gəlincə, bu, tədris prosesinin səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Təhsil fəaliyyətində kompüterlərin iki əsas tətbiq sahəsi var:

- ənənəvi öyrənmə üçün kompüter dəstəyi və
- kompüterdən istifadə etməklə həyata keçirilən təlim.

Fərdi kompüterdən müəllim ingilis dili dərsi zamanı müxtəlif problemləri həll etmək üçün istifadə edə bilər, məsələn:

- müxtəlif formalarda məlumatların verilməsi;
- təlim nəticələrinə nəzarət, qiymətləndirmə və korreksiya;
- həm fərdi, həm də qrup təliminin təşkili;
- bütün təlim prosesinin idarə edilməsi.

Bundan əlavə, kompüter tədris prosesinin bütün mərhələlərində istifadə edilə bilər: yeni materialı öyrənərkən, öyrənilənləri birləşdirərkən, təkrar edərkən və nəzarət edərkən.

Informasiya texnologiyasından istifadə edərək xarici dilin tədrisi bir sıra üstünlüklərə malikdir:

- şagirdlərin kompüterə marağı bütün təlim prosesinin yüksək motivasiyasına səbəb olur;
- təhsilin fərdiləşdirilməsi;
- rəy vermək imkanı;
- şagirdlərin kompüterlə həvəslə dialoq aparır, onların kompüter və dil mədəniyyəti yüksəlir;
- kompüter bütün məşqlərin səmərəli yerinə yetirilməsini təmin edir.
- Əlbəttə ki, kompüterləşdirmə bütövlükdə təhsil sisteminin bütün komponentlərinə və xüsusən də “Xarici dil” fənninə: onun məqsədləri, vəzifələri, məzmunu, metodları və texnologiyasına böyük təsir göstərir.

Kompüter əsaslı innovativ təlim proqramları ənənəvi tədris metodlarından bir çox üstünlüklərə malikdir. Onların üstünlükləri ondan ibarətdir ki, onlar nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərini öyrətməyə, müəyyən linqvistik hadisələri anlamağa kömək etməyə, müxtəlif linqvistik qabiliyyətləri formalaşdırmağa, müxtəlif kommunikativ vəziyyətlər yaratmağa, təlim prosesində fərdi yanaşma tətbiq etməyə imkan verir, motivasiyanı artırmağa kömək edir və bununla da tələbələrin bilik keyfiyyəti və üstəlik, onlar tamamilə istənilən şəxsə, dünyanın istənilən yerində, istənilən səviyyədə və fərqli şəkildə istənilən bilik əldə etmək imkanı verir.

Təhsildə informasiya texnologiyaları şagirdlərin fərdi qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, qorunmasına və inkişafına, idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə, informasiya mədəniyyətinin formalaşmasına kömək edir. Bu problemlərin həllinə müxtəlif növ informasiya texnologiyaları kömək edir (kompüterlər, fərdi

kompüterlər, bütün sinif kompüterləri üçün terminal avadanlıq dəstləri, lokal şəbəkələr, informasiyanın daxil-çıxış qurğuları və s.). Təcrübə göstərir ki, müasir məktəbi yeni informasiya texnologiyaları olmadan təsəvvür etmək artıq mümkün deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A., Əlizadə H. Pedagogika. Bakı, 2000.
2. Ağayev Ə. və b. Pedagogika. Bakı, 2006.
3. Ağayev M., Nəzərov A. Qabaqcıl təcrübənin ünvanı. Bakı, 2004.
4. Əhmədov B., Rzayev A. Pedagogikadan mühazirə konspektləri. Bakı, 1983.
5. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedagogika. Bakı, 2007.
6. Полилова Т.А., Пономарева В.В. Внедрение компьютерных технологий в преподавание иностранных языков. // ИЯШ. - 2007. - №6.
7. Руденко-Моргун О. И. Компьютерные технологии как новая форма обучения
8. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М.: Просвещение, 2015. – 208 с.
9. Березникова Е.С. Драматизация и инсценирование как средства повышения мотивации учащихся к изучению иностранного языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://festival. 1 september.ru/articles/531546](http://festival.1september.ru/articles/531546).
10. Бим И.Л. Теория и практика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение, 2018. – 255 с.
11. Бим И.Л. Дорогу осилит идущий // Первое сентября. Английский язык. – 2017. – № 2. – С. 3-4.

Роль использования методов обучения в обучении английскому языку

Резюме

Современное общество предъявляет все более высокие требования к обучению и общему развитию учащихся, эффективности освоения программы. Каждого учащегося следует научить получать, обрабатывать, оценивать и использовать большой объем информации за короткий промежуток времени. Очень важно организовать учебный процесс таким образом, чтобы ребенок активно, с интересом и энтузиазмом работал на уроке, видел плоды своего труда и мог оценивать самостоятельно. [2, стр. 18]

Сочетание традиционных методов обучения и современных информационных технологий, в том числе компьютеров с использованием интернет-ресурсов, может помочь учителю решить эту непростую задачу. Использование компьютеров на занятиях делает процесс обучения мобильным, высокодифференцированным, персонализированным и интерактивным. Инновационные компьютерные программы обучения имеют много преимуществ перед традиционными методами обучения. Их преимущества в

том, что они позволяют обучать разным видам речевой деятельности, помогают понимать те или иные языковые явления, формируют разные языковые способности, создают разные коммуникативные ситуации, применяют индивидуальный подход к процессу обучения, способствуют повышению мотивации и тем самым улучшают качество знаний учащихся и более того, они позволяют абсолютно любому человеку в любой точке мира получить любые знания на любом уровне и разными способами.

Информационные технологии в образовании способствуют раскрытию, защите и развитию индивидуальных способностей учащихся, активизации познавательной деятельности, формированию информационной культуры. Решить эти задачи помогают различные виды информационных технологий (ЭВМ, персональные ЭВМ, комплекты терминального оборудования для всех классов ЭВМ, локальные сети, устройства ввода и вывода информации и т.п.). Опыт показывает, что уже невозможно представить современную школу без новых информационных технологий.

Ключевые слова: технологии обучения, способность, ресурсы, коммуникативная функция, преимущества.

The role of using instructional methods in teaching English Summary

Modern society makes ever higher demands on the learning and overall development of students, the effectiveness of training in the program. Each student should be taught to receive, process, evaluate and use a large amount of information in a short period of time. It is very important to organize the learning process in such a way that the child works actively, with interest and enthusiasm in the lesson, sees the fruits of his labor and can evaluate independently. [2, p. 18]

The combination of traditional teaching methods and modern information technologies, including computers using Internet resources, can help the teacher to solve this difficult task. The use of computers in the classroom makes the learning process mobile, highly differentiated, personalized and interactive. Innovative computer-based training programs have many advantages over traditional teaching methods. Their advantages are that they allow teaching different types of speech activity, help to understand certain language phenomena, form different language abilities, create different communicative situations, apply an individual approach to the learning process, increase motivation and thereby improve the quality of students' knowledge and more, they allow absolutely anyone anywhere in the world to receive any knowledge at any level and in different ways.

Information technologies in education contribute to the disclosure, protection and development of individual abilities of students, the activation of cognitive activity,

the formation of an information culture. Various types of information technologies (computers, personal computers, sets of terminal equipment for all classes of computers, local networks, information input and output devices, etc.) help to solve these problems. Experience shows that it is impossible to imagine a modern school without new information technologies.

Key words: educational technologies, ability, resources, communicative function, advantages.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elmira Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

f.ü.f.d., GÜLŞƏN MƏHƏRRƏMOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
E-mail: gulshan.maharramova@mail.ru
Orcid-0000-0003-4681-0204

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ QADINLARLA BAĞLI TƏSƏVVÜR VƏ ANLAYIŞLAR

XÜLASƏ

Böyük əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətə və fəlsəfi dəyərlərə malik atalar sözləri-xalq deyimləri həyatın bütün sahələri ilə bağlı olub, onlarda müxtəlif məzmunlu, hikmətamiz görüşlər yer almış, tərkibindəki leksemlər vahid düşüncənin ifadəsinə xidmət etdiyindən məcazi və dərin mənalı yeni fikirlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Atalar sözlərinin uzun dövrün - əsrlərin məhsulu olduğunu düşünsək, böyük bir mərhələdə qadına müxtəlif yanaşmaların xalq deyimlərindən də yan keçmədiyini görə bilərik.

Maraqlıdır ki, ingilis dilində də qadınlarla bağlı atalar sözlərinin tarixi müasir deyil. Bu dildə də orta əsrlərə aid yazılı nümunələrdə xeyli sayda maraqlı deyimlər yer almışdır ki, həmin yazılı örnəklərdə qadınla bağlı görüşlər bu gün də öz məzmunu qoruyub saxlayır.

Müasir dövrdə gender məsələlərinin aktuallığı onu göstərir ki, qadına münasibət də dəyişmişdir. Əvvəlki yüzilliklərlə müqayisədə XX əsrdən başlayaraq dünyanın mənzərəsinin dəyişməsi və qadınlarla bağlı görüşlərin qlobal səviyyədə ifadə olunması bu zərif cinsə münasibəti tamamilə fərqli – məsuliyyətli bir istiqamətə yönəlmişdir.

İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən atalar sözlərində qadının fərqləndirici xüsusiyyətlərini geniş diapozonda səciyyələndirən ifadələr öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, atalar sözləri, gender faktoru, qadın, ingilis dili.*

Dr. GULSHAN MAHARRAMOVA PERCEPTIONS AND CONCEPTS ABOUT WOMEN IN AZERBAIJANI AND ENGLISH FOLK PROVERBS

SUMMARY

Proverbs and folk sayings having great moral as well as educational consequence, and philosophical values are related to all areas of life; they contain wise thoughts of various content, and since the lexemes in them serve to express a single conception, they have led to the emergence of novel notions with figurative

and deep meaning. As proverbs are the product of centuries, diverse sayings about women are found in folk sayings. It is interesting that the history of proverbs about women in English is ancient and there are a lot of interesting sayings in the written samples of the Middle Ages, and thoughts related to women in those written examples preserve their content even present day.

The relevance of gender issues in modern times shows that the attitude towards women has also altered. Compared to the previous centuries, starting from the 20th century, the change of the world view and expressing views on women at the global level have directed the attitude towards the fairer sex in a completely different direction.

The proverbs utilized in the English and Azerbaijani languages contain a wide range of expressions characterizing the distinctive features of a woman.

Keywords: The Azerbaijan language, proverbs, gender factor, woman, the English language

PERCEPTIONS AND CONCEPTS ABOUT WOMEN IN AZERBAIJANI AND ENGLISH FOLK SAYINGS

Proverbs and folk sayings having great moral as well as educational consequence, and philosophical values are related to all areas of life; they contain wise thoughts of various content, and since the lexemes in them serve to express a single conception, they have led to the emergence of novel notions with figurative and deep meaning. As proverbs are the product of centuries, diverse sayings about women are found in folk sayings. It is interesting that the history of proverbs about women in English is ancient and there are a lot of interesting sayings in the written samples of the Middle Ages, and thoughts related to women in those written examples preserve their content even present day.

The proverbs utilized in the English and Azerbaijani languages contain a wide range of expressions characterizing the distinctive features of a woman.

V. Humboldt asserted that the spiritual uniqueness of the individuals and the structure of the language are deeply connected and language is, as it were, the external manifestation of the minds of peoples. Their language is their soul, and their soul is their language. He argued that the reality surrounding a person and the environment are conditioned by language, and language has complete control over human speech.

H. Bayramov divided proverbs with deep and metaphorical meaning into two groups: figurative ones (*Əri ölmüş arvadı it də tutdu bir yandan- eri doymuş arvadı it də tutdu bir yandan- A streak of bad luck*)) and non-figurative ones (*Qadın evin dirəyidir -Gadın evin direyidir- "Woman is the pillar of the house"*)

In accordance with the scientist, “all the components that make up proverbs are not always fixed combination. As well as, they have two aspects due to their figurativeness and metaphorical meaning in lexical composition. In this sense, proverbs and sayings are not related to phraseological units” (4, p. 35-36).

Many lexical units used in proverbs act as the crucial factor in the expression of an idea, among which the gender factor is of interest. The notions about women found in proverbs have always been a centre of attention. A contrasting attitude towards women, a way of thinking that comes from national values as well as traditions of divergent nations is reflected in the proverbs of those nations. Thoughts and ideas related to women are chosen in accord with their specific aspects and national point of view in the proverbs of the Azerbaijani and English languages.

In the proverbs of both nations, a woman is noted as the head of the family for her educational function, she could give advice and punish as needed, and cherish her child. It is a fact that girls, as a result of the influence of the family traditions that they have received thanks to the perfect education from their mothers are formed in such a way, when necessary, they take up arms like men for the sake of justice, the honor and dignity of the generation and act as smart, careful, prudent heroes.

The attitude towards women is reflected in the background of the presentation of life realities: that is, in fact, there are diverse types of people in general- good and bad. However, these habits and behaviors vary by gender.

Historically such proverbs also display the level of moral and didactic views on women. “*Qız anadan görməyincə öyüd almaz- Giz anadan görməyincə, öyüd almaz, if the girl doesn't receive good manners from her mother, she will not be taught to it*”.

The relevance of gender issues in modern times shows that the attitude towards women has also altered. Compared to the previous centuries, starting from the 20th century, the change of the world view and expressing views on women at the global level have directed the attitude towards the fairer sex in a completely different direction.

As we emphasized the proverbs are the product of centuries and varied sayings about women are found in folk sayings.

Some proverbs and sayings used in our language reflects callidity and demonization of women, shortness of mind, disbelieve in women and the thoughts that women have a lower position than men.

Often, women were described at a lower level than men, both culturally and religiously. It can be said that the Eastern way of thinking is reflected in proverbs in a similar way. Man is always regarded as the center of the family and society, because they are the source of power, and they have been chosen for their constant activity in the family and other social spheres. Owing to this approach, women are described as having a lower status than men in proverbs: *Qadın ərinin çarığıdır, anasının sarığıdır-Gadin erinin charighidir, anasının sarighidir A woman is her*

husband's shoe, her mother's turban". These views mean that men are women's guardians, in many situations, women are in the secondary position. They do not have the equal place with men and are always in the accessory position in society compared to a man. In English proverb: *A woman's place is in the home; A woman's work is never done*

Women are described as crafty and cunning in proverbs. For example: "*şeytana ayaqqabısını tərs geyindirər-sheyšana ayagqabasını ters geyindirir - "pull a fast one on devil"*". Women are also shown as negative stereotypes : "*Arvadin yıxdığı evi fəlak də yıxa bilməz- Arvadin yikhdighi evi felek de yikha bilmez-*"*The wise woman builds her house, but the foolish pulls it down with her hands*". In English proverbs: *Women's council is cold, Who has a woman has an eel by the tail*

Nevertheless, how are these ideas accepted and justified in modern times? In our opinion, the differences in Eastern and Western thinking are more eminent today. This mindset and difference can be clearly observed in proverbs and sayings belonging to the English people. First of all, let's emphasize that, though gender equality is promoted in our present times, women's rights are restricted within the family, and on the contrary, their obligations are increased. Earlier, women were only as housewives, but today, women shoulder lost of the burdens of adjusting family to work demands, women remain more likely to handle certain household jobs. Unfortunately, we can see some traces of the past in folk sayings.

If we pay attention to the proverb "*Qızını döyməyən dizini döyər-Gizini doymeyen dizini doyer-He who does not beat his daughter beats his knee*", it is clear from the content that "taming" of the daughter is more important than the upbringing of the daughter. Or in the sayings "*Yüyürək at özünə qamçı vurdurmaz –Yuyurek at ozune gamchi vurdurmaz-A running horse does not get whipped*", the identification of a woman with the "horse" is incompatible with modern cultural values and thinking.

There is a popular saying: "*Qız uçar quşdur-Giz uchar gushdur- Girls are like flying birds*". Considering that the bird perched on a tree, it can be understood that this statement does not sound unambiguous. At this point, the proverb "*Qız ağacı, qoz ağacı –Giz aghaji, goz aghaji-Girls are like a walnut tree, in order to get her, everyone who comes throws a stone*", seems to be a continuation of that logic. In this expression, it is intended to obtain the product of the walnut tree by throwing stones. It turns out that *having a dig at the girls* should be considered normal. If we take into account the expression "*çürük qoz-churuk goz –(literally -rotten nut)-useless*" that used in our language, it is clear that the proverb has a hidden meaning.

Beside that in some of the world cultures, the conception of a woman is expressed with diverse aspects. For example: *Beauty is the wisdom of women. Wisdom is the beauty of men* (Chinese); *It is easier to guard a bushel of fleas than a woman* (German); *Where a woman rules, stream run uphill.* (Ethiopian); *Women's*

talk is limited to the village (that's all she knows)- (Japanese); Even the one-eyed man winks to women. (Arabic); A man carpenter may lend his wife ; Women are aschangeable as the wind (Romanian).

Approaches to women are also different in proverbs used in modern Azerbaijani and English languages. We can find expressions that present women in terms of a woman's position as a mother, child, daughter-in-law, and sister. And some expressions are just the product of figurative thinking: structure and semantics are different from each other.

Views related to women in proverbs and idioms in scientific sources are grouped as follows (3, p. 581):

a) Proverbs and sayings in which the negative sides of a woman are stated in the background. According to this approach, women are the source of evil, one should avoid them : *"Qadının saç ı uzun, ağı lı qısadır-Gadinin sachi uzun, aghli gisadir- A woman's hair is long, her mind is short"*; *"Qad ın kimi gü l m ə k-Gadin kimi gulmek- To laugh like a woman"*, *"q ız-bibi –giz bibi- effeminacy"*;(sayings and expressions). In English proverbs : *Man, woman, and devil, are the three degrees of comparison.// Many women, many words; many geese, many turds; Women are like wasps in their anger.*

b) Related to the concept of "grandmother": *"nə n ə m d ə e l ə y ə r-nenem de eleyer-(literally my grandma will also be able to do this)- a piece of cake, nə n ə sinin toyu yad ına d ü ş m ə k-nenesinin toyu yad ına dushmek- (literally to remember someone's grandma's wedding) remember what happened before"* and so on.

If we look at Azerbaijani and English literature and literary thought as a whole, we will see that there are works that have a high social attitude, great sympathy for women, and the call to protect them and defend their rights. This can be observed in folk and written literature. Indubitably, the promotion of national and moral values and instilling them in young people starts from an early age.

One of the requirements of the modern world and the foremost struggles of humanity, is that people should not be discriminated against in terms of gender, age, social status, race and nationality. There is a necessity to approach people as individuals, to give priority to personal qualities regardless of gender, and to establish social relations according to those parameters. Currently, the world's leading international organizations are developing large projects related to the topic of "Women's empowerment" and investing large amounts of funds to these projects. Women's empowerment projects permitted women to exercise their choices in education, career and lifestyle without restrictions. Women have many barriers to empowerment and equality, one of which is cultural norms. If the culture and society they live in does not strive for the empowerment of women and is not ready to radically change some things, this struggle will be more unsteady for them. As mentioned above, since literature is one of the major factors that form the literary and

cultural level, human rights, gender equality and tolerance should be widely studied in contemporary literature.

As stated by this, we can say that proverbs and sayings are expressions that reflect the mentality of community and show the literary and cultural level. These sayings contain the sociological tendencies of society. Sociological biases influence individual thinking. An individual interprets events and facts he/she sees and hears. A word that a person hears around them can sometimes affect the person's whole life. In this context, idioms can positively or negatively change an individual's perception of information.

The concept of woman reflects the qualities directly related to women in proverbs, and states its metaphorical meaning in idioms and is used to strengthen the meaning of the concept, especially to increase the expressive power of the idiom. From this point of view, it can be seen that a woman is active in all areas of life, but both her strengthen and weakness sides are stated in proverbs and sayings. However, it is possible to say that the same qualities can be found not only in women, but also in men. The central principle is that the ideas in the idioms are taken as a judgment, and their meaning is evaluated with critical thinking. Obviously, from the perspective of the modern era attributing every positive or negative opinion to all women is not fair. For this reason, we should not accept those sayings as a rule, as a basic notion about women, nevertheless as metaphorical words that characterize the qualities of a person in general.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Atalar sözü. Tərtib edən: C.Bəydili. Bakı: Öndər, 2004
2. Batur Z. Atasözleri ve Deyimlerde Kadın ve Kadının Sosyopsikolojik Özellikleri/<https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423933996.pdf> (03.06.2022)
3. [https:// www.booksfree.org>the](https://www.booksfree.org>the)
4. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1987
5. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb-məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: ADU nəşri, 1980
6. Məlikova İ. Azərbaycanda yaşayan xalqların atalar sözləri və deyimləri. Bakı: Ecoprint, 2016
7. Английские пословицы и поговорки [Электронный ресурс]. URL: <https://skysmart.ru/articles/english/anglijskie-poslovice-i-pogovorki> (дата обращения: 01.08.2020).

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

Rəyçi prof.A.Abbasov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İLHAMƏ HACIYEVA

BDU,

Filologiya elmləri doktoru,

professor ilhame.haciyeva1964@mail.ru

ŞİFAHİ VƏ YAZILI KOMMUNİKASIYA VƏRDİŞLƏRİ

Açar sözlər: Şifahi ədəbi dil, yazılı ədəbi dil, kommunikasiya, spontan nitq, şifahi kommunikasiya, dispozisiya, yazılı kommunikasiya

Ключевые слова: Устная литературная речь, письменная литературная речь, общение, спонтанная речь, устное общение, диспозиция, письменное общение

Key words: Oral literary speech, written literary speech, communication, spontaneous speech, oral communication, disposition, written communication

Şifahi və yazılı ədəbi dil və ya şifahi və yazılı nitq forması Azərbaycan ədəbi dilinin iki təzahür şəklidir. Əslində bunlar arasında elə bir ciddi fərq yoxdur. Daha qədimdən mövcud olan bu nitq formalarından birincisi danışq normaları əsasında, ikincisi isə mədəni yüksəlişlə, əlifbanın meydana çıxması ilə əlaqədar yaranmışdır. Prof. N.Abdullayev bu iki nitq forması arasında yaxınlığı hiss edərək belə yazır: “Nitq mədəniyyətindən söhbət gedəndə, adətən, onun (nitqin) şifahi forması nəzərdə tutulur, yazılı nitq bu anlayışa daxil edilmir... Nitq mədəniyyəti problemi bunlarla yanaşı, əyani, konkret ifadə vasitəsi olan yazılı dillə də son dərəcə bağlıdır...(1,74). Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dildən// nitqdən kommunikasiya zamanı istifadə olunduqda şifahi nitqlə yanaşı, yazılı nitqdən də istifadə olunur, daha doğrusu, şifahi və yazılı nitq vərdişləri paralel olaraq qazanılır və paralel, bəzən eyni şəkildə inkişaf edir.

Şifahi kommunikasiya əsasən səsli nitqdır, o, əvvəlcədən hazırlanmış şəkildədə ola bilər, amma bəzi hallarda spontan (təşkil olunmamış) formada da mövcud olur. Adamlar evdə, işdə, küçədə, bəzən media qarşısında spontan ünsiyyətlə qarşılaşırlar. Sizi istənilən bir yerdə saxlayıb hər hansı bir məsələ barəsində rəyinizi soruşa, ya da öz fikirlərinizi söyləməyi təklif edə bilərlər. Bu nitq hazırlıqsız, düşünmək imkanı yalnız kommunikasiya prosesində mümkün olan bir nitqdır, öz təbiiliyi, eksklüzivliyi ilə təşkil olunmuş nitqdən ciddi şəkildə fərqlənir. Xüsusən tele-radio verilişləri üçün ictimai yerlərdə çəkiliş vaxtı nəzərdə tutulan bu nitqin məzmunlu və keyfiyyətli olması, hədəfdən yayınmaması hər bir şəxsin intellektindən asılıdır. “Şifahi nitqin ən vacib xüsusiyyəti onun spontanlığı, hazırlıqsızlığıdır” (3,205).

Danışan mövzunun məğzini anlamalı, özünü səfərbər etməli, gərginliyə və hiss-həyəcana qələbə çalıb nitqin bu formasına hazır olmalıdır. Ağı qaradan

seçməyi, hadisələrə qiymət verməyi bacarmaq bu nitq zamanı bədahətən yaranır. Bütün məsuliyyət danışanın üzərinə düşdüyü üçün obyektivliyə üstünlük verməli, saysız-hesabsız auditoriyanın sizi dinlədiyini bilməlisiniz. Ona görə də düşünülməmiş, subyektiv mülahizələrdən çəkinməli, vicdanın səsinə qulaq asmalısınız. Təşkil olunmuş nitq isə spontan nitqə nisbətən geniş imkanlara malikdir. Bu zaman nitqə hazırlaşmaq, onun mövzu və məzmununu qabaqcadan müəyyənləşdirmək mümkündür. Danışan bu cür nitqə başlamamışdan qabaq nə deyəcəyi və nədən danışacağını əvvəldən planlaşdırır, danışığın təxmini həcmi müəyyənləşdirir. Bu zaman bir nəfərə (fərdə) və ya auditoriyaya müraciət forması əvvəldən dəqiqləşdirilir, eyni zamanda, qarşıdakıların hazırlıq səviyyəsi nəzərə alınır. Adresata dərinədən bələd olmaq söyləniləcək informasiyanın inandırıcı olması üçün üsul və priyomların seçilməsini asanlaşdırır.

Aristotel yaxşı nitq üçün materialın düzgün seçilməsi, planın tutulması, onun mükəmməl öyrənilməsi, söyləmə zamanı uyğun üslubun müəyyənləşdirilməsi, orfoepik və intonasiya qaydalarına əməl edilməsi və emosiyaların özünəməxsus forma ilə verilməsini mühüm şərt sayırdı (10). Bundan çıxış edərək, mütəxəssislər nitq hazırlığının qədim ritorika ənənələrinə uyğun olaraq, dörd mərhələsini qeyd edirlər. Birinci mərhələ “ixtira və tapıntı” adlandırılır. Bu mərhələdə nitq (çıxış) üçün mövzu seçilir, material toplanır, sistemə salınır və bu materiala uyğun olaraq nitqin həcmi müəyyənləşdirilir.

“Dispozisiya” və ya “yerləşmə” adlanan ikinci mərhələdə çıxış müəllifi nitq materialı üzərində işləyir, onun ayrı-ayrı hissələrini bir-biri ilə fikrən birləşdirir, nitq üçün şərh hazırlayır. Üçüncü mərhələ “təfsir və ya düşüncənin verbal dizaynı” adlanır. Bu mərhələdə açar sözlər verilir, əsas hissənin üslubu göstərilir, giriş və nəticə tərtib olunur, mətnin son nüsxəsi üzərində redaktə işləri görülür. Sonuncu mərhələ “xatirə və ya yadda saxlama”dır. Yazılı nitqdə mətni mənimsəyib öyrənmək, onun fasilə, intonasiya və səs elementləri kimi təzahürlərini özü üçün vurğulamaq bu mərhələdə görülən əsas işlərdir.

Təsirli bir nitq üçün təkcə mövzu seçməklə iş bitmir, danışan nitqin mövzusundan çox, məqsədinə fikir verməlidir. Mövzu seçimi ilə bağlı gənc nətiqlərə bir sıra tövsiyələr də verilir:

“1. Biliklərinizə və maraqlarınıza uyğun bir mövzu seçin...Təlimi sizə potensial auditoriyanızdan daha çox bilik verə biləcəyi mövzuları seçin...”

2. Uyğun bir mövzu seçin. Mövzunun seçimi dinləyicilərin yeri, vaxtı və əhvali-ruhiyyəindən, həmin mövzunun aktuallığından asılıdır...

3. ...Mövzu dinləyici üçün maraqlı, vacib və başa düşülən olmalıdır” (3, 201).

Çıxışa hazırlıq prosesində danışan deyəcəyi fikirləri əvvəlcə konspektləşdirir, sonra onu şifahi şəkildə təqdim etməyə hazırlaşır. Bu zaman müəyyən məşqlər də əhəmiyyət daşıyır. Məşhur rus hüquqşünaslarından sayılan A.F.Koni

yazırdı: “Mən öz nitqini qabaqcadan yazmayan bir adam, köhnə məhkəmə işçisi kimi gənc işçilərə bunları deməyi özümə rəva bilirəm ki, ...nitqləri qabaqcadan yazmayın... materialı diqqətlə öyrənin, onu yadda saxlayın, onun dərinliyinə varın, sonra isə, Faustun məsləhətinə əməl edin : “İnamla danış, o zaman sözlər öz-özünə gələcək, dinləyiciyə təsir öz-özünə baş verəcək” (5,47).

Təşkil olunmuş nitqdə çıxışın quruluşu müvafiq olaraq giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət olur. Girişdə danışılacaq mövzunun dinləyicilərin marağına səbəb olacağı əsaslandırılmalı, mövzunun işləklik dərəcəsi müəyyənləşdirilməlidir. Burada auditoriyada natiqə inam və təmkin hissi oyatmaq, dinləyənləri əsas məzmunun xarakteri ilə maraqlandırmaq, onlarda özünə qarşı etimad hissi oyatmaq başlıca tələblərdəndir.

Əsas hissə nitqin ümumi müddəalarını ardıcıl şəkildə təqdim etməkdir. Ünsiyyət zamanı məntiqi arqumentlər və psixoloji məsləhətlərdən istifadə edilməlidir. Çıxışın sonunda əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilməli, əsas hissədə deyilənlər təkrar edilməməlidir. Burada danışanın öz fikirləri ilə verilən suallardan yaranan nəticələr birləşdirilməlidir. Deməli, nəticə əvvəlcədən müəyyənləşdirilə bilməz. Mövzu üzrə problemin həlli həm danışanın, həm də dinləyənin istək və məqsədinə uyğun olmalıdır.

Yazılı kommunikasiya bacarıqları həm şifahi, həm də yazılı nitq formasını çatdırmağı nəzərdə tutur. O, xarakterinə görə monoloji olmağına baxmayaraq, dialoq variantından da istifadə edir. Hal-hazırda səsli mesajların geniş yayıldığı bir vaxtda yazılı nitq bacarıqları da səsliyə doğru inkişaf edir. Belə demək olar ki, yazılı və şifahi kommunikasiya vasitələri bir-biri ilə əlaqəli şəkildə yaranır, biri o birindən bəhrələnir. Yazılı kommunikasiyaya dair funksiyalara nəzər yetirdikdə aydın şəkildə görünür ki, bunlar şifahi nitqlə oxşar//paralel vəzifələri yerinə yetirir. Bura məlumat mübadiləsi, adresata təsir, emosional reaksiya əsas yer tutur. Biz hər hansı yazılı mətni səsləndirərkən bu funksiyalar oxu bacarıqlarını yerinə yetirir. Mətn yazılı şəkildə (təbii ki, İTK-nin sayəsində) ötürülərsə bu, yazılı kommunikasiya bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət edir.

Yazılı kommunikasiya qrafik işarələrin köməyi ilə yerinə yetirilir. Çünki verilən məlumat, informasiya, irəli sürülən mühakimə xarakterli fikirlər, bədii yaradıcılığın məhsulu olan hekayə, povest, roman mücərrəd işarələr sistemi olan dilin köməyi ilə təqdim olunur. Yazılı nitq düşüncələrin yazılı şəkildə ifadə edilməsidir. Məlumatın hazırlanması və verilməsi prosesində mövzuya uyğun söz, cümlə yazmağın texniki vasitəsi yazılı nitqdır. “Yazı və oxu zamanı intellektual bacarıqlar, vərdislər formalaşır, ...Fonemlər, morfemlər səs axınından təcrid olunur...Yazılı nitq tələffüz olunan nitqdən təcrid olunur... O, sözün təsviridir” (7,45).

Şifahi nitq bacarıqları konkret situasiyada mübadilə zamanı formalaşsınsa, yazılı nitq bacarıqları mətn tərtib olunarkən yaranır, get-gedə təkmilləşir. Yazılı kommunikasiya saxlanma müddəti ilə də şifahi nitqdən fərqlənir. Burada ədəbi dil normalarından daha çox istifadə olunur və yazılanlara təkrar-təkrar qayıtmaq imkanı mövcuddur.

Kommunikasiyanın hər iki forması onun səviyyələri üçün də eynidir; belə ki, istər işgüzar, istər akademik kommunikasiya zamanı şifahi və yazılı nitq bacarıqları qazanılır. Onların arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərə də diqqət yetirmək lazımdır. Oxşar cəhətlər dedikdə hər iki kommunikasiya zamanı danışq səviyyəsində ünsiyyət qurulması nəzərdə tutulur. Fərq odur ki, yazılı ünsiyyət yazı-qrafika meydana çıxandan sonra yaranmışdır.

Şifahi kommunikasiyada intonasiya və melodiklik mövcuddursa, yazılı kommunikasiyada ədəbi dil normalarına riayət etmək vacib hesab olunur.

Şifahi ünsiyyətdə əl, qol, üz hərəkətlərinə yer verilsə, yazılı nitqdə bunlardan istifadə edilməsi mümkün deyildir.

Şifahi nitq konkret situasiya daxilində baş verirsə, yazılı nitq müəyyən bir problemin həlli vacib olduqda meydana gəlir.

Bu iki ünsiyyət formasının müəyyənləşdirilməsində psixoloji momentlərə də fikir verilməlidir. Şifahi ünsiyyət fərdi xarakter daşdığı halda, yazılı ünsiyyət daha çox ümumi, psixi nitq fəaliyyətinin təzahürüdür. Məhz yazıya qədərki dövrdə prof. T.İ.Hacıyevin yazdığı kimi: “əmr və fərmanların, hökmdar - sərkərdələrin yürüşlərini qeydə alan salnamələrin dili kimi yazılı, həm də elitanın ünsiyyət vasitəsi kimi şifahi ədəbi dil təzahürləri olmuşdur” (6,75).

Beləliklə, şifahi kommunikasiyanın dialoji və monoloji, yazılı kommunikasiyanın monoloji xarakterdə olmasına baxmayaraq, hər iki nitq forması Azərbaycan dilində konkret mövzular üzrə şifahi və yazılı nitqlərin (təqdimatların, prezentasiyaların) hazırlanmasını və təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Şifahi və yazılı nitq haqqında olan biliklər bacarıqlara çevrilir və onlar ünsiyyət şəraitindən, məqsəd və məzmunundan asılı olaraq növlərə və yarım-növlərə bölünür. İstər yazılı, istərsə də şifahi nitq prosesi dinləyən və danışanın hər ikisinin olmadığı şəraitdə qurula bilir (Bu daha çox bədii ədəbiyyat nümunələrinə aiddir), bəzən bunların hər ikisi nitqdə iştirak edir, bəzi hallarda isə yazan və ya danışan şəxs öz fikir və düşüncələrini bölmək üçün heç kimin köməyindən istifadə etmir, öz-özünə sual verir, özü təkbəşinə danışır, sonuncu nitqdə məlumat ittiham şəklində də ola bilər və danışanın özünə qarşı da çevrilə bilər. Sonuncu nitq zamanı əhvalatlar nəql yolu ilə, bəzi hallarda isə emosional-ekspressiv şəkildə təqdim olunur. Bu baxımdan ünsiyyət zamanı nitq iki qrupa - monoloji və dialoji şəkildə ayrıla bilər. Nitqdə iştirak edənlərin sayından asılı olaraq, nitqin polioloji forması da mövcuddur. Məhz buna görə də şifahi və yazılı kommunikasiya zamanı üç nitq növü ayrılır: Monoloq, dialoq

və poliloq. Ədəbiyyatlarda bunların ikisi haqqında (monoloq və dialoq) geniş məlumat verilir. Şifahi nitqin hər iki növündən bədii və publisistik üslublarda istifadə olunur. Dialoji və poliloji nitqin sosial mahiyyəti daha güclüdür. Bu nitqlərdən mübahisəli məsələlərin həllində, barışıqda, elçilikdə, ağsaqqal və ağbirçəklərin, nüfuzlu adamların apardıqları danışıqlar zamanı istifadə olunur. Polioloji nitq bəzən teleradio verilişlərində, teledebatlarda da özünə yer tutur.

Dram əsərlərində də ikidən artıq şəxsin iştirak etdiyi səhnələrdə poliloji nitq formalarından istifadə olunur. Şifahi və yazılı kommunikasiya zamanı bir çox nitq formaları, tipləri və növləri meydana çıxır. Onların bəziləri danışıq nitqinə uyğundur və əsasən, məişət üslubuna məxsus olan xarakterə malikdir. Burada həm verbal, həm də qeyri-verbal vasitələrdən istifadə olunur.

Yazılı kommunikasiya bacarıqları isə daha çox dil faktıdır. Düşüncənin yazılı şəkildə ifadə olunması onun müəyyən standart və ölçüyə salınmasıdır. Beləliklə, həm şifahi, həm də yazılı kommunikasiya vasitəsilə dil daşıyıcısı ondan bəhrələnir. Bu zaman dilin funksionallığı və işləkliyi çoxalır, o daha güclü potensial qüvvəyə malik olur.

Xülasə

Şifahi və yazılı kommunikasiya vərdisləri

Şifahi və yazılı ədəbi dil və ya şifahi və yazılı nitq forması Azərbaycan ədəbi dilinin iki təzahür şəklidir. Əslində bunlar arasında elə bir ciddi fərq yoxdur. Daha qədimdən mövcud olan bu nitq formalarından birincisi danışıq normaları əsasında, ikincisi isə mədəni yüksəlişlə, əlifbanın meydana çıxması ilə əlaqədar yaranmışdır. Məlumatın hazırlanması və verilməsi prosesində mövzuya uyğun söz, cümlə yazmağın texniki vasitəsi yazılı nitqdır. Şifahi nitq konkret situasiya daxilində baş verirsə, yazılı nitq müəyyən bir problemin həlli vacib olduqda meydana gəlir.

Bu iki ünsiyyət formasının müəyyənləşdirilməsində psixoloji momentlərə də fikir verilməlidir. Şifahi ünsiyyət fərdi xarakter daşdığı halda, yazılı ünsiyyət daha çox ümumi, psixi nitq fəaliyyətinin təzahürüdür. . İstər yazılı, istərsə də şifahi nitq prosesi dinləyən və danışanın hər ikisinin olmadığı şəraitdə qurula bilər. Kommunikasiyanın hər iki forması istər işgüzar, istər akademik kommunikasiya zamanı şifahi və yazılı nitq bacarıqları qazanılır.

Резюме

Навыки устной и письменной коммуникации

Устно-письменная литературная речь или устно-письменная форма речи являются двумя проявлениями азербайджанской литературной речи. На самом деле существенной разницы между ними нет. Первая из этих форм речи, существовавшая с древних времен, возникла на основе разговорных норм, а вторая возникла благодаря культурному развитию и появлению алфавита. В процессе подготовки и предоставления информации техническим средством

написания слов и предложений, соответствующих теме, является письменная речь. Если устная речь возникает в рамках конкретной ситуации, то письменная речь возникает, когда важно решить определенную проблему.

При определении этих двух форм общения следует учитывать и психологические моменты. Если устное общение носит индивидуальный характер, то письменное общение является скорее проявлением общей, мыслительной речевой деятельности. . Как письменный, так и устный речевой процесс может быть установлен в отсутствие как слушающего, так и говорящего. Навыки устного и письменного общения приобретаются во время обеих форм общения, будь то деловое или академическое общение.

Summary

Oral and written communication skills

Oral-written literary speech or oral-written form of speech are two manifestations of Azerbaijani literary speech. In fact, there is no significant difference between them. The first of these forms of speech, which has existed since ancient times, arose on the basis of colloquial norms, and the second arose due to cultural development and the emergence of the alphabet. In the process of preparing and providing information, the technical means of writing words and sentences corresponding to the topic is written speech. If oral speech occurs within a specific situation, then written speech occurs when it is important to solve a specific problem.

When defining these two forms of communication, psychological aspects should also be taken into account. If oral communication is individual in nature, then written communication is rather a manifestation of a general, mental speech activity. . Both written and oral speech process can be established in the absence of both the listener and the speaker. Oral and written communication skills are acquired during both forms of communication, whether business or academic communication.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. "Elm və təhsil", Bakı, 2013, 288 səh.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı : "Təhsil, 2008, 621 səh.
3. Eminli B.İ., Paşayeva G.B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (dərs vəsaiti). Sumqayıt: SDU nəşri, 2021, 400 səh.
4. Xəlilov B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: "Adiloğlu", 2021, 472 səh.
5. İsmayılova M. Rəsmi-işgüzar və akademik kommunikasiyanın funksional səciyyəsi. Bakı: ADPU nəşri, 2021, 295 səh.
6. Hacıyev T.İ . Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. "Elm", Bakı, 2012, 476 səh.

7. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (dərslük). Bakı: “Elm və təhsil”, 2021, 512 səh.
8. Mikayılov Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. 9-11-ci siniflər üçün dərslük : Maarif, 2009, 191 səh.
9. Şirəliyev M. Azərbaycan dili orfoepiyasının elmi əsasları. Bakı: “Maarif”, 1970, 158 səh.
10. <https://az.wikibooks.org/wiki>.
11. <https://anews.az>
12. <https://wikiapp.org/luget/terminler>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

Rəyçi f.e.d. Reyhan Həbibli (BDU)
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏLALƏ ABASOVA

*BDU, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent shalalabasova@gmail.com*

HÜSEYN CAVİDİN HUMANİZMİ HAQQINDA

Açar sözlər: romantik cərəyan, H.Cavid fəlsəfəsi, H.Cavid humanizmi, realistlər, müasir ənənələr, islamçılıq, türkçülük

Klöçevie slova: романтическое направление, философия Х. Джавида, гуманизм Х. Джавида, реалисты, современные традиции, исламизм, тюркизм

Key words: romantic trend, H. Javid philosophy, H. Javid humanism, realists, modern traditions, Islamism, Turkism

Böyük Azərbaycan türk sənətkarı H.Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində qüdrətli milli bəşəri sənətkarlıq nümunəsi və ədəbi-bədii mərhələ kimi hələ uzun əsrlər boyu yaşayacaq, müasir Azərbaycan filoloji fikrində istiqamətverici təsirini göstərəcəkdir. Cəmi altıмыш dörd il ömür (1882-1944) sürən (özü də necə - məşəqqətlərlə, məhrumiyyətlərlə dolu ömür). H.Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında ustad, filosof şair, qüdrətli dramaturq, romantizm ədəbi cərəyanının banilərindən biri kimi daxil olan, uzun ömürlü ədəbi sənətkarlardan, klassiklərdəndir. “Mütərəqqi ənənələrə söykənən H.Cavid, bütün türk dünyası üçün müasir məfkurələr və humanist ideyalar ustadı olub, klassik və müasir ənənələr üzərində boy atan, yaşadığı zamanı və dünyanı aydın görən, məşğul olduğu yaradıcılıq sənət sahələrinə (şair-dramaturq teatr xadimi kimi) təkrar olunmaz möhürünü vuran, mənsub olduğu romantizm ədəbi cərəyanını itməyə, dağılmağa qoymayan, ömrünün sonuna qədər bu cərəyana sadıq qalan, onun şərəf və ləyaqətini qoruyan yenilikçi sənətkarlardan idi”.(1.152)

“Ədibin ən böyük əsəri onun zəngin şəxsi həyatı olub. Cavidin həyatı və yaradıcılığı xeyrin şəf üzərində qələbəsinə həsr olunub”, - deyən akademik Arif Həşimov Hüseyn Cavidin daim inandığı əqidəsinə sadıq qaldığını, sovet rejiminin sərt addımlarına baxmayaraq, mənən sınımadığını bildirib. (7)

Realizmlə bir vaxtda yaransa da, ötən əsrin 30-cu illərinə qədər romantizmi ədəbi cərəyanı, xüsusilə sovet dövrlərində, o qədər də yaxşı qarşılanmamış, müxtəlif təhqirlərə məruz qalmışdır. Bu cərəyana mənsub olan sənətkarlara (H.Cavidə, Ə.Hüseynzadəyə, M.Hadi, S.Mənsur və s.) də münasibət ürəkaçan olmamışdır. Belə yalnış, qərəzli münasibətləri ilk dəfə alt-üst edən, romantizm ədəbi cərəyanının mahiyyətini yüksək elmi-nəzəri səviyyədə açıb göstərən böyük nasir, qüdrətli alim Mir Cəlal olmuşdur. Romantizm haqqında bir cümlə, bir yazılı mənbə olmadığı bir vaxtda Mir Cəlal, böyük-klassik romantikləri; H.Cavid, Ə.Hüseynzadəyə, M.Hadi, S.Mənsur, A.Səhhət, A.Şaiq və digər ustadları nəzərdə tutub xüsusi cəsarətlə yazırdı. “Romantiklər də realistlər kimi- M.Ə.Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə kimi keçmiş,

köhnəliyə düşkün idilər. Onlarda da köhnəliyə, cəhalətə qarşı nifrət və qəzəb vardı. Onlar bəzən ictimai münasibətlərdən kənarda dursalar belə, öz ictimai həyəcanları, vətəndaşlıq hissləri ilə böyük ümid və arzularla yaşayırdılar... Mütərəqqi romantiklərimizin bütün gözəl ənənələri Azərbaycan şeirinin inkişafına xidmət edən, onu yeni mərhələyə qaldıran bir təcrübə yolu olmuşdur". (6. 222)

H.Cavid sənətinin fəlsəfi tutumu vətən-millət-islamçılıq-türkçülük məfkurəsi ilə bağlı olub, təbliği təsir gücü ilə humanist xarakterdə idi. H.Cavid humanizmi millilikdən bəşəriyyətə, adi vətəndaşlıqdan ümumi insanlığa doğru ucalan böyük ustad "Ömər Xəyyam tipli" ona yaxın humanizm olsa da, xarakter, təbliğai təsir gücü etibarilə daha geniş, çoxsahəli, çoxmiqyaslı-müasir zamana-bəşəriyyətə ünvanlanan fəlsəfi xarakterli humanizm idi. O, deyəndə ki, "Kəssə hər kim tökülən qan izini, qurtaran dahi odur yer üzünü"-bütün bəşəriyyəti, insanlığı nəzərdə tuturdu. H.Cavid humanizmi yaşadığı cəmiyyətin sosial qanunlarından ucada dururdu. Bu humanizm xoşbəxtlik və səadətə, əmin-amanlığa, azadlıq-istiqlal məfkurəsinə söykənirdi. Bu humanizmin tərkib hissələri olan eşq-həyat, gözəllik-sevgi H.Cavid fəlsəfəsinin zinyət və bəzəyi idi. "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir" deyən şair, eşq məhəbbət və gözəllik dünyanı xilas edəcək varlıqlar kimi vəsf edirdi. Bu, əslində H.Cavidin "Kəssə hər kim tökülən qan izini, qurtaran dahi odur yer üzünü" məfkurəsinə cavab idi. Zamana, geniş mənada dünyaya, xüsusilə insana ünvanladığı, onu qorumağa yönəldiyi üçün humanist xarakterli fəlsəfə idi. O ilk gündən mistik, şxolostik şərq fəlsəfəsindən uzaqlaşaraq "Sentementalizm" (mərkəzcilik şəxsi qənaətlərini mərkəzə çəkmək) yolunu tutsa da, onu dəyərli əlavələrlə zənginləşdirdi. Bu nəzəri müddəaya "Rasionalizm" (əqliyyəçilik-əqlin köməyinə arxalanmaq) nəzəri cərəyanın tələb və prinsiplərini əlavə etdi, hər iki nəzəri cərəyanı ilk dəfə birləşdirmək cəhdi bütün şərq aləmində H.Cavidə məxsus idi. Bu baxımdan H.Cavid bir filosof kimi yenilikçi, XX əsrin bədii ictimai fikrini bir növ məfkurə sarıdan tamamlayan sənətkarlar, klassiklərlə yanaşı durur. "Onun ilk əsərləri olan "Ana" və "Maral" pislərindən klassik sənət nümunələri sayılan "Şeyx Sənan", "İblis", "Xəyyam", "Topal Teymur", "Uçurum" və digər dramlarında müasir sosial cəmiyyət ilə üz-üzə duran H.Cavid humanizmi xarakter etibarilə zamanı bütövlükdə dünyanı "Xəcalətdən" xilas etmək, insanı qorumaq, onu "durulaşdırmaq" tələbi ilə bağlı idi"(2. 45). H.Cavidə görə həm işıqlı, həm qaranlıq, həm mərhəmətli, həm qəddar, həm aqıl, həm cahil olan insanı islah etmək yolu, hamıya hava su kimi gərəkli olan mənəvi-əxlaqi-kamillik yoludur. Bütün bəşəriyyət bu yolla getsə, bu yolla hərəkət etsə, dünyanı da, zamanı da, insanı da xilas etmək olar. Bu yolun ən bariz yolçusu yenə insandır, insan onun mənəvi əxlaqi kamilliyi, etiqadı pak, bir mənalı olsa, dünya da, bəşəriyyət də xilas ola bilər. "Şeyx Sənan" pəsində H.Cavid

İşdə gördünmü din nələr doğurur?

Nə bəlalər, nə fitnələr doğurur?

Din bir olsaydı yer üzündə əgər,

Daha məsud yaşardı cinsi-bəşər -dediyi bu fəlsəfi hikmətlər mahiyyət etibarilə humanist görüşlərinin nəticəsi, məhsulu idi.

Bir pərdəli "Ana" piasində Səlmənin, oğlunu öldürən qatilə münasibəti H.Cavidin zamandan-sosial qanunlardan ucada duran fəlsəfi humanizminin-"insanı tərbiyə etməklə cəmiyyəti saflaşdırmaq" məfkurəsinin məhsulu idi. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında hisslərin, duyğu və düşüncələrin lirik-romantik səviyyədə obrazlaşdırılması və onun humanist qanunların tələb və prinsipləri əhatəsində fəlsəfi mahiyyətdə tərənnümü romantizm ədəbi cərəyanı, xüsusilə H.Cavidin tələb və prinsiplərinə tamamilə uyğun idi. Və bu yol bütövlükdə Azərbaycan şeirinin gələcək inkişafı və kamil sənətkarların təcrübə yolu olmuşdur. Odur ki, H.Cavid humanizminə, H.Cavid fəlsəfəsini onun bütün ədəbi-bədii irsində, poeziyasında, dram əsərlərində, "Keçmiş Günlər"də, "Bahar Şəbnəmləri"ndə,"Azər" poemasında axtarmaq lazımdır. Əslinə qalanda poeziya-bədii nəsr, dramaturgiya müxtəlif ədəbi növlər, janr sahələri H.Cavid üçün bir şərti xarakter mahiyyət kəsb edirdi. O, bütün bu yaradıcılıq sahələrini özünün humanizmi, fəlsəfi mühakimələri ilə zənginləşdirir, bütün yaradıcılıq sahələri ilə insana, bəşəriyyətə xidmət edirdi. "H.Cavid fəlsəfəsində insan dərdi, insan faciəsi, onu xilas etmək səyləri ilk sırada dururdu. Cavid fəlsəfəsinə görə insanın azad-xoşbəxt olması dünyanın düzəlməsini təmin edən əsas meyardır. Mənzum və mənsur pisləri, say etibarı ilə az da olsa, müxtəlif şəkillərdə yazılan şeirləri H.Cavid sənətinin ölməzliyindən xəbər verir".(3.25) "Maral" piasində bəşəriyyətə meydan oxuyan sevgilərdən bəhs edərkən insan və mənəvi-əxlaqi kamillik məsələsinə toxunulurdu:

*Sevgidədir ancaq Allah rızası
Sevgisiz bir könül şeytan yuvası
Qardaşım! Bu dünya kimsəyə qalmaz,
Aldanma çürükdür əsli-ədəsı.*

H.Cavid sevgi-dünya deyəndə tək insan mənasında bəşəri nəzərdə tutur. Ağıl insanı cahil insandan, qəddarı mərhəmətlidən, işıqlı insanı məkrilərdən qurtarmağı arzulayırdı. "Əsası-əsli" çürük olan insanı düz yola haqq yoluna çəkməyə çalışırdı. H.Cavid fəlsəfəsini tamamlayan son dərəcə qüdrətli humanizm burada öz işini, vəzifəsini yüksək səviyyədə yerinə yetirir. H.Cavid fəlsəfəsinə bələd olduqca hiss edirsən ki, o, insan anlamında tam müsbət obraz yaratmasa da o qədər də meyilli olmamışdı, lakin onun adi kiçik əsərlərindən tutmuş qüdrətli piaslərinə qədər bütün sənəti müsbət ideyalarla doludur, zəngindir. Müsbət obraz yerinə müsbət ideyalar aşılamaq cəhətdən H.Cavid XX əsr ədəbiyyatında nümunə göstərən ilk sənətkarlardan olmuşdur.

*Sən bəxtiyar idin o zamanlar ki, büsbütün
Bir şerü zövq içində yaşardın, fəqət bu gün,
Bax, ziştı-bin olub da nə buldun. Bir az düşüm
Həp kainata qarşı nədir bunca iğbirar.*

“Unudulmuş şeirlər” silsiləsindən olan bu “Ey ruhi-pirşunum” şeirində H.Cavid qatil insanı ayıltmaq-oyatmaq cəhdlərindən daha irəli gedərək insan-zaman-dünya haqqında olan mülahizələri ilə insanın nə qədər işıqlı, alicənab, humanist və bir o qədər də xəbis, xain, həyata qənim kəsilən bir varlıq olduğunu deməklə bəşəriyyəti inandırmağa, düşündürməyə, nəticə çıxarmağa sövq edir, təbliğ etdiyi ideyalarla müasir zaman və dünyanın insan əli ilə “oyuncağa” çevrildiyini, onun həm ağıl, həm cahil varlıq olduğunu sübut etməyə çalışır. “İblis” piasində iblisin cəsarətlə dediyi “Mənsiz də sirə rəhbərlik edən var” hökmü H.Cavid sənətinin Cavid fəlsəfəsinin və humanizminin zirvəsi sayıla bilər. Bu, eyni zamanda H.Cavidin zamanəsi olduğu, insanlar haqqında gəldiyi qənaətləri, bəşəriyyətin obrazını yaratmaq cəhdləri idi.

“H.Cavid ömrü boyu insanı qorumağa, ona qayğı, diqqət göstərməyə, eyni zamanda onu “düzəltməyə” çalışdı. İnsan isə düzəlmədi ki, düzəlmədi, əksinə mərhələ-mərhələ daha da qəddarlaşdı, “nəfsi-əmmarənin” əlində oyuncuğa çevrildi. Sonda H.Cavidin özü də qəddar, şovinisti cani insanın əli ilə məhv edildi. H.Cavid cismən dünyasını dəyişdi, mənən dünyanın, əsrlərin və nəsillərin əbədi yadigarı oldu”.(4.89) O, bu gün olduğu kimi gələcək əsrlərdə də hikmət, qüdrət, qürur rəmzi kimi yaşayacaqdır. H.Cavid fəlsəfəsi, H.Cavid humanizmi sağlığında, XX əsrdə olduğu kimi, gələcək əsrlərdə də işıq, nur, səadət rəmzi olaraq parlayacaq, müasir cəmiyyətə, bütünlükdə türk dünyasına səfər salacaqdır... H.Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsində dediyi

*“Arif ol Arif” atma vicdanı,
Ara qəlbində dini, imanı.
Zahirin çox gözəl, fəqət nə çıxar?
Oynaşır batinində şeytanlar.*

Bu fikirlər H.Cavidin bütün insanlara, dünyaya və şovinist bəşəriyyətə münasibəti, eyni zamanda xəbərdarlığı idi. Hüseyn Cavid qüdrətli-humanist və fəlsəfi fikirləri ilə bu gün də əbədi-klassik və müasir sənətkar kimi yaşayır və əsrlər boyu yaşayacaqdır. Cavid sənətinə hələ keçən əsrin 70-ci illərindən maraq göstərən Heydər Əliyev onun adını Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirənlər sırasında çəkib. Səksəninci illərin əvvəllərindən isə ümummilli liderimiz Hüseyn Cavid irsinə müntəzəm diqqət göstərmiş, şairə layiqli qiymətin verilməsi işinə nəzarəti bir an belə zəiflətməmişdir.(8)

Xülasə

Hüseyn Cavidin humanizmi haqqında

Böyük Azərbaycan türk sənətkarı H.Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində qüdrətli milli bəşəriyyət nümunəsi və kamil sənətkarlıq mərhələsi kimi hələ uzun əsrlər boyu yaşayacaq və müasir Azərbaycan filoloji fikrində istiqamətverici təsirini göstərəcəkdir. H.Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında ustad, filosof şair, qüdrətli dramaturq, Azərbaycan romantik cərəyanının klassiklərdəndir. Mütərəqqi ənənələrə söykənən H.Cavid bütün türk dünyası üçün müasir məfkurələr və humanist ideyalar

sənətkarı idi. O, romantizm ədəbi cərəyanını itməyə, dağılmağa qoymayan, ömrünün sonuna qədər bu cərəyana sadıq qalan, onun şərəf və ləyaqətini qoruyan yenilikçi sənətkarlardan idi. Realizmlə bir vaxta yaransa da, ötən əsrin 30-cu illərinə qədər romantizmi ədəbi cərəyanı, xüsusilə sovet dövrlərində, o qədər də yaxşı qarşılanmamış, müxtəlif təhqirlərə məruz qalmışdır. Bu cərəyana mənsub olan sənətkarlara (H.Cavidə, Ə.Hüseynzadəyə, M.Hadi, S.Mənsur və s.) də münasibət münasibət ürəkaçan olmamışdır. H.Cavid fəlsəfəsi, H.Cavid humanizmi sağlığında, XX əsrdə olduğu kimi, gələcək əsrlərdə də işıq, nur, səadət rəmzi olaraq parlayacaq, müasir cəmiyyətə, bütünlükdə türk dünyasına səfər salacaqdır.

Rezöme

O qumanizme Quseyna Djavida

Великий азербайджанский турецкий художник Г.Джавид будет жить в течение многих столетий как мощный образец национального гуманизма и этап совершенного мастерства в истории азербайджанской литературы и окажет направляющее влияние на современную азербайджанскую филологическую мысль. Г.Джавид – мастер азербайджанской литературы, поэт-философ, мощный драматург, один из классиков азербайджанского романтического направления. Основываясь на прогрессивных традициях, Г.Джавид был художником современных идеологий и гуманистических идей для всего тюркского мира. Он был одним из художников-новаторов, не допустивших исчезновения и распада литературного направления романтизма, до конца жизни оставшихся верным этому течению, защищавших его честь и достоинство. Хотя он создавался одновременно с реализмом, до 30-х годов прошлого века литературное течение романтизма, особенно в советское время, не принималось благосклонно и подвергалось различным оскорблениям. Отношение к художникам, принадлежащим к этому движению (Х. Джавида, А. Гусейнзаде, М. Хади, С. Мансур и др.), было неутешительным. Философия Х. Джавида, гуманизм Х. Джавида будут сиять как символ света, света и счастья при его жизни, а также в XX веке, посетят современное общество и тюркский мир в целом.

Summary

About Huseyn Javid's humanism

The great Azerbaijani Turkish artist G. Javid will live for many centuries as a powerful example of national humanism and a stage of perfect mastery in the history of Azerbaijani literature and will have a guiding influence on modern Azerbaijani philological thought. G. Javid is a master of Azerbaijani literature, a poet-philosopher, a powerful playwright, one of the classics of the Azerbaijani romantic direction. Based on progressive traditions, G. Javid was an artist of modern ideologies and humanistic ideas for the entire Turkic world. He was one of the

innovative artists who did not allow the disappearance and decay of the literary trend of romanticism, remained faithful to this trend until the end of his life, defending his honor and dignity. Although it was created simultaneously with realism, until the 30s of the last century, the literary trend of romanticism, especially in Soviet times, was not accepted favorably and was subjected to various insults. The attitude towards the artists belonging to this movement (H. Javid, A. Huseynzade, M. Hadi, S. Mansur, etc.) was disappointing. The philosophy of H. Javid, the humanism of H. Javid will shine as a symbol of light, light and happiness during his lifetime, as well as in the 20th century, they will visit modern society and the Turkic world as a whole.

Ədəbiyyat

1. Əjdər İsmayilov "Dünya romantizm ənənəsi və Hüseyn Cavid", Bakı: Yazıçı, 1982, 220-səh.
2. Əjdər İsmayilov "Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi", Bakı: Elm, 1991, 224 səh.
3. Gülbəniz Babaxanlı, "Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid" (2010); "Heydər Əliyev və Hüseyn Cavid" (2013).
4. Hüseyn Həşimli. "Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetic ənənələri.". Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 112 səh.
5. Kamal Camalov. Hüseyn Cavid və məktəb. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 144 səh.
6. M. Cəlil Azərbaycan ədəbi məktəbləri, Bakı-2004, 235
7. <https://culture.gov.az/az/umumi-xeberler/14800>
8. <https://525.az/news/8054-heyder-eliyev-ve-huseyn-cavid>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi f.e.d. prof. Reyhan Həbibli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

PƏRVİN NURƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Ədəbiyyat kafedrası
nuraliyevaparvin@gmail.com

SƏRBƏST ŞEİRİN YARANMASI VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINA NÜFUZU

Xülasə

XX əsrdə dünyada gedən yeniləşmə, inqilab poeziyaya da öz təsirini göstərdi. Əsrin əvvəllərindən artıq Avropada yaranan estetik, bədii, poetik yeniliklər rus şeirinə də təsirsiz ötüşmədi. Həm ədəbiyyata yeni qədəm qoyan gənc şairlər, həm də artıq imzası tanınan şairlər bu yeni üslub və formaları əsərlərinə tətbiq etməyə başladılar. Azərbaycan ədəbiyyatına verilir – sərbəst janrın gəlişi böyük Türk şairi Nazim Hikmətin adı ilə bağlı olub. 20-ci illərdə Moskvada təhsil alan şair Bakıya da gəlir və burada dostlaşdığı qələm adamları ilə yaradıcılıq ünsiyyəti də yaranır. Beləliklə çağdaş Azərbaycan poeziyasının aparıcı formalarından biri olan sərbəst şeir 20-30-cu illərdən formalaşmağa başladı. Həmin dövrdə yazıb yaradan sənətkarların bir çoxu bu yeni formada şeirlər yazmağa başlasa da, sonralar sərbəst şeir Rəsul Rzanın poeziyasında özünün müxtəlif inkişaf mərhələlərini keçdi.

Açar sözlər: poeziya, verlibr, estetik dəyişiklik, fəlsəfi düşüncə

XX əsr təkcə tarix səhnəsində deyil, həm də sənət alanında yeniliklər, hətta inqilablar dövrü hesab edilir. Məhz XX əsrdən başlayaraq sənətin müxtəlif yönlərində, həmçinin poeziyada yeni təmayüllər, yanaşmalar, forma və məzmun özəllikləri ortaya çıxmağa başladı. Sənətin bütün yönlərində meydana gələn yeni cərəyanlar haqqında xeyli söz açmaq olar. Rəssamlıqda impressionistlərdən sonra bir-birini əvəz edən postimpressionizm, fovizm, kubizm cərəyanları, yaxud başqa sənət növlərində də dadaizm, futurizm, ekspressionizm, konstruktivizm və s. kimi təkcə adları ilə deyil, həm də ifadə tərziləri ilə yeni olan, orijinal olan təmayüllər haqqında geniş söz açmaq niyyətim yoxdur. Sadəcə bu yeniliklər içində və sürətli əsrlə dabanbasma inkişaf edən sənət növləri arasında sərbəst şeirin təşəkkül tapması,

Avropada yaranması, Rus və Türk poeziyası vasitəsiylə bizim fikir və söz-şeir xəzinəmizə nüfuz etməsi tarixçəsi son dərəcə maraqlıdır.

Yəqin ki, sərbəst şeirin ən düzgün ifadə tərz-i inkarçılıq termini ilə bağlıdır. Bu şeir forması prinsipial şəkildə ritmi, ölçünü, qafiyəni inkar etməklə ortaya çıxmışdır. Lakin zamanla, sərbəst şeir inkişaf etdikcə, forma və məzmun vəhdəti ilə zənginləşdikcə, müxtəlif dillərin imkanları daxilində yeni ifadə tərz-i, şəkli də möhkəmlənmişdir. Bu mənada sərbəst şeirin «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» kitabındakı (M.Paşayev, P.Xəlilov) tərif-i dəqiqdir: «Adından da göründüyü kimi bu vəzn misraların həm həcmi, misraarası bölgü, həm də qafiyə sistemi etibariylə sərbəstliyə daha çox imkan verir. Hecə və əruz vəznində misralar bəzən dalbadal, bəzən çarpaz şəkildə qafiyələndiyi halda, sərbəst şeirdə qafiyənin yeri misralarda müəyyən, sabit deyildir; o, bir neçə misrada dalbadal da gələ bilər, bir neçə misradan sonra da. Şeirin bir misrası tək bir sözdən də ibarət olduğu halda, sonrakı sətir bir neçə sözdən ibarət ola bilər. Yəni misraların həcmi hər yerdə sabit deyil, şeirin ümumi ahənginə tabedir. Burada qafiyə də, misranın həcmi də məzmunundan, ritmdən asılıdır.» [2, 130 s.]

Ədəbiyyatşünas-alim Vaqif Yusifli yazır: «Keçən əsrin 20-30-cu illəri Azərbaycan ədəbiyyatının ən mürəkkəb dövrü olmuşdu. Təbii ki, belə bir dövrdə şeirimizin nəzm sisteminin dəyişikliyə uğraması, əruzumuzun laxlaması qanunauyğundur. Klassik ədəbiyyata inkarçı münasibət, vulqar sosializmin vurduğu ziyan ədəbiyyatda dəyişikliyə səbəb olmuşdu». [3, 40 s.]

İstər sərbəst şeirin təşəkkül və inkişaf tarixinə, istər tədqiqi tarixinə, istər nəzəri cəhətdən keçdiyi yola nəzər salanda bu günümüzdə qədər müəyyən mübahisələrin var olduğunu görürük. Bu mənada həm dünyada, həm rus, həm türk, həm də Azərbaycan poeziyasında ilk sərbəstçilərin üzərinə böyük yük düşdüyünü demək olar.

Bəzən deyildiyi kimi, sərbəst janr heç də yalnız XX əsrin nailiyyəti deyil. Bu mənada təkcə elə «Kitabi – Dədə Qorqud» dastanındakı lirik parçaların ölçü, qafiyə, forma quruluşuna nəzər salmağımız yetər ki, sərbəst janrın tarixi kökləri haqqında mülahizələr yürüdək. Eyni zamanda elə Avropa folkloruna aid edilən bir çox klassik nümunələrdə də sərbəst şeirin – verlibrin təməllərini müəyyən etmək olar. Lakin əvvəlki ənənələrin birbaşa davamı olmadığı üçün sərbəst şeirin başlanğıcını, «verlibr» ədəbi hərəkətinin əvvəlini fransız simvolist şairləri Qustav Kan və Remi de Qurmonun adı ilə bağlayırlar.

Müasir sərbəst şeirin inkişafı daha çox Fridrix Hölderlin, Uolt Uitman, Stiven Kreyn, Jül Laforq və başqaları kimi 19-cu əsr Avropa şairlərinin xidmətidir. XX əsrin əvvəllərində isə bu janr bir çox ingilisdillilər tərəfindən əsas metod kimi seçildi. İngilis şairi, tənqidçisi Riçard Aldinqton imajinizm antologiyasının ön sözündə qeyd edirdi ki, «verlibr»in şeir yazmaq üçün yeganə üsul olduğunu demir. Amma biz şairlərin bu cür yazmaq hüquq və azadlığını müdafiə edirik».

Amerikan-ingilis şairi Tomas Eliot isə yazırdı ki, Sərbəst şeir müəllifi hər şeydə sərbəstdir; yaxşı şeir yaratmaq vacibliyindən başqa.

Bu cür fikirlər sərbəst şeir haqqında ən loyal, çağdaş terminlə desək – tolerant düşüncələr sayıla bilər. Lakin elə eyni dövrdə yaşayıb-yaradan bir çox sənətkarlar da vardı ki, onlar daha öncə yaradılan poeziya nümunələrini tam inkar edir, şeirin yalnız bu formasını – sərbəst şəklini poeziya hesab edirdilər.

Aydın olur ki, vəzn-qafiyyə, bəlkə xüsusi hazırlıq və yazı texnikası tələb edən şeir şəkli artıq çağdaş zamanın sürəti ilə ayaqlaşma bilmirmiş. Ona görə də sadəcə hisslərin, duyğu və düşüncələrin sərbəst ifadəsi həm də dövrün, zamanın tələbi imiş. Avropa şeirinin rus poeziyasının təməl sütunlarından biri olan Vladimir Mayakovski yaradıcılığına təsiri bütövlükdə elə Sovet şeirinə təsir demək idi.

Erkən yaradıcılığında ənənəvi üslubda yazıb-yaradan Mayakovskinin sözlərinə görə, hər şey Andrey Belovun “Göyə ananas çökdü” misrası ilə başlayıb. Şair həmkarının belə gözlənilməz ifadə tərzini Mayakovskini poeziyanın yeni istiqamətlərini açmağa sövq edib və o, Rembo, Bodler, Verlen poeziyası ilə tanış olub, lakin Uitmanın sərbəst şeiri həlledici təsir göstərərək ona. Mayakovski ənənəvi poetik ölçü və qafiyyə sistemini qəbul etmir, şeirləri üçün yeni ritmlər icad edirdi. Bir misranın bir neçə sütunda yazılması, ahəngin, ritmin sözlərin qafiyələnməsi ilə yox, intonasiya ilə şərtlənməsi şairin özünə qoyduğu əsas tələb idi. Çox keçmədi ki, bu şeir forması hələ yeni qurulmuş Sovet İttifaqında populyarlaşdı və yeni nəsil şairlər özlərini bu janrdan da sınağa başladılar.

Xalq yazıçısı Anar «Mübarizə bu gün də var» kitabında yazır: «Təbii, bu sənət axtarışları Doğu millətlərinin və ilk öncə Yaxın və Orta Şərqi an qabaqcıl xalqı olan Türklərin - Anadolu və Azəri türklərinin - ədəbiyyatında da görünməliyi və görünməkdəydi. Çox əhatəli mövzunu bir qədər daraldıcaq olursaq, şeirimizdə bu yenilik əyləmlərinin ən parlaq örnəyi - Türk sərbəst şeirinin yaranması, inkişafı, bu yolda qarşılaşdığı çətinliklər, müqavimət və əngəllər, bu yolun yolçularının öz sənət anlayışları, estetik idealları uğrunda cəsur, yorulmaz və sonucda zəfər çalan mübarizələridir». [1, 26 s.]

Ümumiyyətlə ədəbiyyatımızda təsirlənmələr, dünya, rus və türk poeziyasından bəhrələnmələr mövzusu son dərəcə genişdir. Zaman-zaman ən müxtəlif tənqidçilərimiz bu məsələyə aydınlıq gətirərək təsirlənmələrin labüdlüyünü, heç də poeziyanın orijinallığına şübhə oyatmadığını dəqiq söyləmişlər.

Sərbəst şeir mərhələsinə nəzər saldıqda təsirlənmələrin bir tərəfdən rus, digər tərəfdən isə türk – daha dəqiq söyləsək, Nazim Hikmət şeiri vasitəsiylə olduğunu görürük. Belə ki, 1927-ci ildə Bakıda N.Hikmətin ilk şeirlər kitabı “Günəşi içənlərin türküsü” adıyla işıq üzünə çıxdı və inqilabi poeziya nümunəsi kimi ciddi reaksiyalara səbəb oldu. Oxucu üçün bu şeirlərin ritmi, ahəngi, həmçinin mövzular, onlara yanaşma tərz, ifadə forması tamamilə yeni idi. Bu şeirlərə və Nazim Hikmətin şəxsiyyətinə maraq göstərən təkcə sadə oxucu yox, həm də yeni nəsil şairlər idi. Bu mənada Nazim Hikmətin Mikayıl Rəfi, Əli Nazim, Rəsul Rza ilə sıx yaradıcılıq

ünsiyyətində olması bu işə öz töhvəsini verirdi. Daha öncə söylədiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında sərbəst şeir ənənəsinin tarixi qaynaqları eposlarımızla bağlıdır, artıq məhz bu dövrdə yeni nəsil şairlərin yaradıcılıq axtarışları ilə müəyyənləşirdi. M.Rəfili, M.Müşfiq, O.Sarıvəlli, S.Vurğun, R.Rza və başqalarının şəxsində şeirimiz keyfiyyət, forma və məzmunca dəyişirdi. S.Vurğunun “Fənar”, “Qanlı bazar”, “Rəport”, “Hərəkət”, “Ölən şeirlərim”, “Şeir və xaltura”, O.Sarıvəllinin “Xram uçuş”, “Atamın oğlu”, “Ürəklərdə yanan işıqlar”, “Daşsız qəbirlər”, M.Rəfilinin “Dünya paralanırkən”, yaxud “Durna” kitabında toplanan poetik nümunələr (1936) və s. sərbəst şeirin bu dövrdəki inkişafı haqqında fikir bildirməyə əsas verir. R.Rzanın “şerimizin arıdılmamış budağı” adlandırdığı M.Rəfili həm də sərbəst şeirin nəzəri-estetik prinsiplərini “Sərbəst şer haqqında ilk söz” məqaləsində (1929) açmağa çalışırdı.

Bu mənada qətiyyətlə demək olar ki, sərbəst vəznin tədqiqi tarixi elə bu vəznin yaranma tarixi ilə üst-üstə düşür. Yəni bu vəznə şeir yazan sənətkarlarımız (Mikayıl Rəfilidən başlayaraq) elə özləri də ilk təhlil və araşdırmaları aparıb yeni şeirin nəzəri əsaslarını da anlatmağa çalışıblar. İntəhası bu proses də sadə, asan olmayıb. Belə ki, elə M.Rəfilinin məqalələri çox ciddi mübahisələrə, polemikalara səbəb olub.

“Sərbəst şeir haqqında ilk söz” məqaləsini sərbəst şeir nəzəriyyəsinin başlanğıcı” hesab edənlər onun bədii-estetik prinsiplərinə də diqqətlə yanaşırlar. M.Rəfilinin “biz sərbəst şeirçilər, heç bir zaman buna şübhə etməmişik ki, öz ədəbi reformamızı yalnız kəskin bir mücadilə ilə keçirə biləcəyik” qənaəti polemikalara, sərt mübahisələrə yol açdı. M.Rəfili “biz yeni bir şeir, hər hansı formal şərtlərdən uzaq və sərbəst, yalnız sənətkarın duyduğu, anladığı və mədəni səviyyəsinə tabe bir şeiri vücuda gətiririk və gətirəcəyik” mülahizəsi ilə ənənəyə etiraz edirdi. Burada inqilabi keyfiyyət və inqilabi pafos məsələsi daha çox qabardılırdı deyə bilərik. Həm qələmə aldığı şeirlərlə, həm də nəzəri konsepsiyayı anlatmağa çalışdığı araşdırma yazıları ilə M.Rəfili sərt mövqeyini gizlətmirdi. Akademik M.Arif isə bütün mübahisələr fonunda yazırdı: “...buradakı ürəkəçiqliyi, fikir müstəqilliyi, hüzn və kədər buludları arasından parıldayan nikbinlik, həyat və mübarizə eşqi, yeniliyə, yüksəlişə qızgın bir meyl, formadakı cəsarətli sərbəstlik, eşidilməmiş bakir məcazlar, təşbehlər... bütün bunlar Rəfilinin poeziyasını əsil poeziya sferasına daxil edir” . M.Rəfilinin “Mədəni ədəbiyyat yolunda” məqaləsi də (“Gülən adam” imzası ilə “Pəncərə” kitabında işıq üzü görüb) sərbəst şerin proqramı təsiri bağışlayır. Amma bununla belə məqalədəki mübahisəli məqamı da diqqətə çatdırmaq lazımdır: “Biz yeni, böyük, beynəlmiləl bir ədəbiyyat uğrunda mücadiləyə başlamışıq. Biz üzümüzü Füzulilərə, Nəsimilərə, Vəqiflərə, Mirzə Fətəhilərə, Hüseyn Cavidlərə doğru deyil, Uitmenlərə, Romenlərə, Mayakovskilərə və bütün dünya klassiklərinə doğru çeviririk. Proletar sinfi üçün ikinci sort ədəbiyyat gərək deyildir. Biz mədəni, yüksək bir ədəbiyyat yaratmaq istəyirik.” [4, 73 s.]

Göründüyü kimi xeyli dərəcədə də elə inqilabın ab-havasında deyilmiş bu fikirləri nə sənət, nə də tarix təsdiqlədi. Şeirimiz yeni forma və məzmunlarla

zənginləşdikcə Füzuli, Nəsimi, Vaqif, Hüseyn Cavid şeirinə bir az da möhkəm söykəndi. Yeni vəznin özündən əvvəlkinə inkar etməməsini elə bu vəzndə yazıb-yaradan sənətkarlar da təsdiq etdilər. Sadəcə olaraq bu dövrdə, yəni 30-cu illərdə ədəbi tənqidin heca, əruz vəznində yazılan lirik nümunələrin köhnəliyin qalığı olmasını dönə-dönə vurğulaması, sərbəst şeirin üstünlüyünü önə çəkməsi bir növ təbii idi. Belə yanaşmaları M.Quliyevin “Oktyabr və türk ədəbiyyatı”, Ə.Nazimin “Günəşi içirik, günəşlənirik”, B.Çobanzadənin “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü (nasionalizmdən internasionalizmə)” əsərlərində müşahidə edirik. Ş.Salmanov yazırdı: “Bu halda çox mühüm keyfiyyət yenilikləri – obrazlı təfəkkürdə, həyatı qavrayışda, varlığın bu və digər sahələrinə müraciətdə, estetik idealda meydana çıxan yeniliklər kənarda qalırdı”. Beləliklə, əsas məqsəd milli poetikanı inkar etmək deyil, müasir poeziyanın ideya əsaslarını müəyyənləşdirməkdir. Bu dövr tənqidçiləri sərbəst şeiri yalnız vəzn, forma hadisəsi olaraq deyil, həm də başqa yönərdən də yeniliyini önə çəkirdilər. Ümumbəşəri mövzulara müraciət, intellektual poeziya nümunələri yaratmaq üçün əlverişlilik vəznin əsas üstünlüyü kimi diqqətə çatdırılırdı. Beləliklə, dövrün ədəbi tənqidinin bu problemə yanaşmasındakı diqqəti çəkən əsas üstün cəhətlərdən biri odur ki, sərbəst şeirin ayrı-ayrı formalist ünsürlərini göstərərək ədəbi tənqid məzmunun, mənanın vacibliyini, onun ideya-bədii cəhətdən təkmilləşməsinə xüsusi qeyd edirdi.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, sərbəst şeir ədəbiyyatımıza nüfuz edər-etməz bir çox şairlər bu formanı sınaqdan keçirənlər də, sonralar Mikayıl Rəfili kimi qələm sahibinin elmə üz tutması, digərlərinin başqa vəzlərdə yazıb yaratması bu vəznin inkişafı və üslub və forma cəhətdən zənginləşməsi Rəsul Rzanın xidmətidir. Sənətkarın ta altmışıncı illərə qədər qoruyub saxladığı vəzn daha sonralar ədəbiyyata yeni qədəm qoyan nəslin təzə fikir söyləmək üçün əsas ifadə vasitəsi oldu.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Anar. Mübarizə bu gün də var. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 589 s.
2. Mircəlil, P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Maarif, 1988, 280 s.
3. Yusifli Vaqif. Rəsul Rza və Müasir Azərbaycan poeziyası. Bakı: Mütərcim, 2010, 159 s.
4. Rəfili M. “Gülən adam” imzası ilə. “Sərbəst şeir haqqında ilk söz”, “Maarif işçisi”, 1929, № 1, s.71-78

P.NURALİYEVA

The emergence of verlibrs and its influence on Azerbaijani literature

SUMMARY

In the 20th century, the revolution in the world had its effect on poetry. The aesthetic, artistic and poetic innovations that emerged in Europe from the beginning of the century did not leave Russian poetry without its influence. Both young poets who are new to literature, as well as well-known poets, began to apply these new

styles and forms to their works. The arrival of verlibr - free genre in Azerbaijani literature was connected with the name of the great Turkish poet Nazim Hikmet. In the 1920s, the poet, who studied in Moscow, came to Baku and had creative communication with the writers he became friends with. Thus, free verse, which is one of the leading forms of contemporary Azerbaijani poetry, began to form in the 20s and 30s. Although many of the artists who wrote and created in that period began to write poems in this new form, later free poetry went through various stages of its development in Rasul Rza's poetry.

Key words: lyrical, verlibr, aesthetic changes, philosophical thought

П.НУРАЛИЕВА

**Возникновение свободного стиха и ее влияние на
Азербайджанскую литературу**

Резюме

В 20 веке мировая революция не могла не сказаться на поэзии. Эстетические, художественные и поэтические новации, возникшие в Европе с начала века, не оставили без своего влияния русскую поэзию. Эти новые стили и формы стали применять в своих произведениях как новые для литературы молодые поэты, так и известные поэты. Появление в Азербайджанской литературе верлибра – свободного жанра связано с именем великого турецкого поэта Назыма Хикмета. В 1920-е годы поэт, учившийся в Москве, приехал в Баку и имел творческое общение с поэтами, с которыми подружился. Таким образом, свободный стих, являющийся одной из ведущих форм современной азербайджанской поэзии, начал формироваться в 20-е и 30-е годы. Хотя многие из художников, писавших и творивших в этот период, стали писать стихи в этой новой форме, в дальнейшем свободная поэзия прошла различные этапы своего развития в поэзии Расула Рзы.

Ключевые слова: поэзия, верлибр, эстетическое изменение, философская мысль.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi Akademik İsa Həbibbəyli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

TAMARA ƏLİZADƏ

ATU-nun müəllimi

alizade64@mail.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ İRSİNİN ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASINA TƏSİRİ

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, tənqidçi, məktublar, şeir, xalq ədəbiyyatı, ana dili, millət, maariflənmə

Key words: Firidun bey Kocharli, critic, letters, poetry, folk literature, native language, nation, education

Ключевые слова: Фиридун бек Кочарли, критик, письма, поэзия, народная литература, родной язык, нация, просвещение

Bu il 160 illiyini qeyd etdiyimiz XX əsr ədəbi-nəzəri fikir tarixində əvəzsiz xidmətləri olan Firidun bəy Köçərlinin (1863-1920) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri vardır. Onun ədəbi şəxsiyyətlər, bədii əsərlər, dərslik və tərcümələr haqqında, sülh və xalqlar dostluğu, qadın azadlığı, habelə məişət mövzularında onlarla maraqlı, aktual məqalələrinə hər zaman müraciət edilib. Firidun bəy Köçərli 26 yanvar 1863-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. Uşaqlıq illəri Şuşanın Köçərli məhəlləsində keçib. Şuşadakı Realnı rus məktəbində və Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almışdır. O, Şuşaya gələn Çernyayevski tərəfindən seçilib Qoriyə aparılmışdır. Həmin vaxt şəhər və kəndlərdən istedadlı, perspektivli uşaqlar tapılaraq Qoriyə oxumağa aparılırdı. Yeddi bacının bir qardaşı olan Firidunun ailəsi bu seçimə müqavimət göstərsə də, ziyalılar Şuşa ağsaqqallarının köməyi ilə onu aparmağa nail olmuşdur. O, müxtəlif elmlərə yiyələnmiş, dünya ədəbiyyatını mütaliə etmişdir. Bütün bunlar onun həyatında dərin iz buraxmışdır. Onun fəaliyyəti müəllimlik fəaliyyəti, yazıçı-publisistik fəaliyyəti, tərcüməçilik və elmi yaradıcılıq fəaliyyəti olaraq bir neçə istiqamətə ayrılır. O, Azərbaycan ədəbiyyatına sadə, aydın yazmaq üslubunu gətirdi.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə həsr olunmuş və ilk dəfə rusca 1903-cü ildə çap edilmiş əsərini “Literatura azerbaydjanskix tatar” adlandırmış və əsərin Azərbaycanca variantına yazdığı ön sözdə həmin adı “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” kimi tərcümə etmişdir. Firidun bəy Köçərlinin uzun müddət üzərində işlədiyi ədəbiyyat tarixinin də adı “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” olmuşdur.

Yusif Vəzir Cəmənzəminli “Milli-mədəni işlərimiz” adlı silsilə məqalələrinin dördüncü bölümündə - “Köçərlinin əsərləri”ndə yazır: “Ədəbiyyatımızı müntəzəm bir şəkllə salmaq və ümumə tanımaq əhəmiyyətli, həm də çox əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Bu yolda iyirmi ildən bəri çalışması ilə və ədəbiyyatımızı nizama salması ilə məşhur Firidun bəy Köçərli dir.

Firidun bəy ən müqtədir, ən sevgili ədiblərimizdən biridir. Bu şəxs ədəbiyyat tariximizi yazmaq ilə bütün keçmişimizi dirilti. Şairlərimizin ülvî ruhlarını canlandırdı və həyatı-fikriyyəimizi təbii yoluna saldı (1, 675).

O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müqayisəli metoda üstünlük verirdi. Bununla həqiqəti üzə çıxarırdı. Yaradıcılığını izləyərkən görürük ki, Firidun bəy Köçərli klassiklərimizin əsərlərinə yaxından bələddir. İlk dəfə Avropada Molyerlə müqayisə edilmiş Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında yazırdı: “Qəti surətdə deyə bilərik ki, rus drama yazarlarının babası Qoqol və firəng darma yazarlarının babası və ustadı Molyer olan kimi türk-Azərbaycan ədiblərinin və komediyanəvislərinin atası və yol göstərəni mərhum Mirzə Fətəli Axundzadə olubdur (3, 411). Həmçinin Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi və Qasım bəy Zakirin “Durnalar” şeirinin oxşar və fərqli cəhətləri Firidun bəy Köçərli tərəfindən diqqətə çatdırılmış, müqayisə edilmişdir. Tənqidçinin “Ədəbiyyatımıza dair məktub” məqaləsində oxuyuruq: “İndiki şairlərimizə gəldikdə, onların təbi-şeyrləri barəsində bir sözüümüz yoxdur; təbləri mövzun, fikirləri gözəl, niyyətləri məqbul və müstəhsən olmağına şübhəmiz yoxdur. Bunların hamısı var. Ancaq şeirə lətafət və məlahət verən hissiyyat-həqiqi və zövqi-təbii yoxdur və buna da səbəb anladığımızı görə odur ki, bu ərbabi-bəlağələrımız bir şeyin yaxasını tutub yüz cür əlfaz və ibarə və istiarələr ilə onu tərifi və tövsif etməyə sərfi-hümmət qılırlar. Məsələn, “elm”. Bu halda bir kəs tapılmaz ki, elmin fəzilət və məfəətini və onun cümləyə zürur olmasını inkar edə. Avamdan dəxi sual olunsu ki, şeyin elmi yaxşıdır, yoxsa cəhli, bişək və laşübhə deyəcəkdir ki, elmi yaxşıdır. Belə olan surətdə üzün-üzadı şeirlərdə elmi və kamalı tərifi etməyə nə hacət var? (4, 102).

Qeyd edək ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının yazışmaları, məktublaşma vasitəsilə bir-birinin yazdıqlarından xəbərdar olma çox geniş hal almışdı. O cümlədən Firidun bəy Köçərlinin məktubları da ədibin arxivinin dağıdılması zamanı məhv edilsə də, əksəriyyəti dövrümüzə gəlib çatmışdır. Bu yazışmalar içərisində M.Ə.Sabir, A.Şaiq, S.M. Qənizadə, A.Nazir və başqaları ilə yazışmalar vardır. Abbas Səhhətin Firidun bəyə cavabına diqqət edək:

Möhtəşəm qardaşım, Firidunbəy!

Yenə şəfqətlə halımı sordun.

“Yeni şeylər nə yazmışan” - deyərək

Könlümü duyğularla doldurdun.

Qoy deyim şəhri-halımı, dinlə,

Dərdimə sən də ortağ ol, inlə (8, 168).

Digər bir nümunə qeyd edək ki, burada Firidun bəy Köçərlinin öz dövrünün ədiblərini də doğru yola dəvət etməsi, çağırışı bəlli olur. Bu mövzuda Abbas Səhhət yazırdı:

Birimiz mərsiyəguluqda böyük şair idi,

Birimiz sağərə mail, birimiz cananə.

Birimiz həcvdə Yəğma kimi çox mahir idi,

Laübalı keçinirdi günümüz rindanə.
O pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin,
Doğru, düz yolda çalışmaqlığa vadar etdin.

Bu yazışmalarda şəxsi məsələlər deyil, ictimai motivlər müzakirə edilir.
Sənətkarlarımızın fikirlərinə bələd ola bilirik:

Burada dərs verdim beş-on ildir,
Deyirəm hər zaman ki, “Qeyrət edin,
Türk dili bir gözəl, şirin dildir,
Onu öyrənməyə həmiyyət edin”.
Etməyir kimsəyə sözüm təsir,
Oluram gündə bir sayaq dilgir (8, 169).

Şeirdən aydın olur ki, yazışmalar ədiblərimizin yaradıcılığını araşdırmaq baxımından vacib sənədlərdir. Bu məktublar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eynəli bəy Sultanov 1886-1913-cü illərdə Firidun bəy Köçərliyə yazdığı 20 məktubda xeyli sayda folklor örnəkləri göndərmişdir. Çünki bu örnəklərin zamanında toplanması, sistemləşdirilməsi, çapı, gənc nəslin tərbiyəsinə yönəldilməsi Firidun bəyi narahat edən məsələlərdən idi. Tənqidçi bu barədə deyirdi: “Keçmişdə şən və qüvvət sahibi olan türk milləti öz məişətinə, ayin və adətinə dair yaratdığı qısım-qısım nağıl və hekayələr, gözəl mənzumə əbyatlar, hikmətamiz məsəllər, atalar sözləri, nazik mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanıltmaclar, heyvanat qisminə məxsus sayacı sözləri mürur ilə xatirələrdən çıxıbdir və bu halda unudulmaqdadır. O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, vətəninə və dilini sevir – bu qism əsərləri kəməli şövq və diqqət ilə cəm edib ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsinə onları öyrətməklə başlayır” (5, 3). Millətin tərəqqisinə, maariflənməsinə çalışan Firidun bəy Köçərli Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin unudulmamasına, öyrənilməsinə böyük önəm verirdi. Görkəmli ziyalı folkloru insanların tərbiyəsində xüsusi rola malik olduğunu deyirdi: “Zənnimizcə bu məcmuəni hər kəs oxusa – böyük, ya kiçik – onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır ki, onlar mütalibə əsnasında öz uşaqıq vaxtlarını ixtiyarsız xatırlarına götürəcəklər. Bu isə, yəni qəlbi şad etmək, özlüyündə bir xidmətdir (5, 3). Firidun bəy Köçərli ədəbiyyatın müxtəlif janrlarına dair hər zaman doğru izahlar verib: “... millət həddən ziyadə məsəllər, hikmətamiz sözlər, tapmacalar icad edibdir ki, bunların vasitəsilə öz biliyini, təcrübəsini, hikmətini izhar edir və hər bir ittifaqda münasibi-hal söyləməyini, dünyada dolanmasını, insanlar ilə rəftarını və sair məxluqat ilə əlaqəsini az sözlü, amma dərin mənalı – müfid müxtəsər kəlam ilə bəyan qılır. Məsələn, atalar təcrübə ilə yəqin ediblər ki, kişi hər nə iş tutsa, yaxşı ya yaman, axırda onun nəticəsini görəcəkdir. Ona görə deyiblər: “ Hər nə doğrarsan aşına, o çıxar qaşığına” və yəinki “hər nə əkərsən, onu biçərsən. Hər bir işdə səbr lazım olmağını təcrübə edib deyiblər:

Səbr ilə halva bişər, ey qora səndən,
Bəsləsən atlas olar tut yarpağından (, 49).

A.Şaiq yazırdı: “Həqiqətdə bəradırım Firidun bəy camaatımızın arasındakı nağıl, məsəl, tapmaca və şeirləri bir yerə toplamaqla Qafqaz müsəlmanlarının boynuna böyük bir haqq qoymuşdur. Söz yox ki, itmiş, batmış o qiymətli gövhərləri cəm etmək Firidun bəy cənablarına ağır zəhmət ilə müyəssər olmuşdur (7, 122-123). Şifahi xalq ədəbiyyatının toplanmasında, nəşrində böyük xidmətləri olan Firidun bəy Köçərlinin irsi hər zaman tədqiqatçıları maraqlandırmışdır. Professor Cəlal Qasımov yazırdı: “Firidun bəy Köçərlinin tərcümeyi-halı və yaradıcılığı göstərir ki, o, heç vaxt xalqı aldatmamış, əksinə onun tərəqqisi və maariflənməsi üçün çalışmışdır. Biz burada onun xalq qarşısındakı xidmətlərinin hamısını sadalamaq fikrində deyilik, lakin onlardan bir neçəsini xatırlatmağı vacib bilirik. Belə ki, Firidun bəy Köçərli ilk dəfə olaraq Şərqi mənəvi sərvətlərini toplamış, və bunlar əsasında “Azərbaycan ədəbiyyatı kitabını yazmış, onlarla unudulmuş Azərbaycan sənətkarı, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox nümunələri onun böyük zəhməti sayəsində yenidən xalqa çatdırılmışdır. O, xalqın tərəqqisi naminə Azərbaycandan xeyli uzaqda yerləşən Qori müəllimlər Seminariyasını Qazaxa gətirmiş, gənc nəslin təhsil almasında maraqlı olmuşdur.

Elmi və publisistik məqalələrində xalqın, xüsusilə yoxsulların müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir” (6, 16).

Ana dilinin saflığının qorunmasına önəm verən tənqidçi “Ana dili” məqaləsində yazır: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsidir. Ananın südü bədənə mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəni sevdii kimi, ana dilini də sevir. Bu, Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə bəxşdir (4, 292). Firidun bəy Köçərli ana dilini sevib, hər zaman bu dillə fəxr edib, dilimizin qorunması, inkişafı istiqamətində çalışıb, fikirlərini bölüşüb: “türklər ərəb və fars lisanından tədriclə çox sözlər, ibarələr alıb, öz dillərini dövlətləndiriblər. Bu nəhv ilə Azərbaycan türklərinin dili ərəb və fars sözləri ilə məxlut və məmzuc olmaqla belə, bir lizani-lətafətrəsan olubdur...” (2, 78). Ədibin əsərlərini, məqalələrini oxuyarkən bu fikirlərin bu gün də aktual olduğunu görürük: ərəb və fars kəlmə və ibarələrinin həvəsində olub, ehtiyac olmadığı halda onları ana dilinə qatıb-qarışdırmaq, bizim əqidəmizcə, böyük səhvdir, vəqta ki, ana dilində şeyin özünün məxsusi adı var və yəni, ana dili ilə bir mənəni söyləmək mümkün olur, insaf deyil ki, elm göstərmək və mollalıq izhar etmək iddiasına düşüb kəlamı qəliz ibarələrlə doldurasan (2, 79).

Bu fikirlərdən qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının mükəmməl araşdırıcısı Firidun bəy Köçərli dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq elmlərinin inkişafı üçün əvəzsiz işlər görmüşdür. “Millət... bunların vasitəsilə öz biliyini, təcrübəsini, hikmətini izhar edir və hər bir ittifaqda münasib-hal söyləməyini, dərin mənəli – müfid-müxtəsər kəlam ilə bəyan qılır (3, 48-49). Odur ki millətini, xalqını, xalqının mədəniyyətini, dilini, ədəbiyyatını sevən, araşdıran Firidun bəy Köçərli irsinin öyrənilməsi bu gün də aktuallığını saxlayır.

Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyətinin, xüsusən ədəbi-elmi fikrinin inkişafı tarixində böyük rol oynamış ziyalımız hər zaman oxucu və araşdırmaçı olaraq diqqətimizdə olacaqdır.

Qaynaqlar

1. Azərbaycan publisistikası antologiyası, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007, 688 s.
2. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I-II cildlər. Bakı, Elm, 1978, 1981.
3. Köçərli Fəridun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild, Bakı: Avrasiya Press nəşriyyatı, 2005, 560 s.
4. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Az. SSR EA nəşriyyatı, 1963, 341 s.
5. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı, Gənclik, 1987, 124 s.
6. Fəridun bəy Köçərli: şifahi və yazılı ədəbiyyat. Bakı, Nurlan, 2013, 180 s.
7. Şaiq A. Əsərləri. 5 cildə, V cild. Xatirələr, məktublar. Bakı, Yazıçı: 1978, 502.
8. Talıbzadə K. Abbas Səhhət, Bakı, 1968.

Xülasə

XX yüzilliyin ədəbi-nəzəri fikir tarixində xüsusi xidmətləri olan Fəridun bəy Köçərlinin (1863-1920) Azərbaycan söz sənətində, milli ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yeri vardır. Fəridun bəy Köçərli 1863-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. Uşaqlıq illəri Şuşanın Köçərli məhəlləsində keçmişdir. Şuşadakı Realni rus məktəbində və Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almışdır. O, müxtəlif elmlərə yiyələnmiş, dünya ədəbiyyatını mütaliə etmişdir. Bütün bunlar onun həyatında dərin iz buraxmışdır. Onun fəaliyyəti müəllimlik fəaliyyəti, yazıçı-publisistik fəaliyyəti, tərcüməçilik və elmi yaradıcılıq fəaliyyəti olaraq bir neçə istiqamətə ayrılır.

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının mükəmməl araşdırıcısı Fəridun bəy Köçərlinin yaradıcılığı təhlilə cəlb edilmişdir.

Bəllidir ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının yazışmaları, məktublaşma vasitəsilə bir-birinin yazdıqlarından xəbərdar olma çox geniş hal almışdı. O cümlədən Fəridun bəy Köçərlinin məktubları da ədibin arxivinin dağıdılması zamanı məhv edilsə də, əksəriyyəti dövrümüzə gəlib çatmışdır. Bu yazışmalar içərisində M.Ə.Sabir, A.Şaiq, S.M.Qənizadə, A.Nazir və başqaları ilə yazışmalar vardır. Məktublardan Fəridun bəy Köçərlinin öz dövrünün ədiblərini doğru yola dəvət etməsi, çağırışı aydın olur. Bu yazışmalarda şəxsi məsələlər deyil, ictimai motivlər müzakirə edilir. Şeirlərdən aydın olur ki, yazışmalar ədiblərimizin yaradıcılığını araşdırmaq baxımından vacib sənədlərdir. Bu məktublar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair nümunələrinin zamanında toplanması, sistemləşdirilməsi, çapı, gənc nəslin tərbiyəsinə yönəldilməsi də Fəridun bəyi narahat edən məsələlərdən idi. Tənqidçinin fikrincə, balaların ilk təlim və tərbiyəsi onları

öyrətməklə başlayır. Millətin tərəqqisinə, maariflənməsinə çalışan Firidun bəy Köçərli folklor nümunələrinin unudulmamasına, öyrənilməsinə böyük önəm verirdi və bu istiqamətdə də əvəzsiz işlər görmüşdür.

Alizadeh T.

Acquaintance with the works of Firidun bey Kocharli

Summary

Firidun bey Kocharli (1863-1920), who had special merits in the history of literary and theoretical thought of the XX century, has a special place in the history of national literature in the art of speech in Azerbaijan. Firidun bey Kocharli was born in 1863 in Shusha. His childhood years were spent in Kocharli neighborhood of Shusha. He studied at the Real Russian School in Shusha and at the Gori Teachers' Seminary. He mastered various sciences and read world literature. All this left a deep mark on his life. His activity is divided into several areas: teaching, writing, journalism, translation and scientific creativity.

The article analyzes the work of Firidun bey Kocharli, an excellent researcher of Azerbaijani literature.

It is known that at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the correspondence of Azerbaijani intellectuals became more widely known through correspondence. Although the letters of Firidun bey Kocharli were destroyed during the destruction of the writer's archive, most of them have survived. There are among these correspondences with M.A.Sabir, A.Shaig, S.M.Ganizade, A.Nazir and others. It is clear from the letters that Firidun bey Kocharli called the writers of his time to the right path. In these correspondences, not personal issues, but public motives are discussed. It is clear from the poems that the correspondence is an important document in terms of studying the works of our writers. These letters are of great importance.

Firidun bey was also concerned about the timely collection, systematization, publication of samples of Azerbaijani oral folk literature and their education in the young generation. According to the critic, the first training and education of children begins with teaching them. Working for the progress and enlightenment of the nation, Firidun bey Kocharli attached great importance to the study of folklore, and did invaluable work in this direction.

Ализаде Т.

Знакомство с творчеством Фиридун бека Кочарли

Резюме

Фиридун бек Кочарли (1863-1920), имевший особые заслуги в истории литературно-теоретической мысли XX века, занимает особое место в истории национальной литературы в искусстве речи Азербайджана. Фиридун бек Кочарли родился в 1863 году в Шуше. Его детские годы прошли в районе Кочарли Шуши. Учился в Реальном русском училище в Шуше и в Горийской учительской семинарии. Он осваивал различные науки и читал мировую литературу. Все это оставило глубокий след в его жизни. Его деятельность делится на несколько направлений: преподавание, писательство, журналистика, перевод и научное творчество.

В статье анализируется творчество Фиридун бека Кочарли, прекрасного исследователя Азербайджанской литературы.

Известно, что в конце 19 века и начале 20 века переписка азербайджанской интеллигенции стала более широко известна благодаря переписке. Хотя письма Фиридун бека Кочарли были уничтожены при уничтожении архива писателя, большая их часть сохранилась. Среди этих переписок имеются переписки с М.А. Сабир, А.Шаиг, С.М. Ганизаде, А. Назиром и др. Из писем видно, что Фиридун бек Кочарли призывал писателей своего времени на правильный путь. В этих переписках обсуждаются не личные вопросы, а общественные мотивы. Из стихов видно, что переписка является важным документом в плане изучения творчества наших писателей. Эти письма имеют большое значение.

Фиридун бек также заботился о своевременном сборе, систематизации, публикации образцов азербайджанской устной народной литературы и их воспитании у подрастающего поколения. По мнению критика, первое обучение и воспитание детей начинается с их обучения. Работая во имя прогресса и просвещения нации, Фиридун бек Кочарли придавал большое значение изучению фольклора и проделал в этом направлении неоценимую работу.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məfkurə Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Dos.QƏDİM İGİD OĞLU RUFULLAYEV
Lənkəran Dövlət Universiteti
qedim73@mail.ru

**AŞIQ ABBAS TUFARQANLI IRSİNİN TƏDQIQINDƏ SALMAN
MÜMTAZIN ROLU**

Açar söz: ədəbiyyatşünas, Salman Mümtaz, araşdırma, Abbas Tufarqanlı yaradıcılığı

Azərbaycan folklorşünaslığının əsasını qoyan ziyahılarımızdan biri olan Salman Mümtaz ağız ədəbiyyatının toplanması və nəşri istiqamətində uğurlu fəaliyyət göstərmişdir. Onun folklor irsimizin ayrı-ayrı janırları ilə bağlı axtarışları və onların nəticələri kimi nəşr etdirdiyi məqalələrdən savayı “El şairləri” adlı kitabı daha çox maraq doğurur. Burada müxtəlif illərdə yaşayıb yaratmış, habelə zamanında elmi ictimaiyyətə az məlum olan el şairlərinin əsərləri toplanmışdır. Kitabda təqdim olunan ilk iki əsər **Abbas** adlı bir el şairinə məxsusdur. İlk nümunə “Gəraylı”, ikincisi isə “Sındırar” adı ilə verilmişdir. Ağalar Mirzənin tərtib etdiyi “El şairləri” kitabında müəllif kimi verilən Abbas adının yanında mötərizədə, şübhəsiz ki, Ağalar Mirzə tərəfindən Tufarqanlı adı əlavə olunmuşdur. Bu, şeirlərin Aşıq Abbas Tufarqanlıya aid olmasına işarədir.

Tədqiqatçıların ümumi qənaətinə görə, Aşıq Abbas Tufarqanlı Azərbaycan aşıq şeirinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. XVI-XVII əsrlərdə yaşayıb yaradan bu böyük sənətkar bir ustad aşıq olaraq əsərlərində gözəlliyi, saf məhəbbəti, xalqa və vətənə sevgini vəsf etdiyi kimi, dövrünün və xüsusilə müasiri olduğu Şah Abbas hakimiyyətindəki özbaşnalıqları, mənasız müharibələri, soyğunçuluğu çəkinmədən bədii dillə tənqid etmişdir.

Mən gəzmişəm alçaq ilə ucanı,
Yar yolunda qurban dedim bu canı.
Şahlar viran qoydu Azərbaycanı,
Abbas ağlar, Gülgəz kimi yar gəzər.(2, 107)

Abbas Tufarqanlının, eləcə də “xalq ədəbiyyatı yaradıcılarının əzab-əziyyətə düçar olsalar da, ruhdan düşməmələrini, gələcəyə inam yaradan mahnılar yaratdıqlarını göstərən Mümtaz haqlı olaraq yazırdı ki, onlar “bütün elin xoşbəxtliyinə səbəb olub ağ günlərə çıxarmaları üçün hər dutarğaya əl atıb, hər bir işə baş qoşmuşlar””(4, 63).

Mükəmməl təhsil görmüş, ərəb və fars dillərinə yiyələnmiş Abbas Tufarqanlı da gözəl istedad və coşqun təb hesabına bədii yaradıcılıqda bənzərsiz və dəyərli nümunələr ərsəyə gətirərək, xalq ədəbiyyatının zənginliyini daha da artırmaqla

bərabər xalqın arzu və istəyini də dilə gətirmişdir. Ədəbi irsi hafizələrdə qorunaraq bu günə gəlib çatan A.Tufarqanlı barədə həm yaradıcılığından, həm də haqqında ölümündən sonra qoşulan “Abbas və Gülgəz” dastanından məlumat əldə edə bilirik. O, Cənubi Azərbaycanın Tufarqan məntəqəsində anadan olmuş, təzəllüsünü də doğrulduğu kəndin adından götürmüşdür.

Mən sənə can dedim, sən də mənə can,
Alış eşq oduna, mənim kimi yan.
Adım Aşiq Abbas, yerim Tufarqan,
Gahdan ağla, gahdan yada sal məni. (3, 188)

Salman Mümtazın Aşiq Abbas Tufarqanlı şəxsiyyəti barədə məlumata malik olması barədə təəssüf ki, nəşə demək mümkün deyildir. Çünki onun “El şairləri” kitabında ağızlardan eşitdiyi və toplayaraq bizə təqdim etdiyi nümunələrdən başqa əlavə məlumat verməmişdir. İlk nümunəni oxuyuruq:

Gəraylı

Bar ilahim, qismət etmiş Yaxşı yoldaş ilən məni. Mən ona can qıyar olsam, O istər başılən məni.	Ağladırısan, güldürürsən, Göz yaşımı sildirirsən, Mən ha billəm, öldürürsən, O göz, o qaşılən məni.
Sənsən mənim qibləgahım, Aləmi yandırır ahım. Sən zülm etsən, padişahım, El vurur daşılən məni.	Abbasam, yamandır halım, Hər yana getsə xəyalım, Görənlər der, nədir, zalım, Bu qanlı yaşılən məni.

Abbas Tufarqanlının şeirində təsadüf olunan “Bar ilahi” xitabı aşiq üçün, bircə, yeni hadisədir. Aşığın başqa nümunələrində belə müraciət formasına rast gəlmirik. Ancaq ədəbiyyatımız üçün bu xarakterik haldır. Şah İsmayıl Xətayinin “Ey müsəlmanlar, əsiri-zülfü-yarəm, doğrusu” misrası ilə başlanan qəzəlinə belə bir xitaba rast gəlirik:

Şah Xətayi seyrə çıxdı, açdı Hürkün qəbrini,
Bar ilahi, əfv qıl kim, tövbəkarəm, doğrusu.

Aşiq ədəbiyyatında müəyyən mövqe qazanmış və XV əsr poeziyamızın inkişafında mühüm xidmətləri olan Ozan İbrahim yaradıcılığında da oxşar müraciət formasına rast gəlirik:

Barilahim, bu nə işdi,
Haqq işim divana yetməz.
Öz-özünü adil bilən,
Günahsız qurbana yetməz.(1, 18)

Əsərdə “Bar ilahi” xitab formasının, eləcə də təqdim olunan gəraylı “dilin” nisbətən ağır olması onun Abbas Tufarqanlı poeziyasının ilk nümunələri sırasına aidliyi qənaətdəyik. Ola bilər ki, el şairi hələ gənc yaşlarında əvvəllər hazır şəkildə olan xitab nümunələrindən faydalanmışdır. Ancaq əsərin taleyi ilə bağlı bəzi məsələlər bununla bitmir, S.Mümtazdan sonra A.Tufarqanlının şeirlərini nəşr etdirən Əhliman Axundov sözügedən nümunəni bir qədər fərqli şəkildə təqdim etmişdir:

Bar ilahim, qismət eylə,
Yara yoldaş elə məni.
Mən ona can qıyar olsam,
O sevsin baş ilə məni.

Ağladırısan, güldürürsən,
Çəsmim yaşın sildirirsən.
Cəllad kimi öldürürsən,
O göz, o qaş ilə məni.

Abbas deyər: səni tarı,
Cıxart könlündən qubarı.
Sevər olsan özgə yarı,
Yandır atəş ilə məni (1, 96)

Salman Mümtazın təqdim etdiyi nümunə dörd bənddən ibarətdir. Ancaq ikinci nümunədə isə bir bənd azdır. Gəraylının birinci bəndindəki fikir digər nümunədəki fikirlə üst-üstə düşür.

Bar ilahim, qismət etmiş Yaxşı yoldaş ilə məni. Mən ona can qıyar olsam, O istər baş ilə məni.	Bar ilahim, qismət eylə, Yara yoldaş elə məni. Mən ona can qıyar olsam, O sevsin baş ilə məni.
---	---

Birinci bənddə qeyd olunur ki, mərhəmətli, böyük allah mənə yaxşı yoldaş bəxş edibdir. Mən onun yolunda canımdan, o isə başından keçər. İkinci nümunədə isə biz bu məzmunu görmürük. İlk iki misrada “eylə” sözünün təkrarı şeirə ağırlıq gətirir. Sonrakı iki misralardakı fikirlər də ziddiyyətlidir.

Mən ona can qıyar olsam,
O sevsin baş ilə məni.

“O sevsin baş ilə məni” ifadəsi başadüşülən deyil. Əlbəttə, bu fərqlilik Salman Mümtaz tərəfindən də ola bilərdi. Axı folklor toplayıcısı sadə xalq nümayəndəsindən - ifaçıdan və ya söyləyicidən, el sənətkarlarından onların dediyi

tərzdə qələmə alır və onu sonradan araşdırır. Eyni fikri Əhliman Axundovun ünvanına da söyləmək olar.

Birinci nümunədən təqdim etdiyimiz aşağıdakı bənd sonrakı variantda yoxdur.

Sənsən mənim qibləgahım,
Aləmi yandırar ahım.
Sən zülm etsən, padişahım,
El vurur daşılən məni.

Üçüncü bəndin üçüncü misrasında da fərqi görməkdəyik:

Ağladırсан, güldürürсән, Göz yaşımı sildirirsən, Mən ha billəm, öldürürсән, O göz, o qaşılən məni.	Ağladırсан, güldürürсән, Çeşmim yaşın sildirirsən. Cəllad kimi öldürürсән, O göz, o qaş ilə məni.
---	--

Bizcə, “Mən ha billəm, öldürürсән, o göz, o qaşılən məni” ifadəsi poetik baxımından daha səmimidir, nəinki “Cəllad kimi öldürürсән” şəklində getməsi. Çünki bu deyim xalq danışığı dilinə daha yaxındır.

Abbasam, yamandır halım, Hər yana getsə xəyalım, Görənlər der, nədir, zalım, Bu qanlı yaşıllən məni.	Abbas deyər: səni tarı, Cıxart könlündən qubarı. Sevər olsan özgə yarı, Yandır atəş ilə məni.
---	--

Qədirbilən xalqımızın öz sənətkarına olan diqqəti və sevgisini əsərlərinin hafizələrində saxlamaları ilə bir daha isbat eləmiş olur. İllər sonra ağızdan ağıza dolaşan bu nümunələrin müxtəlif variantlarının yaranması təbii bir prosesdir. Öz dövrünün ən qüdrətli sənətkarı olan Aşıq Abbas Tufarqanlı şəxsiyyətinin və ədəbi irsinin əsrlər ötsə də xalq hafizəsində, dilində yaşaması onun xəlqiliyi və bəşəriliyi ilə səciyyələnir. “onun xalq ruhunda yazdığı, xüsusən şah Abbas zülm və ədalətsizliyini ifşa edən şeirləri o zaman peşəkar aşıqlar tərəfindən toylarda, məclislərdə xalq yığıncaqlarında oxunurdu... Aşığın əsərləri bu gün də ustadnamə kimi müasir aşıqlar tərəfindən icra olunur.” məni (1, 9)

Böyük folklorşünas alim Salman Mümtazın xalq ifaçılarından topladığı nümunələrdən biri də məhz A.Tufarqanlı yaradıcılığına aid ustadnamədir. Ustadnaməni təqdim edirik:

Mamyaq uşaq əzəl başdan bəllənər,
Evin sirrin qonşulara qandırar.

Axşamacən küçələrdə vellənər,
Od üfürüb yad çırağın yandırar.

Yulğun köpük verər, amma yağ olmaz,
Bu söyüdlər bitən bağdan bar olmaz.
Yerdən torpaq yığmaq ilə dağ olmaz,
Yel əsəndə alçaqlara yendirər.

Aşıq Abbas söylər sözün sərindən,
Arxı arıt, suyu çıxsın dərinədən.
El bir olsa, dağ tərənər yerindən,
Kənd bir olsa, zərbi zindan sındırar. (5, 23)

Abbas Tufarqanlı yaradıcılığına aid verilən nümunə, sözün əsl mənasında, uzun illərdən bəri qazanılan xalq təcrübəsinin, el sınaqlarının tərcümanına çevrilmişdir. Yetişməkdə olan gənc nəslin təlim və tərbiyəsində bu kimi bədii əsərlərin rolu böyükdür. Odur ki, sözügedən nümunə unudulmamış, ağızdan-ağıza dolaşaraq günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Məhz şifahi şəkildə yayılmaqda olan digər ədəbi nümunə kimi, bu əsərin də tədricən əvvəlki variantından fərqli ifasına və ya təqdimatına rast gəlirik. Əhliman Axundov, İsrəfil Abbaslı və Hüseyn İsmayilovun tərtibi ilə nəşr olunan “Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr” adlı ikicildlik kitabın I cildində bu şeir bir qədər fərqli şəkildə getmişdir.

Bəd övladı əzəl başdan tanıram,
Çör-çöp yığar, yad ocağın yandırar.
Səhər durar, ar-namusun gözləməz,
Suyu tökər öz ocağın söndürər.

Ulğun cuşa gəlsə, köpük yağ olmaz,
Söyüd bar gətirsə, bağça, bağ olmaz.
Zibil təpə olsa, küllük dağ olmaz,
Yel əsəndə alçaqlara yendirər.

Abbas bu sözləri deyər sərindən,
Arxı vurun, suyu gəlsin dərinədən.
Söz bir olsa, dağ oynadar yerindən,
El bir olsa, zərbi kərən sındırar. (1, 126)

Birinci bəndi qarşılaşdırsaq, Salman Mümtazın topladığı nümunədə həm bədii tərtibat, qafiyə sisteminin mükəmməlliyi, həm də məzmun aydınlığı gözə çarpacaqdır. Bəndin hədəf obyekti uşaqdır və onun fərasətsizliyi digər övladların

nəticə çıxarmaları yaxşı məqamdır. Təqdim olunan ikinci variantın ilk bəndində isə obyekt olan uşaq anlaq səviyyəsindən daha məsuliyyətli məsələlərlə yüklənmişdir.

“Səhər durar, ar-namusun gözləməz,
Suyu tökər öz ocağın söndürər”.

Verilən bənddə çör-çöp yığan uşaqdan namus kimi mühüm dəyəri gözləmək, bizcə hələ tezdir. Əlbəttə, övlad ailəyə, elə, vətənə, milli dəyərlərə məhəbbət ruhunda tərbiyə olunmalıdır. Ancaq uşağın anlaq səviyyəsi də bu baxımdan nəzərə alınmalıdır.

“Yulğun köpük verər, amma yağ olmaz” misrası ilə başlanan ikinci bənddə də müəyyən mükəmməllik vardır. Göründüyü kimi, ustadnamənin bu variantını da S.Mümtaz toplamışdır. Yulğun çoxillik yabanı kol bitkisi. Sucuq ərəzilərdə qamış bitkisinə nisbətən az təsadüf olunan yulğunlar bəzən ağac kimi qol-budaq atır. Həqiqətən, mədəni bitkilərin inkişafına mane olan yulğun yanında yağ rəngində köpüklənir. Söyüd kimi yulğun bitkisi də meyvəsizdir. Dədə Ələsgər o baxımdan deyirdi ki:

“Söyütdən bağ saldım, peyvəst eylədim,
Almasın, heyvasın, narın görmədim”.

Ustadnamənin sonrakı variantında ikinci bənd “Ulğun cuşa gəlsə, köpük yağ olmaz” misrası ilə başlayır və burada misranın mənası anlaşılan deyil.

Sonrakı bəndlər, əsasən oxşardır.

Aşıq Abbas söylər sözün sərindən, Arxı arıt, suyu çıxsın dərindən. El bir olsa, dağ tərənər yerindən, Kənd bir olsa, zərbi zindan sındırar.	Abbas bu sözləri deyər sərindən, Arxı vurun, suyu gəlsin dərindən. Söz bir olsa, dağ oynadar yerindən, El bir olsa, zərbi kərən sındırar.
--	--

Abbas Tufarqnlı yaradıcılığına aid nümunənin hər iki variantında söz sənətkarının demək istədiyi əsas fikir qorunub saxlanılmışdır. Ustadnamə nəşətnamələrdir. Sənətkar həyatda baş verən xoşagəlməz hadisələri və onun nəticələrini, xalq təcrübəsini ümumiləşdirərək dinləyicilərə təqdim edərək ibrət dərsi verir, düz yolu göstərir. Bu zaman el məsəllərindən, atalar sözlərindən istifadə edir. “Söyüd bar gətirsə, bağça, bağ olmaz”, “zibil təpə olsa, küllük dağ olmaz”, “söz bir olsa, dağ oynadar yerindən”, “el bir olsa, zərbi kərən sındırar” kimi ifadələr məhz xalq deyimlərindən götürülmüş nümunələrdir. Bu da həm şeirin dərin məzmununa malik olmasına kömək edir, həm də oxucu və dinləyicilərin milli-mənəvi dəyərlər fonunda tərbiyə olunmasına şərait yaradır.

Göründüyü kimi, xalq yaradıcılığı, eləcə də aşıq ədəbiyyatı mütərəqqi ideyaların, xalqın mənəvi mədəniyyətinin daşıyıcılarından biridir. Onların gələcək nəsillərə çatdırılmasında folklor toplayıcılarının, qədirbilən insanların, Salman Mümtaz kimi folklorşünasların böyük əməyi vardır.

Salman Mümtazın “El şairləri” kitabına daxil etdiyi aşiq şairlərin arasında Abdal, Ağası, Ağqızıoğlu Piri, Arif, Aslan, Aşıqoğlu kimi adlara rast gəlirik. Bu aşıqların əksəriyyətinin yalnız bir nümunəsi kitabda təqdim edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan aşiq şeirindən seçmələr. /Əhliman Axundov, İsrəfil Abbaslı, Hüseyn İsmayılovun tərtibi ilə/ iki cildə I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 376 s.
2. Cavad Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Azər nəşr, 1990, 165 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 407 s.
4. Nəcəfov N. Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti. Bakı, “Maarif”, 1987, 100 s.
5. Salman Mümtaz. El şairləri. /Ağalar Mirzənin tərtibi ilə/ Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2002, 292, 23

Xülasə

Açar söz: ədəbiyyatşünas, Salman Mümtaz, araşdırma, Abbas Tufarqanlı yaradıcılığı

Məqalə Salman Mümtazın folklorşünaslıq şünaslıq fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Burada qeyd edilir ki, Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçılarından biri olan Salman Mümtaz el şairi Aşiq Abbas Tufarqanlı yaradıcılığına aid nümunələr nəşr etdirmişdir. Bu məsələ el şairinin bir daha dərinlən araşdırılmasına təkan verir. Məqalədə Abbas Tufarqanlının yaradıcılığı və əldə olunan ədəbi irsi Salman Mümtaz və bu sahədə çalışan alimlərin fikirləri ilə müqaisədə təhlil olunur. Tədqiqatçıların ümumi qənaətinə görə, mükəmməl təhsil görmüş, ərəb və fars dillərinə yiyələnmiş Abbas Tufarqanlı Azərbaycan aşiq şeirinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, gözəl istedad və coşqun təb hesabına bədii yaradıcılıqda bənzərsiz və dəyərli nümunələr ərsəyə gətirərək, xalq ədəbiyyatının zənginliyini daha da artırmaqla bərabər xalqın arzu və istəyini də dilə gətirmişdir. XVI-XVII əsrlərdə yaşayıb yaradan bu böyük sənətkar bir ustad aşiq olaraq əsərlərində gözəlliyi, saf məhəbbəti, xalqa və vətənə sevgini vəsf etdiyi kimi, dövrünün və xüsusilə müasiri olduğu Şah Abbas hakimiyyətindəki özbaşnalıqları, mənasız müharibələri, soyğunçuluğu çəkinmədən bədii dillə tənqid etmişdir. Göründüyü kimi, Abbas Tufarqanlı kimi sənətkarların yaratdığı aşiq ədəbiyyatı mütərəqqi ideyaların, xalqın mənəvi mədəniyyətinin daşıyıcılarından biridir. Onların gələcək nəsillərə çatdırılmasında folklor toplayıcılarının, qədirlən insanlar, Salman Mümtaz kimi folklorşünasların böyük əməyi vardır.

Associate Professor Gadim Igid oghlu Rufullayev

The role of Salman Mumtaz in the research of the legacy of Ashug

Abbas Tufarghanli

Summary

Key words: literary critic, Salman Mumtaz, research, Abbas Tufarghanli's creative activity

The article is dedicated to the folklore studies of Salman Mumtaz. It is noted that Salman Mumtaz, one of the tireless researchers of Azerbaijani Ashug literature, published examples of the national poet Ashug Abbas Tufarghanli's creative activity. This issue prompts a further investigation of the national poet. In the article, Abbas Tufarghanli's creativity and literary heritage are analyzed in comparison with the opinions of Salman Mumtaz and scientists working in this field. According to the opinions of the researchers, Abbas Tufarghanli, who received an excellent education and mastered the Arabic and Persian languages, is one of the most prominent representatives of Azerbaijani ashug poetry. He has created unique and valuable examples of literary creativity due to his wonderful talent and passionate nature, and he has also expressed the wishes of the people while increasing the richness of folk literature. This great master, who lived and created in the 16th and 17th centuries, praised the beauty, pure love, love for the people and the country in his works, but he also criticized the arbitrariness, senseless wars, and robberies of his time and especially his contemporary, Shah Abbas, in the literary language. As it can be seen, the ashug literature created by skillful masters like Abbas Tufarghanli is one of the carriers of progressive ideas and the moral culture of the people. Folklore collectors, respected people, folklorists like Salman Mumtaz have a great contribution in their transmission to future generations.

Associate Professor Gadim Igid oghlu Rufullayev

The role of Salman Mumtaz in the research of the legacy of Ashug

Abbas Tufarghanli

Summary

Key words: literary critic, Salman Mumtaz, research, Abbas Tufarghanli's creative activity

The article is dedicated to the folklore studies of Salman Mumtaz. It is noted that Salman Mumtaz, one of the tireless researchers of Azerbaijani Ashug literature, published examples of the national poet Ashug Abbas Tufarghanli's creative activity. This issue prompts a further investigation of the national poet. In the article, Abbas Tufarghanli's creativity and literary heritage are analyzed in comparison with the

opinions of Salman Mumtaz and scientists working in this field. According to the opinions of the researchers, Abbas Tufarganlı, who received an excellent education and mastered the Arabic and Persian languages, is one of the most prominent representatives of Azerbaijani ashug poetry. He has created unique and valuable examples of literary creativity due to his wonderful talent and passionate nature, and he has also expressed the wishes and wishes of the people while increasing the richness of folk literature. This great master, who lived and created in the 16th and 17th centuries, praised the beauty, pure love, love for the people and the country in his works, but he also criticized the arbitrariness, senseless wars, and robberies of his time and especially his contemporary, Shah Abbas, in the literary language. As it can be seen, the ashug literature created by skillful masters like Abbas Tufarganlı is one of the carriers of progressive ideas and the moral culture of the people. Folklore collectors, respected people, folklorists like Salman Mumtaz have a great contribution in their transmission to future generations.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi professor S.Orucova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

QULIYEVA PƏRVANƏ ELMAR QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN POETİKASI

Açar sözlər: xalq, atalar sözü, həyat, janr, cəhət, yaradıcılıq, xüsusiyyət

Ключевые слова: народ, пословица, жизнь, жанр, аспект, творчество, СВОЙСТВО

Key words: folk, father's word, life, genre, aspect, creativity, feature

Tədqiqatlar, araşdırmalar göstərir ki, atalar sözləri və məsəllər özlərinə məxsus bədii xüsusiyyətlərə malikdirlər. Aydınır ki, həcm etibarı ilə böyük olan ədəbi əsərlərin bədii çəkisi həmin əsərlərin ayrı-ayrı hissə və lövhələrində yaradılmış bədiliyin məcmusu deməkdir. Atalar sözü isə bu cür ayrı-ayrı qollardan axıb gələn bədilikdən mərhumdur. Çünki onlar böyük ədəbi əsərlər kimi forma genişliyinə malik deyildilər. Lakin belə yığcamlıq və şəkli sadəlik atalar sözünün bədii ölçüsünü heç də azaltmır.

Atalar sözünün bədiliyini təmin edən amillərdən biri və ən mühüm olanı dildir. Ədəbi dilin məktəbi olan, canlı xalq dilinin bütün incəliklərini, üslub və ifadə gözəlliklərini atalar sözlərində tapmaq mümkündür. Biz atalar sözlərində çoxlu cinslərə də rast gəlirik.

Pulun oldu min,
Köhlən atı min.

Və yaxud:

Canım qurban, can qonaq,
Gəl bir uçaq, bir qonaq.

Göründüyü kimi, birinci atalar sözündə "min"say sözü ilə "min" felindən, ikincidə isə "qonaq" felindən çox gözəl bir cins yaradılmışdır.

Atalar sözü və məsəllərdə ifadələrin bədii dil vasitəsi olan məcazlar hesabına da qüvvətləndirildiyinə tez-tez təsadüf edilir. Burada təşbeh, istiarə, alleqoriya, kinayə, təriz və s. bu kimi məcaz növlərin hamısını görmək mümkündür.

"Sənin üzün dəvənin dizi"

"Adamın yerə baxanı, suyun lal axanı".[1, 103]

Bunlar "kimdir" xəbərinin ixtisar edilməsi ilə atalar sözünün dönmə məsəlləridir ki, burada asanlıqla nəzərə çarpan güclü təşbehlər vardır. Anlaşıldığı üzrə bu misallarda həyasız adamın üzü dəvənin yerdə sürünməkdən sərtləşmiş dizinə hiyləgər adam isə sakit axan təhlükəli suya bənzədilmişdir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, atalar sözü və məsəllərdə Azərbaycan əsas və qeyri-əsas nitq kateqoriyaları iştirak edir. Atalar sözləri öz şəkli quruluşunu bu nitq kateqoriyalarının hesabına təmin etmək yolu ilə mükəmməl ifadə və cümlələr halını almış olurlar ki,

buna da biz Azərbaycan dilində olan - ahəng və quruluşuna görə cümlə növlərinin hamısına mənşur atalar sözlərində təsadüf edirik.

Dil daşıyıcılarının həyat şəraitini dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq onlar da dəyişir, mükəmmələşir. Nəhayət, qəlblərə düşür, yaddaşda möhkəm kök salır. Əlbəttə, bunların yaddaşda möhkəm kök salmasını müxtəlif amillər ahəngdarlıq, qafiyə, ritm, informasiya və s.xüsusiyyətlər təmin edir. Atalar sözü və zərb məsəlləri çoxmənalıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik xüsusiyyətlərini əhatə edir.

Dil vahidlərində çoxmənalılığın baş verməsi dildəki ünsürlərin tədricən yeni mənə kəsb etməsi prosesini həyata keçirmək üçün əsas verir və bununla da dildə anlayışların əmələ gəlməsinə zəmin yaranır. Ünsiyyət vasitəsi olan dil danışanın onu əhatə edən maddi və ictimai mühitdəki təzahürlərə münasibətini aşkara çıxarır. Danışan varlığa münasibətini dildə təkcə qrammatik vasitələrlə deyil, həm də sözlərin mənalı ilə yerinə yetirir. Dil sözünün mənasına emosional pay ayırır, bu da konkret sözün məzmununa üslubi çalar verə bilər. Dildə anlayışların törəməsi, əsasən söz yaradıcılığı prosesində sözlərdə çoxmənalıq əldə edilməsi hesabına yaranır.

Atalar sözü və məsəllərdə "az sözlə mənə ifadə olunur" deyilərkən bu sənət incilərinin bədii dəyərini, yüksək sənətkarlığını bir daha yada salır. Mənsub olduğu dilin ən incə xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən atalar sözü və məsəllər hər şeydən əvvəl obrazlı dildir. Son dərəcə yığcam lakin dərin fikir, dolğun mənə ifadə etməklə yüksək sənətkarlıq tələb edir. Azərbaycan dilinin incə xüsusiyyətləri ilə yaranan atalar sözü və məsəllərin dolğun mənə kəsb etməsində zəngin məcazlarımızın müstəsna rolu vardır. Təşbeh, metafora /istirə/, epitet, alleqoriya hesabına düzələn atalar sözü və məsəllərdə mənə dərinliyi, fikir genişliyi, yüksək sənətkarlıq nəzəri cəlb edir. Məsələn:

"Qoca öküzü öldürmək olar, öyrətmək olmaz"

"Arxalı köpək qurd basar."

Atalar sözü və məsəllərin bədii gücü, təsir qüvvəsi, gülüş, kinayə, təzad və mübaligə vasitəsilə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

"Darıca əri olanın, dünyaca hökmü olar."

"Dəlinin ürəyi dilində, aqlının dili ürəyindədir". [2,140]

Hər şeydən əvvəl, yazıçılar hər hansı bir obrazın daxili aləmini qabarıq surətdə oxucuya çatdırmaq üçün atalar sözü və məsəllərə müraciət edir. Eyni zamanda əksər surətləri nitq vasitəsi ilə səciyyələndirərkən əsas ifadə vasitəsi yenə atalar sözü və məsəllər olur.

Lüğət tərkibinin zənginliyi təkcə sözlərin kəmiyyəti ilə deyil, həm də sözlərə ifadə edilən mənə tutumunun sambalı ilə ölçülür. Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginliyinə, ifadə imkanlarının tutarına görə dünyanın ən zəngin dillərindən hesab olunur.

Hər xalqın dili yalnız özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə və inkişaf qanunlarına malikdir və bu səciyyə hər dilin konkret şəraiti ilə cəlalanır. Bəşər bədii fikrinin illərlə inkişafı nəticəsində yaranan fərdi cizgilər bir sıra atalar sözlərinin

məzmununa hopur, bunun da nəticəsində xalqda obrazlı ifadələr yaranır. "Dərin sular gec bulanır" zərb məsəlini M. İbrahimov "Ədəbi qeydlər" kitabında belə şəhr edir: "Bu obrazı xalq məsəli insan əməllərinə tətbiq olunduqda o deməkdir ki, daxili qüvvəyə və aydın təsəvvürlərə malik olan adamlar səbirli, dözümlü, təmkinli olurlar.

"Qışın gözü qırov olur" cümləsində metaforik təfəkkürün sərrastlığı heyrləndiricidir, poetik obraz ustalıqla yaradıldığı kimi, sətiraltı mənada sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur: zahiri görünüşünə, rənginə görə göz qırova, qırov da gözə çox bənzəyir. Lakin göz yandıran istilik qırov yandıran soyuqluq mənbəyidir. Demək, qırovun göz adlandırılması xəfif bir kinayənin təəcəssümü kimi başa düşülməlidir. (yəni qışın qırovu da yandırır, amma qızdırmır, dondurur).

Zeyvəli kişi bir bənna tapıb gətirir ki, özünə ev tikdirsin. Üç ay keçir. Usta heç evin himni belə qazıb qurtara bilmir. O, gündə bir-iki külüng vurur, sonra da çıxıb gedir. Ev sahibinin arvadı soruşur:

-Bənna qardaş, qış yaxınlaşır, bu necə ev tikməkdir?

Usta deyir:

- Verirsən şordan-mordan,

Vururam ordan-burdan.

Verərsən ətdən-mətdən,

Vururam bərtədən-bərtədən.

Ev sahibi öz günahını başa düşür ki, boğaz işləməsə, insan gücü itirər, belə olduqda əl də işləməz.

Zaman adlı birisi evin damından uçub ölür. Həmin gün qadınlar bir evə yığışib söhbət edirmişlər. Kişilərdən biri deyir:

- Qardaşlar deyirlər ki, şad xəbəri də, bəd xəbəri də birinci qadınlar eşidib bilirlər. Gəlin, gedib görək, qadınlar Zamanın ölümünü bilirlərmi?

Kişilər qapıya çatar-çatmaz bacadan bir saman düşür. Arvadlar hay-haray salırlar:

- Saman düşdü, Zaman düşdü.

Bir başqası deyir:

- Saman uçdu, Zaman öldü.

Kişilər dinmədən geri qayıdır və deyirlər:

- Gör, Zamanın yanında olan biz, xəbəri verən qadınlar.

Bax, "saman uçdu, Zaman öldü" məsəli də buradan qalıb.

"İz eşşəyin, fel gəlinindir" məsəli də bu baxımdan maraqlıdır. Qaynana manşır qoyub gedir ki, çuvaldan onsuz un götürən olmasın. Gəlin xəsis qaynanaya kələk qurur. Un götürməyə piyada getmir ki, yola izi düşər. Gəlin eşşəyə minib evin o başına sürür, çuvaldan un götürür, undan yerə də tökülür. Yerdə eşşəyin ayaqlarının izi qalır. Gəlib bu mənzərəni görən qaynana işin nə yerdə olduğunu dərhal başa düşür və deyir:

"İz eşşəyin, fel gəlinindir".

Gəlin qaynanı yola vermir. Arvad qızının evinə gedir və bir müddət orada qalır. Nəhayət, oğlan gedib anasını qızının evindən gətirir. Gəlin aş bişiribmiş, heyfi gəlir ki, bu xörəkdən qaynanası da yeyəcək. Buna görə də qabın dibini daşla doldurub, üstünü aşla örtür. "Altı daş, üstü aş" məsəli buradan qalmışdır. [3, 89]

Bir xalq rəvayətində deyilir ki, Məcnundan soruşurlar ki, sən Leylinin nəyinə bənd olmusan? Leylidə nə gözəllik var? Məcnun bildirir ki, siz Leyliyə mənim gözümlə baxın. Bununla əlaqədar belə bir atalar sözü yaranmışdır:

"Gir Məcnunun gözüne,

Bax Leylinin üzünə".

"Buğda yeyib, cənnətdən çıxıb" məsəli də Nuhun əfsanəsi ilə bağlıdır.

Elə atalar sözləri, məsəlləri var ki, onlar bilavasitə konkret bir ərazi ilə, daşla, qayayla, düzlə bağlı olur.

"Muğan, Muğan olsa biri üç eylər,

Muğan tufan olsa, üçü heç eylər".

Çobandan soruşurlar:

- Muğan necə yerdir? Bu oforizmi işlədir və belə izah edir ki, Muğanda havalar xoş keçsə, qoyun əkiz bir cüt bala doğub üç olar, lakin bir tufan başlasa, ananı da, iki balanı da öldürüb heç olar. O, bu atalar sözü ilə Muğanın təbiətini izah edir.

Qamışla əlaqədar xalq arasında izaha ehtiyacı olan "Qamış oxu", "Qamış neyi", "Qamış ev", "Boynuna qamış ölçüm" bunlar əski təsəvvürlərlə bağlı düşüncələrin məhsuludur.

Qamış yağır şırhaşır,

Qamış bitir dimdik.

Məsəllərin izah olunmayan ideomatik tərəfləri də vardır. Bunların izahı xalqdadır, bunları xalqdan soruşmaq, öyrənmək lazımdır. Bunların hər biri bəzən tam bir əhvalatla bağlı olur.

Dil qaydalarına görə "Mən yoxsulam demə, sağlıq soltanlıqdır" və "Əzizin evinə əzilə-əzilə get" şəklində deyilməsi tələb olunan yuxarıdakı cümlələrdə söz öz yerini dəyişməklə ifadənin gücünü xeyli artırmışdır.

"Köhnə sevgi köhnəlməz və s. atalar sözlərində çox bədii və düşündürücü bir təzad yaradılmışdır. Atalar sözlərində sual ritorikası daha mühüm yer tutur.

"Ac qarnına soyuq su?"

"Artıq yağın şorbaya nə zərəri?"

"Bildir gedən bildirçin, hansı sən bir qıçın?"

Atalar sözü və məsəlləri ifadə edən əsl sual cümlələri isə çox zaman mükəllimə şəklində olur. "İgidin igiddən nəyi artıqdır? - ehtiyacı", "At kimindir? - minənin", "Don kimindir? - Geyənin", "Keçəl qızın nəyi var? - dəmirdən bir darağı".

Göründüyü kimi, bu misallarda suallıq və soruşmaq xüsusiyyətləri ritorikaya nisbətən üstün mövqeyə malikdir. Ona görə də belələrini sual cümləsi hesab etmək daha doğru olardı.

Mənsur atalar sözləri və məsəllərdə bir də nəzəri cəlb edən cəhət onlarda dramatik təhkiyə ünsürlərinin mövcud olmasıdır. Bunlar yenə də öz mənşələri etibarlı ilə əsərlərə bağlıdır. Mənsur atalar sözləri içərisində:

"Birindən soruşdular haralısan - dedi: evlənməmişəm"

"Xeyir söyləməzə dedilər: xeyir söylə, gəlləm, sənə qədəhdən don gətirərəm, dedi, bəlkə getdin, gələmmədin".

"Qazan dedi: dibim qızıldı, dedi: indi gəzib gəlmişəm" və s. məsəllərə rast gəlirik.

Atalar sözü və məsəllərdə Azərbaycan xalq dilinin zənginliyindən - bədii dil vasitələri, cinas, kinayə, idioma, təşbeh, məcaz, bənzətmə və s. bacarıqla istifadə olunmuşdur.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın qədim abidələrindən olan "Kitabi-Dədə Qorqud"-da çoxlu atalar sözləri vardır: "Gül təpəcik olmaz", "Qarı düşmən dost olmaz", "At işlər, ər öyünər", "Çıxan can geri dönməz", "Əksi pampıq bez olmaz", "Qonağı gəlməyən qara evlər yıxılsın yeyi", "Oğul dəxi neyləsin, baba ölüb mal qalmasa?", "Baba malmıdan nə fayda, başda dövlət olmasa" və s.. [4, 158]

Folklor yazılı ədəbiyyata tükənməz mənbə olduğu kimi yazılı ədəbiyyat da öz növbəsində folklorun zənginləşməsi, inkişaf etməsi, dərin məna və mündəricat kəsb etməsinə kömək edir. Başqa sözlə deyilsə, qırılmaz vəhdət təşkil edən milli ədəbiyyatımızın bu böyük sahələri qarşılıqlı əlaqədə olur. Bir-biri hesabına son dərəcə yığcam, konkret hakimanə aforistik olan atalar sözü və məsəllər vasitəsilə xalq öz mənəvi aləmini, milli tarixini, mövcud ictimai quruluşa, əməyə münasibətini, məişətini və dünyagörüşünü əks etdirir. İnsan cəmiyyətinin əxlaq, adət və təfəkkür tərzini təyin edən, onun mahiyyətini təşkil edən, hadisələrin yekunu kimi qavranan, həyatdan, varlıqdan alınan, kamilliyə çatan fikirlər böyük estetik yük daşıyır.

Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərində əlvan və sonsuz semantik tutum xalq yaradıcılığı qaynaqlarından süzülüb gələn göz yaşı kimi duru və əbədi sulu çeşmələri xatırladır.

Başqa folklor nümunələri kimi atalar sözü və məsəllər də əsrdən-əsrə, nəsildən-nəsilə, şifahi yolla, ağızdan-ağıza keçə-keçə, cilalana-cilalana, yeni məna və məzmun qazana-qazana, zənginləşə-zənginləşə, zamanın sınaqlarından çıxsa-çıxa bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Atalar sözü və məsəllər folklorun ən fəal janrıdır. Çox zaman silah rolu oynayır. Atalar sözü və məsəllər hər bir əhvalatın, hadisənin mənzərəsini yaradır, onu əyaniləşdirir, sözün təsir dairəsini qat-qat artırır. Buna görədir ki, qədim yazılı abidələrimizdən, o cümlədən "Kitabi-Dədə Qorqud"-dan, Nizami "Xəmsə"-sindən üzü bəri bütün sayılan-seçilən şair və yazıçılarımız öz əsərlərində atalar sözü və məsəllərdən yerli-yerində istifadə etmişlər. Həmin xalq inciləri bədii əsərlərin dəyərini artırmış, dilinə gözəllik gətirmiş, onu xalqın gözəl söz abidələri sırasına qaldırmışdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T :

1. Xalqın söz xəzinəsi /tərtib edən: P. Ş. Əfəndiyev/, Bakı, "Maarif", 1985.
2. Vaqif Vəliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, ADU nəşriyyatı, Bakı, 1970.
3. İ. Babayev, P. Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, "Maarif", 1970.
4. Ziyət Əlizadə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı, Bakı, "Yazıçı", 1985.
5. Atalar sözləri və məsəllər /tərtib edən: Əbülqasım Hüseynzadə/, Bakı, "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", 1971.

Xülasə

Yaradıcı üçün sözlərə məna donu biçmək arxoloji tapıntıları xatırladır. Burada o fikrin mahiyyəti ilə xalqın maddi aləmini, dövrünün iqtisadi quruluşunu, əxlaqi görüşlərini, həyat tərzini, şəhr etməyi, bir əşya vasitəsilə başqa bir əşyanı qarşılaşdırmağı bacarmalıdır, buna da yaradıcı əqli nəticə ilə nail ola bilər.

Əqli nəticə maddi dil qabığını şərh etmək üçün mühüm mənbədir və bu təfəkkür formasının öyrənilməsinin dilçilik üçün böyük əhəmiyyəti var. Çünki əqli nəticə ifadənin üsulları haqqında təsəvvür yaradır, bunun hazırlığında kompleks cümlələrin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək mümkün olur. Əqli nəticənin bir təzahürü də hikmətli sözlərdir. Onlar dilimizdə bitmiş cümlələr şəklində olur. Bu xüsusiyyətlərə əlavə olaraq demək lazımdır ki, hikmətli sözlər emosional xüsusiyyətə malikdir: fikrin məzmununu dolğunlaşdırır, onların ömrü uzun olur: müxtəlif struktura, fərqi quruluş cizgilərinə malik olur: tərkibinə həmcins üzvlərə, nidalara, ara sözlərə, xüsusiləşmiş üzvlərə, təsadüf edilmir: didaktik səciyyə güclüdür, mənası müstəqimdir: nəsihət, məsləhət, yol göstərmə xüsusiyyətləri mövcuddur. İnsan cəmiyyətinin əxlaq, adət və təfəkkür tərzini təyin edən, onun mahiyyətini təşkil edən, hadisələrin yekunu kimi qavranan, həyatdan, varlıqdan alınan, kamilliyə çatan fikirlər böyük estetik yük daşıyır.

Summary

THE POETIC OF PROVERBS AND PARABLES

Hd.tch.P.E.Guliyeva

For the creator, putting meaning into words is reminiscent of archeological finds. Here, with the essence of that idea, he should be able to confront the material world of the people, the economic structure of his time, moral views, lifestyle, urbanism, through one object to another object, and he can achieve this with a creative intellectual result.

Mental inference is an important resource for interpreting the material linguistic envelope, and the study of this form of thinking is of great importance to linguistics. Because the mental result creates an idea about the methods of expression, in the presence of which it is possible to learn the interrelationship of complex sentences. One manifestation of mental inference is words of wisdom. They

are in the form of finished sentences in our language. In addition to these characteristics, it should be said that wise words have an emotional character: they fill the content of the thought, they have a long life: they have a different structure, different structural features: they do not contain homogenous members, exclamations, interjections, specialized members, they are not coincidental: the didactic character is strong, the meaning is direct: there are features of advice, advice, guidance. The ideas that determine the morality, customs and way of thinking of human society, constitute its essence, are perceived as the conclusion of events, are taken from life and existence, and reach perfection carry a great aesthetic burden.

Резюме

ПОЭТИКА ПОСЛОВИЦ И ПРИЧТЕЙ

Ст.пр.П.Е.Кулиева

Для творца вложение смысла в слова напоминает археологические находки. Здесь, с сущностью этой идеи, он должен уметь противостоять материальному миру людей, экономическому строю своего времени, моральным воззрениям, образу жизни, урбанизму, через одну вещь в другую, и он может достичь этого творчески. интеллектуальные результаты.

Умственный вывод является важным ресурсом для интерпретации материальной языковой оболочки, и изучение этой формы мышления имеет большое значение для лингвистики. Потому что мыслительный результат создает представление о способах выражения, при наличии которых можно узнать взаимосвязь сложных предложений. Одним из проявлений умственного вывода являются слова мудрости. Они в виде готовых предложений в нашем языке. В дополнение к этим характеристикам следует сказать, что мудрые слова имеют эмоциональный характер: они наполняют содержание мысли, они имеют долгую жизнь: они имеют разную структуру, разные особенности строения: не содержат однородных членов, восклицаний, междометия, специализированные члены, они не случайны: дидактический характер сильный, смысл прямой: есть черты совета, совета, руководства. Идеи, определяющие нравственность, обычаи и образ мышления человеческого общества, составляющие его сущность, воспринимаются как итог событий, берутся из жизни и бытия, достигают совершенства, несут большую эстетическую нагрузку.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

Rəyçi dos. N.M.Axundova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA SÜSANƏ MƏQSƏD

Gəncə Dövlət Universiteti,

Leksika və Ölkəşünaslıq kafedrasının müəllimi

e-mail: kema.isa@inbox.ru

**ÇARLZ DİKKENS VƏ UİLYAM MEYKPIİS TEKKEREY
YARADICILIĞINDA TƏHSİL PROBLEMİ**

Açar sözlər: təhsil, roman, satira, canlı, meşşan, yumor

Keywords: education, novel, satire, vivid, snob, humour

Ключевые слова: образование, роман, сатира, яркий, сноб, юмор

Çarlz Dikkins və Uilliam Meykpiis Tekkerey XIX əsr İngilis Tənqidi realizm ədəbi cərəyanının ən görkəmli nümayəndələri olmuşlar. Bu dövrdə kapitalizm yeni nəhəng inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. İngiltərə klassik kapitalist ölkəsinə çevrilmiş və öz mövqeyini həm daxildə, həm də xaricdə möhkəmləndirir, bazar tutmaq adı ilə özünün koloniya siyasətini həyata keçirirdi. Bu dövr başdan ayağa ziddiyyətlər, müharibələr və inqilablarla dolu bir dövr olsa da, eyni zamanda tərəqqi və təhsil əsri idi. Bu illər dünyada dəmir yolları çəkilir, buxar maşınları yaradılır, elm hərtərəfli inkişaf etdirilirdi. Digər tərəfdən isə dərin ictimai-siyasi dəyişikliklər baş verir, yoxsulluq, ədalətsizlik, eybəcərlik aləmi bir-birinə qatır, insanıninsan tərəfindən amansızcasına istismarı güclənirdi. Elmi yeniliklərin kəşfi, təhsil geniş vüsət alır, başqa bir tərəfdən də möhtəkirlik, iri his-paslı zavodlar, uşaq əməyinin istismarı, uzun iş saatları, az əməkhaqqı bir neçə adamı varlandırır, həmin əsrin ortalarında İngiltərəni dünyanın ən varlı ölkəsinə çevirirdi. İngiltərə hələ XIX əsrin otuzuncu illərində kapitalizmin yeni yüksək inkişaf mərhələsinə keçmişdi. 50-60 il həmin dövrdən qabaq kiçik manifakturalarla dolu olan ölkə artıq böyük sənaye ölkəsinə çevrilmiş, Mançester, Birminqəm kimi iri sənaye şəhərləri yaranmışdır. Artıq nə kəndlilər, nə də mülkədarlar hakim sinif deyildilər. Onları fəhlələr, proletariat və burjuaziya sinifləri əvəz etmişdi. Get-gedə İngiltərənin bu siyasətinə qarşı həm daxildə, həm də ölkənin xaricində böyük etirazlar baş verir, azadlıq hərəkatları artırdı. Məsələn, İrlandiya və Hindistanda belə hərəkatlar ümumi xalq üsyanına çevrilirmişdi. Belə hal ingilis ədəbiyyatçılarının gözlərindən qaça bilməzdi, onlar müxtəlif janrlarda əsərlər yazaraq, öz səslərini dövrün ədalətsizliyinə qarşı ucaldırdılar. Həmin dövrdə ictimai-siyasi dəyişikliklərlə yanaşı yeni ədəbi hərəkatlar da yaranmağa başlamışdır. Belə inqilabi hərəkatlardan biri də Çartist hərəkatı idi. Çartistlər öz ədəbiyyatlarını yaratdılar, bu da fəhlə sinfinin öz ədəbiyyatlarını yaratmaq yolunda ilk cəhdi idi. Maraqlı bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə böyük yazıçılar Çarlz Dikkins, Uilyam Meykpiis Tekkerey, Bronte bacıları, xüsusilə Şarlotta Bronte və Elizabet Qaskell kimi böyük yazıçılar ordusu hələ əmələ gəlməmişdi deyə, Çaristlərin öz aralarından çıxanlar məqalələr, kiçik hekayələr,

mahnılar, epigramlar və poemaları özləri yazırdılar. Həmin dövrdə əsas janr poeziya idi. Çartistlərin yaratdığı əsərlər onların sələfləri romantik şairlərə söykənirdi, onlar şifahi xalq poeziyası əsasında günün aktual problemlərindən, fəhlələrin hüquqlarından, mübarizələrindən, yoxsulların bədbəxt talelərindən yazırdılar. Həmin əsərlər də təbii olaraq yüksək sənət əsərləri hesab edilməlidirlər. Belə şairlərdən Ernest Counz, Tomas Hud və başqalarının adını çəkmək olar. Çartist ideyaları bir çox progressiv fikirli insanların diqqətlərini özünə cəlb edə bildi, ölkədə baş verən ədalətsizliklərdən xəbərdar olan, böyük yazıçılar ordusu yarandı. Çünki onlar ilklər idilər. Məsələn, Ernest Counz Çartist hərəkatının liderlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də diqqəti özünə çəkən demokratik fikirli bir şair idi. Həmin dövrdə Ernest Counz «Aşağı sinfin mahnısı» - (The Song of the Lower Classes) - şeirinin müəllifi idi. Çartist hərəkatı zamanı və ondan sonrakı dövrlərdən bu günə qədər əməkçi insanlar arasında bu şeir çox məşhurdur. Şeirin əsas məzmunu aşağıdakı kimidir: Biz lap aşağıdayıq. Ola biləcəyimizdən də aşağıdayıq. Varlılar çox yüksəkdedirlər, onları biz belə yüksək etmişik. Biz bədbəxtlər, zənginlərin ayaqları altında olan yerimizi yaxşı bilirik. Lakin biz, əkib becərməyi, toxumağı bilsək də geyməyi, yeməyi bilmirik. Biz öz payımızı yaxşı bilirik. Eyni ideya ən görkəmli Çartist şairlərdən Tomas Hudun çox məşhur şeirlərindən biri olan «Köynəyin mahnısı» (The Song of the Shirt) şeirində də gözəl təsvir edilmişdir: Şair həmin şeirində üzgün barmaqları, qızarmış gözləri cır-cındır içərisində oturub tikiş tikən qadınla köynəyin mahnısını» oxuyarkən təsvir edir. Ona tik, tik, tik, yoxsulluq, aclıq, çirkab və səfalət içində mahnı oxu deyir. Çartist yazıçılar belə tənqidi yazıları ilə əzilən zəhmətkeşləri öz hüquqları uyğunda vuruşmağa səsləyir, gələcəyə inanırdılar. Onlar böyük humanist olaraq nəhayət sonda ədalətin qalib olacağına dərinləndən inanırdılar. Həmin illərdə klassik tənqidi əsərləri ilə diqqəti cəlb edən ədalətsizliklərdən yazmağa başladılar və bu hal da yeni bir ədəbi cərəyanın yaranmasına gətirib çıxartdı, onu da «Tənqidi Realizm» ədəbi cərəyanı adlandırdılar. Beləliklə, böyük tənqidi realizm romançıları nəslə yarandı. Onlar Çarlz Dikens, Uilyam Meykpiş Tekkərey, Şarlotta Bronte, Elizabet Qaskell və bir sıra başqa realist yazıçılardılar. Onlar müasir ictimai və sosial həyatın tipik nümayəndələrini tapıb müxtəlif şəraitdə təsvir etməyi bacardılar. Onlar Çartist ideyalarından bəhrələnərək əsərlərində sosial ədalətsizliyi təsvir edir, kəskin sinfi mübarizəni ədəbiyyatda canlandırır və yeni Tənqidi Realizm ədəbi cərəyanının yaranmasına səbəb olurlar. Belə əsərlərdən Çarlz Dikensin «Ağır günlər» və Elizabet Qaskellin «Meri Barton» əsərlərini qeyd etmək olar. Həmin yazıçıların böyük və üstün cəhətləri ondan ibarət idi ki, onlar öz müasirlərinin həyatını realist bir şəkildə ifadə etməklə bərabər həmişə onların dərin hümanizm və rəğbətləri adi zəhmətkeş insanların tərəfində olmasıdır. Çarlz Dikens öz yaradıcılığına Çartist hərəkatı zamanı başlamış və ən yüksək zirvəyə yüksələ bilmişdir. Çartist hərəkatı Çarlz Dikens yaradıcılığına çox ciddi təsir etmişdir. Çarlz Dikens 1812-ci ildə İngiltərənin cənubunda Portsmusda (Portsmouth) anadan olmuşdur. O, hələ kiçik yaşlarından əzab-əziyyətə qatlaşmalı olmuşdur. Onun ailəsi yoxsul orta sinfə aid idi.

Onun atası Portsmusda böyük hərbi dəniz stansiyasında çinovnik işləyirdi. Böyük ailəsi onun az məvacibi ilə güclə dolanırdı. Çarlz ailənin böyük uşağı idi. Onun atasının uşaqları oxutmağa gücü çatmırdı. Onun atası kefcil adam idi və qazandığından çox xərcləyirdi. Tezliklə o, işini itirir və borclar həbsxanasına düşür. Ailəyə mənsub olan hər şey, hətta Çarlza məxsus sevimli kitabları belə satılır. Onun atası, anası, qardaş və bacıları Marşalsii borclular türməsinə yaşayırdılar. Çarlz onlara bazar günləri baş çəkirdi. Orada Dikkins müxtəlif insanları görür və onların həyat hekayələrini öyrənirdi. Sonralar gördüklərini «David Kopperfild», «Pikvik Peypə» və «Balaca Dorrit» əsərlərində təsvir etmişdir. Bir ildən sonra Dikkins uzaq qohumların birindən vərəsəlik alır və bütöv borcları ödəyir, ailəsi türmədən azad olur. Atası müxtəlif şəhərlərdə işləyir, daima şəhərdən-şəhərə köçür və uşaqlarına təhsil verməyə çalışsa da buna nail ola bilmir, amma Dikkins bacısı ilə qədim Roçester şəhərində ilk dəfə orta məktəbə getməli olmuşdur. Lakin təhsil haqqını ödəyə bilmədikləri üçün oradan ayrılmalı olmuşlar. O, on yaşından Defonu, Fildinqi, Smoleti və bir sıra başqa avropalı yazıçıları sevə-sevə oxuyurdu. Onun ən sevimli kitabları «Don Kixot» və «Ərəb gecələri» olmuşdur. Çarlz Dikkins hələ köhnə dəbli Uellinqton Hous Akademiyə - (Wellington House Academy) - məktəbində təhsil alarkən məktəbin müdirinin kobud, cahil, savadsız bir adam olduğunu, onun uşaqlar haqqında heç bir şey bilmədiyini yaxşı görmüşdür. O, bilirdi ki, təlim-tərbiyə nə olduğunu bilməyən cahil, ancaq uşaqları daima ağacla kötəkləməyi yaxşı bilirdi. Sınıfdə Latin dilindən başqa heç nəyi öyrətmirdi. Çarlz Dikkins bir çox sosial romanlar yazsa belə özü siyasətlə heç zaman məşğul olmamışdır. O, daima evsiz-eşiksiz insanların taleləri ilə maraqlanmış, onlar haqqında düşünmüş, onların təhsillərinin qayğısına qalmış, «Yoxsul Qanun»un (Poor Law) - əksinə çıxmışdır. Həmin qanuna görə evsiz insanlar küçədə yaşaya bilməzdilər. Belələri mütləq şəraiti türmədən azca yaxşı olan yetimxanalarda yaşamalı idilər. Çarlz Dikkins bir çox sosial romanların – «David Kopperfild» (David Copperfield, 1850); «Müdafiəsiz ev» (Bleak House, 1853); «Ağır illər» (Hard Times, 1854); «Balaca Dorrit» (Little Dorrit, 1857); «İki şəhərin nağılı» (A Tale of Two Cities, 1859) müəllifidir. Bütün bu əsərlərində Dikkins inqilabi hərəkəti müdafiə etmiş, ölkədə olan haqsızlığa, ədalətsizliyə, ictimai-siyasi bərabərsizliyin, yoxsulluğun, savadsızlığın, qəddarlığın əksinə çıxmış, uşaq əməyinin istismarının yolverilməz olduğunu realistik tərzdə təsvir etmişdir. O, özünün bütün əsərlərində təsvir etdiyi problemlərin realist ideyalarına görə böyük ədəbi demokrat adını almışdır. O, avtobiografik əsəri «Deyvid Kopperfild» uşaq əməyinin işdə, məktəbdə qəddarcasına istismarının əksinə çıxırdısa, «Nikolas Niklbi» romanında ictimai-siyasi problemləri realist bir şəkildə təsvir edərək, İngilis məktəblərində şagirdlərin təlim-tərbiyə prosesində olan eybəcərlikləri satira atəsinə tutmuşdur. Dikkensin həmin əsəri çap olunandan sonra ona hər tərəfdən təziqlər olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Dikkins hələ Poor Law qanununun əksinə yazdığı «Oliver Twist» əsərini yazıb qurtarmamış «Nikolas Nikkilbi» romanını yazır. 1838-1839-cu illərdə yazılmış bu roman dövrün daha bir

aktual problemdən; şagirdlərin İngilis özəl internat məktəblərində aldıkları təhsildən bəhs edir. Nikolas Niklbi tipik bir ingilis internat məktəbində müəllim olur. Bu məktəbdə oxuyan uşaqların valideynləri yox idi. Atılmış unudulmuş, yarı-ac şagirdlər məktəb müdürü 136 və onun həyat yoldaşı tərəfindən qəddarcasına istismar olunurlar. Qadın ev işlərində onları amansızcasına işlədir, onlar da öz taleləri ilə barışmalı olurdular. Dikkins İngiltərənin müxtəlif şəhərlərini gəzərək çoxlu məktəblərdə olmuş, həmin məktəblərin pis halına acımışdır. O, gördüklərini realist bir tərzdə təsvir etmiş, ingilis təhsil sisteminin bərbad vəziyyətini tənqid atəşinə tutmuşdur. Əsər çap olunandan sonra Dikkensə hər tərəfdən hücum olunmasına baxmayaraq, tezliklə bütöv ingilis təhsil sistemində reforma edilmişdir. Beləliklə, Dikkensdən sonra tənqidi realizm janrında yazılan çoxlu əsərlər yarandı. Öz sələfləri Conasan Svift və Henri Fildinqin ənənələrini davam etdirən Tekkerey ingilis ədəbiyyatında ən görkəmli realist və satirist yazıçılarından biri idi. İnqilabı demokratik fikirli, rus yazıçılarından biri Çernişevski Tekkereyi aşağıdakı kimi qiymətləndirmişdir: «Tekkerey böyük istedadla malikdir. Onu, «Şöhrətpərəstlik yarmarkası» əsərinin müəllifini, həmin dövrün bütöv Avropa yazıçılarından tək-cə biri, Dikkenslə eyni cərgəyə qoymaq olar. Onun nə zəngin incəsənət aləmi, nə qədər dəqiq müşahidə qabiliyyəti, nə böyük, həyat dərsləri, insan ürəyi, nə böyük, parlaq və alicənab məhəbbət gücü, nə qədər incə yumor hissi, nə qədər dəqiq və aydın tapıntıları, nə qədər möcüzəli təsvir qabiliyyəti varmış.» Çernişevskinin belə böyük qiymət verdiyi Uilyam Meykpis Tekkerey İngilis krassik tənqidi realizminin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Öz əsərlərində o, dövrünün yüksək sinfinin nümayəndələrini canlı təsvir edərək, onların klassik cəmiyyətdəki həyat tərzlərini, xarakterlərini, zövqlərini açıb göstərə bilmişdir. O, yüksək sinfin nümayəndələrinin tiranlığını, zülümkarlığını, qürurunu, riyakarlığını, ikiüzvlüyünü, snobçuluğunu, simasızlığını, qəddarlığını real təsvir etmişdir. Onun insan təbiəti, daxili aləmi haqqında çox geniş biliyi var idi və onu analitik şəkildə, kəskinliklə öz qəhrəmanlarının təsvirində işlədə bilmişdir. Tekkereyin əsərlərində incə yumor çatışmırdı. Onun tənqidi çox güclü, satirası kəskin və acı idi. O, mənfi obrazları təsvir etməkdə dahi olsa da onun müsbət surətləri kifayət qədər zəif alınır, lakin onun bütöv mənfi və müsbət obrazları həyatı, real və canlı idilər. Tekkerey həmişə arzulayardı ki, bütövlükdə qadın və kişiləri həyatda necə idilərsə də eyləcə də təsvir edə bilsin. Demək lazımdır ki, ingilis ədəbiyyatında ictimai satira bu gün də Tekkereyin 19-cu əsrdə təsvir etdiyi hadisələr klassik misal kimi qalmaqdadır. Hindistanda Kəlküttə şəhərində çiçəklənən orta sinif ailəsində anadan olmuş, Tekkerey altı yaşı olanda doğulduğu Kəlküttədən İngiltərəyə təhsil almağa göndərilmiş və Kembridj Universitetində təhsil almağa başlamışdır. Tələbə ikən o, universitetin sxolastik qayda-qanunlarına dözmür, gülməli şəkillər çəkir rəssam olmaq istəyir, seir yazır, əsasən parodiyalara üstünlük verirdi. O, universiteti bitirmədən Almaniya, İtaliya və Fransaya səyahət edir və Almaniyada ona çox dərin təsir göstərən Höte ilə görüşür. Sonralar o, Londona dönür təhsilini davam

etdirmək istəyir, lakin qarşısına çıxan çətinliklərə görə ona nail ola bilmir, jurnalistliyə başlayır, yumoritik hekayələr yazır, gülməli şəkillər çəkir və 1836-cı ildə Izabella Şou (Isabella Shawe) adlı bir qadınla evlənir və onların üç qızları olur. Axırınıcı qızı olandan sonra Izabella xəstələnir və Tekkerey ona sədaqətlə xidmət edərək onun sağlmasına çalışır, ancaq ona nail ola bilmir. Sonda onun xəstə qadını Tekkerey dünyasını dəyişəndən sonra bir neçə il də yaşayır. Müəllif «Snoblar kitabı» əsəri ilə ciddi yaradıcılığa başlayır. Bu əsərində Tekkerey ilk diqqəti cəlb edən əsəri «Snoblar kitabı» - (The Book of Snobs) - romanıdır. Bu kitabı ilə müəllif varlı, yuxarı sinfin nümayəndələrini satira atəşinə tutaraq, həm də onların davamçıları orta sinfin nümayəndələrini də ifşa edir. Müəllifi özünün kəskin qələmi ilə hər iki sinfin nümayəndələrini və onların davamçılarını kəskin satira atəşinə tutur. Beləliklə, demək lazımdır ki, bu əsər onun şah əsəri olan «Şöhrətpərəstlik yarmarkası» - (Vanity Fair) - əsərinin müqəddiməsi olmuşdur. «Snoblar kitabı» əsərində müəllif İngilis cəmiyyətində müxtəlif dairələrin satirik təsvirini verməklə, snobların böyük qalareyasını yaratmışdır: Böyük şəhər snobları (Great City Snobs), Universitet snobları (The University Snobs), və s. Müəllif 19-cu əsrin əvvəllərində baş verən hadisələri təsvir etməklə sanki müasir İngiltərənin geniş satirik panoramasını realist tərzdə təsvir edə bilmişdir. Roman sosial keçmişi fonunda hər şeyə; obrazlara, onların hərəkətlərinə, fikirlərinə ümumilikdə yüksək cəmiyyətdə olanların hamısına Tekkerey hücum edir. Onların şöhrətpərəstliklərinə, hiyləgərliklərinə, xürrafatlılıqlarına, aristokratların korrupsiyaya uğramalılıqlarına (The Cranleys, Lord Steyne); burjuazianın nümayəndələrinin (The Osbornes, The Sadleys) dar-düşüncəliliyinə, acgözlülüyinə və s. pis xüsusiyyətlərinə amansızcasına hücum çəkirdi. O, qəddarcasına snobçuluğu, riyakarlığı, pulgirliyi, tüfeyliliyi və burjua cəmiyyətinin dayağı olan bir sıra bunun kimi halları satira atəşinə tuturdu. Tekkerey əsas qayəsi (fabulası) ədəbi əsərin və orada təsvir edilən hadisələrin məzmununu deyil obrazların geniş təsviridir. Müəllif müxtəlif insanları, onların fikirlərini, düşüncələrini, hərəkətlərini müxtəlif situasiyalarda təsvir edərək demək istəyir ki, pulun hökəmdar olduğu, onun idarə etdiyi cəmiyyətdə, tək-tək qəhrəman ola bilməz. Tekkerey beləliklə bütöv burjua cəmiyyətini satira atəşinə tutaraq romanının adını «Şöhrətpərəstlik yarmarkası» və ya «Adsız qəhrəman romanı» adlandırmışdır. Tekkerey həmin romanında universitet təhsilində olan çatışmamazlıqdan, bürokrat ünsürlərin korrupsiyasını satira atəşinə tutaraq həmin səhnələrin realist təsvirini ustalıqla vermişdir. Dikens və Tekkerey öz zamanələrinin ən görkəmli yazıçılarındandırlar. Beləliklə, onlar qərara gəlmişdilər ki, Dikens öz qəhrəmanlarını sadə insanlar arasından tapıb onları tipik qəhrəman səviyyəsində (Oliver Twist, Nikolas Niklbi və s.) təsvir edə bilmişdisə, Tekkerey öz qəhrəmanlarını orta sinif və aristokratik cəmiyyətin nümayəndələri Pitt Kroli, Ribeka və s. kimi təsvir edə bilmişdir. Tekkerey realizmi Dikens realizmindən fərqlidir; O fantaziya və lirizm ilə az bağlı olsa belə, onun realizmi çox səlis və əsaslıdır. Dikens isə öz qəhrəmanlarını bir qədər sentimental ruhda təsvir edərək ədəbiyyatda

yeni bir xarakterik xüsusiyyət yaratdı. Sonralar həmin ideya ingilis ədəbiyyatında obyektiv üsul adlandırıldı. Dikkins Tekkereydən çox optimist idi. Tekkerey insanın gələcəkdə dəyişəcəyinə inanmırdı, məhz böyük rus yazıçısı Çernişevski, ona məqalənin əvvəlində verdiyi böyük tərifə rəğmən, Tekkereyi 1857-ci ildə “Современник” jurnalında çap etdirdiyi məqaləsində onu bu xüsusiyyətinə görə tənqid etmişdir. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, hər iki dahi sənətkarı birgə götürdükdə, onların hər ikisinin də romanları 19-cu əsrin ortalarında İngilis cəmiyyətinin bütöv sinifləri haqqında realistik təsvir yaratmışlar.

**THE PROBLEM OF EDUCATION IN CHARLES DICKENS'S AND
W.M.THACKERAY'S CREATIVE ACTIVITY
SUMMARY**

This article is focused on the comparison of Charles Dickens's creative activity with that of William Makepeace Thackeray.

William Makepeace Thackeray and Charles Dickens were two of the most eminent Victorian novelists of their generation. They knew each other well, mixing in the same circles, but they were also literary rivals whose differing personalities and viewpoints eventually led to a bitter feud.

Both Dickens and Thackeray began their careers as journalists, but Dickens was first to achieve literary fame, with publication of *The Pickwick Papers* in 1836-37. Other bestsellers followed, and Dickens became a darling of critics and the public. Thackeray did not earn his literary fame until a decade later, with *Vanity Fair*, published in 1847-48. Thackeray's next novel, *Pendennis*, was issued at the same time as Dickens's *David Copperfield*, and critics began to draw comparisons between the two authors. Though Dickens sold more novels, Thackeray was equal in popularity with the critics, and Thackeray became Dickens's chief rival in the market for fiction. Dr. John Brown, a mutual friend of both novelists, remarked that Dickens “could not abide the brother so near the throne.” Although Dickens and Thackeray were always cordial, their relationship grew strained over minor literary disputes. Partisan friends and associates fanned the flames until the relationship between Dickens and Thackeray erupted into a bitter feud in 1858.

**ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ЧАРЛЬЗА
ДИККЕНСА И УИЛЬЯМА ТЕККЕРЕЯ
РЕЗЮМЕ**

В работе представлен сравнительный анализ творчества двух английских писателей 19-го века – Чарльза Диккенса и Уильяма Мейкписа Теккерея. Уильям Мейкпис Теккерей и Чарльз Диккенс были двумя из самых выдающихся викторианских писателей своего поколения. Они хорошо знали

друг друга, вращались в одних кругах, но также были литературными соперниками, чьи разные личности и взгляды в конечном итоге привели к ожесточенной вражде.

И Диккенс, и Теккерей начинали свою карьеру как журналисты, но Диккенс первым добился литературной славы, опубликовав «Записки Пиквикского клуба» в 1836–1837 годах. Затем последовали другие бестселлеры, и Диккенс стал любимцем критиков и публики. Теккерей заработал свою литературную славу лишь десятилетие спустя, выпустив «Ярмарку тщеславия» в 1847–1848 годах. Следующий роман Теккерей, «Пенденнис», вышел в то же время, что и «Дэвид Копперфильд» Диккенса, и критики начали проводить сравнения между двумя авторами. Хотя Диккенс продал больше романов, Теккерей не уступал по популярности критикам, и Теккерей стал главным конкурентом Диккенса на рынке художественной литературы. Доктор Джон Браун, общий друг обоих писателей, заметил, что Диккенс «не выносил брата так близко к трону». Хотя Диккенс и Теккерей всегда были сердечными, их отношения обострились из-за мелких литературных споров. Партизанские друзья и соратники раздували пламя, пока отношения между Диккенсом и Теккереем не переросли в ожесточенную вражду в 1858 году.

ÇARLİS Dikkensin və Uilyam Tekerinin ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏHSİL PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Məqalədə 19-cu əsrin iki ingilis yazıçısı - Çarlz Dikkens və Uilyam Makepis Tekerinin yaradıcılığının müqayisəli təhlili təqdim olunur.

Çarlz Dikkens və Uilyam Makepis Tekerini öz nəsillərinin ən əhəmiyyətli Viktoriya yazıçılarından idilər. Onlar bir-birini yaxşı tanıyırdılar, eyni dövrlərdə köçürdülər, eyni zamanda fərqli şəxsiyyətləri və baxışları sonda kəskin dava-dalaşa səbəb olan ədəbi rəqiblər idilər.

Həm Dikens, həm də Tekerey öz karyeralarına jurnalist kimi başladılar, lakin Dikkens ilk dəfə 1836-1837-ci illərdə The Pickwick Papers-i nəşr etməklə ədəbi şöhrət qazandı. Digər bestsellerlər də izlədi və Dikkens tənqidçilərin və ictimaiyyətin sevimlisinə çevrildi. Thackeray ədəbi şöhrətini on il sonraya qədər 1847-1848-ci illərdə Vanity Fair ilə qazandı. Thackerayın növbəti romanı Pendennis, Dikkensin David Copperfield romanı ilə eyni vaxtda çıxdı və tənqidçilər iki müəllif arasında müqayisələr aparmağa başladılar. Dikkens daha çox roman satsa da, Tekerey də tənqidçilər qədər məşhur idi və Tekkeray bədii ədəbiyyat bazarında Dikkensin əsas rəqibinə çevrildi. Hər iki yazıçının ortaq dostu olan doktor Con Braun qeyd edirdi ki, Dikkens “taxta bu qədər yaxın olan qardaşı daşıya bilməz”. Dikkens və Tekerey həmişə mehriban olsalar da, onların münasibətləri xırda ədəbi mübahisələr üzündən gərginləşirdi. Partizan dostları və həmkarları 1858-ci ildə Dikkens və Tekeray arasındakı münasibətlər şiddətli bir davaya çevrilənə qədər alovu yandırdılar.

Ədəbiyyat

1. R.B.Abeltina. English and American Literature. Riga, 1976, 340 p.
2. Г.В.Аникин., Н.Г.Михальская. История Английской Литературы. «Учпедгиз», Москва, «Высшая школа», 1975, 528 с.
3. Л.И.Тимофеева. Основы теории литературы. «Учпедгиз», Москва, 1963, 454 с.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi dosent Sevdə Kazımova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MƏLAKƏ ELYASOVA-RƏCƏBOVA
Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi
Azərbaycan Universitetinin doktorantı
melake_elyasova@mail.ru

BƏDİİ MƏTNDƏ ARZU VƏ QORXU UŞAQ PSIXOLOGİYASI
PRİZMASINDAN

Xülasə

Ramiz Rövşən “Süd dişinin ağrısı” poemasında anasını itirmiş uşağın necə öz arzu və qorxularının əsiri olduğunu, yaşamaq istəyib də, yaşaya bilmədiyi “ana nəvazişi”ni öz doğma anasına xəyanət kimi düşünən Səmədin kədərli həyatını və duyğularını dolğun şəkildə əks etdirməyi bacarmışdır. Biz məqalədə əsərin adından da göründüyü kimi, süd dişinin ağrısı məsələsini aydınlaşdırmağa çalışacağıq ki, bu ağrı sadəcə bir fiziki ağrı deyil, körpə bir uşağın necə mənəvi iztirablara məruz qaldığının ifadəsidir. Səməd əsər boyu iki seçim arasında qalır, ya öz arzularının arxasınca getməli, qorxularına qalib gəlməli, və ya öz hisslərinin qurbanı olmalı idi. Poemada təkcə sevgidən məhrum qalan Səməd deyildi, yazıçı onunla bərabər atasının da necə qadın sevgisinə ehtiyacı olduğunu vurğulayır, hətta Səmədin atasının dili ilə qadını Allahla bir səviyyədə göstərir. Və yazıçı dönə- dönə qeyd edir ki, bir insanın vəfatı onu sevənlərin arzularının məhvidir. Yazıcının poemada əks etdirmək istədiyi vacib məqamlar çoxdur və biz məqalədə vacib məsələləri tədqiqata cəlb etməyə çalışacağıq.

Açar sözlər: arzu, qorxu, ölüm, xəyanət, ağrı, psixologiya.

Təhlil üçün seçdiyimiz Ramiz Rövşənin “Süd dişinin ağrısı” poemasında proseslər sanki iki dünya (real və irreal) arasında baş verir. Poemanın baş qəhrəmanı Səməd yaşamaq istədiyi, amma yaşaya bilmədiyi arzularının əsiridir. Çünki o, dünyaya gələndə anası vəfat etdiyi üçün Səməd ana qayğısından, nəvazişindən çox erkən məhrum olmuşdu: “Anası Səməd doğulanda ölmüşdü. Səməd gözünü açandan anasını həmişə elə o qara çərçivənin arasından, o ölüm pəncərəsindən sevə-sevə baxan görmüşdü” (5,133.). Broun Ziqmund Freydi ana itkisinin inkişaf etməkdə olan uşağa potensial təsirini vurğulayan ilk şəxslərdən biri hesab edir. Ziqmund Freyd uşaq üçün “ana nəvazişi, qayğısı”nın ana südündən daha vacib olduğunu vurğulayır (1, 161).

Klinik psixoloq Maksin Harris “Əbədi olan itki: Ana və ya atanın erkən ölümünün ömür boyu təsiri” kitabında bu barədə qeyd edir: “Validəni çox erkən itirəndə sevmək ləzzəti həmişəlik itki acısı ilə bağlı olur. Sevgi və itki artıq insan üçün üçün ayrı və fərqli olmur. Üzüm tənəyinin budaqları kimi bir-birinə elə qarışır ki, birini görmədən digərini görmək mümkün deyil. Uşaq öyrənir ki, sevmək onu itirməkdir və ya o, ən azından sevdini itirmək riski, qorxusu yaşayır. . .” (6).

Əsərin başlığına çıxarılan “süd dişinin ağrısı” ifadəsində dərin mənalar gizlənilir. Bu , oxucuya ilk baxışdan adi bir ad kimi görünərsə də, əsərlə tanış olduqda bu ifadənin yalnız sadəcə süd dişinin ağrısına aid olmadığını anlayırıq. Əsər bu dünyanın ən böyük mənəvi faciəsini – “anasızlıq” ağrısını əks etdirərək , anasız qalan bir uşağın hissləri- arzu və qorxularını bədii şəkildə proyeksiya etdirir. Çimnaz müəllimənin ürək döyüntüsünün ona anasını xatırlatması sanki Səmədə bir işarə olur. Çünki Səməd indi unutmadığını sandığı anasının ürək döyüntüsünü xatırlamaqda bir çətinlik çəkməyə başlayır. Bu, Səmədin ilk dəfə hiss etdiyi, heç vaxt yaşamadığı “ana sevgisi” duyğusu idi. Bəlkə də onu çəkindirən divardakı qara çərçivədəki anasının şəkli olur. Müəlliməsindən “ana sevgisi” ummaqla Səməd heç üzünü görmədiyi anasına “xəyanət” edəcəyini düşünür və qorxur.

Yazıçı əsərdə Səmədin vəfat etmiş anasının irreal aləmdə- arzularında düşüncələrini, fikirlərini də əks etdirmişdir. Demək olar ki, poemanın əsas məğzini bu qadının dilindən söylənilən fikirlər müəyyən edir. “Sevgidən peyvənd yoxdu” fikri ilə yazıçı Füzulinin “Bir şişə ki, oldu parə-parə; Peyvəndinə varmı hiç çarə?” (3, 159) misrasını xatırladır.

Bəlkə də bu sözlər ilə anası oğlunu qorxudan çəkindirməyə, Çimnaz müəlliməyə olan sevgisinin öz doğma anasına “xəyanət olmayacağını” bildirməyə çalışdırır. *İrreal dünyadakı ana oğlunun bu sevgi yükü altında əzab çəkdiyini görür* və bütün əsər boyu özünü günahlandırır. Çünki o yaşasaydı, indi nə oğlu, nə də həyat yoldaşı o sevgini, qayğını başqa bir insandan ummayacaqdılar.

Çimnaz müəllimənin Səmədin atası ilə tanışlığını da yazıçı sevgi və qorxu dixotomiyasında qələmə almışdır. Çimnaz müəllimə ilk baxışda Səmədin atasından qorxsa da, bu , sanki qarşısındakına hiss etdiyi sevginin qorxusu idi. Bəlkə də o da ilk dəfə idi ki, kiməsə aşiq olurdu və bu insan öz şagirdinin atası idi. “Çimnaz müəllimə bu cavan ömründə indiyəcən heç bir kişidən qorxmamışdı, ancaq indi hiss eləyirdi ki, bu kişidən qorxur, ən qəribəsi buydu ki, bu qorxu ona ləzzət verirdi” (5, 144.).

Yazıçının Səmədin atasının dilindən söylədiyi fikirlər, onun qadına verdiyi dəyəri əks etdirir və bu məqamda o, qadın və Tanrını sanki bərabərləşdirir, qadının olmadığı evi və sevgisiz qalan həyatını “Allahsız” adlandırır.

Divarlar gül açar- əlin toxunsa,
Çəkilib tanrının əli bu evdən.
Bir az tütün iyi, barıt qoxusu,
Bir az da qan iyi gəlir bu evdən (5, 145.).

Poemanın hər sətirində yazıçının qadına verdiyi dəyər hiss olunur, kişinin qadınsız “ölü” olduğunu və onu bu dünyaya bağlayacaq insanın “qadın” olduğunu ifadə edir.

O qadın öləndən ölüyəm, ölü,
Bəlkə də, sən məni dirildəcəksən (5, 147).

Əsərdə “ölüm”ün bu dünyadan sadəcə bir canı, insanı deyil, eyni zamanda döyünən ürəkləri, yaşanacaq həyatı, arzuları da özü ilə bərabər apardığı dönə-dönə vurğulanır. Əsər oxucuya anladır ki, ölən insanla sadəcə bir “can” deyil, onunla bərabər bir çox “ruh”, “həyat sevgisi” basdırılır.

Nə oxşarmış quşların, uşaqların ölümü,
Hərəsindən dünyada bir şey qalar.
Uşaqların doyunca sürmədiyi bir ömür,
O quşların doyunca uçmadığı göy qalar (5, 148).

Səmədin atası Çimnaz müəllimə ilə tanışlıqdan sonra yenidən xoşbəxt görünür, sanki yenidən canlanır, gülümsəməyə başlayır. Sanki Səmədin anası da o qara çərçivədən baş verənləri görür, duyur və sevinir. Məhz o gündən Səməd atası ilə nə danışır, nə də hər gün həsrətlə, sevgi ilə baxdığı şəkllə bir də baxır. O hətta şəkli eyni ilə atasının etdiyi kimi üzüdivara çevirir. Amma bir fərq var idi ki, *atasının başqa qadınla xoşbəxt olduğunu görməsin deyə çevirdiyi bu şəkli, Səməd anasının onun sonunu-ölümünü görməməsi üçün çevirmişdi*.

Və əsərin sonunda Səmədin özünü tufənglə öldürmək istəməsi səhnəsi yer alsada, nəticə oxucuya tam şəkildə bəlli olmur: yazıçı bu sonluğu oxucunun öz ixtiyarına buraxır. Səmədin taleyinin xoşbəxt və ya bədbəxt sonluqla nəticələnməyinin sanki bir önəmi yoxdur.

“...Mənim balam, bəlkə elə o qapını açan MƏN idim...” (5, 161). Bu sətirlerden belə anlayırıq ki, Səmədin anası (ruhu) oğlunun bu vəziyyətə düşməsində özünü günahkar bilir, əzab çəkir. Doğrudan da, axı Səmədin bütün mənəvi ağırlarının səbəbi onun anasız olması idi.

Aristotel qeyd edir ki, “Faciə insanların deyil, əməlin və həyatın, xoşbəxtliyin və bədbəxtliyin təqlididir. Həyat isə fəaliyyətdən ibarətdir və onun sonu keyfiyyət deyil, fəaliyyət tərzidir. İndi xarakter insanların keyfiyyətlərini müəyyənləşdirir, lakin onları xoşbəxt və ya bədbəxt edən onların hərəkətidir. Deməli, faciədə hərəkətin məqsədi xarakterin təsviri deyil: xarakter hərəkətə töhfə verən kimi daxil olur. Deməli, hadisələr və süjet faciənin sonu olur və son hər şeyin əsasıdır. Fəaliyyət olmadan faciə ola bilməz; xaraktersiz biri ola bilər... Deməli, süjet birinci prinsipdir və sanki faciənin ruhudur: ikinci yerdə xarakter durur” (2). Əlbəttə, hələ “süd dişi ağrısı çəkən” uşaqdan belə həyat fəlsəfəsini gözləmək primitivlik olardı. Burada məsələ övladı xoşbəxt edə biləcək məqamları axtarması, onu düşüncələrində irrel aləm kimi yaşatması, reallıqda isə belə sınağa tab gətirməməsi faciəyə çevrilir. Aristotel bu fikri bədii əsər, onun süjet xətti haqqında deyir, lakin razılaşmaq məcburiyyətindəyik ki, bu tezis hər bir yaşa aiddir. Səməd arzusunda olduğu “yeni ana” qazanmaq şansını vəfat etmiş anasına xəyanət kimi qəbul edərək, öz uşaq aləmində xəyanət etmək qorxusundan qurtarmaq üçün çıxış yolunu öz həyatına son qoymaq qərarında görür. Aristotelin də qeyd etdiyi kimi, insanların xoşbəxtliyi və bədbəxtliyi öz əllərindədir, bunu isə onların atdığı addımlar müəyyən edir. Ramiz

Rövşenin “Süd dişinin ağrısı” poemasının qəhrəmanı Səmədin ən böyük faciəsi onun öz qorxuları ilə bağlı olur.

Belə qənaətə gəlirik ki, bu “ölümlü” dünyada insana arzu və qorxusu arasında bir seçim verilir. İnsan axıb gedən zaman və yaşadığı müddət ərzində öz arzularının arxasınca getməli və bu həyatda istədiyini əldə etməlidir. Anasını görməmiş Səmədin “ana sevgisi” axtarması, müəllimi Çimnaz xanımı anası obrazında xəyal etməsi, lakin eyni zamanda başqa bir insana “ana” demək qorxusu - bu addımın doğma anasına xəyanət etmə kimi dəyərləndirməsi - bu uşağın faciəsinə səbəb olur. Bəlkə də atasının da bəyənib evlənmək istədiyi xoş bir insan olan Çimnaz müəllimə ona arzusunda olduğu qayğını, nəvazişi verə biləcək, onu öz doğma övladı kimi sevə biləcəkdi. Lakin hər bir uşağa xas olan kövrəklik psixikası Səmədi bu şansdan məhrum edir: o, özü üçün ən ağır yolu - ölümü seçir. Müəllif insanın (bu konkret əsərdə anasını erkən itirmiş uşağın) qorxularının onun öz faciəsinin mənbəyi, səbəbi olduğunu, taleyində önəmli rol oynadığını əsər boyu oxucusuna məharətlə çatdırmağı bacarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Brown J. A. C. Freud and the Post-Freudians. Baltimore: Penguin Books, 1961, 225 page.
2. Cliffs Notes. Critical Essay Aristotle on Tragedy. <https://www.cliffsnotes.com/literature/a/agamemnon-the-choephoroi-and-the-eumenides/critical-essay/aristotle-on-tragedy>
3. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 səh.
4. Rövşən R. Göy üzü daş saxlamaz (şeirlər və poema). Bakı: Yazıçı, 1987, 158 s.
5. Rövşən R. Nəfəs. Kitablar kitabı (şeir, nəsr, esse). Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2017, 728 s.
6. Tousley M. Betrayal, Fear of Separation and Unresolved Grief. 15.04.2013. <https://www.griefhealingblog.com/2013/04/betrayal-fear-of-separation-and.html>.

Эльясова-Раджабова Малака Агасаф

Желание и страх в художественной литературе с точки зрения детской психологии

РЕЗЮМЕ

Рамиз Ровшан в поэме «Боль молочного зуба» сумел в полной мере отразить печальную жизнь и переживания своего главного героя Самада, который считает, что ребенок, потерявший мать, является пленником собственных мечтаний и страхов, а «материнскую ласку» считает изменой собственной матери. В статье мы пытаемся внести ясность в аллегорический вопрос о боли молочного зуба, эта боль является не столько физическая боль, а выражение того, как младенец переносит душевные страдания. На протяжении всего текста Самад остается перед выбором: либо он должен следовать своим мечтам, преодолевать свои страхи, либо стать жертвой своих чувств. В поэме

не только Самад был лишен любви, писатель также подчеркивает, насколько его отец нуждается в женской любви, и даже использует язык отца Самада, чтобы показать свою женщину на одном уровне с Богом. Автор неоднократно отмечает, что смерть человека – это разрушение мечты тех, кто его любит. Есть много важных психологических моментов, которые писатель хочет отразить в своем произведении, которые и стали предметом нашего исследования в статье.

Ключевые слова: желание, страх, смерть, предательство, боль, психология.

Elyasova-Rajabova Malaka Agasaf

Desire and fear in fiction from the perspective of child psychology

SUMMARY

Ramiz Rovshan in the poem "The Pain of a Milk Tooth" reflect the sad life and emotions of Samad, who thinks that a child who has lost his mother is a prisoner of his own dreams and fears, who wants to live but cannot live, and considers the other "mother's caress" as a betrayal with relation to his own mother. We highlight the allegorical name of the poem milk tooth pain which is not just a physical pain but an expression of baby's spiritual suffering. Throughout the play, Samad remains between two choices, either he should follow his dreams, overcome his fears, or become a victim of his feelings. In the poem, it was not only Samad who was deprived of love; the writer also emphasizes how his father needs a woman's love. He even uses the language of Samad's father to show the woman on the same level as a God. The author repeatedly notes that the death of a person is the destruction of the dreams of those who loves him. There are many important points that the writer wants to reflect in the poem, which will try to involve within abovementioned psychological framework in this research.

Keywords: desire, fear, death, betrayal, pain, psychology.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi f.ü.f.d., dos. Fidanə Musayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

UOT: 091; 37.088

NİGAR BABAXANOVA

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç., 26
e-mail: nbabaxanova@gmail.com*

ƏLYAZMAŞÜNASLIQ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ELMİ MOBİLLİK VƏ NƏŞR FƏALLIĞI

Xülasə

Məqalədə qədim əlyazmaların tədqiqi və təbliği sahəsində beynəlxalq elmi mobilliyin və nəşr fəallığının əhəmiyyətindən, səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur. Müəllif AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda çalışan alim və mütəxəssislərin beynəlxalq akademik mobillik fəaliyyətinə qısa nəzər salmış, onların xaricdəki nəşr fəallığının statistik tərəflərini öyrənmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, əlyazmaşünaslıq sahəsində çalışan mütəxəssislər akademik əməyin nəticələrini aprovasiya və təbliğ etmək üçün beynəlxalq nəşr fəallığının və elmi mobilliyin bir sıra metodlarından istifadə edirlər. Nəşr fəallığının nəticələrinin təhlili belə deməyə əsas verir ki, son illərdə tədqiqatların nüfuzlu xarici jurnallarda dərci vəziyyəti xeyli yaxşılaşmışdır. Əlyazmaşünaslıq sahəsində çalışan alimlərin Web of Science, Scopus, Google Scholar indeksli jurnallarda dərc olunan məqalələrinə istinad səviyyəsi də yüksəlmişdir. Elmi mobillik sahəsində də ciddi artım baş vermişdir. Alim və mütəxəssislərin beynəlxalq konfranslarda iştirak coğrafiyası genişlənmiş, beynəlxalq əməkdaşlıq və mübadilə əlaqələri artmışdır.

Müəllif qeyd etmişdir ki, Azərbaycan elminin kadr potensialını gücləndirmək, akademik əməyin global bazarına daxil olmaq, elmi integrasiyanı inkişaf etdirmək üçün alimlərin müvafiq sahədəki fəaliyyəti düzgün qurulmalıdır. Müasir dövrdə beynəlxalq elmi mobilliyi və nəşr fəaliyyətini düzgün həyata keçirmək, bu cür fəaliyyətlərin nəticələrini öyrənmək, sistemləşdirmək və ümumiləşdirmək elmin inkişafı baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: beynəlxalq elmi mobillik, beynəlxalq nəşr fəallığı, əlyazmaların tədqiq və təbliği

Azərbaycan elminin global elmi-texniki mühitə integrasiya prosesi gün-gündən sürətlənir. Dünya elminə töhfə vermək, eyni zamanda, onun ən son nailiyyətlərindən bəhrələnmək məqsədilə ölkəmizdə milli elmi fəaliyyətlər daim müasirləşdirilir, alim və mütəxəssislərin elmi tədqiqat, nəşr və elmi mobillik fəallığının artırılmasına dövlət tərəfindən qayğı göstərilir.

Elmi qanunvericilikdə də bu məsələlərə xüsusi önəm verilir. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, beynəlxalq elmi əməkdaşlıqda iştirak etmək, xarici ölkələrdə təcrübə keçmək, elmi nəticələri dərc etdirmək, birgə elmi tədqiqatlar aparmaq və s. elmi işçilərin hüquqları sırasına daxil edilmişdir. Azərbaycan dövləti elmi fəaliyyətin stimullaşdırılması məqsədilə beynəlxalq və ölkə əhəmiyyətli elmi forumların, konfrans və simpoziumların, müsabiqələrin, bilik yarışlarının, olimpiadaların və digər elmi tədbirlərin təşkilinə şərait yaradır [1]. Bütün bunlar yerli alim və mütəxəssislərin elmi nailiyyətlərinin beynəlxalq səviyyədə aprobasiyası və elmi əlaqələrin genişlənməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Əlyazmaşünaslıq sahəsində çalışan mütəxəssislər də akademik əməyin nəticələrini aprobasiya və təbliğ etmək üçün beynəlxalq nəşr fəallığının və elmi mobilliyin üstünlüyündən istifadə edirlər. Qədim əlyazmaların tədqiqi və təbliği sahəsində elmi fəaliyyətinin əsasını təşkil edən bu iki istiqaməti AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutunun fəaliyyəti əsasında, ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirməkdə fayda var.

Adından da göründüyü kimi, nəşr fəallığı – alim və mütəxəssislərin öz elmi nəticələrini kompetent, qeyri-maraqlı mütəxəssislərdən rəy almaq şərtilə məqalə, kitab, məruzə şəklində dərc etdirməsi prosesidir. Bu fəaliyyətin nəticələri elmi məhsuldarlığın əsas göstəricilərini formalaşdırır. Hər bir mütəxəssisə aid elmi əsərlərin ən azı 10 faizinin beynəlxalq elmi müstəvidə aprobasiya edilməsi, elmi ictimaiyyətin rəyinə verilməsi nəşr fəallığının vacib komponentlərindən biridir. Biz bu komponentin müxtəlif aspektlərinin təhlili məsələsinə bir daha qayıdacağıq. Hələlik isə elmi mobillik məsələsinin üzərində dayanmaq istərdik. Elmi mobillik mütəxəssislərin həm nəşr fəallığını, həm də beynəlxalq elmi-mədəni əlaqələrini inkişaf etdirmək metodlarından biridir. Elmi və ya akademik mobillik dedikdə, alim və mütəxəssislərin təhsil almaq, təhsil vermək, ixtisas və ya peşə biliklərini artırmaq, təcrübə mübadiləsi aparmaq, elmi-mədəni tədbirlərdə iştirak etmək, xarici elm və təhsil müəssisələrində, o cümlədən kitabxanalarda lazımi materiallarla tanış olmaq, beynəlxalq və dövlətlərarası akademik layihələrə qoşulmaq və s. kimi imkanları nəzərdə tutulur.

Uzun illər ərzində Əlyazmalar İnstitutunun alim və mütəxəssisləri elmi mobillik sahəsində kifayət qədər geniş təcrübə toplamışlar. Azsaylı istisnaları (Fransa, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə bir neçə səfəri) nəzərə almasaq, ötən əsrin 90-cı illərindəki əlyazmaşünas alimlərin Azərbaycandan kənara elmi ezamiyyələrinin sayı olduqca az idi və elmi mobillik yalnız Sovet İttifaqının və sosialist düşərgəsi ölkələrinin hüduqları çərçivəsində baş tuturdu. 90-cı illərin əvvəllərində bir sıra post-sovet ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da akademik mobillik xaricə müəyyən qədər “beyin axını” ilə nəticələnsə də, əlyazmaşünas alimlər arasında Vətəni tərk edərək başqa ölkələrə köçənlər olmamış, bu isə müvafiq sahə üzrə lazımi kadr potensialını qorumağa kömək etmişdir. Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi, siyasi,

mədəni əlaqələri inkişaf etdikcə, Əlyazmalar İnstitutunun da beynəlxalq elmi-mədəni əlaqələrinin coğrafiyası və imkanları genişlənmiş, əlyazmaşünas alim və mütəxəssislərin elmi mobilliyi dəfələrcə artmışdır.

Belə artım fonunda beynəlxalq elmi fəaliyyətlərin, elmdə mobilliyin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi, istiqamətləndirilməsi, idarə olunması, lazımi informasiya ilə təmin edilməsi zərurəti meydana çıxmışdır. Bu məqsədlə AMEA institutlarında beynəlxalq əlaqələr (xarici əlaqələr) üzrə ayrıca şöbələr yaradılmışdır. Əlyazmalar İnstitutunda yaradılmış Beynəlxalq elmi-mədəni əlaqələr şöbəsi tərəfindən bir sıra zəruri elmi-nəzəri və elmi-praktik fəaliyyətlərlə yanaşı, beynəlxalq tədbirlərdə, o cümlədən, konfrans, simpozium və seminarlarda iştirak etmək istəyən alim və mütəxəssislərin elmi mobillik fəaliyyətinin təşkili, sənəd-informasiya təminatı, monitorinqi və müvafiq fəaliyyətin nəticələrinin təhlili də həyata keçirilir. Bu təhlillər əsasında beynəlxalq elmi-mədəni əməkdaşlıq sahəsində prioritet və perspektivlər müəyyənləşdirilir.

Şöbə tərəfindən aparılmış monitorinq nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, əlyazmaşünaslıq sahəsində elmi mobillik səviyyəsi son 10 ildə durmadan yüksəlir. Əgər ötən əsrin 90-cı illərində əlyazmaşünas alimlərin xaricə 19 elmi ezamiyyəsi baş tutmuşdusa, 2000-ci illərdə bu rəqəm 27, 2010-cu ildən 2020-ci ilədək isə 70-dən artıq olmuşdur. Elmi ezamiyyələrin əksəriyyəti xaricdəki əlyazmaların repatriasiyası, beynəlxalq konfranslarda iştirak və kitabxanalarda tədqiqat aparmaq məqsədi daşmışdır. Əlyazmaşünas mütəxəssislərin akademik mobillik coğrafiyası da son 10 ildə xeyli genişlənmişdir. Bu illər ərzində mütəxəssislər 25 ölkədə elmi ezamiyyədə olmuşlar. Qlobal pandemiya səbəbindən son 2 ildə elmi ezamiyyələrin sayında ciddi azalma baş vermişdir. Bununla belə, Əlyazmalar İnstitutu 2020-2022-ci illərdə müxtəlif ölkələrdə keçirilən 20-dən artıq onlayn beynəlxalq konfransda və ixtisas təlimlərində təmsil olunmuşdur. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, İnternet texnologiyalarının sürətli inkişafı istər pandemiya, istərsə də post-pandemiya dövründə elmi mobillik məsələlərinə ciddi dəyişikliklər etmişdir. Markova və b.-ləri hesab edir ki, rəqəmsallaşdırmanın indiki səviyyəsi akademik mobilliyin yeni formalarının meydana gəlməsi üçün əlverişli şərait yaradır: məsafədən çalışa bilmək və natamam məşğulluq tədqiqatçı və müəllimlərin eyni anda bir neçə yerdə işləməsinə, ölkədən çıxmadan xarici təşkilatlarla əməkdaşlıq etməsinə və beynəlxalq kollektivlərə qoşulmasına imkan verir. Elmi mobilliyin bu növü sinxron mobillik adlanır [2].

Aydındır ki, elmi biliklərin hərəkəti, vahid elmi mühitin yaradılması, elmin beynəlmiləl statusunun qorunub saxlanması üçün akademik mobillik əvəzolunmaz vasitələrdən biridir. Amma bu elə bir elmi inkişaf formasıdır ki, onun tamamlanması üçün peşəkar münasibətlər, elmi mobillik müstəvisi daim dəyişməlidir. Başqa sözlə, Azərbaycan əlyazmaşünaslarının peşəkar inkişafı üçün xarici elmi ezamiyyələr, beynəlxalq elmi əlaqələr, müştərək tədqiqatlar nə qədər önəmlidirsə, onların xarici həmkarları üçün də bu cür fəallıq bir o qədər gərəklidir. Bu səbəbdəndir ki, heç bir

elmi mühit özünəyeterli deyil və dövlətlərin elm siyasətində beynəlxalq tədbirlərin, o cümlədən beynəlxalq konfrans, simpozium, müştərək elmi layihələrin təşkili əsas yerlərdən birini tutur.

Əlyazmalar İnstitutunda da hər il respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli konfranslar təşkil olunur, elmi nəticələrin dövriyyəsi üçün şərait yaradılır. İnstitutun 2016-2020-ci illərdə təşkil etdiyi “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” və 1989-cu ildən indiyə qədər davam etdirdiyi “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri” adlı beynəlxalq konfranslar belə tədbirlərdəndir.

Ümumiyyətlə, 1950-2020-ci illər ərzində İnstitutunda 5 adda respublika və beynəlxalq səviyyəli ənənəvi və tematik konfransın 28 tədbiri təşkil olunmuş, onların materiallarından ibarət toplular nəşr edilmişdir [3, s.145].

Beynəlxalq konfranslarda iştirak elmi mobilliyin elə bir formasıdır ki, onun həyata keçirilməsi zamanı alim və mütəxəssislər təkcə mənsub olduqları ölkəni, həmin ölkənin mədəniyyətini, tarixini, elmi mühitini təmsil və təbliğ etməklə və yaxud, yeni elmi kommunikasiyalar, əməkdaşlıq əlaqələri qurmaqla kifayətlənmirlər. Bu prosesdən əldə edilən ən böyük elmi qazanc xarici ölkələrdə fərdi nəşr fəallığına nail olmaqdır. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə [4, s.10], alimlərin müştərək layihələrdə, beynəlxalq konfranslarda, simpoziumlarda az iştirak etməsi; xarici həmkarlarla birgə çox az sayda məqalələrinin dərc etdirilməsi, az sayda beynəlxalq qrantların, mükafatların qazanılması, əsərlərə istinad səviyyəsinin aşağı olması və s. düzgün təşkil edilməmiş elmi mobilliyin nəticəsidir.

Yerli əlyazmaşünaslarımızın beynəlxalq akademik mobilliyinin nəticəsi kimi fərdi nəşr aktivliyinin səviyyəsini təftiş edəndə qənaətbəxş mənzərənin şahidi oluruq. Araşdırmalar göstərir ki, Əlyazmalar İnstitutunun alim və mütəxəssislərinin müəllifi olduğu kitablardan 75-i 6 xarici dildə (5-i türkcə, 48-i rusca, 9-u ingiliscə, 1-i rus və ingiliscə, 1-i macarca, 3-ü ərəbcə, 8-i farsca) nəşr olunmuşdur. O cümlədən, 1950-2020-ci illərdə 19 kitab xarici nəşriyyatlarda (Türkiyədə 3, Rusiyada 4, Almaniyada 2, BƏƏ-də 1, Küveytdə 1, Macarıstanda 1, ABŞ-da 1, Özbəkistanda 1, Gürcüstanda 1, İranda 4 kitab) çap edilmişdir. Elmi məqalələrə gəlincə: 1950-2020-ci illərdə əlyazmaşünas tədqiqatçıların 10 xarici dildə 930 məqaləsi nəşr olunmuşdur. Rusca 599, türkcə 155, ingiliscə 154, özbəkçə 8, farsca 6, ərəbcə 3, türkməncə 2, almanca 1, italyanca 1, polyakca 1 məqalə işıq üzü görmüşdür. Onlardan 446 məqalə Azərbaycanda, 484 məqalə isə 36 xarici ölkədə dərc olunmuşdur. Həmin məqalələrdən 12-si Web of Science indeksli impakt faktora malik jurnallarda, 12-si isə Scopus indeksli jurnallarda nəşr olunmuşdur. [3, s.142-143].

Əlyazmalar İnstitutunun alim və mütəxəssislərin təsir əmsallı və başqa nüfuzlu nəşrlərdə dərc etdirdiyi məqalələrin sayı az olsa da ümumilikdə, beynəlxalq nəşr fəallığının səviyyəsini müsbət qiymətləndirmək olar. Son illərdə İnstitutun “Əlyazmalar yammır” adlı elmi jurnalının ildə bir nömrəsinin ingilis dilində dərc olunması da alimlərimizin beynəlxalq elmi müstəviyə inteqrasiyasına təkan vermişdir. Belə ki, ingilis dilində buraxılışın elektron variantı jurnalın veb sahifəsinə

yerləşdirildikdən az müddət sonra bütün məqalələr Google Scholar kimi nüfuzlu elmmetrik baza tərəfindən indeksləşdirilir və dünya elmi ictimaiyyətinin diqqətinə təqdim olunur. Son illərdə alim və mütəxəssislərimizin ingilis dilli buraxılışdakı məqalələrinə xaricdən də istinadların edilməsi İnstitutun nəşr siyasətinin uzaqgörənliyindən xəbər verir. İnstitutun Beynəlxalq elmi-mədəni əlaqələr şöbəsi elmi jurnalların (o cümlədən, ingilis dilində), konfrans materiallarının təbliği, onların nüfuzlu elmmetrik bazalarda qeydiyyatının təşkili, həmin nəşrlərə əcnəbi redaktor və müəlliflərin dəvət olunması işində yaxından iştirak edir.

Beləliklə, o qənaətə gəlik ki, Azərbaycan elminin kadr potensialını gücləndirmək, akademik əməyin global bazarına daxil olmaq, elmi integrasiyanı inkişaf etdirmək üçün başqa sahələri təmsil edən alim və mütəxəssislər kimi, əlyazmaşünasların da beynəlxalq elmi mobilliyinin və nəşr fəallığının elmi-nəzəri, elmi-praktik və təşkilati cəhətdən düzgün qurulmasına, bu cür fəaliyyətlərin nəticələrinin öyrənilməsinə, sistemləşdirilməsinə və ümumiləşdirilməsinə böyük ehtiyac var. Çünki bu kimi təcrübələrin təhlili gələcəkdə müxtəlif dünyəvi innovasiyalarla, akademik mühitlərlə, beynəlxalq aprobasiya imkanları ilə qarşılaşacaq gənc əlyazmaşünaslara faydalı istiqamətlər verə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Elm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 14 iyun 2016-cı il № 271-VQ
2. Markova Y.V., Shmatko N.A., Katchanov Y.L. (2016). Synchronous International Scientific Mobility in the Space of Affiliations: Evidence from Russia // SpringerPlus. - Vol. 5. No. 480., 2016, P. 1–19.
3. Cəfərov C. Əlyazmaşünaslıq tədqiqatlarının elmmetriyası / Bakı: Elm və təhsil. – 2021, – 208 s.
4. Ащеулова Н.А. Мобильность ученых как механизм включения России в мировое научное сообщество // Инновации,- № 3 (137), 2010, С. 6-10

Nigar Babakhanova

INTERNATIONAL SCIENTIFIC MOBILITY AND PUBLICATION ACTIVITY IN THE FIELD OF MANUSCRIPTOLOGY

Summary

It was noted that experts in the field of paleography use various methods of international publishing activity and scientific mobility to test and disseminate the results of academic work. The analysis of the results of publication activity shows that the situation with the publication of studies in prestigious foreign journals has improved significantly in recent years. The index of citations, i.e., the level of references to articles published in journals indexed by Web of Science, Scopus and

Google Scholar, by scientists working in the field of manuscript studies, also increased. Scientific mobility also increased significantly. The geography of participation of scientists and specialists in international conferences has expanded, international cooperation and exchange relations have increased.

The author noted that in order to strengthen the personnel potential of Azerbaijani science, to enter the world market of academic work, and to develop scientific integration, it is necessary to properly adjust the activity of scientists in the relevant area. In modern times, it is very important from the point of view of the development of science to properly organize international mobility and publication activity, to study, systematize and generalize the results of this activity. **Keywords:** international scientific mobility, international publishing, research, and promotion of ancient manuscripts.

Нигяр Бабаханова

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ И ПУБЛИКАЦИОННАЯ АКТИВНОСТЬ В ОБЛАСТИ РУКОПИСОВЕДЕНИЯ

Резюме

В статье внимание было акцентировано на значении и особенностях международной научной мобильности и публикационной активности в сфере исследования и представления древних рукописей. Автор кратко рассмотрел деятельность ученых и специалистов Института рукописей имени НАНА Мухаммада Физули, в плане международной академической мобильности, изучил статистические аспекты их издательской активности за рубежом.

Было отмечено, что специалисты в области палеографии, используют различные методы международной издательской активности и научной мобильности для апробации и распространения результатов академического труда. Анализ результатов публикационной активности свидетельствует о том, что ситуация с публикациями исследований в престижных зарубежных журналах за последние годы значительно улучшилась. Индекс цитирования, т.е., уровень ссылок на статьи, опубликованные в журналах, индексируемых Web of Science, Scopus и Google Scholar, учеными, работающими в области изучения рукописей, также увеличился. Значительно возросла и научная мобильность. Расширилась география участия ученых и специалистов в международных конференциях, возросло международное сотрудничество и обменные отношения.

Автор отметил, что для укрепления кадрового потенциала азербайджанской науки, выхода на мировой рынок академического труда, развития научной интеграции следует должным образом наладить

деятельность ученых в соответствующей области. В современное время очень важно с точки зрения развития науки правильно организовать международную мобильность и публикационную активность, изучать, систематизировать и обобщать результаты данной деятельности.

Ключевые слова: международная научная мобильность, международная издательская деятельность, исследования и продвижение древних рукописей.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi akademik Teymur Kərimli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜNEL ŞAKIRLI

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı ş. İstiqlaliyyət küç.26.

Shgunel123@gmail.com

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏTBUATININ INKIŞAFI XÜLASƏ

Mətbuatda aid ilk nümunələr qədim Roma İmperatorluğuna aiddir. Dünya ölkələri ilə müqayisədə türk xalqlarının çoxunda mətbuat bir az gec yaranmışdır. Bir çox türk dövlətlərində nəşr olunan qəzet və jurnallar yad bir xalqın dilində yazılırdı. Onlar öz dilində qəzet yaratmaq üçün uzun illər mübarizə aparmış, millətini maarifləndirmək üçün uzun zaman əziyyət çəkmiş və sonda öz əziyyətinin bəhrəsini dadmışdır. Bir çox türk dövlətləri uzun illər rus dövlətinin əsarəti altında qalmışdır. Rus dövləti ruslaşdırma siyaəstini apardığına görə həmin dövlətlərdə ana dilində qəzet nəşr etdirmək mümkün deyildir. Bunun üçün xüsusi icazə tələb olunurdu. Bununla yanaşı qəzetdə dərc olunan yazılara rus hökuməti tərəfindən nəzarət də olunurdu. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq türk dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan da öz mətbusunu qura bildi. Öz doğma dilində tədrisi bərpa edə bildi. Beləliklə, XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda ilk mətbuat “Əkinçi” qəzet ilə başlandı. “Əkinçi” qəzeti Azərbaycan dilində nəşr olunan ilk milli qəzetimizdir. Dili sadə və anlayışlıdır. Həmin qəzetdə kənd təsərrüfatına dair məlumatlandırıcı məlumatlara da yer verilmişdir. Bir müddət sonra Azərbaycan dilində çıxan “Ziyayi-Qafqaziyyə” və “Kəşkül” qəzetləri də “Əkinçi” qəzetinin ənənəsini davam etdirərək xalqın maariflənməsinə xidmət etmişdir. AXC dövrə mətbuatımız daha da inkişaf edib Azərbaycanın digər bölgələrini də əhatə etməyə başladı. AXC dövründə icazə məsələsi asanlaşdığından, senzura ləğv olunduğundan qəzetlərin sayı əvvəlki illərə nisbətən çoxalmışdır. Həmin dövrdə çıxan qəzetlərin yalnız Azərbaycan dilində deyil, həmçinin digər xalqların dilində də nəşr olunurdu.

Açar sözlər: mətbuat, AXC, maariflənmə, senzura, milli qəzet

XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycan xırda feodal dövlətlərə-xanlıqlara parçalanmışdır. Xanlıqlar arasında baş verən müharibələr, torpaq uğrunda gedən mübarizə Azərbaycanın daxili vəziyyətini mürəkkəbləşdirirdi. Rus ordusu həmin fürsətdən istifadə edərək Azərbaycan ərazisini hissə-hissə işğal etməyə başlamışdır. Rus ordusu Azərbaycan xanlıqları arasında nifah salaraq onların zəifləməsinə gətirib çıxartdı. Eyni zamanda rus ordusu Azərbaycan ərazisində mövcud olan xanlıqlara da hücum etmək niyyətində idi. Tarixə nəzər salsaq rus işğalından sonra Azərbaycan xalqının vəziyyəti daha da acanacaqlı oldu. Azərbaycan üçün o dövr feodal-patriarx dövrü hesab olunurdu. İşğalın ilk illərində mövhumat, istismar, elmdə, təhsildə

gerilik hökm sürürdü. Zamanla Azərbaycan xalqı arasında təhsilini xaricdə, o cümlədən Rusiyada almış və ölkəsinə qayıtmış ziyalılar yetişməyə başladı. Həmin ziyalılar ölkənin taleyini dəyişdirmək, xalqı maarifləndirmək, yenilikləri öz vətənlərinə də tətbiq etmək niyyətində idi. Hər ziyalı bir yolla öz həmvətənlilərinə kömək etməyə çalışırdı. Görkəmli şair və yazıçılarımız öz əsərlərində, şeirlərində xalqı cəhalət yuxusundan ayılmağa, çıxış yolunu elmdə, təhsildə olduğunu vurğulayaraq evladlarını təhsilə yönəltmələrinə çağırırmışdır.

Oxumuş, təhsilli azərbaycanlılar xalqı maarifləndirmək üçün çıxış yolunu Azərbaycan dilində qəzetin yaradılmasında görürdü. Həmin dövrdə ana dilində qəzet nəşr etdirmək çox qəliz və mürəkkəb bir məsələ idi. Cəsarət rejimi və mətbuata tətbiq olunan senzura redaktor və nəşirlərin işini çətinləşdirirdi. Hər bir redaktorun qarşısında maneələr mövcud idi. Bizim ziyalılarımız həmin çətin maneələri dəf edərək qəzetin nəşrinə nail olmuşdu. XIX əsrin Azərbaycanda mövcud olan maddi çətinlik, texniki avadanlıqların olmaması, nəşriyyat üçün icazə almağın çətinliyi, senzura məsələsi, oxucu azlığı kimi maneələr qəzetin nəşrinə təsir edirdi [9,108]. Bayram Hüseynzadə “Azərbaycan Respublikasında demokratik mətbuatın formalaşması” adlı namizədlik işində “Əkinçi” qəzeti barəsində yazarkən qeyd etmişdi: “Əkinçi” Azərbaycan ədəbi dilinin milli dilə çevrilməsi və formalaşmasının sürətləndirilməsində, mətbuat üslubunun yaranmasında həlledici rol oynadı. Rusiyada ictimai-siyasi fəaliyyətin qadağan edildiyi bir şəraitdə Zərdabi “Əkinçi” qəzetini Azərbaycan ictimai-siyasi, elmi-fəlsəfi, bədii-etik və pedaqoji fikrinin tribunasına, aynasına çevirə bilmişdir. Nə qədər çətin olsa da, bütün bu cəhətlərdə qəzetçiliyin Qərb təcrübəsinə söykənirdi”[6,10].

Əsas mətn

“Əkinçi” qəzeti Azərbaycan dilində nəşr olunan ilk milli qəzetimizdir. Bu səbəbdən onun dili sadə, anlayışlı və aydındır. Bununla yanaşı milli oyanışı təbliğ edən ilk qəzetimiz həm də dilin qorunması ilə bağlı xidmətləri də danılmazdır. “Əkinçi” qəzetinə qədər Azərbaycanda rus dilində 1871-ci ildə “Bakinski listok” və ondan sonra 1876-cı ildə “Bakinskoye izvestiye” qəzetləri nəşr olunurdu. Ancaq ana dilində ilk qəzet “Əkinçi” olduğundan bizim mətbuatın əsası məhz bu qəzetlə qoyuldu. “Əkinçi” qəzetinin yaradıcısı dahi şəxsiyyət Həsən bəy Zərdabi olmuşdur. H.Zərdabinin redaktorluğu ilə qəzetin ilk nömrəsi 1875-ci il iyulun 22-də çap olunmuşdur. Qəzetdə kənd təsərrüfatı haqqında maraqlı, faydalı məlumatlar, məqalələr də verilmişdir. Həsən bəy Zərdabi qəzetin birinci nömrəsində “Qəzet hansı məsələləri əhatə edəcəkdir?” sualına cavab vermişdir. Həmin məqalədə qəzetin 4 əsas məzəmədən ibarət olduğunu yazaraq onların adlarını və izahını vermişdir. Məqalədə adı çəkilən məzəmələr bunlardır:

Daxiliyyə- buradakı məqalələr qəzetin münşisinin özü tərəfindən yazılacaqdır;

Əkin və ziraət xəbərləri- yəni bizim, ya qeyri vilayətdə olan əkinçilərdən...onları becərmək vaxtında işlədilən əsablardan, əkin yerini şum

etməkdən, əkin yerini qüvvətli etməkdən ötrü o yerdə qeyri şeylər qarışdırmaqdan, xülasə, əkindən və əkinin biçib, götürüb, qurudub, döyüb saxlamaqdan olacaqdır.

Elm xəbərləri- yəni elm və imtahan yolu ilə aşkar olan, məsələn: insanın bədənində və malına nəfi olan xəbərlərdən danışılacaqdır.

Tazə xəbərlər- bir neçə qism olacaqdır, əvvələn ticarət xəbərləri olacaq, yəni bizim vilayətimizdə və ya qeyri vilayətlərdə bir şey, məsələn, buğdaflan şəhərdə, ya filan kənddə nə qiymətə və nə tövr satılmaqdan xəbər verəcəkdir və s. [5,59]. Əsas bu dörd şöbədən söhbət açılsa da, bir müddət sonra qəzetdə “məktublar” şöbəsi də açılır və bu başlıq altında da materiallar dərc olunurdu.

E.Cavadova “Həsən bəy Zərdabının etnoqrafik görüşləri” adlı kitabında Zərdabının kənd təsərrüfatı ilə bağlı yazdığı məqalələrə toxunur. Həsən bəy Zərdabi əkinçilik, maldarlıq, süd məhsulları, ev tikintisi ilə bağlı maraqlı məqalələri var. H.Zərdabi təkcə “Əkinçi” qəzetində deyil, “Kaspi” qəzetində də bu mövzularda əhalini məlumatlandırmışdır. H.Zərdabının “Gigiyena” adlı kitabı mövcuddur. Bu kitabı Y.V.Çəmənəminli onun ölümündən sonra çap etdirmişdir. Müəllif həmin kitabda yuxarıda sadalananlarla yanaşı, milli mətbəxtdən, yeməklərdən də söz açmışdır. Yeməklərdən danışanda uşaq üçün verilməli olmayan içki və yeməklərdən də söz açır. Kitabda mütləq Avropa xalqlarının təcrübəsindən danışılır və əhalidən bu təcrübələrdən istifadə etməyi tövsiyyə edir. “Gigiyena” əsərində yeməklərin bişirilmə qaydasından, ət yeməklərindən düzgün istifadədən, xəstə insalara yeməyin, xüsusilə də ət yeməklərin bişirilmə şəklinə də söz açmışdır. Bununla yanaşı üzümçülükdən, onun yetişdirilmə yollarından, yumurtanın saxlanma formasından, geyimlərdə istifadə olunmalı olan materiallardan, bəzək əşyalarından ətraflı danışmışdır. Bu əsəri ilə H.Zərdabi Azərbaycan xalqı üçün kənd təsərrüfatı, məişət, geyim, kulinariya ilə bağlı misilsiz bir əsər yazıb onların maariflənmələri üçün böyük bir əsər qoyub getmişdir.

Yusuf Akçura “Türkçülüyn tarixi” adlı kitabında “Əkinçi” qəzetində bəhs edir. Onu Rusiyada nəşr olunun ilk türk qəzet adlandıraraq bildirir: “Əkinçi” ümumiyyətlə, siyasətdən, xüsusən, siyasi olaylardan az bəhs etmişdir. Buna bəlkə zamanın senzura şərtləri əlverişli deyildir. Bununla bərabər, “Əkinçi”də siyasi məsələlər getdikcə çoxalmışdır; son nüsxələrinə doğru siyasi məqalələrində türk millətçiliyi, müəyyən dərəcəyə qədər sezilir: məsələn, XIV nömrəsində türk dillərinin birləşdirilməsi nəzərdə tutan bir məqalə nəşr olunmuşdur (26 sentyabr, 1876); öz dilimizdə “elm və ədəbiyyat meydana gətirilməsi” istəyi ilə yazılmış digər bir məqalə də eyni nüsxədə mövcuddur. Bir neçə nüsxə sonra təkrarən dil məsələlərindən bəhs edilərək elmin məktəblərdə, hətta gimnaziyalarda (yəni rus hökumətinin Azərbaycandakı gimnaziyalarında) ana dili ilə (türkcə ilə) təlim edilməsi zərurətindən bəhs edilməkdədir [7,46].

“Əkinçi” qəzetinin əsas məqsədi xalqı elmə, təhsilə, inkişafa, tərəqqiyə çağırır cahilliyə, savadsızlığa, avamlığa son qoymaqdır. Akif Aşırılı “Azərbaycan mətbuatı tarixi” adlı kitabında “Əkinçi” qəzetindən söz açarkən yuxarıda sadaladıqlarımızla

yanaşı onu da əlavə edirdi ki: ““Əkinçi” islamda mövhumatı və dini fanatizmi qəbul etmir, dini ayinləri həyata keçirərkən Quranda nəzərdə tutulan qaydalardan kənara çıxmaları zərərli hal hesab edirdi. Aşura günü baş yarmanın əleyhinə müzakirə açan “Əkinçi” bu halın islam qayda-qanunları ilə bir araya sığmadığını göstərirdi. Qəzetdə H.Zərdabinin, Əhsənül-Qəvaidin, Ə.Gorani, Heydəri və başqalarının bu mövzuda kəskin çıxış etmələrini qəbul etməyənlər də etirazlarını, mövqelərini qəzetə ünvanlayırdılar”[2,19]. “Əkinçi” qəzetinin tərəfdaşları Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Gorani, Seyid Əzim Şirvani, Məhəmmədağa Əlizadə Şirvani, Heydəri və Mirzə Fətəli Axundovun idi. Onlar qəzetə məqalə və digər maraqlı yazılar təqdim etmişlər.

Esmira Cavadova özünün “Həsən bəy Zərdabinin etnoqrafik görüşləri” adlı kitabında “Əkinçi” qəzeti barəsində danışan zaman bildirirdi: Mətbuatımızın “qaranquşu” “Əkinçi”nin bağlanması bir sıra səbəbləri olub.

Lakin əsas səbəblərdən biri qubernator Staroselskinin Bakıdan getməsi sayılır. Onun yerinə təyin olunan yeni qubernatorun nə Həsən bəydən, nə də onun qəzetindən xoşu gəlirdi. Odur ki, qəzetə ciddi senzura qoyulur, siyasi xəbərlərin qəzetdə çap olunmasına icazə verilmir, qəzetin əleyhdarları isə onun bağlanması üçün yuxarılara “donoslar” göndrəməyə başlayırlar. Bu vaxt ölkədə siyasi durum da çox pis vəziyyətdə idi.

Qəzeti çıxarmaq mümkün olmurdu. İmkansız və köməksiz qalan Həsən bəy qəzetin 56-cı sayında oxucularına müraciət edərək yazırdı: “Əkinçi” baba naxoşlayıb. Qəzetin gələn nömrəsinin nə vaxt çıxacağını bilmirik” [4,15]. Artıq 1877-ci il 29 sentyabrda “Əkinçi” qəzetinin sonuncu buraxılışı çıxdı və bundan sonra bir müddət Azərbaycan dilində qəzet çıxmadı. “Əkinçi” qəzetinin 2 il ərzində 56 sayı çıxdı.

1879-cu ilin yanvarın 14-də “Ziya” qəzeti işıq üzü gördü. “Əkinçi” qəzetindən sonra uzun müddət Azərbaycan dilində qəzet nəşr olunmurdu. Nəşr olunan qəzetlər, əsasən, rus dilində dərs olunurdu. “Ziya” qəzetinin təsisçisi Səid Ünsizadədir. O, Qafqaz Senzura Komitəsinə məktub yazaraq qəzet nəşr etmək istədiyini bildirir. Eyni zamanda məktubda Şərqdə yaşayan xalqın da maariflənməyə ehtiyacı olduğunu, qərb ilə şərq arasında düşmənliyi cəhalətin saldığını qeyd edir. Və nəhayət, 1879-cu ilin yanvarın 1-də Səid Ünsizadəyə icazə verildi. “Ziya” qəzetində də şöbələr mövcud idi. “Əkinçi” qəzeti ilə müqayisədə onun şöbələrinin sayı 7 idi. Qəzetdə mövcud olan şöbələrə aiddir: dövlət sərəncamları, beynəlxalq agentliklərin teleqramları, xarici xəbərlər, daxili xəbərlər, yerli xəbərlər, məlumat göstəricisi və elanlar, fleytonlar [8,36].

“Ziya” qəzeti 76 nömrə nəşr olunduqdan sonra “Ziyayi-Qafqaziyyə” adlanmağa başladı/ “Ziyayi-Qafqaziyyə” ad; altında qəzetin 107 nömrəsi nəşr olunmuşdur. Nəriman Zeynalov “Azərbaycan mətbuatı tarixi” adlı kitabında “Ziya” qəzetindən bəhs edərkən bildirirdi: “ “Ziya” qəzeti əsas etibarilə islam dininin irticaçı ideologiyasını təbliğ edirdi. Buna görə də onun səhifələrində ruhanilərin böyük fəallıqla çıxış etdikləri görünür. Həmin ruhanilər Quranın müxtəlif ayələrindən misallar gətirərək sübut etməyə çalışırdılar ki, “dini-islamın ehkamu-müqəddəsinə”

əməl etməklə mədəniyyətə yiyələnmək olar” [8,39]. “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetində də din təbliğ olunurdu. Hətta bu qəzetdə dini islahatların keçirilməsinin zəruriliyi də qeyd edilmişdir. Qəzetdə mövhuməti təbliğ edən Möhsünbəy Qübbəi, Qumri Dərbəndi, Müşfiqlə yanaşı, S.Ə.Şirvanı, H.Vəzirov, S. Vəlibəyov kimi ziyalılarımız da fəaliyyət göstərirdi.

Yusuf Akçura “Ziya” qəzeti haqqında bildirirdi: “... bu qəzetin Qafqazda yaşayan türkləri dünya durum və hadisələrindən xəbərdar etmək istədiyi, müsəlman və Osmanlı məmləkətlərinə aid xəbərləri öncəlik verərək yazdığı anlaşılır; fəqət dil, ədəbiyyat, tarix və siyasət sahələrində türk milliyyətçiliyi ilə ilgiləndiyinə dair bu nüsxələrdə bir işarə yoxdur [7,47].

“Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetindən sonra 1883-cü ildə Tiflisdə “Kəşkül” jurnalı nəşr olunmağa başlandı. “Kəşkül” jurnalının təsisçisi Cəlal Ünsizadədir. B.Hüseynzadə öz araşdırmalarında “Kəşkül” qəzetinə də toxunur. Müəllif dissertasiyasında bildirir: “Əkinçi” qəzetinin demokratik ənənələrinə sadıq qalan “Kəşkül” mühüm ictimai və iqtisadi məsələləri işıqlandırmış, gerilik və cəhalət əleyhinə çıxmış, demokratik ideyalar yaymışdır. “Kəşkül”də Azərbaycan dili və mədəniyyətinə, ədəbiyyat, incəsənət, elm, maarif və s. məsələlərə dair məqalələr verilmişdir. “Kəşkül”də Azərbaycan dilində Qərbi Avropa, Şərq ölkələri ədəbiyyatından nümunələr çap edilmişdir. Bu bədii nümunələrin hamısında insan hüquqları, Qərbdə insana demokratik yanaşma tərzini özünü göstərirdi [6,11]. Zeynalzadə Ağarəfi “Azərbaycan mətbuatı və çar zenzurası” kitabında “Kəşkül”üm “Əkinçi” qəzetinin davamçısı olduğunu deyərək bildirirdi: “...“Kəşkül” jurnalı da “Əkinçi” kimi cəhalət əleyhinə çıxır, elm və mədəniyyətin yayılması uğrunda mübarizə aparırdı” [9,178]. Jurnalın 11 nömrəsindən sonra jurnal qəzet olaraq nəşr olunmağa başlayır. Jurnal və qəzetin 9 şöbəsi vardır. Həmin şöbələrə aiddir : daxili şöbə, tarixi və siyasi şöbə, tənqid və mətbuat xülasəsi, pedaqogika, həkim məsləhəti, şeir şöbəsi, təqvim, müxtəlif materiallar və elanlar [8,41].

“Kəşkül” qəzetinin ətrafına Azərbaycan ziyalılarından Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Firidun bəy Köçərli, Sultan Məcid Qənizadə, Rəşid bəy Axundov, Nikolay İvanoviç Qulak, Aleksey Çernyayevski və başqaları toplanmışdır. Onlar öz dəyərli yazılarını qəzetə təqdim etmiş və xalqı öz fikirləri ilə maarifləndirməyə çalışmışdır.

Yusuf Akçura “Türkçülüyn tarixi” əsərində “Ünsizadələr mətbuatı” başlığı altında “Ziya” və “Kəşkül” qəzetləri barəsində öz dəyərli fikirlərini bildirmişdir. Müəllif “Ziya” qəzetinə aid 2 nüsxəsinin onda mövcud olduğunu qeyd edərək qəzetlər barəsində belə fikir yürütmüşdür: Qənaətimə görə, “Ziyayi-Qafqaziyyə” və “Kəşkül” türk milliyyətçiliyi fikrindən çox, o zamanlar da xüsusi bir dəyəri olan və adətən bütün türklük qayəsinə, bir mərhələ təşkil edən islam birliyi görüşünü yaymış və müdafiə etmiş olsalar gərəkdir; şəxsən Cəlal bəyin xüsusi bir məktubunda mənə bildirdiyinə görə, “Kəşkül”ün bütün müsəlman məmləkətlərindən, Osmanlıdan, İrandan, Hindistandan, Türküstandan, Şimali Qafqasiyadan gələn türkcə, ərəbcə,

əcəmcə məqalələri içində alması bu qənaətimin doğruluğunu göstərir. Məncə, Ünsizadələrin fəaliyyətinin türk milliyyətçiliyi əsil ilgisi, Qasıralı İsmailin ilk türkcə əsərini basmış olmasıdır [7,48].

1870-ci ildən 1889-cu ilədək Qafqazda 56 mətbuat orqanı fəaliyyət göstərmişdir. Bunun 20-si rus dilində, 15-i gürcü dilində, 3-ü Azərbaycan dilində idi. Əgər ayrı-ayrı elmi cəmiyyətlərin, idarə və təşkilatların rəsmi nəşrlərini də nəzərə alsaq, həmin rəqəm 69-a çatır. Həmin mətbuat orqanlarının bir çoxunun ömrü lap az olmuşdur. Cəmi 23 mətbuat orqanı 5 ildən yuxarı yaşaya bilmişdir [3,73]. Bununla yanaşı 1881-ci ildə “Kaspi” qəzeti, 1894-cü ildə rəsmi dövlət qəzeti olan “Bakinskiye qubernskiye vedomosti” qəzeti nəşr olunmağa başlayır. 1903-cü il martın 30-da “Şərq-rus” qəzeti, 1906-cı il aprelin 7-də isə “Molla Nəsrəddin” jurnalı çap olunmağa başlandı. “Şərqi-rus” qəzeti gündəlik nəşr olunan ilk Azərbaycan qəzeti hesab olunur. Bu qəzetin redaktoru M. Şaxtaxtinski olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru Mirzə Cəlil Məmmədquluzadədir. 1906-cı il fevralın 21-də Cəlil Məmmədquluzadə ilə Ömər Faiq Nemanzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri üçün Tiflis qubernatoruna ərizə ilə müraciət edilir. Həmin müraciətə 3 gün sonra “Novoye obozreniye” qəzetində jurnalın çapına icazənin verilməsinə dair xəbər yayımlanmışdır. Jurnal ilk olaraq Tiflisdə nəşrə başlasa da, 1921-ci ildə Təbrizdə, 1922–1931-ci illərdə Bakıda nəşrini davam etdirmişdi.

AXC-nin dövrün Azərbaycan dövləti və xalqı çiçəklənmə yaşamışdır. AXC dövründə digər sahələridə olduğu kimi mətbuat, təhsil, elmdə də inkişaf özünü göstərmişdir. AXC qurulanacan təhsilin səviyyəsi, təhsilə maraq aşağı idi. Azərbaycan məktəblərinin sayı, Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərin sayı çox az idi. Bununla bağlı ilk növbədə hüquqi bazanı yeniləmək, təkmilləşdirmək, yaratmaq lazım idi. İlk öncə hökumət 1918-ci il iyunun 27-də türk (Azərbaycan) dilini dövlət dili elan etdi. Artıq hökumətin bəyannamələri iki dildə: rus və türk dillərində dərc olunurdu. Rus dili o dövrdə işlək olduğundan o dildə də sənədlər dərc olunurdu. Xalq Cümhuriyyətinin “Dövlət lisanı türkcə qəbul edilərək müvəqqəti hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında” Nazirlər Şurasının qərarında deyilirdi: “Dövlət lisanı-türk dili qəbul edilərək içəridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin” [3,72]. AXC dil siyasətini yürütdərək müəssisələrin, məktəblərin milliləşməsinə başlamışdır. Kargüzarlıq Azərbaycan dilində aparılırdı. Əlifba məsələsi təhsilə təsir etdiyi kimi mətbuata da təsir edirdi. Təhsildə gerilik yaratdığı kimi mətbuatın da işini çətinləşdirib özünə marağı azaldırdı. O dövrdə başqa dildə çıxan qəzet və jurnallarının sayının çox olması, təhsilin əsasən rus dilində olması və ərəb qrafikalı əlifbanın çətin olması bizim ziyalılarımızın təhsil, əlifba və mətbuata dair qərar və qanun qəbul etməsinə şərait yaratdı. Hər şeydən əvvəl əlifba məsələsi dururdu. Belə ki, əlifbanın sadələşməsi təhsilə, Azərbaycan bölməsinə maraq artıracaq, mətbuatın

işini, qəzet və jurnalların çapını sadələşdirib əhalinin maariflənməsinə şərait yaradacaqdır.

AXC dövründə mətbuat əvvəlki illərə nisbətən hər tərəfli inkişaf edib özünün zirvəsini yaşayırdı. Bu 2 il ərzində 100-ə yaxın dövrü mətbuat çap olunurdu. Parlament 1919-cu il 30 oktyabrda "Mətbuat haqqında nizamnamə"ni qəbul edir. Həmin nizamnamədə deyilirdi: "Mətbuat, litoqrafiya və buna bənzər müəssisələrin açılması üçün, habelə çap məhsulunun nəşri və satılması üçün Hökumət idarələrinin heç bir icazəsi tələb olunmur"[3,76]. Mətbuat orqanı açmaq istəyən şəxs yalnız mətbuat üzrə baş müfəttişə ərizə yazmaqla orqanı rahat şəkildə açə bilərdi. Mətbuatla bağlı parlament 1918-ci il 9 noyabr tarixli sərəncamı ilə mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrinin məzmunu, nəşri və yayılması üzərində dövlət nəzarəti ləğv etdi [3,77]. Mətbuat azadlığı, sensuranın ləğvi, Azərbaycan dilindən sərbəst istifadə qəzet və jurnalların sayının artmasına, onların əlçatan olmasına və uzun məsafələrə gedin çatması üçün imkan yaradırdı. Mətbuat orqanı təkcə Bakıda deyil, həmçinin Azərbaycanın gözəl bölgələri olan Bakı, Gəncə, Şuşa, Tiflis, İrəvan və digər mədəni-inzibati mərkəzlərdə də yaradılmışdır. Dövrü mətbuat yalnız ana dilimizdə deyil, Azərbaycanda yaşayan digər qeyri-türk xalqları da nəzərə alınaraq rus, gürcü, erməni, polyak, fars, alman dillərində nəşr edilirdi. 1918-1920-ci illər mətbuatı aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ideyalarını təbliğ edən milli mətbuat, Cümhuriyyət Hökumətinə müxalifətdə olan bolşevik mətbuatı, bolşevik mətbuatı ilə müxalifətdə olan eser-mənşevik mətbuatı, ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına haqq qazandırmaq üçün canfəşanlıq edən erməni-daşnak mətbuatı, özünü bitərəf adlandıran və heç bir siyasi partiyaya mənsub olmayan informatik qəzetlər, jurnallar. Lakin onların içərisində daha real həyat qüvvəsinə və geniş oxucu auditoriyasına malik olanı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideyalarını təbliğ edən və dəstəkləyən mətbuat idi [3,73].

İstiqlal ideyalı mətbuata "İstiqlal", "Azərbaycan", "Övraqi-nəfisə", "Müsəlmanlıq", "Qurtuluş", "Mədəniyyət", "Gənclər yurdu", "Şeypur", "Zənbur" kimi mətbuat orqanlarını göstərmək olar. Bununla yanaşı rus-Azərbaycan dilində çıxan "Al bayraq", "Zəhmət sədası", "Azərbaycan füyqərası", "Bednota", "Raboçaya pravda", "Qolos truda", "Məşəl", "Oktyabr inqilabı" kimi qəzet və jurnallar da nəşr olunurdu. O dövrdə "Bakinets", "Bakinskayajizn", "Bakinskiy raboçiy", "Bakinskoye slovo", "Bakinskoye utro", "İskra", "Nabat", "Naşa jizn", "Proletariy" kimi qəzet və jurnallar rus dilində çıxırdı.

"Azərbaycan" qəzeti 1918-ci ildə çap olunan milli mətbuat nümunəsidir. İlk öncə qəzet Gəncədə nəşr olunur. Orada cəmi 4 sayı çıxdı daha sonra mətbə Bakıya köçürülür. Akif Aşırılı "Azərbaycan mətbuatı tarixi" adlı kitabında "Azərbaycan" qəzetinin ilk sayında Bakının azad olmasından, Qafqaz İslam Ordusunun köməyi barəsində məlumat verdildiyini yazır. Bununla yanaşı, Nuru Paşanın yazdığı teleqramdan, Bakının azad olmasına görə yazılmış təbrik teleqramından da bəhs olunur.

Ağayev İslam “Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri” adlı kitabında AXC dövründən danışarkən bildirirdi: “1918-1920-ci illər Azərbaycan publisistikası ideya, mövzu cəhətdən çox zəngindir. Əslində burada Azərbaycanın daxili və xarici həyatı ilə bağlı bütün ictimai-siyasi, sosial və mənəvi-əxlaqi problemlər əhatə olunur. Elə 1918-1920-ci illər Azərbaycan publisistikası məhz bu mövzular ilə səciyyələnirdi. Bunlardan birincisi, həm də başlıcası Azərbaycan xalqının yenidən əldə etdiyi milli müstəqilliyi qoruyub saxlamaq, onun qayğılarını əks etdirmək; ikincisi, müasir cəmiyyətin ictimai təbəqələri arasında sosial ziddiyyətləri, sinfi qarşıdurmanı qızışdırmaq təbliğat ilə səciyyələnirdi. 1918-1920-ci illər Azərbaycan publisistikasının birinci istiqamətinə milli mətbuat, ikinci istiqamətinə isə bolşevik mətbuatı rəhbərlik edirdi” [1,139].

“Azərbaycan” qəzeti fəal müasir jurnalistika tələblərinə cavab verən bir qəzet idi. Onun mövzu diapozunu daha geniş idi. Burada Azərbaycan dövlətinin ictimai-siyasi, iqtisadi, əxlaqi-mənəvi maraqlarını qorumaq uğrunda apardığı mübarizə onun rəngarəng şöbələrində öz əksi göstərmişdir. Qəzetdəki yazılar Bakı xəbərləri, baş məqalələr, xəbərlər, teatr və musiqi, fleyeton, müsahibə, ictimai-siyasi icmalar və sair rubrikalar altında dərc edilirdi [1,134].

“Azərbaycan” qəzetinin tərəfdarları, yazarları arasında ziyalılarımızda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Əhməd Cavad, Əliabbas Müznib, Zülfüqar Hacıbəyli, Seyid Hüseyn, Əmin Abid, Əli Yusif, Əli Şövqi, Yusif Vəzir, Fərhad Ağazadə var idi. Ceyhun Hacıbəyli və Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan” qəzetinin redaktorluğu ilə məşğul olurdular. Əsas redaktor olaraq Üzeyir Hacıbəyli olsa da, Səfi bəy Rüstəmov, Ceyhun Hacıbəyli, Xəlil İbrahimov da redaktə işi ilə məşğul olurdu.

XIX əsrin ortaları və XX əsrin əvvəllərini əhatə edən Azərbaycan mətbuatı uzun və keşməkeşli bir tarixi yol keçmişdir. Azərbaycan mətbuatı bu keşməkeşli bir tarixi yolda bir çox maneələrlə rastlaşsa da, tez bir zamanda bu maneələri aradan qaldıraraq, yüksək bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. “Əkinçi” qəzeti milli mətbuatımızın əsas özəyi hesab edilir. “Əkinçi” qəzetinin yolunu iftixarla davam etdirən “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” kimi mətbu orqanlarımız çəkinmədən sözlərini ifadə etmiş, böyük kütləni öz ətrafına toplamağı bacarmışdır. Mətbuatın hərtərəfli inkişafını AXC dövründən izləyə bilərik. Həmin dövrdə dərc olunan qəzet və jurnalların əhatə və maraq dairəsi daha geniş olmuşdur. Yekun olaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycan mətbuatının inkişafı cəmiyyətimiz üçün böyük bir töhfədir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ağayev İslam. “Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri”. Bakı, “Elm”, 2008, 504 s.
2. Aşırlı Akif. “Azərbaycan mətbuatının tarixi” (1875-1920). Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009, 172 s.
3. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti ensiklopediyası. I Cild. Bakı, “Lider Nəşriyyat”, 2004, 471 s.
4. Cavadova Esmira . “Həsən bəy Zərdabinin etnoqrafik görüşləri”. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2012, 164 s.
5. Həsən bəy Zərdabi. “Seçilmiş əsərləri”. Bakı, “Azərnəşr”, 1960, 474 s.
6. Hüseynzadə Bayram. “Azərbaycan Respublikasında demokratik mətbuatın formalaşması”. Namizdlük dissertasiyası, Bakı, 2017, 146 s.
7. Yusuf Akçura. “Türkçülüyn tarixi”. İstanbul, Ötüken, 2022, 269 s.
8. Zeynalov Nəriman. “Azərbaycan mətbuatı tarixi”. Bakı, ADU, 1973, 100 s.
9. Zeynalzadə Ağarəfi. “Azərbaycan mətbuatı və çar zenzurası” (1850-1905). Bakı, Elm, 2006, 326 s.

Шакирли Гюнель

РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРЕССЫ В XIX-XX ВЕКАХ

Ключевые слова: *пресса, АДР, просвещение, цензура, национальная газета*

Первые образец использования прессы относятся к древней Римской империи. По сравнению со странами мира, пресса у большинства тюркских народов появилась немного позже. Газеты и журналы, издаваемые во многих тюркских государствах, были написаны на языке иностранного народа. Они много лет боролись за создание газеты на своем родном языке, долго боролись за просвещение своей нации и в конце концов ощутили плоды своих страданий. Многие тюркские государства долгие годы оставались под властью русского государства. Поскольку русское государство проводило политику русификации, в этих государствах невозможно было издавать газеты на родном языке. Для этого требовалось специальное разрешение. Однако публикации в газете также контролировались российским правительством. Несмотря на все эти трудности, турецким государствам, в том числе и Азербайджану, удалось наладить свою печать. Так, в конце XIX века в Азербайджане Первая печать началась с газеты “Экинчи”. Газета “Экинчи” - первая национальная газета на азербайджанском языке. Его язык прост и понятен. В этой газете также была представлена информативная информация о сельском хозяйстве. Газеты “Зияйи-Кавказия” и “Кашкуль”, выходившие некоторое время спустя на азербайджанском языке, продолжили традиции газеты “Экинчи” и служили

просвещению народа. В период Азербайджанской Демократической Республики наша пресса получила дальнейшее развитие и стала охватывать другие регионы Азербайджана. Количество газет увеличилось по сравнению с предыдущими годами, поскольку вопрос о разрешениях стал проще в эпоху АДР, а цензура была отменена. Газеты, выходившие в тот период, издавались не только на азербайджанском языке, но и на языках других народов.

Shakirli Gunel

**DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI PRESS IN
THE XIX-XX CENTURIES**

Keywords: *press, ADR, enlightenment, censorship, national newspaper*

The first examples of the use of the press date back to the ancient Roman Empire. Compared with the countries of the world, the majority of the Turkic peoples had a press a little later. Newspapers and magazines published in many Turkic states were written in the language of a foreign people. They fought for many years to create a newspaper in their native language, fought for a long time to educate their nation and finally felt the fruits of their suffering. Many Turkic states remained under the rule of the Russian state for many years. Since the Russian state pursued a policy of Russification, it was impossible to publish newspapers in their native language in these states. This required a special permit. However, the newspaper's publications were also controlled by the Russian government. Despite all these difficulties, the Turkish state, including Azerbaijan, managed to establish its own press. So, at the end of the 19th century in Azerbaijan, the first press began with the newspaper "Ekinchi". Newspaper "Ekinchi" is the first national newspaper in the Azerbaijani language. Its language is simple and clear. This newspaper also provided informative information about agriculture. The newspapers "Ziyayi-Kavkaziya" and "Kashkul", published some time later in the Azerbaijani language, continued the traditions of the newspaper "Ekinchi" and served to educate the people. During the period of the Azerbaijan Democratic Republic, our press was further developed and began to cover other regions of Azerbaijan. The number of newspapers has increased compared to previous years, as the issue of permits has become easier in the era of ADR, and censorship has been abolished. Newspapers published at that time were published not only in the Azerbaijani language, but also in the languages of other peoples.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Samirə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

UOT-82-09.

CÜMƏNOV DƏYANƏT ALMAZ oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent
cumanov73@mail.ru

**MÜHARİBƏ MÖVZUSUNDA İNSANIN YENİ POETİK DƏRKİ
(RƏSUL RZA ƏDƏBİ MƏKTƏBİ ƏSASINDA)**

Xülasə

Demək olar ki, əksər xalqlar müxtəlif dövrlərdə müharibə taleyini yaşamış, onun ağrı-acısını öz içindən keçirmişdir. Bütövlükdə insanlığın içindən keçmiş müharibə və yaxud repressiv hadisələr insanı başqa rakurslardan, mənəvi-əxlaqi, psixoloji tərəflərdən tanımaq və həm də dərk etmək üçün ədəbiyyata geniş imkanlar vermişdir. SSRİ ərazisində repressiya mövzusunda yazılmış və çap olunmuş ilk əsər Rəsul Rzanın “Qızılgül olmayaydı” (1956) poemasıdır ki, onun çapı 1961-ci ildə reallaşmışdır. A.Soljenitsinin bu mövzuda “İvan Denisoviçin bir günü” (1956) povesti isə “Noviy mir” jurnalında 1962-ci ildə dərc olunmuşdur.

Azərbaycan poeziyasında mövzu-forma, dil-üslub və fəlsəfi-intellektual şeir təmayülü baxımından daha çox novatorluq imkanlarına malik Rəsul Rza ədəbi məktəbində müharibə və repressiya mövzusu da aparıcı olmuşdur. Ədəbi məktəbin öndəri Rəsul Rzanın “Qızılgül olmayaydı” (1956) poeması 1960-80-ci illərdə bu istiqamətdə yazılacaq əsərlər üçün ilk poetik nümunə olmuşdur. Məqalədə müharibə repressiya mövzusunda insan taleyi və insanın mənəvi-əxlaqi, sosial-psixoloji durumu, potensialı bu ədəbi məktəbin poetik nümunələri əsasında elmi-nəzəri, ədəbi təhlilə cəlb edilmişdir. Bu əsərlərdə zahirən təsadüfi, adi və sadə görünən bədii detallar, kiçik epizodlar üzərindən insanın müharibə fonunda poetik anlamı və bu yolla ideyanın açılması əsl ədəbi novatorluq idi. Araşdırma zamanı belə nəticəyə gəlinmişdir ki, bu mövzunu yeni poetik bucaq altında görə və duya bilən Rəsul Rza, Əli Kərim, Vaqif Səmədoğlu, İsa İsmayilzadə, Ələkbər Salahzadə, Ramiz Rövşən, Vaqif Cəbrayılzadə, Çingiz Əlioğlu və başqalarının yaradıcılığı vasitəsilə insanın görünməyən tərəflərinin özünəməxsus bədii-fəlsəfi, lirik-metaforik şərhini yeni insan konsepsiyasının yaranmasına ədəbi zəmin yaratmışdır.

Açar sözlər: Rəsul Rza ədəbi məktəbi, müharibə və repressiya mövzusu, insanmərkəzçi poeziya, insan konsepsiyası, bədii detal, dekadentizm

Azərbaycan poeziyasında müharibə, repressiya mövzusunun insanmərkəzçi analitik bədii təhlilinə ehtiyac olmuşdur. Müharibə bütün xalqların taleyindən keçmiş və insanın mənəvi-əxlaqi və psixoloji potensialını tanımaq üçün ədəbiyyat və incəsənətə böyük imkanlar açmışdır. Rəsul Rza ədəbi məktəbində bu mövzu insan konsepsiyasının poetik dərkini baxımından önəmli yer tutmuş, şairlər yeni poetik baxış sərgilənmişdir. Bu əsərlərdə də məhz adi və sadə görünən detallar, hadisələr, kiçik

epizodlar üzərindən insanın müharibə fonunda bədii-fəlsəfi anlamı, ideyanı qavranılması aparıcı olmuşdur. Tədqiqatçılar yazılma və çap olunma baxımından Rəsul Rzanın “Qızılgül olmayaydı” (1956) poemasını SSRİ ərazisində repressiya mövzusunda yazılmış ilk əsər hesab etmişlər və onun çapı 1961-ci ildə reallaşmışdı. A.Soljenitsinin bu mövzuda olan “İvan Denisoviçin bir günü” povesti isə 1956-cı ildə yazılmasına baxmayaraq 1962-ci ildə “Noviy mir” jurnalında - R.Rzanın poemasından bir il sonra çap olunmuşdur. Yazıçı Anarın təbirincə, *“Bu poema yalnız “gedənlərin”, Sibirə sürgün olunanların, öldürülənlərin, məhbəsdə çürüdülənlərin faciəsi haqqında deyil, həm də “qalanların”, öz içinə sürgün edilmişlərin, yaddaşlarının təklil məhbəsinə atılmışların, susmağa məhkum olunmuşların, keçmişləri, hafizələri güllələnmişlərin faciəsi haqqında Zamanın şəhadətidir”* [1, s.260].

Əsərdə Mikayıl Müşfiqin həyat və ədəbi fəaliyyətinin ardıcılıqla və epik planda təsviri yoxdur, *“Lakin əsərdəki canlı insan ehtirasları, zamanın pafosu, adamların ürək döyüntüləri, psixoloji momentlər elə məharətlə verilmişdir ki, insanın taleyi bu əsərin aparıcı qüvvəsi olmuş... “lirik hərərət epik ümumiləşdirməni tamamlamışdır”* [2, s.198-199]. Tarixi şəxsiyyətlər olsa da, Müşfiq günahsız insanların, Dilbər sədaqətli qadınların, müəllif qeyri-insaniliyə etiraz etməyə cəsarəti çatan insanların ümumiləşdirilmiş tipik obrazlarıdır. Ayrı-ayrı fraqmental kiçik epizodlarla, gecə qapının döyülməsi, Dilbərin dilsiz baxışları, “Gənc işçi”də tanışlıq, tərcümələr üzərində iş, “Oxu tar” şeirinin kütlələr qarşısında oxunması; nimdaş palto, nimdaş şal və ağ saç, quyuya düşmüş gözlər, sükut, Hadiyə “Qaadi” deməsi, Gəncə pendiri, çəkmədə bağ yerinə adi zivə kəndiri, çay, papiros və s. kimi detal-ştrixlərlə bütövlükdə insan faciəsi ədəbi boyalarla açılmışdır. *“Hamısında da retrospektivlik və fraqmental”* (Ə.Əsgərli) olan R.Rza yaradıcılığı yeni mərhələdə ədəbi məktəbin bu istiqamətdə inkişafına təkan vermişdir. Ə.Kərimin “Heykəl və onun qardaşı” (1969) əsərini fraqmentlər poemasına gözəl nümunə sayan prof. R.Yusifov yazır ki, belə poemalarda *“Qəhrəmanların xarakteri, onların daxili dünyası yığcam, lakonik fraqmentlər vasitəsilə açılır... Əsərdəki xarakterik fraqmentlər, ayrı-ayrı həyat lövhələri bir-biri ilə elə üzvi vəhdətdə verilib ki, əsərin qəhrəmanları, onların arzu və düşüncələri, xasiyyətləri haqqında oxucuda olduqca dolğun təsəvvür yaradır”* [3, s. 53].

Rəsul Rzanın Krım xatirələrinin əks olunduğu “Babamın səhvi” (1961) şeirində (“Yadıma düşdü,/yetmiş tikəsini bir qutuya yığdığımız/qarayanız əsgərin/anasına yazdığı yarımçıq məktub, onun ucu belə sınımamış/təzə karandaşı”) ucu sınımamış təzə karandaş, yarımçıq məktub insan faciəsini daha çox şiddətləndirməyə xidmət etmişdir. Şairin “İnsan şəkli” (1964) əsəri bir tərəfdən də cəsarətli ədəbi addım idi, çünki insanlığın Osvensim (Hitler) və Kolıma (Stalin) ölüm düşərgələrinə fərq qoyulmamışdır. “Gər ağacı” (1967-70) şeirində uşaqlıq illərinin yadigarı gər ağacı ilə dərdləşən lirik qəhrəman retrokonstruktiv üsulla repressiya və müharibə illərinin iztirablarını *“Ağır illər gəldi/dağdan ağır; /sürgündən, dustaqdan*

*ağır./Kiminin evinə gətirdilər/yağı, əti, çörəyi/kiminin bir loxma/ qara çörək üçün/...
əyildi kürəyi. /Töküldü ömrün yollarına/gülüş qırıqları,/göz yaşları")*
canlandırmışdır. "Bəlkə də qaytardılar"da (1967) uzun zaman keçməsinə
baxmayaraq, gözlər yollardan yığışmamış, o günlərin səksəkə və nigarançılığı davam
etmişdir:

*"Bəlkə də qaytardılar!
Bu nə mülk-maaş,
nə yatır,
nə dəyirman dərdi idi.
Bu sorağı qanlı yollarda itən
insan dərdi idi" [4, s. 29].*

Əli Kərimin "Gül və çörək" şeirində oğlan qızın görüşünə gül əvəzinə əlində
çörək gətirir, çünki müharibə vaxtı gül yada düşmürdü, 200 qramlıq çörək elə əslində
200 qramlıq da səadət idi və qərribə səslənsə də, "gülü çörək yemişdi". Qızın qara
çörəyi oğlanla bölüb yeməyinin poetik təsvirində sanki çörək gülə - məhəbbət
rəmzinə çevrilir. "Alman əsir"də müəllif maraqlı bir təzad yaradır: Göyçaydan
Mingəçevirə aparılan alman əsirlərindən biri gözünü yolda dayanmış qıvrımsaç mavi
gözlü uşaqdan ayıra bilmir, qərribə orasındadır ki, "o cəllad gözdən insan baxışı,
mehribanlıq yağışı" tökülür və bunu görənlər fikrə dalır, mətndən "insan düşmən
olsa da, insandır" ideyası yaranır. "Analar ağlar"da da insan psixologiyasının təzadlı
anlarının mürəkkəb mənzərələrinə rast gəlirik. Sapunqarada bir döyüş məkanı var ki,
analar gəlib orda pas atmış bir mərmə üzərində, başqa birisi isə oğlunu
öldürmüşdüşmən meyiti üzərində sel kimi göz yaşı tökür. "Coğrafiya müəlliminin
barmağı haqqında ballada" əsərində müəllim xəritədə üzərində barmağı ilə sərhədləri
göstərir, haranı göstərsə, orda döyüş gedir, sanki barmaqla döyüşür. "Bomba
üstündə ev"də təsadüfən partlamamış bomba üstündə ev tikilir, toy olur, uşaq
doğulur, bomba da ev adamları ilə bir yatıb-bir durur, partlamağa ("*O, odlu bir
maraqdadır,- /dincəlmir, /marıqdadır*") hər an hazırdır, yəni insan səadətini faciədən
bir an və ya təsadüflər ayırır. "Xirosimada məktəbsiz uşaq" şeirində xirosimalı şikəst
bir qız təsvir olunur və adi məktəb lövhələri: uşağın məktəbsiz qalması, xəyalında
zəng səsi eşitməsi, məktəbli uşaqların ardınca qaçması, jurnalda adının olmaması
fonunda Yaponiya üzərində atom bombası sınağının faciəsinin ölçüsüzlüyü oxucunu
heyrləndirir:

*"İnildər bir qız Xirosimada
Bir il... İki il... İllər...
Bu nə tükənməz ağrıdır.
... Ona dərman verərlər,
Dərman xəstələnər.
Sənin loğmanın olam,
Mənim məktəbsiz balam" [5, s. 124, 126].*

İsa İsmayılzadənin “Əlsiz qalan yetim ciblər” (1960) şeirində gəlin müharibənin bitməsindən xeyli keçsə də, ərinin boz pencəyinə ütü çəkir, divardakı şəkil-ər bu qadının vəfasına, kədərinə də sevinir, “Elegiya”da (1962) müəllif gecikmiş yasa görə üzrxahlıq edilir, “1941”də (1962) doğulduğu il II Dünya müharibəsinin – insan faciələrinin başladığı nəhs il olduğu üçün şair təvəllüd gününü keçirmək istəmir, qara haşiyəli şəkillərdən utanır, “Oyuncaqsız uşaqlığım”da (1967) “Mənim oyuncağım olmayıb heç vaxt” yarasına səbəbin müharibənin olması dərk edilir, “Səssiz toylar”da (1975) isə müharibə illərinin səssiz toyları xatırlanır. Şairin “1937” (1966) poemasında “37-ci il Azərbaycanı”nda yaşanan insan faciələrinin miqyası müxtəlif hadisələrlə müqayisədə açılmışdır:

“Xirosimaya atom düşüb 1945-də,

Anamızın bətninə...

qorxu düşüb 1937-də...

37-ci ildə bəstələnib-

“Həyl Hitler” mahnısının nəqəratı...

67-ci il xunveybin Çini,

mahnı oxuyur

xunveybinçilər:

Var ol, yaşa, can Mao!”.

Şairin “İndicə zəng çalınacaq” (1983) poemasının mövzusu isə İran-İraq cəbhəsində hərbi texnikanı xilas etmək üçün minalanmış sahələrə 10-15 yaşlı iranlı uşaqların buraxılması kimi rəzil bir hadisədən alınmışdır. Əsərdə “Allahü-əkbər, Homeyni rəhbər” deyib, lakin “a-naaa” deyə qışqırmağa macal tapmayaraq ölümün ağuşuna atılan “mınaaxtaran” uşaqların faciəsinə məktəb, sinifdə boş qalmış yer epizodundan baxış keçirilmişdir. İlğım zəng səsi “qurbanlıq” uşağa onun sinfini belə xatırlatmışdır:

“Görəcəksən müəllimini.

Dodaqları tərpendikcə

Biləcəksən:

səni soruşur, səni

...Görəcəksən, sinifdə

sənsiz qalan qəhərlənən yerini

...Çəkiləcək sənənin adın” [6, s. 124, 126].

Fikrət Sadığın “Bir qarış ot” (1967) şeirində (“Nə ağac, /Nə daş, /Nə ulduz, /İnsan idilər.../Ümidlə, ürəklə silahlı insanlar/Gəldilər qatarla. /Qaz sobasında döndülər tüstüyə”), eləcə də Qara Qarayevə həsr etdiyi və “Rənglər” silsiləsi üslubunda “Üçüncü simfoniyanı dinləyərkən”də (1967) Osvensim qurbanları (“Bir ağız Osvensim fəryadı/Bir tutam yaşlı bulud. /Sonra günəşin addım səsləri/Sonra tufanqabağı sükut”), Ramiz Rövşənin “Nəğmə qırğını ili” (1967) şeirində ispan şair və bəstəkarı Federiko Qarsia Lorkanın 38 yaşında faşistlər tərəfindən güllələndiyi 1936-cı il - insan haqqında olan nəğmələrin ölümü (“Kimin xatırındadır/nəğmə

qırğını ili?/Nəğmələri öldürürdülər./Nəğmələr şairlərin qapısını döyürdülər:/Açın gizləmək...”), Ələkbər Salahzadənin “Elegiya”sında (1967) Lorka ilə Müşfiq (“Mənim qaraçı Lorkam,/mənim Müşfiq yaşılım...”), “Vyetnam”da (1967) məlum qanlı hadisələr (*14-cü il.../Odlu güllələr açıldı 39-dan 45-ə kimi/odlu güllələr açıldı/La-Manşdan Qafqazacan/...Dikəldi səmaya Xirosima buketi*) və Vyetnam müharibəsinin “mikroxirosima” olması, Vaqif Səmədoğlunun “Rekviyem”ində (1969) repressiya (“*Damından payız yağışı axan/yük vaqonlarında qatillərlə, /canilərlə bir yerə/atılmış şairlər olmasaydı...*”) poetik yaddaşa gətirilmişdir.

Çingiz Əlioğlunun “Bürkü”(1979) şeirində də belədir: dünya düzənində özünü “*Mən balaca adamam, adi adamam*” - deyə təqdim edən şair Hindistanda çəltik əkinlərini məhv edən musson yağışları ilə Avropanın raket bolluğu arasında oxşarlıq görmüş, fraqmental təsvirlərlə müharibə ab-havasını yaratmışdır:

“Yaponiyada

Samuray ordusu

dirçəlir yenə...

...Qardaş qırğını

gedir İranda.

Heç də xərçəng əleyhinə çarə axtarmır

İsrail ələ keçirtmək istədiyi uranda...

...Amerika qələmə-qələmə

“Perşinq” raketləri əkir ora” [7, s. 13-14].

“Boğazımdakı tikəyə saplanıb, Kampuççili ac körpənin baxışları” ilə diqqəti fəlakətin amansız nəticələrindən birinə yönəlmiş şair adi “bürkü” detalı ilə insan-müharibə xəttinin bədii-fəlsəfi ümumiləşdirilməsinə nail olmuşdur.

Vaqif Cəbrayılzadənin “Stalinin kölgəsi” şeirində kölgə elə ölkənin xəritəsi şəklində təsvir olunur, sərhədlər və qapıları bağlı olan ölkədə insanlar o kölgənin altında, ölümün qaşığında yeriir, ancaq səbr və Sibirin qapısı açıqdır və Tayqanın tikanlarına dəyə-dəyə “ölümü dirilik suyu kimi içirdilər”:

“Allah vardısı,

Allahın özündən də zalımdı Sibir.

Dünyanın ən böyük,

ən soyuq gözləmə zalıydı Sibir

... Allah vardısı,

Allahın özündən də səbirliydı dirilər” [8, s. 10-11].

Fikrimizcə, mətndə Stalin Sibir obrazına transformasiya olunmuşdur. Sibir – pis insanları simvolizə edir, ancaq bu insan Sibirdən də soyuq, Allahdan da zalımdır, yaxşılar isə – ölmüş dirilərdir, son dərəcə səbirlidirlər.

1976-cı ildə ədəbi məktəbin “köhnə mövzulara yeni nəfəs verməsi”, müharibə mövzusunda çap olunmuş poemalarının ardıcılığı təsadüfi deyildi: R.Rza “Min dörd yüz on səkkiz” (“Azərbaycan” jurnalı № 4), Ə.Salahzadə “Ulduzların nağılı” (“Ulduz” jurnalı № 8), F.Sadıq “Ağ cığır” (“Ulduz” jurnalı № 10), İ.İsmayılzadə

“Böyüdülmüş şəkillər” (“Azərbaycan” jurnalı № 11) və s. II Dünya müharibəsinin bitməsindən otuz il sonra fəlsəfi-psixoloji təfərrüatlara varmaq yolu ilə, bu mövzuya yetmişinci illərin ədəbi-ictimai mənzərəsindən yenidən baxılmışdır. Bu əsərlərdə fəlsəfi-əxlaqi düşüncələr mücərrəd deyil, konkret həyatı boyalarla verilmişdir, ənənəvi təmtəraqlı ifadələr, rəvan ahəng yoxdur, ancaq adi danışq intonasiası, orijinal təhkiyə və bədii detallar, yeni ahəng-ritm, assosiativ süjetlər vardır. Müxtəlif parçalardan ibarət olsa da, ümumi ideya ətrafında bütövləşmiş, süjetsiz “Min dörd yüz on səkkiz” (R.Rza) poemasında müharibənin şahidi və iştirakçısı olmuş lirik qəhrəman *“həssas və humanist bir insan olmaqdan başqa həm də müdrik, həyatı dərinədən başa düşən mütəfəkkirdir... lirika çoxcəhətli və çoxsəslidir; onda zaman, epoxa öz təkrarsız, nadir cizgiləri ilə meydana çıxır”* [9, s. 15].

Müharibənin ilk şahidi olan gün doğum evində şəhid atanın oğlu doğulur və insanlığın min dörd yüz on səkkiz günlük sınaq səhifələrinə düşəcək günlər – *“Dözüm! /İnam! /Ümid! /İnsan hünəri. /Ömür uğurları/həyat səhvləri”* başlayır. Fikrət Sadığın “Ağ cığr” poemasında bir epizod üzərindən insan faciəsinin miqyası göstərilmişdir: Belə ki, 1943-cü ilin soyuq qış gecələrinin birində leytenant və iki əsgər vağzalda sahibsiz uşaqları yığmaq istəyərkən onlar qaçırlar. Onların arasında atasının qara kağızına dözməyib cəbhəyə getmək istəyən balaca oğlan, atası cəbhədə olan və yeganə nənəsi dünən ölmüş, yalqızlıqdan qaçan Bənövşə adlı kiçik qız da vardı. Uşaqlardan üçüncüsü – sənət məktəbindən cəbhəyə qaçmaq istəyən 13 yaşlı oğlan leytenantın onların arxasınca gəlmədiyini görüb ağ cığr ilə geri qayıdır, leytenantın Krım cəbhəsində yarasından açılmış isti qanın qarı əridərək torpağa qədər çatmasının şahidi olur və bu ağrının qarşısında diz çökərək: *“Əmi, məni də apar, qaçmaram daha!”* – deyərək əsərin ideyasını açmışdır. “Ulduzların nağılı” (Ə.Salahzadə) poemasında şairin əsərdə cavan gəlinlə ərinin müharibə ərəfəsindəki həyatının zahirli cəhətlərinin deyil, məhz daxili, mənəvi münasibətlərini qabartması müharibə mövzusunun yeni şəkildə həll etmək, sədaqət mövzusunun yeni səpkidə qiymətləndirmək təşəbbüsü olmuşdur. Xırda lirik parçalar şəklində qurulmuş bu əsərdə müharibəyə gedən ərin arvadı faciəli taleyini toxuduğu xalçalara həkk etmiş və xalça bədii detal kimi faciəli taleləri bəşəriyyətə çatdırmaq işində “xəbərçi”yə çevrilmişdir.

Ramiz Rövşən “Qapı” (1978) silsilə şeirlərində müharibəni ittiham etməmiş, əksinə, ayaqlarını itirərək “ikiqat kiçilən” əsgər kənddə dörd il gözləri yolda qalan, boyları boylanmaqdan uzanan otlar, qızlar-gəlinlər (Sona), qocalarla (Şaxanım) görüşmüşdü:

*“O ilin otları uzun,
dörd il idi biçən yoxdu,
uzanmışdı boyları.*

*O ilin qızları uzun,
dörd il idi çalınmırdı toyları,
uzanmışdı, uzanmışdı boyları.*

*O dörd ili yollara boylanmaqdan
qoca-qoca qarılar da
bəlkə boy atmışdılar...” [10, s. 98].*

Akademik Yaşar Qarayevin fikrincə, ... *Ramiz Rövşən eyni problemə və mövzuya tamamilə əks nöqtədən salınmış işıqda baxır və bu işıqda artıq “boy itimi” yox, “boy artımı” tragik detala çevrilir... Ramiz Rövşənin nəslə müharibənin poeziya salnaməsinə öz ayrıca, məxsusi yaddaşı ilə gəlir*” [11, s. 33].

Araşdırma göstərir ki, hələ “Qapı” silsilə şeirlərindən əvvəl Fikrət Sadığın “Bir qarış ot” (1967) şeirində, İsa İsmayılzadənin “Böyüdülmüş şəkillər” poemasında fəlsəfi-estetik “boy artımı” görünmüşdür. “Bir qarış ot”da Osvensim qurbanlarının yerində bitmiş otlar dünyanın bütün otlarından fərqlidir, böyükdür, “Otları yer üzündəki bütün otlardan bir qarış uca”dır və milyonlarla insanın xatirəsi bir qarış otda belə yaşayır, insan külünün gübrə olduğu bu torpaqdan bitən çiçəklər “canlı göz kimidir”. “Böyüdülmüş şəkillər”də kəndə gələn şəkilçi böyütmək üçün əsgər şəkilləri yığır, müharibədə həlak olduqları ildə, yaşda qalmış “şəkil-qardaş”, “şəkil-ata” və şəkil-babalar” sandıqlardan çıxır. Şəkilçi şəkilləri böyüdüb gətirəndə ocağından altı nəfəri itirmiş Sənəm nənə ağlamaq istəyəndə Kərim baba qoymur, deyir ki, plov dəmlə, elə bilək ki, onlar bu axşam davadan qayıdıblar, şənlik edək. Maraqlıdır ki, bu hadisədən sonra şəkillər kimi kənddə elə bir hər şey və şəkillərdəki göz, qaş, baxış, təbəssüm, boy da böyümüşdü:

*“Davadan sonrakı uşaqlar kimi
Kəndin boyu uzanmışdı...
Otaqlar da boy atmışdı,
yataqlar da.
Cığırıları böyümüşdü, yol olmuşdu...
Böyümüşdü şəkillər də...
Göz də, qaş da böyümüşdü, boy atmışdı
Lap baxış da böyümüşdü, boy atmışdı” [6, s. 134].*

1970-80-ci illərdə insanın təkliyi, tənhalığı, küskünlüyü, həyat və dünya ilə barışmazlığı, kədər, ölümü sevmək və onu vəsf etmək, ilahi məqamlara çatmaqla bağlı ədəbi motivləri özündə əks etdirən şeirlər daha çox V.Səmədoğlu, R.Rövşən, V.Cəbrayılzadə poeziyasında əsas yaradıcılıq istiqamətinə çevrilmiş və son elmi tədqiqatlarda (Y.Qarayev, N.Cəfərov, N.Mustafa, C.Əsəd, İ.Mustafayeva, E.Akimova və b.) onlardan dekadans şairlər kimi bəhs etmişlər. Təbii ki, “poeziyada çöküş fəlsəfəsi” (E.Akimova) dekadentizmin bədbin çalarları H.Cavid, M.Hadi, M.Müşfiq, Ə.Cavad, S.Vurğun və R.Rzadə da olmuş, lakin onların yaradıcılıq ovqatına hakim kəsilməmişdir. V.Səmədoğlunun “*Əlimi uzatdım sevincə sarı, Gördüm yox, arada kədər dayanıb*” və b. misralarına istinad edən prof. Z.Əsgərliyə görə, “*V.Səmədoğlunun şeirlərində güclü novatorluq olsa da, klassik ənənədən kənar deyil. Xüsusilə, kədərdən yazarkən Vaqifin misralarında Füzuli ruhu duyulur*”. Yaxud Allaha üz tutmağı milli poeziyamızın ənənəvililiyini yaradan əsas xətlərdən biri

kimi V.Səmədoğlu yaradıcılığında davam etdiyini düşünən prof. T.Məmməd belə nəticəyə gəlmişdir ki, həm də “... *ondakı narahatlıq, gücsüzlük və tənhalıq şeirləri üçün də xarakterikdir... Onun lirik qəhrəmanının Tanrıya can atmaqdağı çıxılmazlığı Qərbin modernist çıxılmazlığına da bənzəyir*” [12, s. 11].

Bəs bu mərhələdə hər üç şairin poeziyasına hakim kəsilən bu motivlərin, ümumiyyətlə, dekadentizmin yaranmasının səbəbi nə idi? Prof. E.Akimova “*Çağdaş poeziya və ədəbi təmayüllər*” (2018) tədqiqatında doğru olaraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, rejimin sərtliyi yumşaldıqca “...*ədəbiyyatın içindəki ağrı simvolikası, ruhun təklük, tənhalıq çalarları daha çox üzə çıxır. Bu, bəlkə də, əsrin 20-30-cu illərində yarımçıq qalmış, yarıda qalmış ədəbiyyat, azadlıq ideallarının içində hopmuş kədər idi, yaxud 1937-ci ildə qırğına verilmiş bütöv bir ədəbi nəslin səssiz fəryadı idi – indi zamanı gəldikcə boy verməyə başlayırdı*” [13, s. 139].

Həqiqətən də, bu mərhələdəki “ədəbiyyatın içində ağrı” olan dekadent ovqat I və II Dünya müharibələri və ayrı-ayrı münaqişələrin, repressiya və sürgünlərin yaddaşından süzülüb gələn və əzilmiş, məhv olmuş insanlara o vaxt tutulmamış “məzar poeziyası” idi.

Fikrimizcə, yeni insan konsepsiyasının yaranmasında məzmunla yanaşı şeirşünaslıqda forma, dil-üslub kimi məsələlərin də rolunu inkar etmək olmaz. Bu mənada, demək olar ki, insan konseptinin əsas məzmun yükü formada qafiyəli, qafiyəsiz sərbəst şeirin, verlibr estetikasının üzərinə düşmüşdür. “Rənglər” ilk dəfə fransız şairləri Appoliner, Desnos, Sandrar və b. istifadə etdiyi sərbəst şeirin - verlibrin az yayılmış bir formasında yazılmışdır. Rəsul Rzanın öz sözləri ilə desək, “*Sərbəst şeir poetik fikrin tam, təbii və sadə ifadəsi üçün böyük imkanlar açır. Şeir əlavə bəzək-düzəksiz, poetik olmalıdır... Ölçü kimi bənd də fikri buxovlayır*” [14, s. 52]. Yeni-yeni metaforlar, sərbəst şeirin özünəməxsus ritm və intonasiyası, ahəngi və b. forma xüsusiyyətləri məzmununda insanın çoxsəslili və çoxqatlı görünməsinə, fikrin sərbəst, azad ifadəsinə, “axtarış və kəşflər” və fikir poeziyasına çevrilməsinə zəmin yaradan amillərdən olmuşdur: “*Şeir ən əvvəl nizamlanmış formadır və əslində onun məzmunu da elə bu formadan başqa bir şey deyildir. Şeirdə forma elə məzmandır. “Forma soderjatelna” deyir ruslar*” [15, s. 544].

Rəsul Rza ədəbi məktəbinin sadəliyin və adiliyin fonunda geniş həyatı, təbii ədəbi-fəlsəfi üfüqlər açan insanmərkəzli poeziya Azərbaycan poetik fikir tarixində tamamilə yeni ideya-bədii, estetik, həm də ictimai dəyərlər kəsb edən ədəbi hadisə idi.

Ədəbiyyat:

1. Rzayev, A.R. Mübarizə bu gün də var / A.R.Rzayev.- Bakı: Nurlan, - 2002. – 532 s.
2. Əbilov, İ.X. Həyatın poetik şərhli // Azərbaycan jurnalı, 1963. - № 1, s. 194-204
3. Yusifoğlu, R. Azərbaycan poemalarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: ADPU, 2010, 486 s.

4. Rza, R.İ. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.İ.Rza. - Bakı: Öndər, - c. 3. -2005. - 256 s.
5. Kərim, Ə.P. Seçilmiş əsərləri / Ə.P.Kərim. - Bakı: Lider nəşriyyat, - 2004. - 336 s.
6. İsmayılzadə, İ.M. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər və poemalar / İ.M.İsmayılzadə. - Bakı: Azər nəşr, - 1991. - 350 s.
7. Əlioğlu, Ç.Ə. Ömür ağacı (Şeirlər) /Ç.Ə.Əlioğlu. – Bakı: Yazıçı, - 1980. -141 s.
8. Cəbrayılzadə, V.İ. Öləncən sevmək azdır / V.İ.Cəbrayılzadə. - Bakı: Yazıçı, - 1990. - 128 s.
9. Əliyev, R.N. Ədəbiyyatımız, tariximiz, dilimiz: son iki onilimiz (70-80-ci illərin ədəbi-ictimai prosesi) /R.N.Əliyev. - Bakı: Elm, - 1997. - 308 s.
10. Rövşən, R.M. Nəfəs. Kitablار kitabı (Şeir, nəsr, esse) / R.M.Rövşən. - Bakı: Qanun, - 2006. - 760 s.
11. Qarayev, Y.V. Ədəbi üfqlər / Y.V.Qarayev. - Bakı: Gənclik, - 1985. - 288 s.
12. Əsgərli, Z.Ş., Məmməd, T.Q. Bu şeirlər müasir dövrün həssas adamına bənzəyir // 525 ci qəzet. – 1997, 02 aprel, s. 11.
13. Akimova, E.S. Çağdaş poeziya və ədəbi təmayüllər: [Elektron resurs] / Bakı, 2018, URL: <https://kitabxana.net/files/books/file/1532796825.pdf>
14. Rza, R.İ. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.İ.Rza. -Bakı: Azər nəşr, - c. 5. - 2002. - 458 s.
15. Adilov, M.İ. Füzulinin üslubu və poetik dili / M.İ.Adilov. - Bakı: Maarif. – 1996. -544 s.
16. Cümənov, D.A. Rəsul Rza poeziyasının folklor qaynaqları // – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, – 2023. cild 19, №1, – s. 28-32. <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/pdf/S23-1.pdf>
17. Джуманов, Д.А. Философско-интеллектуальное направление в Азербайджанской поэзии // - РФ, Р. Дагестан: Успехи гуманитарных наук, 2021, № 6, - с. 233-239. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45771258>

Джуманов Д.А.

НОВОЕ ПОЭТИЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ ЧЕЛОВЕКОМ ТЕМА ВОЙНЫ (НА ОСНОВЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ ШКОЛЫ РАСУЛА РЗА)

РЕЗЮМЕ

Можно сказать, что большинство народов в разное время испытали на себе судьбу войны и испытали ее боль. В целом прошедшие войны или репрессивные события человечества дали литературе широкие возможности познать и понять людей с других сторон, нравственных, психологических

аспектов. Первым произведением, написанным и напечатанным на тему репрессий на территории СССР, было стихотворение Расула Рзы «Кызылгюль омлайыди» (1956), которое было опубликовано в 1961 году. Рассказ А. Солженицына «Один день Ивана Денисовича» (1956) был опубликован в журнале «Новый мир» в 1962 году.

В азербайджанской поэзии тема войны и репрессий была ведущей в литературной школе Расула Рзы, которая имеет более новаторские возможности с точки зрения тематической формы, языкового стиля и философско-интеллектуальной поэтической направленности. Поэма лидера литературной школы Расула Рзы «Кызылгюль омлайыди» (1956) стала первым поэтическим образцом произведений, написанных в этом направлении в 1960-80-х годах. В статье на тему военных репрессий судьба человека и духовно-нравственное, социально-психологическое состояние и потенциал человека подвергаются научно-теоретическому и литературоведческому анализу на поэтических примерах этой литературной школы. В этих произведениях художественные детали, казалось бы, случайные, обыденные и простые, и поэтическое значение человека на фоне войны через мелкие эпизоды, и раскрытие идеи таким образом, было настоящим литературным новшеством. В ходе исследования был сделан вывод, что благодаря творчеству Расула Рзы, Али Керима, Вагифа Самедоглу, Исы Исмаилзаде, Алекбера Салахзаде, Рамиза Ровшана, Вагифа Джабраилзаде, Чингиза Алиоглу и др., которые могут увидеть и услышать эту тему в новом поэтическом ракурсе, уникальная художественно-философская, лирико-метафорическая интерпретация создали литературную основу для создания новой человеческой концепции.

Ключевые слова: литературная школа Расула Рзы, тема войны и репрессий, человекоцентричная поэзия, человеческая концепция, художественная деталь, декадентство

Jumanov D.A.

**MAN'S NEW POETIC UNDERSTANDING OF THE SUBJECT
OF WAR
(BASED ON RASUL RZA LITERARY SCHOOL)
SUMMARY**

It can be said that most nations have experienced the fate of war at different times and experienced its pain. As a whole, the past war or repressive events of humanity have given literature ample opportunities to know and understand people from other angles, moral, psychological aspects. The first work written and printed on the subject of repression in the territory of the USSR was Rasul Rza's poem "Kızılgül omılayyđı" (1956), which was published in 1961. A.Solzhenitsyn's short

story "One Day of Ivan Denisovich" (1956) was published in Novy Mir magazine in 1962.

In Azerbaijani poetry, the theme of war and repression was the leading theme in the literary school of Rasul Reza, which has more innovative possibilities in terms of theme-form, language-style and philosophical-intellectual poetry tendency. The leader of the literary school Rasul Rza's poem "Kızılgül omlayydi" (1956) was the first poetic example for the works to be written in this direction in the 1960s and 80s. In the article, on the topic of war repression, human fate and the spiritual-moral, social-psychological condition and potential of a person are involved in a scientific-theoretical and literary analysis based on the poetic examples of this literary school. In these works, the artistic details, seemingly random, ordinary and simple, and the poetic meaning of a person against the background of the war through small episodes, and the opening of the idea in this way, was a real literary innovation. During the research, it was concluded that through the creativity of Rasul Reza, Ali Karim, Vagif Samadoglu, Isa Ismayilzadeh, Alakber Salahzadeh, Ramiz Rovshan, Vagif Jabrayilzadeh, Chingiz Alioglu and others, who can see and hear this topic from a new poetic angle, the unique artistic- his philosophical, lyrical-metaphorical interpretation created a literary foundation for the creation of a new human concept.

Key words: Rasul Reza literary school, theme of war and repression, human-centered poetry, human concept, artistic detail, decadentism

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

Rəyçi filologiya elmləri doktoru, professor

Avtandil İsrəfil oğlu Məmmədov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ИСЛАМОВА САМИРА ИЛЬХАМ ГЫЗЫ

Бакинский славянский университет

Баку, С.Рустам 33.

samiraislamova@hotmail.com

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ МЕМУАРНОЙ ПРОЗЫ К.АБДУЛЛЫ

Açar sözlər: nəsr, memuar, ədəbiyyat, xüsusiyyətlər, K.Abdulla.

Ключевые слова: проза, мемуары, литература, особенности, К.Абдулла.

Key words: prose, memoir, literature, features, K.Abdullah.

Один из ярких представителей современной азербайджанской литературы Камал Абдулла в наиболее зрелый период своего творчества отдает предпочтение мемуарной прозе. Объясняется это тем, что писатель хочет осмыслить пройденный опыт с философской позиции, сопрягая воедино события, лежащие в разных плоскостях.

Автор предваряет свои воспоминания-эссе заголовком «Əvvəl-axır yazılanlar» («Написанные до и после»), подчеркивая обязательность и неминуемость этих записей. Рамиз Ровшан в предисловии подчеркивает печаль автора, перед мысленным взором которого вновь оживают события «дальних дней». Он отмечает бессилие и одновременно бесстрашие писателя в оживлении событий прошлого, подчеркивая трагедию человека, ищущего утраченное и лишенного его обретения.

Автор предисловия удивительно тонко подчеркивает мотивацию воспоминаний Камала Абдуллы как трагедию человека в поисках утраченного времени, но так и не нашедшего его. Вместе с тем эссе – воспоминания Камала Абдуллы представляют собой зародыши будущих его книг, которые могут быть и не написаны, но как плодотворное зерно сохранены в этих записях. Рамиз Ровшан ощутил в них трагедию одиночества, растерянности и душевной боли автора, «возглавившего караван» (белого дервиша), но пришедшего к назначенной цели без него.

«Написанные до и после» сопоставимы с произведением Анара «Ночные мысли». Если воспоминания Анара [2] направлены вовне, т.е. экстравертны, связаны с определенными историческими событиями, то эссе-воспоминания Камала Абдуллы интровертны: носят характер философской медитации. В таком ключе созданы размышления о Физули и Тютчеве, где писатель подчеркивает силу «изреченной» мысли. Альбер Камю в «Постороннем» раскрывает сознание своего героя в канун смерти, где на вопрос священника, что он видит, Мерсо отвечает, что увиденное связано с этой жизнью. Интересно сопоставить Камю с А.Ахвердиевым «Двери

правосудия». Его «письма с того света» написаны на полвека раньше произведения Альбера Камю, но мысль здесь все та же. Эти мысли очень важны для Камала Абдуллы в том же плане, что человек, даже умирая, не видит жизни вне этой жизни. В этом контексте он анализирует и «Белая гавань» Анара, где герои ведут себя как в театре абсурда, не видя выхода из круга жизни, где все привычно и обыденно. Анар и его творчество стимулировали Камала Абдуллу на новые философские темы, которые он создавал, отталкиваясь от его творчества, во многом находя свой путь.

Книга говорит не только о нынешней, но и будущей трагедии, предвестие которой почувствовал Рамиз Ровшан: «Возможно самое большое одиночество это одиночество мысли, раздумий. В такой ситуации даже у самого сильного человека бывают моменты одиночества, неприкаянности, бессилия. Я не считаю себя настолько сильным, но в минуты бессилия я не в силах видеть даже детей. Однако Камал Абдулла в этой книге так бесстрашен, что не побоялся показаться кому-либо одиноким и слабым» (перевод наш-И.С.).

Камал Абдулла удивительно перекидывает мостки между современностью и историей, вновь проверяя событиями давно минувших дней сегодняшние реалии: Ахвердиев с его жесткой сатирой в сопоставлении с нынешней реальностью не дает ему повода для оптимизма.

Уважаемые адепты религии, веками обманывавшие народ, все попадают в ад. Читатель его надеется на торжество справедливости, хотя бы на том свете. В это же пространство Ахвердиев помещает и царя Николая. Здесь проявляется вера писателя в высшую справедливость. По мысли Камала Абдуллы, в торжество Вышей Справедливости можно верить и не верить. Но хозяева ада продолжают фиксировать все содеянное зло на этом свете: пишущий пишет – читающий читает [1,156].

Так, продолжая размышления о судьбе образного ряда произведений Абдурагима-бека Ахвердиева, Камал Абдулла проводит связующую нить от «Китаби-Деде Горгуд» до современности. В «Написанные до и после» Камал Абдулла обращается к классическому наследию «Китаби-Деде Горгуд», расшифровывая отдельные метафоры-символы: раскрывает смысл слова «sapavar» (в переводе с фарси «хищник»), воплощающий три образа – льва, быка и верблюда-самца. По мысли писателя, эти образы до сих пор актуальны в нашей литературе в системе поэтической метафоры, точно отражая реальность в вечных образах.

В эссе-воспоминаниях Камал Абдулла размышляет о проблемах творчества. Важным представляется его восприятие Уильяма Фолкнера в контексте писательских творческих неудач. Автор имеет в виду его роман «Шум и ярость», задаваясь вопросом, можно ли считать это поражением или обретением личного опыта? Напрашивается сразу же параллель с «Двойником»

Ф.М.Достоевского. Русский писатель смело обратился к проблеме двойничества на заре литературной деятельности (правда, имея перед собой опыт работы с этой темой у Э.Т.А.Гофмана, А.Шамиссо и Н.В.Гоголя). Повесть «Двойник» произвела на публику неоднозначное впечатление. В.Г.Белинский, сразу же «окрестил» это произведение словами «вычурно, темно, непонятно», что очень сильно задело самолюбие молодого Достоевского. Будучи известным уже писателем, Достоевский скажет о «Двойнике»: «Ничего лучше и чище этой идеи я никогда в литературе не проводил». Причина неудачи заключалась в том, что молодой Достоевский не нашел еще адекватную форму для передачи психологического состояния раздвоения личности. Камал Абдулла в эссе, обращаясь к проблеме творческого поражения в целом и, в частности, Фолкнера, цитирует слова американского писателя по поводу романа «Шум и ярость»: «Это мое самое большое и красивое поражение» и приходит к выводу, что существует логика в том, что самое большое и красивое поражение иногда может обернуться победой.

«Великое и прекрасное поражение лучше сомнительных побед», – пишет Камал Абдулла в эссе о Тогруле Джуварлы. В нескольких фразах он смог раскрыть разницу между идеалом и дерзанием, показав неординарность этого талантливого человека: «Да здравствует великое и прекрасное поражение!» [1,170].

Так, Камал Абдулла в жанре эссе-воспоминаний ставит серьезные творческие проблемы, стараясь проследить становление и формирование литературного образа, определить и найти свое место в поэтическом ряду современной словесности

Дискутируя по поводу фразы Фолкнера о том, что если писатель изображает знакомое, известное, это однозначно литература в кризис. По мысли Камала Абдуллы, для профессионала важна идея, а не круг знакомых людей. Ибо только идея, воплощенная в образах, может помочь ее решению [1, 193].

Рассматривая историю азербайджанской литературы в контексте времени, Камал Абдулла выделяет ряд писателей и поэтов с точки зрения их вклада в изображение личности: Низами возвеличил человека, Физули углубил познание его, Насими дал ему дар любви к Всевышнему, Хатаи погасил страх человеческий, Вагиф убрал все преграды в изображении плотской любви. Можно ли победить такого человека? Эти пять теней, даже если мы не видим их воочию, они с сожалением взирают на тех, кто ради сиюминутного успеха забывают эти великие уроки.

Но Камал Абдулла идет еще дальше. Он не ограничивается только образным рядом. Ему важен смысл познания мира и познающее его сознание человека. Поэтому встает вопрос о соотношении литературы и философии. По

мнению писателя, это два пути познания мира, возможно, даже единый путь. Где кончается художник и начинается философ? И наоборот. Они никогда не заменят друг друга в этом контексте. Возможно лишь вместе одолеть пространство текста. Низми, Насими, Физули, Ахундов... и другие выдающиеся личности кем были на самом деле – поэтами, писателями или философами? И не является ли поэт философом? Возможно творившие на протяжении всей истории нашей литературы и были философами?

Отвечая на этот вопрос, Камал Абдулла пишет: «Философия – это особая форма познания мира. Литература же особая форма выражения познанного мира. Философия и литература как содержание и форма. Их невозможно разделить» [1, 284]. И как поэт в основе этого единства он видит любовь: «и познание мира, и изображение мира познанного замешано на любви. Любящий мудрость, должен любить и слово, ибо слово есть пространство мудрости. Любящий слово, должен любить мудрость. Жизненное пространство не может быть бездушным» [1, 285].

Особое место в эссе-воспоминаниях Камала Абдуллы занимает Гусейн Джавид, которого он соотносит с Шекспиром: «Азербайджанский Шекспир задержался на четыре столетия. Ему бы писать, писать и писать. Белый лист, чернила и перо. Время его берегло. Аристократ слова и мысли» [1, 287]. По мысли писателя, аристократы должны умереть вместе с королем. Или же они принимают на себя все удары от черни. Самое большое утешение для Джавида, что он последний и подобного ему больше не будет: последний из аристократов слова и мысли. После Джавида в литературе будет править чернь: духовное убожество пробивало себе путь «непосильным» трудом, называя себя мастерами и вместе с тем обрывало естественное течение поколений.

Сквозная идея воспоминаний Камала Абдуллы – «Настоящее и будущее» [1, 290, 296], «Отчужденный и одиночество» [1, 291, 296]. Они пронизывают весь текст, придавая ему цельность и некое единство не только жанровое, тематическое, но и творческое. Обращаясь к этим темам, писатель сближается с фрейдовской концепцией жизни и смерти: «Я вдруг понял, что все, о чем я писал, подготавливало меня к встрече со смертью» [1, 288-289]. Вспомним слова Фрейда о двух влечения в человеке: влечение к жизни и влечение к смерти, которые появляются с рождением человека и неотделимы от него на протяжении всей жизни. Осознав это, Камал Абдулла пишет: «Все сразу встало на свои места, все обрело ясность. Оказывается, с первого дня рождения и до сего дня все, о чем я слышал и думал, было подготовкой к встрече со смертью» [1, 289] (Перевод наш).

Разбирая предательство Иуды, гонения на первых христиан Камал Абдулла сопрягает воедино события, прошлого и будущего, где будущее видит прошлое. Как на ладони, а прошлое ничего не может предвидеть. Как идти дальше в слепоте и темноте?! [1, 290].

Жизнь его учителя Энвера Мамедханлы вновь возвращает его к этой мысли и в воспоминаниях, обращенных к Анару, Камал Абдулла говорит о желании спросить у своего учителя ответ на единственный вопрос: «Вы живете один или в одиночестве?». Возможность эта была упущена. Вопрос остался без ответа. Писатель пытается сам ответить на него, воспроизводя в своей памяти и другие темы разговора с Энвером Мамедханлы. Так, знаменитый тезис Ф.М. Достоевского из романа «Идиот» – «Мир красотой спасется» – является очередной проблемой, вокруг которой два поколения писателей – старшее и младшее, спорят в поисках истины.

Энвер Мамедханлы абсолютно уверен в правильности этого тезиса, но выдвигает еще один – стоит ли прогресс слезинки одного ребенка. Достоевский ставит этот вопрос, не соглашаясь с тезисом Гегеля «о необходимости жертв во имя прогресса». Этой же истины придерживается и Энвер Мамедханлы. Камал Абдулла был благодарен ему за это, полагая, что все конфликты, войны, простая во имя высокого идеала кровь, одного ребенка. Эта идея в целом воплощала самого Энвера Мамедханлы. Возникает вопрос о соотношении добра и зла: и что важно – в контексте личности Мир-Джафара Багирова. Сквозь призму личности этого политического деятеля Камал Абдулла рассматривает творчество писателей того времени. В такой ситуации необходимо анализировать и творческих людей этой эпохи. Т.е., не с позиций сегодняшнего дня, а именно той эпохи, иначе легко впасть в заблуждение. Багиров – сложная личность, многие мотивы его поступков стали ясными гораздо позже, спустя многие годы после его смерти.

Как отмечается в эссе-воспоминаниях Камал Абдуллы, в личности Багирова была два разных человека: с одной стороны, он спас народ от переселения в Среднюю Азию (хотя эта участь постигла многие, кавказские народы – чечен, ингушей, балкар, турков-месхетинцев и др., интересовался положением на фронтах, где служили азербайджанцы, с другой же – уничтожение интеллигенции. В этом контексте кто есть Багиров – палач или жертва? [1, 294]. Так рассуждал Энвер Мамедханлы. И эту правду до нас донес Камал Абдулла. Мы полагаем, что без этих воспоминаний невозможно во всей полноте увидеть и оценить личность этого интеллигента. Портрет Энвера Мамедханлы вновь возвращает писателя к вопросу, с которого он начал воспоминания об этом человеке: «Вы живете один или в одиночестве?». Живя с этим вопросом долгое время Камал Абдулла сам находит ответ на него: Вопрос состоит из двух частей: и каждый вопрошающий может находиться лишь в одной из них <...>. Ответ таков: мы либо одни, либо одиноки [1, 295].

Сам автор содержание этих терминов объясняет так: «хотя эти слова и близки, по смыслу они рознятся. Одинокость – это воплощение физического состояния, когда нет родных и близких. Одиночество же – это другое состояние. Когда вокруг тебя множество людей, родных, друзей, близких, но

духовно ты одинок. Можно родиться один, жить один и умереть один. Это – от Бога.

Обращаясь к истории и великим именам, создавшим великую культуру и литературу – Низами, Насими, Физули, Камал Абдулла задается вопросом что для нас Родина. Это только Азербайджан? Или стоящая под этим именем большая история? По мнению автора для великих азербайджанцев родиной был весь мир. Они знали языки и свободно путешествовали.

Использованная литература:

1. Abdulla K. Əvvəl-axır yazılanlar // K.Abdulla Kədərli seçmələr. Bakı: Mütərcim. 2002. 548 s.
2. Анар. Ночные мысли // Литературный Азербайджан, 2015, № 9, с. 3-33.

İslamova Samirə İlham qızı

K.Abdullanın memuar nəsrinin əsas aspektləri

Xülasə

Məqalədə XXI əsrin əvvəli Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan K.Abdullanın memuar nəsrini araşdırılır. Müəllif “Əvvəl-axır yazılanlar” əsərinin əsasında memuar nəsrinin təhlilini verməyə cəhd göstərmişdir. İddiyanın fikrinə görə, K.Abdulla Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini zaman kontekstində nəzərdən keçirərkən bir sıra yazıçı və şairləri şəxsiyyət obrazına töhfələri baxımından fərqləndirir.

K.Abdullanın fikrincə, Nizami insanı ucaltmışdı, Füzuli onun biliyini dərinləşdirdi, Nəsimi ona Uca Yaradana sevgi hədiyyəsi verdi, Xətai insan qorxusunu söndürdü, Vəqif cismani məhəbbətin təsvirindəki bütün maneələri aradan qaldırdı. Lakin Kamal Abdulla daha da irəli gedir. Yalnız məcazi sıra ilə məhdudlaşmır. Yazıçı üçün dünya biliklərinin mənası və onu tanıyan insan şüuru onun üçün vacibdir. Buna görə ədəbiyyat və fəlsəfə arasındakı əlaqə məsələsi ortaya çıxır. Yazıçının fikrincə, bunlar dünyanı tanımağın iki yolu, bəlkə də vahid bir yoldur. Rəssam və filosof bu kontekstdə heç vaxt bir-birini əvəz edə bilməz. Yalnız mətn məkanını birlikdə məğlub etmək mümkündür.

Samira Islamova İlham

The main aspects of K.Abdullah's memoir prose

Summary

The article presents a list of famous figures of Azerbaijani literature of the beginning of the XXI century. Abdullah's memoir prose is being investigated. The author made an attempt to give an analysis of memoir prose based on the work «What was written before and after» According to the plaintiff, Considering the history of Azerbaijani literature in the context of time, K.Abdullah identifies a number of writers and poets by their contribution to the image of personality.

According to K.Abdullah, Nizami exalted man, Fuzuli deepened his knowledge, Nasimi gave him the gift of love for the Almighty, Khatai extinguished human fear, Vagif removed all obstacles in the image of carnal love. But Kamal Abdullah goes even further. It is not limited only to the figurative row. The meaning of cognition of the world and the human consciousness cognizing it is important to him. Therefore, the question arises about the relationship between literature and philosophy. According to the writer, these are two ways of knowing the world, perhaps even a single way. The artist and the philosopher will never replace each other in this context. It is only possible to overcome the text space together.

Исламова Самира Ильхам гызы
Основные аспекты мемуарной прозы К.Абдуллы

Резюме

В статье исследуется мемуарная проза известного писателя азербайджанской литературы начала XXI века К.Абдуллы. Автор статьи сделал попытку анализа мемуарной прозы на основе произведения “Написанные до и после”. По мнению соискателя, рассматривая историю азербайджанской литературы в контексте времени, К.Абдулла выделяет ряд писателей и поэтов по их вкладу в исследовании личности. По мнению К.Абдуллы Низами возвеличил человека, Физули углубил познание его, Насими дал ему дар любви к Всевышнему, Хатаи погасил страх человеческий, Вагиф убрал все преграды в изображении плотской любви.

Но Камал Абдулла идет еще дальше. Он не ограничивается только образным рядом. Ему важен смысл познания мира и познающее его сознание человека. Поэтому встает вопрос о соотношении литературы и философии. По мнению писателя, это два пути познания мира, возможно, даже единый путь. Художник и философ никогда не заменят друг друга в этом контексте. Возможно лишь вместе одолеть пространство текста.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

Rəyçi professor Rəhilə Quliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SHAHBAZE HUSEYNOVA
Screenwriter, Xazar TV,
Azerbaijan, jozafina@inbox.ru,
ORCID NO: 0009-0002-1377-581X

SERİALLAR XALQ NAĞILLARININ DAVAMI KİMİ

Abstract

Mədəni irsin nümunələri də zaman keçdikcə ilkin formasını dəyişir. Texnologiyanın inkişafı, coğrafi kəşflər, iqlim dəyişikliyi, elmi-iqtisadi inkişaf mədəniyyət nümunələrinə təsirsiz ötüşmür. Dövrün tələblərinə uyğun gəlməyən nümunələr unudulur, uğurlu inkişaf yolu keçən mədəni irs isə gələcək nəsillərə ötürülür. Ədəbiyyat da bu inkişaf yolundan keçmişdir. Şifahi ədəbiyyat mərhələsində dildən-dilə gəzib dəyişən dastanlar, xalq nağılları cırlanırdı. Yazının kəşfi ilə yeni sənət növü yarandı, şifahi ədəbiyyatın aşiq və nağılcıları da öz yerini şair və yazıçılara verdi. Bununla da, redaktə işi tək müəllifin üzərinə düşdü.

Texnologiyanın inkişafı, kameranın kəşfi ilə də yeni sənət növləri, ssenarist, rejissor, montajor, operator və sair meydana çıxdı. Müasir dövrümüzdə xalq nağıllarının funksiyasını televiziya məhsulları, xüsusilə, seriallar yerinə yetirməyə başladı. Nağıllardakı padşahın oğlunu holdinq sahibin oğlu, divləri isə serialın anti-qəhrəmanları əvəz etməyə başladı. Nağıllardakı qəslər serialda villalara, kasıb komaları gecəqondu evlərə çevrildi. Xalq nağıllarının dinləyicini daima həyəcəyə saxlayan sujet xətti dövrün serialları ilə səsləşir. Nağıllar öz dövrünün insanların arzu və istəklərini əks etdirirdi. Müasir insanın arzusunu isə indiki dövrün seriallarında görmək olar. Zaman və məkan dəyişsə də, nağıllar və serialların sonu bir-birinə çox oxşayır. Hər ikisinin sonluğu dinləyiciyə, tamaşaçıya xoş təsir bağışlayır.

Xalq dastanları, xalq nağılları yazılı ədəbiyyat və kinomatoqrafiya üçün zəngin mənbədir. Bu gün uğurlu ssenari və hekayələrin kökü şifahi ədəbiyyata gedib çıxır.

Bu məqalə seriallar və xalq nağıllarının ortaq və fərqli cəhətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Araşdırmada “Seriallar nağıl irsimizin davamıdır?” sualına cavab tapmağa çalışılmışdır.

Keywords: Nağıl, Serial, televiziya, ədəbiyyat.

SERIES AS CONTINUATION OF FOLK TALES

Abstract

Cultural heritage examples also change their original form over time. Advances in technology, geographical discoveries, climate change, scientific and economic developments do affect cultural patterns. Examples that do not meet the requirements of the age are forgotten, and the cultural heritage that has developed

successfully is passed on to future generations. Literature has also passed this development path. In the oral literature phase, epics and folk tales were polished. With the discovery of writing, a new branch of art was born, the ashuqs and storytellers of oral literature left their place to poets and writers. Thus, a single author began to deal with the work of editing

With the development of technology and the discovery of the camera, new types of art, like screenwriter, director, editor, cameraman, etc. appeared. In our modern age, the function of folk tales has begun to be fulfilled by television products, especially serials. The king's son in the fairy tales was replaced by the owner's son, and the ogres were replaced by the anti-heroes of the series. The castles in the fairy tales have turned into villas, and the huddles have turned into slums in the TV series. The subject line of the folk tales, which constantly excite the audience, comply with the serials of the period. Tales reflected the wishes and aspirations of the people of their time. The dream of a modern person can be seen in the TV series of the period we are in. Although time and place change, the endings of fairy tales and series are very similar. The endings of both leave a pleasant impression on both the listeners and the audience.

Folk epics, folk tales are a rich source for written literature and cinematography. Today, the roots of successful screenplays and stories are based on oral literature.

This article is devoted to examining the common and different aspects of serials and folk tales. The main reason of this research is to find an answer of question: "are the TV series a continuation of our fairy tale heritage?"

Keywords: tales, TV series, literature.

СЕРИАЛ КАК ПРОДОЛЖЕНИЕ НАРОДНЫХ СКАЗОК

Абстракт

Образцы культурного наследия также со временем меняют свою первоначальную форму. Развитие технологий, географические открытия, изменение климата, научно-экономическое развитие влияют на образцы культуры. Образцы, не отвечающие требованиям времени, забываются, а культурное наследие, успешно развивающееся, передается будущим поколениям. Этот путь развития прошла и литература. На этапе устной литературы шлифовались былины и народные сказки, которые передавались из уст в уста. С открытием письменности родился новый вид искусства, ашуги и сказители устной литературы также уступили место поэтам и писателям. Таким образом, работа по редактированию легла на одного автора.

С развитием техники и открытием фотоаппарата появились новые виды искусства, сценарист, режиссер, монтажер, оператор и т.д. В современное время функцию народной сказки стали выполнять телевизионные продукты, в

особенности сериалы. Сына короля в сказках заменил сын владельца холдинга, а великанов стали заменять антигерои сериала. Замки в сказках превратились в виллы в сериалах, а трущобы бедняков превратились в глушь. Сюжетная линия народных сказок, которая постоянно держит слушателя в напряжении, перекликается с сериалами настоящего времени. Сказки отражали желания и чаяния людей своего времени. А мечту современного человека можно увидеть в сериалах настоящей эпохи. Хотя время и место изменились, концовки сказок и сериалов очень похожи между собой. Концовка обоих приятно действует и на слушателя, и на зрителя.

Народные эпосы и народные сказки являются богатым источником письменной литературы и кинематографии. Сегодня успешные сценарии и рассказы берут свое начало в устной литературе.

Данная статья посвящена рассмотрению общего и различного аспектов сериалов и народных сказок. В исследовании была сделана попытка найти ответ на вопрос «Являются ли сериалы продолжением нашего сказочного наследия?».

Ключевые слова: Сказка, сериал, телевизия, литература.

1. GİRİŞ

Bir xalqın dünyagörüşünü, inancılarını, tarixini, məişətini öyrənmək üçün ən dolğun mənbələrdən biri də nağıllardır. İbtidai insan ətrafda gördüklərini, həyat tərzi, daha çox isə arzu və xəyallarını danışdığı nağıllarda əks etdirmişdir.

Dəyərli xəzinəmiz, nağıllarımızın yaranma tarixinə nəzər salsaq, ilk nümunələri eramızdan əvvəl 6-7-ci əsrlərdə yaranmışdır. Ölkəmiz müxtəlif mədəniyyətlərin kəsişdiyi bir coğrafi məkanda yerləşdiyi üçün xalq nağıllarımızda bu mədəniyyətlərin izləri görünür. Azərbaycan nağıllarında həm şərq, həm də yunan-ellin mədəniyyətinin izləri harmoniya içində bu gün də yaşayır.

Azərbaycanda nağıllar, ümumiyyətlə ağır ədəbiyyatı əsrlər boyu şifahi formada nəsil-dən-nəslə ötürülmüş, 20-ci əsrin əvvəllərində isə yazıya alınmışdır. Azərbaycan ağır ədəbiyyatının yazıya köçürülməsinin birinci mərhələsi 1830-1900-cü illəri əhatə edir. Bütünlükdə XIX əsr mətbuatını nəzərdən keçirsək, ən çox toplanıb nəşr edilən nümunələrin nağıllardan ibarət olduğunu görə bilərik. Son araşdırmalara görə, Azərbaycan nağılı 1825-ci ildə ilk dəfə rus dilində çap edilmişdir. Bu “Деревянная красавица” adlanır. Bundan sonrakı illərdə Azərbaycan nağıllarının ən çox nəşr edildiyi mənbə SMOMPK (Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza”) məcmuəsidir. Üçcildlik məcmuənin birinci və ikinci cildləri “SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları” adı ilə 2018-ci ildə nəşr edilmişdir. Toplunun sonuncu cildi isə tərcümə olunaraq çapa hazırlanıb. Hər üç cild xronoloji prinsip əsasında tərtib edilmişdir. 1881-ci ildən başlayaraq Tiflisdə Qafqaz Tədris Dairəsi İdarəsi tərəfindən rus dilində “Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i

plemen Kavkaza" (SMOMPK) - ("Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu" – QƏXTMT) məcmuəsinin nəşr olunması Qafqaz xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı üçün əlamətdar hadisə idi. 1881-1929-cu illər arasında nəşr olunan toplusunun 46 cildi işıq üzü görmüşdür. SMOMPK-un bir çox buraxılışlarında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının əfsanə, rəvayət, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, lətifələr, nağıllar və s. janrlarına aid nümunələr verilmişdir. Azərbaycan folklor örnəklərini toplayıb yazıya alan və rus dilinə tərcümə edən Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının məzunları Firudin bəy Köçərli, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə və başqaları milli folklor nümunələrimizin adları bizə məlum olan ilk toplayıcıları kimi tarixə düşdülər.

Y.V.Çəmənəzəminli Azərbaycan nağılları haqqında silsilə məqalələrin müəllifidir. "Azərbaycan nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi" (1926), "Nağıllarımızı necə toplamalı" (1928), "Nağıllarımız barəsində bir neçə söz" (1928) əsərlərində nağıllarımızın mənşəyi, onlarda ifadə edilən fəlsəfi ruh, etnoqrafik cəhətlər geniş tədqiq və təhlil edilmişdir. Azərbaycan folklorunun toplanması, nəşri və araşdırılmasında xüsusi xidmətləri olan H.Zeynallının irsində ən önəmli əsərlərindən biri də "Azərbaycan nağılları" toplusudur. Nağıl xəzinəmizin böyük hissəsini əhatə edən bu toplama-tərtib işi 1936-cı ildə çapa hazırlanmış, lakin müəllifin həbs olunmasına görə digər əsərləri ilə birgə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xüsusi fonduna göndərilmişdir. H.Zeynallının toplayıb tərtib etdiyi nağıllarda milli kolorit üstünlük təşkil etmişdir. Onların dilində əsasən, iki istiqamət özünü göstərmişdir. Belə ki, örnəklərin bir qismi sırf dialektlə, əksəriyyəti isə xalq danışığı dilində təqdim olunmuşdur. H. Zeynallı tərtib işində nağılları məzmun və ideyalara görə (sehrli nağıllar, məişət nağılları, heyvanlar haqqında nağıllar, tarixi nağıllar və s.) təsnif etmədən düzsə də ondan fərqli olaraq Y.V.Çəmənəzəminli, H.Araslı, M.H.Təhmasib, Ə.Qarabağlı, A.Nəbiyev nağılları müxtəlif cür təsnif etmişlər.

Azərbaycan nağıllarını mövzularına görə bu cür təsnif etmək olar:

1. Heyvanlar haqqında olan nağıllar – M.Təhmasibin fikrincə bu növ nağıllar ən qədim nağıllardır. Qədim insanlar bəzi heyvanlara ecazkar varlıq kimi baxıb onları müqəddəsləşdirmişlər. Azərbaycan nağıllarının çoxunda ("Göyçək Fatma", "Fatmanın inəyi", "Ovçu Pirim") totem heyvanlara rast gəlmək olar. Heyvanlara aid olan nağılların içərisində böyük bir qismini alleqorik nağıllar təşkil edir ("Şəngilim, Şüngülüm, Məngülüm" və s.).

2. Sehrli nağıllar – Bu nağıllarda qəhrəmanlar sehr, cadu, əfsun və əfsanəvi köməkçilərlə düşməyə qarşı mübarizə aparır ("Sehirli üzük", "Şəms və Qəmər", "Məlikməmməd" və s.).

3. Tarixi nağıllar – Bu nağılların qəhrəmanı tarixi şəxsiyyət, hökmdar, xalqın qəhrəmanı və ya məşhur bir sənətkardır ("İsgəndər və fağır", "Saleh və Valeh", "Üç bacı" və s.).

4.Məişət nağılları – bu növ nağıllar daha real və xalqın ictimai və məişət problemləri ilə daha bağlıdır ("Hacının köpəyi", "Yeddi qardaş bir bacı", "Dərzi şagirdi Əhməd" və s.).

5.Novellistik nağıllar — sehrli və heyvanlar haqqında nağıllarla müqayisədə, əsasən, ictimai və məişət problemlərinə daha yaxındır. Bu nağıllar tapmacanın, çətin sualın müdrik cavabı, rəhmsiz və ağılsız padşahın, ağanın, mollanın, tənbəlin ələ salınması və sair barədə süjetləri birləşdirir. Azərbaycan novellistik nağıllarında baş rolun iştirakçıları hazır cavab çobanlar, ağıllı qardaşlar, zirək və hazır cavab qızlar, müdrik və ədalətli şahlar, qazılardır. Padşahın verdiyi çətin suala naxırçının ağıllı qızı və ya adi çoban cavab tapır, qardaşlar yerə düşən izə görə itmiş dəvənin əlamətlərini müəyyənləşdirirlər, düşmən ölkəni müharibə ilə hədəlikdə padşah ağıllı, hazır cavab insanların sayəsində ölkəni xilas etməyə nail olur. Bir sözlə, bu nağıllar insan aqlının, zəkasının bir təntənəsinə çevrilir.

Mədəni irsin nümunələri də zaman keçdikcə ilkin formasını dəyişir. Texnologiyanın inkişafı, coğrafi kəşflər, iqlim dəyişikliyi, elmi-iqtisadi inkişaf mədəniyyət nümunələrinə təsirsiz ötüşmür. Dövrün tələblərinə uyğun gəlməyən nümunələr unudulur, uğurlu inkişaf yolu keçən mədəni irs isə gələcək nəsillərə ötürülür. Ədəbiyyat da bu inkişaf yolundan keçmişdir. Şifahi ədəbiyyat mərhələsində dildən-dilə gəzib dəyişən dastanlar, xalq nağılları cilalanırdı, yeni versiyalar qazanırdı. Yazının kəşfi ilə nağıllar, dastanlar, bayatılar yox olmadı. Yeni sənət növü yarandı, şifahi ədəbiyyatın aşırıq və rəvilləri də öz yerini şair və yazıçılara verdi. Bununla da, redaktə işi təkcə müəllifin üzərinə düşdü. Yazılı ədəbiyyat mərhələsi ilə xalq nağılları, dastanlar müasir dövrümüzə qədər gəlməyi bacardı. Texnologiyanın inkişafı, kameranın kəşfi ilə də yeni sənət növləri, ssenarist, rejissor, montajor, operator və sair meydana çıxdı. Müasir dövrümüzdə xalq nağıllarının funksiyasını televiziya məhsulları, xüsusilə, seriallar yerinə yetirməyə başladı. Nağıllardakı padşahın oğlunu holdinq sahibin oğlu, divləri isə serialın anti-qəhrəmanları əvəz etməyə başladı. Nağıllardakı qəsrilər serialda villalara, kasıb komaları gecəqondu evlərə çevrildi.

Azərbaycan xalq nağıllarında istifadə olunan mövzular müasir serialların mövzusu ilə uyğundur. Əgər qruplaşdırsaq belə bir mənzərə alınar:

- 1.Haqsızlığa qarşı çıxıb, yüksələn qəhrəman
- 2.Ayrılan sevgililər
- 3.Ögey ana
- 4.Doğmalarından xəyanət görən, qisas alan qəhrəman

Mövzu ilə yanaşı Xalq nağıllarının dinləyicini daima həyəcəyə saxlayan sujet xətti dövrün serialları ilə səsləşir. Serial ssenarisi hər seriyasında tamaşaçıyı həyəcəyə saxlamağa, diqqətini cəlb etməyə məcburdur. Buna görə, ssenarist hər seriya qaçdı-qovdu yazmağa, baş qəhrəmanı çıxılmaz vəziyyətlərə salmağa çalışır.

Eynilə, nağıllardakı kimi seriallarda da baş qəhrəman yaxınlarının xəyanətlərindən, düşmən torundan salamat çıxmalıdır.

Dünya ədəbiyyatından “Min bir gecə” nağılları müasir dövrün seriallarına oxşar sujeti diqqəti cəlb edir. Qəzəbli hökmdar Şəhriyarı maraqlı, həyəcanlı hekayələri ilə ram edən Şəhrizad dinləyicini də şah kimi həyəcanda saxlayır. Hər gecənin nağılına bir seriyaya bərabər saymaq mümkündür. Azərbaycan xalq nağıllarından isə “Məlikməmmədin nağılı”, “Göyçək Fatma” nağıllarında müasir seriallara xas olan gərginlik, həyəcan sujet boyu davam edir. Hətta, serialda tamaşaçını maraqlı, həyəcanda saxlamalı olan bölüm sonları nağıllarımızda da var. Məsələn, “Məlikməmməd” nağılında öz qardaşlarının Məlikməmmədi əl-qolu bağlı quyuya atması, “Göyçək Fatma” nağılında isə, ögey ananın Fatmanı evdən qovması serialdakı seriya sonu məntiqinə uyğundur.

Nağıl qəhrəmaları ilə serial baş qəhrəmanları arasında oxşarlıqlar var. Serialın baş qəhrəmanı nağıl qəhrəmanı kimi saf, təmizdir. O düşmənlərinin paxıllığı, gözügötürməzliyinin əziyyətini çəkir. Xüsusilə, baş qəhrəman kişidirsə, onun qəhrəmanlığı şişirdilir, yenilməzliyi, gücü, ağılı yerə-göyə sığdırılmaz. Onun çoxlu düşmənləri var, ədalətsizliklə üzləşir, amma haqsızlığa da dözə bilmir. Özünün və xalqın haqq yolunda mübarizəyə başlayır. Qadın qəhrəmanlar isə nağılların bir çoxunda zərif, kübar, köməyə möhtaçdır. Onlara qarşı plan quran ögey ananın, paxıl bacıların torundan xilas olunmağı gözləyir. Köməyə isə güclü, yenilməz şahzadə gələcək. Nağıllar və serialların insanlara ötürdüyü bir fikir var, yaxşı insan olsan, səbrli olsan qalib gələcəksən, çətin vəziyyətlərdən çıxarmağa bir qəhrəman gələcək. Çünki keçmiş zamanlarda nağıllar bizi yuxuya vermək üçün danışılırdı. Serial da tamaşaçıya yatmadan əvvəl təqdim olunur.

Xalq dastanları, xalq nağılları yazılı ədəbiyyat və kinomatoqrafiya üçün zəngin mənbədir. Bu gün uğurlu ssenari və hekayələrin kökü şifahi ədəbiyyata gedib çıxır. Dünya şöhrətli yazıçı Umberto Eko “Baudolino” romanını yazmazdan əvvəl “Min bir gecə” nağıllarını oxuduğunu etiraf edir. Min bir gecə nağıllarının Sindibad, Əli baba və qırx haramı, Əliəddinin sehirli lampası kimi nağılların çizgi çəkilməsi və böyük uğur qazanmışdır. Seriallar həm də, adını, nəql etmə tərzini dəyişərək nağıllardan, əsasən sujet xəttindən bəhrələnir.

Nağıllar öz dövrünün insanların arzu və istəklərini əks etdirirdi. Müasir insanın arzusunu isə indiki dövrün seriallarında görmək olar. Hər ikisində dinləyici, tamaşaçının bir gözləntisi var, xoşbəxtlik. Zaman və məkan dəyişsə də, nağıllar və serialların sonu bir-birinə çox oxşayır. Pis insanlar məğlub oldu, yaxşılar isə ömürlərinin axırına qədər şad-xürrəm yaşadılar.

NƏTİCƏ

İcra olunma forması, müəyyən qədər auditoriya fərqi olsa da, xalq nağıllarını müasir dövrümüzə uyğunlaşmış davamı kimi qəbul edə bilərik. Xalq nağılları nəql edəndən və ona qulaq asanlardan ibarət idi. Serial isə, ssenarist, rejissor, montajyor,

bəstəkar, geyim rəssamı, aktyorlar və tamaşaçıdan ibarət böyük bir qrupdan ibarətdir. Nağıllar uzun qış axşamları danışılırdısa, seriallar bu gün həmin funksiyanı yerinə yetirir. “Nar qızı”, “Quru kəllə”, “Əliyarla dovşan” və sair nağıllara, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm” kimi dastanlara qulaq asan auditoriya indi nağıllarımızdakı hekayələrin müasir dövrümüzün düşüncə tərzinə, həyat tərzinə uyğunlaşdırılmış hekayələrə, müasir seriallara baxır.

ƏDƏBİYYAT

[1] Maja Stankoviç, Media və kommunikasiya fakultəsi, Belqrad, Serbiya, “Televiziya serialı ya yox?!”

[2] Nelson, Robin. (2001). “Studying Television Drama.” In The Television Genre Book, edited by Glen Creeber. London: BFI

[3] Mehmet Çevik, “Televizyon dizileri halk hikayelerinin modern şeklidir?”

[4] Azərbaycan nağılları — Vikipediya (wikipedia.org)

[5] Allen, Robert C. (1992). Channels of discourse, reassembled: Television and contemporary criticism, Chapel Hill: University of North Carolina Press

[6] İsmail Alabalı, “Halk hikayesinden teelvizyon dizilerine türk halk kültüründe yardımcı tipi”

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi Əməkdar incəsənət xadimi, professor Əli Əmirli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜNEL MUSAZADƏ

Email: musazade.gunel7@gmail.com

TƏNQİDİ REALİZM MƏRHƏLƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASINDA ZİYALİ OBRAZLARI

Annotasiya. XIX əsrin birinci yarısında romantizmlə bərabər, Fransada tənqidi realizm cərəyanı inkişaf etdi. Qısa bir zamanda tənqidi realizmin bir sıra klassikləri meydana çıxmağa başladı. Realizm sözünün anlamı da yaradıcılığın həqiqi dünya reallığına əsaslanması və bədii uydurmanın azlığı mənasını özündə daşıyırdı. Lakin daha sonradan realizm sözü, termini daha çox işlənməyə başladı. Tənqidi realizm üçün ədəbiyyatın, dramaturgiyanın tarixilik prinsipinə keçməsi səciyyəvi cəhətlərdəndir. Zaman və məkan konkretliyi realizmin ən birinci əlamətlərindən idi. Buna görə realizm ifadəsi hər bir xalqın ədəbiyyatında özünə xas milli həqiqətləri əks etdirən hadisə kimi daxil olmuşdur. Tənqidi realizm mərhələsində Azərbaycanın görkəmli dramaturqlarının toxunduğu mövzular ziyalı obrazları və onların yaşadığı mühitdəki cəhalət və nadanlıqdır. Bu məqalədə Azərbaycan dramaturgiyasına müraciət etməklə yuxarıda qeyd olunan məsələlərə nəzər yetirəcəyik.

Açar sözlər: tənqidi realizm, romantizm, Azərbaycan dramaturgiyası, realizm cərəyanı

The intelligentsia in the Azerbaijani dramaturgy in the stage of critical realism

Gunel Musazadeh

Email: musazade.gunel7@gmail.com

Abstract. In the first half of the 19th century, along with romanticism, the trend of critical realism developed in France. In a short time, a number of classics of critical realism began to appear. The meaning of the word realism also meant that creativity was based on real world reality and lack of artistic fiction. But later, the word realism began to be used more. For critical realism, it is characteristic that literature and dramaturgy move to the principle of historicity. The concreteness of time and space was one of the first signs of realism. Therefore, the term realism entered the literature of each nation as a phenomenon that reflects its own national truths. In the stage of critical realism, the topics that prominent dramatists of Azerbaijan refer are images of intellectuals and ignorance in their living environment. In this article, we will analyze

the above-mentioned issues by quoting the famous playwrights of Azerbaijan.

Keywords: critical realism, romanticism, Azerbaijani dramaturgy, trend of critical realism

Giriş / Introduction

Tarixi o qədər də qədim olmayan Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyalarını yazandan bu yana dramaturgiyamız mövzu, ideya və janr cəhətdən böyük inkişafa nail olmuşdur.

Nəzərə alsaq ki, tarixin müəyyən mərhələlərində mütərəqqi ideya uğrunda mübarizəsini, xalqın obrazını, ilk növbədə dövrün ziyalıları müəyyən edir, bu baxımdan XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əlbəttə ki, ictimai zəmin, tarixi dəyişikliklər öz dövrünün qabaqcıl ziyalıları yetişdirir. Bu baxımdan həmin ziyalı obrazları artıq ədəbiyyatda da özünü göstərməyə başlayır.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, Azərbaycanın görkəmli yazıçılarından dram əsərləri, xüsusilə həmin əsərlərdəki ziyalı obrazları haqqında aydın fikirlər formalaşmaqdadır. Müxtəlif istiqamətləri əhatə edən Azərbaycan dramaturgiyası geniş və dərin mənalara özündə birləşdirir. Həmin yazıçılardan Cəlil Məmmədquluzadəni misal göstərə bilərik. Cəlil Məmmədquluzadə realist ədəbi cərəyanın sayılan öndəri olmaqla savadsızlığa, cəhalətə qarşı qələmi ilə mübarizə aparan Azərbaycanın ustad yazıçılarından olmuşdur. Bütün yaradıcılığı “yaşayan ölümlərin dirilməsinə” kömək etmək məqsədi daşımışdır. “Ölümlər” əsəri də bu baxımdan onun şah əsəridir. Bu əsərdəki cahil obrazlar, cəhalət içində itib batmış şəxsiyyətlərdir.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan dramaturgiyasında tənqidi realizm mərhələsinin ilk nümunəsi Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölümlər” dram əsəridir. Cəhalət və mövhumat əsarətindən xilas olmaq üçün yazılmış, mənəvi naqisliyin zehniyyatda yaratdığı faciələrə, dələduzların niyyətinin açıqlanmasına həsr edilmiş bu əsər bütövlükdə Şərqi dünyasında, o cümlədən, Azərbaycanda fanatizmi, cəhaləti böyük cəsarətlə yıxıb uçurmuş, son dərəcə dərin təsir gücünə malik olmuşdur.

Pyes Azərbaycan dramaturgiyasında birinci tragikomediya janrlı əsərdir. Kənd camaatının nadanlığından istifadə edərək, dini təsirləri üstün tutaraq insanların başına müsibətlər gətirən yalançı Şeyx Nəsrullah, onun köməkçisi Şeyx Əhməd, bütövlükdə cəmiyyətin hər bir rəzilliyini görən və onların səbəblərini anlayan kefli İsgəndər, “ölülər dirilərmidi?” – deyə çaşqın qalmış Hacı Həsən ağa Azərbaycan dramaturgiyası üçün yeni tipik xarakterlər idi.

Əsərdəki Kefli İskəndər qaranlıqda yanan və ətrafı bacardığı qədər işıqlandırmağa çalışan şama bənzəyir. O, Şeyx Nəsrullah və onun kimi saxtakarların əsl üzlərini insanlara göstərməyə çalışan bir obrazdır.

İskəndər ziyalı təbəqənin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. O, cəsarətlidir, kəskin sözləri ilə həqiqətin carçısıdır və bu keyfiyyətləri ilə ətrafında baş verən hadisələri dərinədən dərk edir, insanları başa salmağa, gözlərini açmağa çalışır, lakin fanatizmin dərin girdabına düşmüş insanlar onu anlamaq səviyyəsində deyil. Onun kinayəli sözləri olduqca real ünvanlıdır. Ləyaqət və şərəf hissini itirmişlərə qarşı etiraz səsini ucaldır.

Şeyx Nəsrullahın qəbiristanlıq səhnəsində “ölüləri diriltmə” epizodu dünya dramaturgiyasında bərabəri olmayan bədii ifadə vasitəsidir. Mirzə Cəlil məhz bununla cəhalətin faciələrini, cəmiyyətin rəzilliyini, dramaturji ideyanın münaqişə cazibəsinə çəkib. Ölülər aləmi dramaturqun ən yüksək rəmzi obrazıdır. Burada əsas problem ölülərin dirilməsi yox, dirilərin “ölümüdür”. Burada ölməz olan bir şey var, o da “ölülüyün” ölməzliyidir. Nadanlığın, cəhalətin, şarlatanlığın əbədi olmasıdır. Cəlil Məmmədquluzadənin cəhalətə, kütləvi nadanlığa, rəzalətə qarşı mənəvi harayı qroteskili faciə notlarında bütün oxuculara çatdırılır.

Digər nümunə kimi Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərini göstərmək olar. Bu dram əsəri XX əsrin təxminən I yarısı Azərbaycan cəmiyyəti, daha dəqiqləşdirsək, Azərbaycanın ziyalıları haqqındadır. Pyesin oxuculara çatdırmaq istədiyi əsas ideya xalqa, Vətənə, ana dilinə sadıq qalmağa çağırışdır. Əsərdə başqa istiqamət meyli olan ziyalıların yalnız yol tutduqları tənqid olunmuşdur. C.Məmmədquluzadəyə görə, xalqın nicat yolu yadların, hər hansı bir dövlətin ağuşuna atılmaq yox, Vətən ideyası ətrafında birləşməkdir.

Əsərdəki hadisələr Vətəni simvolizə edən Ananın, yəni Zəhrabəyim xanım surətinin üzərində mərkəzləşməkdədir. Onun oğulları Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmməd və Səməd Vahidin bir-biri ilə ortaq dil tapma bilməmələri ananı dərin kədərə salır. Bu obrazlar ziyalı olsalar da, xalqa yadlaşmışlar. Rüstəm bəy özünü rus intelliqenti kimi göstərərək bu mədəniyyəti təbliğ edən, zahirən təmkinli, demokrat fikirli adam təsiri bağışlayır. Mirzə Məhəmmədəli isə fars mədəniyyətini üstün tutan, qatı mühafizəkar və kobud obrazdır. Üçüncü qardaş olan Səməd Vahid İstanbulda ədəbiyyat dərsi almışdır və o da qardaşları kimi inadkarlığı ilə seçilir. Hər üç qardaş atalarının istəyi ilə ali təhsil almış ziyalı nümayəndələrdir. Lakin onlar təhsil aldıkları ölkənin mənafeyinə uyğun olan yad əqidə ilə geri qayıtmışlar. Ananın sözlərinin tamamilə təsirsiz qaldığını müşahidə edən Gülbahar qardaşlarının bir-birinə özgələşməsində onların kitablarını günahkar bilir. Ona görə də, o həmin kitabları yandırır və anasının daima qoynunda gəzdirdiyi vəsiyyəti onlara oxuyur.

“G ü l b a h a r. Qaldı bircə kitab: bu da anamın kitabı! Bir qədər hamı sakit durur baxır.

Budur atam öz əli ilə yazdığı vəsiyyəti (oxuyur). Tarixi-hicrinin min iki yüz doxsan dördüncü ilində, rəbiüs-saninin on ikisində, çərşənbə günü, səbh əzanından

yarım saat keçdikdə yoldaşım Zəhranın cismindən bir parça qopub ayrıldı ki, ibarət olsun Rüstəm balamdan (barmağı ilə Rüstəm bəyə işarə edir; Rüstəm bəy atasının xəttinə diqqət edəndən sonra dəsmalını basır üzünə).

Biçarə övrətin cismnin qalanından genə tarixi-hicrinin min iki yüz doxsan doqquzuncu ilində, ramazanın beşində, pəncşənbə günü, axşamdan üç saat keçdikdə genə bir parça ayrılıb qopdu. Haman gün oğlum Məhəmmədəli anadan oldu (barmağı ilə Mirzə Məhəmmədəliyə işarə edir; Məhəmmədəli də yavuş gəlir və atasının xəttini görür və dəsmalı basır üzünə).

Yazıq Zəhranın qalan cismi genə bir dəfə parçalandı. Bu da vaqe oldu haman tarixin min üç yüz dördüncü ilində, cəmədiəl-əvvəlin on beşində, çaharşənbə günü, günorta zamanı ki, haman gün balamız Səməd dünyaya gəldi (Səməd Vahidə işarə edir; Səməd Vahid dəsmalı basır üzünə).

Bundan da bir neçə il sonra baxtı-qara övrətin qalan yarım canından genə bir parça qopdu ki, adını Gülbahar qoyduq. Bu da vaqe olub haman tarixin min üç yüz onuncu ilində, şəvvalın iyirmi birində, cümə axşamı, səbh vaxtı.

Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə genə əvvəl-axır günün başına dolanırlar; çünki bunlar hamısı qədim əzəldə gündən qopub ayrılmış parçalardır.

Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın (əlini anasına tərəf tutur) ətrafında gərək dolanalar; çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamül-həyat əziyyət edəcək, nə qədər canında nəfəs var, peşiman olacaq" [5, s.475].

Müəllifin "Anamın kitabı" adını verdiyi bu əsər əslində Vətən kitabıdır. Əsərdə ata öz uşaqlarına Ana ətrafında birləşməyi vəsiyyət etməkdədir. Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" pyesi yüksək ideyasına görə bu gün üçün də böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşımaqdadır.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin məktəbi" əsəri ideya baxımından "Eşşəyin itməkliyi" povestinin dramaturji versiyasıdır. O, pyesin remarkasında yazır ki, "əhvalat İrəvan quberniyasının Danabaş kəndində, miladi tarixinin 1895-ci ilində baş verir". Məlumdur ki, nəinki Azərbaycanın hissəsi olmuş İrəvan quberniyasında, hətta Azərbaycanın heç bir hissəsində Danabaş kəndi adlı altında bir məkan olmayıb. Mirzə Cəlilin qənaətində həmin ad bir sıra rəmzi mənə ifadə edir və cəhalətin, geriliyin, nadanlılığın, dar düşüncənin toplumu kimi verilib.

Cəlil Məmmədquluzadənin bu komediyasında elm, maarif, məktəb təbliğ olunmuş, cəhalət və savadsızlıq isə tənqid olunmuşdur. Pyesdə həm komik vəziyyətin ruhu, həm insanları ruhən sarsıdan satirik komediya ahəngi, həm məzəli personajlar, həm də həmin dövrün tipik halını, vəziyyətini təcəssüm etdirən obrazlar mövcuddur. Xüsusilə burada bəhs olunan "ziyalı" obrazları, misal üçün öz işinin mənasını padşaha dua oxumaq ilə görən Qazı, yaltaq İnspektor, mədəniyyət və

maarif mənasını başa düşməyən Mirzə Məhəmmədqulu, xalqın məənəviyyatından, psixologiyasından bixəbər olan Uçitel Həsənov, şallaq gücündə həqiqəti axtaran Pirverdi bəy, avamlıq və cəhalət həyatının mərkəzinə çevrilmiş Qasım kişi və s. kimi personajlar düşüncə tərzlərinə, görünüşünə və cəmiyyətin hansı təbəqəsindən olmalarına görə fərqlənsələr belə, ümumi bir gülüş estetikasının rəngarəngliyi baxımından bir-birinə yad deyil, doğmadırlar. Dramaturq həmin əsərində “camaat” ifadəsini ümumiləşdirilmiş vahid bir obraz kimi götürüb.

Cəlil Məmmədquluzadə sovet həyat tərzinin bir dramaturq kimi kənddə sadə düşüncə tərzini idarəçiliyin, cəhalətdən doğan rəzalətlərin bütünlükdə tənqidinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu cəhətdən onun “Yığıncaq” məzhəkəsi böyük maraq doğurur. Çox təəssüf ki, həmin bu əsər yarım qalıb, tamamlana bilməyib. Bunu xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, “Danabaş kəndinin məktəbi” komediyasındakı cəhalət təmsilçilərini “Yığıncaq” məzhəkəsində Zeynal, Cabbar, Süleyman, Həsənəli, Kəbla Salah obrazları başqa məzmununda əvəz edirlər.

Milli teatrın yaranmasında, təkmilləşməsində, Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında müstəsna rol oynamış, dərinməzmunlu əsərləri ilə bu gün də əhəmiyyətli olan, milli dramaturqumuz Nəcəf bəy Vəzirov maarifçiliyin ideallarını təbliğ edən bir şəxsiyyət olmuşdur. O, Azərbaycanın ən görkəmli dramaturqu M.F.Axundzadə ənənələrini davam etdirmiş, “Müsibəti-Fəxrəddin” əsəri ilə milli ədəbiyyatımızda faciə janrının təməlini qoymuşdur. Nəcəf bəy Vəzirovun ilk əsəri dövrümüzə qədər gəlib çatmış “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” komediyasıdır. Həmin əsərdə mülkədar ailələrində olan tərbiyə üsulu bir qədər tənqid edilir. Komediya kobud, sərt və eyni zamanda oğullarının təhsil alması üçün pul xərcləməyə, müəllimə yüksək haqq verməyə, hətta onları xarici ölkədə oxutdurmağa hazır olan ata Bayraməli bəylə meşşan və tənbel oğulları Səfərqulu və Rəsulun simasında valideynlərlə övladlar arasında olan uçurumlar, məktəbə, təhsilə olan münasibətdən doğan ziddiyyətlər üzərində qurulmuşdur.

Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərinə nəzər salaq.

Müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatında faciə janrının əsasını qoyduğu həmin bu pyesin mövzusu iki ziyalı ailəsi arasında baş verən qan davasından götürülüb. Faciənin münaqişəli tərəfi yenilik ilə köhnəlik arasındakı mübarizədir. Birincilərin nümayəndəsi demokratik, azad ruhlu ziyalı Fəxrəddin bəydir, ikincilərin nümayəndələri isə mühafizəkar mülkədar olan ziyalı Rüstəm bəydir. Rüstəm bəy yaşadığı ərazidə özündən böyük və imkanlı, zəngin birini görmək belə istəmir. Özünü ziyalı hesab edən Rüstəm bəy ona salam verməyən hər bir şəxsin faciəsinə səbəb olur. Onun gözünü intiqam hissi tutur. Öz oğlu Mahmud bəyi də bu işə təhrik edərək onun həyatını itirməsinə səbəb olur. Əsərin müsbət planda olan qəhrəmanı Fəxrəddin bəy gənc bir ziyalıdır. Ali təhsilini 5 il xaricdə aldıqdan sonra böyük həvəslə vətənə qayıdır. Qan davasını yekunlaşdırmaq və Rüstəm bəy ilə barışmaq istəyir. Amma sonda o cəhalətin gülləsinə tuş gəlir.

Ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev Nəcəf bəy Vəzirovu nadanlığın qənimini adlandıraraq onun “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərinin bu vaxta qədər haqqında danışılan və yazılan əsərlərdən biri olduğunu qeyd etmişdir. Alimin əsərin əsas konfliktini haqqında söylədiyi fikirlərə nəzər salaq:

“Əsərin tragik konfliktini etik, əxlaqi bir konfliktidir. Ümumi şəkildə bu konflikt çürümüş adətlə cəmiyyətdəki yenilik arasındakı mübarizə şəklini alır. Müəllif bütöv bir cəmiyyəti ümumi bir bələdən xilas etməyə çağırır. Bu bəla bütün cəmiyyət üçün, Fəxrəddin ailəsi kimi, Rüstəm bəy ailəsi üçün də qorxuludur. Həm də bu çağırış həmişə ümumi əxlaqi və maarifçi bir ideya kimi səslənir” [4, s. 95].

Əsərdə köhnəliklə, nadanlıqla, savadsızlıqla yenilik, mütərəqqi ideyalar arasında gedən mübarizədə cəhəlin qurbanları elm, hikmət adamları olur. Uğrunda mübarizə apardıqları bəla əsərin qəhrəmanlarının faciəsinə səbəb olur.

Azərbaycan xalqının mədəni inkişafında özünəməxsus rolu olan şəxsiyyətlərdən biri də nasir dramaturq pedaqoq Süleyman Sani Axundovdur. Onun ideya məzmununa görə fərqlənən əsərlərindən biri “Laçın yuvası” pyesidir. Müəllifin əsərində hadisələr təzadla başlayır. Fəsil olaraq bahar ayları təsvir edilir. Mülkədar Əmiraslan ağanın dağlıq ərazidəki kənddə yerləşən evinin otaq divarları Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin qəhrəmanlarının rəsm əsərləri ilə naxışlanıb və rəngarəng pəncərə şüşələri göz qamaşdırır. Həmin rəngarəngliyin fonunda müəllif Gövhər xanımın tək əyləşib, oğlu Cahangirin həsrətini çəkməsini təsvir edir. Gövhər xanım oğlu yolların hər tərəfdən bağlanması, Cahangirin Rusiyada qalmasından, gediş-gəlişin kəsilməsindən xeyli narahat olur. O, gənc oğlunun qütbət ölkədə dustaq kimi qalmasına dözə bilmir. Gövhər xanımı narahat edən Qafqazda və Rusiyada baş verən inqilablar idi. Rusiyaya teleqraf və poçt işləmirdi. Cahangir ağa üçün narahat olanlardan bir də tərbiyəçisi Hadi lələ idi. Hadi lələ Gövhər xanımdan izn alıb, Cahangir ağanın arxası ilə Rusiyaya gedir. Cahangir ilə atası Əmiraslan ağa arasında çox böyük uçurumlar var. Onlar arasında həm də ənənəvi ata və oğullar problemi də var. Eyni zamanda Əmiraslan ağanın əsər boyunca barışmaz mövqedə dayandığı obrazlardan biri də arvadı Gövhər xanımdır.

Süleyman Sani Axundov “Laçın yuvası” dramında Molla Sadıq və Hacı İmamqulu obrazlarını heç də təsadüfi yaratmır, onların adı altında bolşeviklərin digər düşməni də mollalar idi. Onlar da özlərinə çıxış yolu kimi öz dogma yurdunu tərk edib, İrana qaçmağı seçirlər. Pəricahan xanım bütün bu hadisələrə görə dərin kədər hissi keçirirdi. Hadi lələ Pəricahan xanıma Cahangirin və özünün bolşeviklər tərəfinə keçməsi xəbərini gətirir, Pəricahan xanım bu xəyanəti bağışlamır.

Süleyman Sani Axundovun “Laçın yuvası” dramında köhnəlik ilə müasirliyin qarşılaşdırılması Pəricahan xanım və Cahangir ağa mübahisəsində açıq-aydın şəkildə görünür. Əsərdən nümunəyə diqqət yetirək:

“C a h a n g i r a ğ a. Son sözümlü dinlə, fikirləş, cavabını ver. Bax gör, bizmi cəlladıq, yoxsa siz ağalar? Milyonlarla işçi-kəndlilər, əsrlərcə sitəmkarlar əlində didilir, çeynənir, ayaqlar altında tapdalanıb əzilir. Hamısı ac, çılpaq zillətdə,

əziyyətdə, fəryadları əflaka çıxmış. Əsarət zənciri altında bədənləri incəlib üzülür. Bax bu biçarələr indi bizdən nicat gözləyirlər. Pəricahan, gedək, onların fəryadına çataq. Əsarət zəncirlərini kəsib xilas edək. Pəricahan, bu şərəfi başqasının öhdəsinə atma. Şərq aləminin pərisi ol ki, əsrlərcə adın dünyada baqi qalsın. Qırmızı Ordu içində nə qədər nəcib qəhrəman qadınlar var. Sən də Şərq məzlumlarının qəhrəmanı ol.

Pəricahan xanım. Elə böyük vəzifəni, elə yüksək şüarı özün üçün bəslə. Mən isə bu gün ufaçıq bir vəzifə qəbul edirəm. O da “Laçın yuvası”nı sənin ordundan müdafiə edib, onun “Orlean xanımı” olmaq istəyirəm” [1, s.82].

Cahangir ağa Pəricahan xanıma kəndlilərin yaşadığı zülmərə son qoyulması üçün bir yol seçməsinə təklif etdiyi halda Pəricahan xanım Cahangir ağa ilə heç bir halda razılığa gəlmir, cavabında ona deyir ki, “Laçın yuvası”na sığınacaq və onu sonuna qədər müdafiə edəcəkdir. Əmiraslan ağa bolşeviklərin kəndləri tutduğunu görür və bütün qadınların, uşaqların “Laçın Yuvası”na toplaşmasına əmr verir. Təbii ki, artıq çox gec idi, kəndlilər artıq bolşeviklərin dəstəsinə keçid etmişdilər. Süleyman Sani Axundov “Laçın yuvası” dramında çox möhtəşəm vurğuladığı məqamlardan biri də “sapı özümüzdən olan baltalar” məsələsidir. Kəndlərin bolşeviklər tərəfindən asanlıqla tutulmasındakı əsas səbəb bəylərin və ağaların bolşeviklərə yol göstərən rus təhsilli ziyalı oğulları idi.

Dramın sonunda Cahangirin ailə tragizmini kölgədə qoyan yeniliyin köhnəliyə qalib gəlib, nikbin sonluqla bitməsidir.

Nəticə / Conclusion

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, aqlın, idrakın gücünün həyatın bütün sahələrində ideya mübarizəsinə çevirmək Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığından öz başlanğıcını götürmüş, daha sonra isə bu ideya onun ardıcılları olan C.Məmmədquluzadə, N.Vəzirov, S.S.Axundov, N.Nərimanov və başqaları tərəfindən davam etdirilmişdir. Tənqidi realizm mərhələsində Azərbaycan dramaturqları toxunduğu mövzular və qələmə aldığı ziyalı obrazları timsalında onların yaşadığı mühitdə hökm sürən savadsızlığa, cəhalətə qarşı öz mübarizə yollarını əks etdirməyə çalışmışlar. Özünü küllərlə yadlar arasında, hökumətlə xalq arasında, tarixlə müasir dövr arasında vasitəçi rolunu oynayan ziyalılıq özü bu cür vasitəçiliyə olan tələbatdan yaranmışdır. Cəhalətin hökm sürdüyü bir dövrdə təhsil almış obrazları ədəbiyyata gətirmək, bu obrazların dilindən etiraz səslərini ucaltmaq gələcəkdə əsl ziyalı təbəqəsinin yaranmasına və ədəbiyyatda öz əksini tapmasına təkan vermişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Axundov, S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
2. Həbibbəyli, İ., Əliyev, S. Ümumtəhsil Məktəblərinin 11-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı: 2018.

3. "Kaspi" qəzeti. "Ədəbi İnkişaf Qanuna uyğunluqlarının analitiki", 29 aprel 2015
4. Qarayev, Y. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I cild, Bakı: Elm, 2015.
5. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri, 4 cildə, I cild. Bakı: Öndər, 2004.
6. Məmmədova, D., Tahirə Əhməd. "Nəcəf bəy Vəzirov Hekayələri". Bakı: 2005.
7. Pushkin, Gogol. Revolutionary Democrats, Dostoyevsky, Tolstoy, Critical Realism in 19th Century Russian Literature.

Интеллигенция в азербайджанской драматургии на этапе критического реализма

Гюнель Мусазаде

Email: musazade.gunel7@gmail.com

Резюме. В 1-й половине 19 в. во Франции наряду с романтизмом развивалось направление критического реализма. За короткое время стал появляться ряд классиков критического реализма. Значение слова реализм также означало, что творчество основано на реальности реального мира и отсутствии художественного вымысла. Но позже слово реализм стало употребляться больше. Для критического реализма характерно, что литература и драматургия движутся к принципу историчности. Конкретность времени и пространства была одним из первых признаков реализма. Поэтому термин реализм вошел в литературу каждого народа как явление, отражающее собственные национальные истины. На этапе критического реализма темами, которые затрагивают выдающиеся драматурги Азербайджана, являются образы интеллигенции и невежества в их жизненной среде. В этой статье проанализированы вышеперечисленные вопросы, цитируя известных драматургов Азербайджана.

Ключевые слова: критический реализм, романтизм, азербайджанская драматургия, направление реализма

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Samirə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

VÜSAL MƏMMƏDZADƏ

*Bakı Dövlət Universiteti,
Jurnalistika fakültəsinin doktorantı
mail.for.vusal@gmail.com*

MULTIMEDIA VƏ ONUN İNFORMASIYA YAYIMINA TƏSİRİ PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Həmişə elmi-texniki tərəqqinin gətirdiyi yeniliklərdən bəhrələnən jurnalistika “multimedia” anlayışının ortaya çıxmasından sonra fərqli məzmun qazanıb. Multimedia xəbərində əldə olunmasından yayımına qədər bütün proseslərdə özünü göstərməkdədir. Müasir kommunikasiya mühiti haqqında danışarkən multimedianın informasiya yayımına ciddi təsirlər göstərdiyini qeyd etmək lazımdır. Bu təsirlərin meydana gətirdiyi yeniliklər özü ilə bir çox suallar da yaradıb: multimedia informasiya yayımına necə təsir edir? Multimedianın informasiya yayımında tətbiqi jurnalistikanın ideoloji prinsiplərində nələri dəyişib? Bu və digər suallar ətrafında elmi müstəvidə müzakirələr aparılmaqdadır.

Təqdim olunan elmi məqalədə müasir nəzəriyyəyə istinad edilərək “multimedia” anlayışı haqqında məlumat verilmiş, onun informasiya yayımına təsirləri ilə bağlı mülahizələr təqdim olunmuşdur. Elmi işdə multimedianın 6 əsas elementi təqdim edilmiş, bu elementlərin hansı kombinasiyalarla multimedianı əmələ gətirdiyinin aydın şəkildə təsviri verilmişdir..

Məqalədə əsas diqqət multimedianın informasiya yayımına təsirlərinə yönəldilmiş, müasir kommunikasiya mühitində jurnalistikanın təməl prinsiplərinə münasibətin necə dəyişdiyi göstərilmişdir. Məqalədə, həmçinin fərqli nəzəriyyəçilərin mövzu ilə bağlı fikirləri bir yerə toplanılmış, mövcud vəziyyət həmin fikirlərə istinadən araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Multimedia, Multimedia jurnalistikası, Multimedianın elementləri, Jurnalistikanın prinsipləri, İnformasiya yayımı, Multimedia kontenti

Elmi-texniki tərəqqinin gətirdiyi yeniliklərlə ortaya çıxan və informasiyanın daha keyfiyyətli və operativ mübadiləsinə imkan yaradan texnoloji vasitələrdən müasir mediada da geniş istifadə olunmaqdadır. Bu yeniliklərin jurnalistika sahəsində - informasiyanın əldə olunması, işlənməsi və yayımı prosesində - kütləvi tətbiqi yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Təqribən, 20 il öncə sürətlə inkişaf etməyə başlayan bu mərhələ hazırda tamam fərqli formada özünü göstərir və yeni məzmun daşıyır: artıq informasiya mübadiləsində media elementləri ön planda təqdim olunmaqdadır. Vizuallığın, interaktivliyin artdığı, fərqli xüsusiyyətlərə və

keyfiyyətlərə sahib yeni onlayn platformaların insanların həyatına sürətlə daxil olduğu bir vaxtda mediada kontent istehsalında yeniliklər mütləqdir. Kontent istehsalı prosesində meydana gələn fərqliliklərin kökündə elmi-texniki tərəqqi ilə yanaşı, auditoriyanın yeni tələbləri də dayanır. Uzun mətnlər artıq əvvəlki kimi cəlbədicə deyil. Digər tərəfdən, yeni texnoloji vasitələr də kontentin daha fərqli və rəngarəng təqdimatına imkan yaratmışdır.

Müasir media mühitində cərəyan edən proseslərin nəticəsi kimi “multimedia jurnalistikası” anlayışı meydana çıxmışdır. Bu, əslində, jurnalistikanın yeni inkişaf mərhələsi hesab oluna bilər. Multimedia jurnalistikasına inteqrasiya prosesində, xüsusilə onlayn alətlərin kütləvi tətbiqi ilə media sahəsində redaksiya strukturunda, jurnalistlərin peşə hazırlığında və onlara tələblərdə, kontent və yayım strategiyasında əsaslı dəyişikliklər yaşanmaqdadır. Bu dəyişikliklərin kökündə “multimedia” anlayışı dayanır. Bu mürəkkəb söz birləşməsindəki “media” anlayışı informasiyanın, faktın, statistik məlumatın kommunikasiya kanalları (TV, radio, internet və s.) ilə çatdırılması üçün istifadə edilən vasitələrin məcmusunu nəzərdə tutur. Hazırda məlumatlandırma işində informasiyanın çatdırılması üçün səs, mətn, şəkil, video, infoqrafika və animasiya kimi media vasitələrindən istifadə olunmaqdadır.

Səs. Bu media vasitəsi informasiya mübadiləsində ən qədim vasitə hesab edilə bilər. Qədim insanlar bir-biri ilə əlaqə saxlamaq üçün qırıq-qırıq səslər çıxarırdılar. Bu səslər vaxt keçdikcə təkmilləşdi və müəyyən mənalar ifadə etməyə başladı. Yəni, insanlar çıxardıqları səslərlə hansısa məlumatları çatdırma bildilər. Tarixin sonrakı mərhələsində səsin yazılması və qorunması istiqamətində işlər görüldü. Tədqiqatçılar XVI-XIX əsrləri səsin yazılması və yenidən səsləndirilməsi sahəsində aparılan ixtiralarla yadda qaldığını qeyd edirlər. [8; 12]

Səsin informasiya mübadiləsində kütləvi tətbiqini XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərindən hesablaya bilərik. Həmin vaxt səsin uzaq məsafələrə ötürülməsi istiqamətində tədqiqatlar geniş vüsət aldı. Nəticədə, radio meydana gəldi. Bu cihaz 1893-1920-ci illərdə texniki qurğu kimi, xüsusən ABŞ, Avropa və Rusiyada xüsusi rabitə vasitəsinə çevrildi. 1920-ci illərdən etibarən isə radio nəhəng media vasitəsi oldu. [8; 12] Bu gün səsin yayılması üçün fərqli xüsusiyyətlərə sahib yüzrlə platforma mövcuddur. Bu, səsin media vasitəsi kimi kütləvi istifadəsinə şərait yaratmışdır. Bu gün səs media faylı kimi, əsasən, podkastlar şəklində onlayn platformalarda təqdim olunmaqdadır. Eləcə də, video materiallar bir qayda olaraq səslərlə müşayiət edilir.

Mətn. Yazının meydana gəldiyi ilk dövrlərdən informasiya mətnlər vasitəsilə çatdırılmış, qorunmuş və gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. İlk sistemli yazıların, təqribən e.ə. 3400-cü ildə meydana gəldiyi bildirilir. [3; 762] Tarixin növbəti mərhələlərində bu yazı sistemləri daha da təkmilləşdirilmiş və nəticədə, əlifbalar yaranmışdır. Bu, yazının informasiya mübadiləsində kütləvi istifadəsinə şərait yaratmışdır.

Amma yazı jurnalistika sahəsində XV əsrdən etibarən daha böyük önəm qazanmışdır. İohan Quttenberqin çap maşınını ixtira etməsi və mətbəə yaratması ilə qəzetlərin kütləvi çapına başlanılmış və mətn daha dəyərli olmuşdur.

Bu gün də mətn məlumatın yayılmasında əsas media vasitəsi hesab olunmaqdadır. Multimedia jurnalistikası dövründə informasiyanın çatdırılması üçün bir neçə media vasitəsindən istifadə edilməkdədir və bir çox hallarda təqdim edilən media kombinasiyalarının içində mətn də olur.

Şəkil. Ortaya çıxdığı tarixə görə, şəkil mətndən daha qədim hesab oluna bilər. İlk insanların mağara divarlarına çəkdikləri rəsmləri nəzərə alsaq, onda bu media vasitəsinin yaranması bir neçə on min il bundan əvvələ gedib çıxır. Foto isə XIX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. 1826-cı ildə Yozef Nisefor Niyepsi ilk foto - "Pəncərədən La-Qrassın mənzərəsi"ni çəkmiş və foto həmin vaxtdan informasiya mübadiləsində geniş istifadə olunmağa başlanılmışdır. [9; 13] Multimedia jurnalistikası dövründə foto (və ya şəkil), adətən mətnlə birlikdə təqdim olunur və mətn-foto kombinasiyası müasir media mühitində ən çox istifadə olunan kombinasiya hesab edilə bilər.

Video. Bu media vasitəsi daha müasirdir. Video fotonun yaranmasından sonra ortaya çıxmış və informasiya mübadiləsində yeni dövrün təməlini qoymuşdur. Kinematoqrafiyanın meydana gəlməsi ilə nəticələnən bu media vasitəsinin ortaya çıxması, həm də televiziyanın formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Bu gün informasiya mübadiləsində videolar səsli (insan səsləri, interküy, musiqi və s.) vəhdət təşkil edir. Video multimedia jurnalistikası dövründə ən çox istifadə olunan media vasitələrindən biri kimi diqqət çəkməkdədir. Texnologiyanın inkişafı, eləcə də multimedia jurnalistikası kimi yeni istiqamətlərin yaranması yeni video formatlarının da ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu gün müxtəlif platformalarda fərqli üslubda və fərqli texnoloji imkanlar istifadə etməklə hazırlanmış video kontentlər görə bilərik.

İnforqrafika. Müxtəlif sahələrdə informasiyaların təqdimatı üçün infoqrafikalara həmişə ehtiyac duyulmuşdur. Xüsusilə, analitik və statistik məlumatların saxlanması və təqdim olunmasında infoqrafikalardan istifadə olunmuşdur. Multimedia jurnalistikası dövründə isə inforqafikalar daha böyük əhəmiyyət qazanmışdır. Bu gün bu media vasitəsi informasiyanın auditoriyaya çatdırılmasında önəmli yerə sahibdir. Müasir media mühitində infoqrafikalar, xüsusilə data jurnalistikasının ayrılmaz hissəsinə çevirilmişdir. Infoqrafikalar vasitəsilə çox sayda informasiya daha yığcam və aydın şəkildə təqdim edilməkdədir. Mark Smiklas infoqrafikalar haqqında danışarkən onun "info" və "qrafik" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyinə diqqəti çəkir və deyir ki, bunlar data (məlumat(lar)) təqdim etmək üçün hazırlanan qrafiklərdir. [6; 32]

Animasiya. Multimedianın 6 elementindən sonuncusu animasiyadır. Qulu Məhərrəmi "animasiya" sözünə izah verərkən onu "canlanma", "multiplikasiya" kimi təqdim etmişdir: "*Videokameralarda istifadə olunan multiplikasiya funksiyası*;

ayrı-ayrı kadrlarla, yaxud müəyyən uzunluğu olan fraqmentlərlə çəkilişlər aparmağa imkan verən çəkiliş, yaxud montaj üsulu". [7; 42]

Multimedia jurnalistikası erasında kontentin vizuallaşdırılması ön planda olduğu üçün animasiyaların da informasiya mübadiləsində xüsusi yeri vardır. Müasir media mühitində bu multimedia vasitəsindən müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunmaqdadır. Artıq animasiya deyəndə, təkcə cizgi filmi, ya da multiplikasiya ilə çəkilən film nəzərdə tutulmur. Bu, həm də informasiya çatdırmağın bir üsulu kimi qəbul olunmaqdadır. Bu gün fərqli animasiyalarla fərqli məzmununda məlumatları təqdim etmək mümkündür. Bu üsul da, infoqrafikalar kimi, daha çox data jurnalistikasında əlverişli sayılır. O cümlədən, animasiyadan jurnalistikanın digər sahələrində hadisələrin canlandırılması və digər məqsədlərlə istifadə edilməkdədir.

Haqqında danışdıqlarımız multimedianın 6 əsas vasitəsidir. "Multimedia" terminini ilk dəfə 1966-cı ildə amerikalı şoumen və müğənni Bob Qoldştayn işlətməmişdir. O, İngiltərənin Sauthempton şəhərində təşkil olunan şou proqramı haqqında danışarkən "multimedia" sözündən istifadə etmişdir. Şou proqramda musiqi, film və işıq şousu kimi elementlərin birlikdə təqdim olunmasını əsas gətirən B.Qoldştayn "çox", "çoxlu" mənalarını ifadə edən "multi" və "media" sözlərini birlikdə səsləndirmişdi. [2; 210] Q.Məhərrəmli "multimedia" termini haqqında danışarkən ingilis dilindən gələn bu sözün "*informasiya texnologiyalarında məlumatların işlənməsi, saxlanması və müxtəlif kanallarla (TV, radio, qəzet, internet və s.) yayılması*"nı nəzərdə tutduğunu bildirir. [6; 49] Tey Voqan isə bu termini belə izah etmişdir: "*Multimedia - kompüterlə çatdırılan və istənilən mətnin, qrafikanın, səs, animasiyanın və videonun kombinasiyasından ibarət məzmunudur. Kompüter vasitəsilə çatdırılan məzmunu istifadəçi nə vaxt qəbul edəcəyini özü seçirsə və ona münasibət bildirirsə, bu, interaktiv multimedia deməkdir. İstifadəçi həmin məzmunu idarə edə (ona dəyişiklik və əlavələr edə) bilirsə, bu, hipermedianı əmələ gətirir*". [11; 3]

Söylənən fikirləri ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, "multimedia" – bir neçə media elementinin eyni məzmununda birləşməsi ilə meydana gələn media kombinasiyasıdır. Bu kombinasiyalar fərqli media elementlərini özündə birləşdirə bilər. Məsələn, mətn+şəkil, mətn+şəkil+video, mətn+infoqrafika və s. kimi kombinasiyalar bu gün informasiyanın təqdimatı prosesində geniş istifadə olunmaqdadır. Bəs, "multimedia jurnalistikası" nədir?

Müasir jurnalistika nəzəriyyəsində multimedia jurnalistikasına iki izah verilmişdir. Bunlardan birincisi onlayn jurnalistika ilə əlaqələndirilmiş və internet bunun aparıcı mexanizmi hesab olunmuşdur: "*Veb saytlarda dərc olunan mətn, foto, video, səs və digər media elementləri multimedianı əmələ gətirir*". [1; 226] Stin Stinsen isə düşünür ki, indi bütün veb saytlarda yazılar mütəmadi olaraq şəkillərlə birgə təqdim olunmaqdadır. Buna görə də, iki yox, ən azı üç media elementinin bir məzmununda birləşməsi multimediyə kimi qəbul edilməlidir. [10; 15]

Multimedia jurnalistikasına ikinci yanaşma konvergensiya prosesi ilə əlaqələndirilmiş və qeyd olunmuşdur ki, burada məzmunun yalnız internetdə təqdimatı nəzərdə tutulmamışdır. Onun qəzet, televiziya, radio, veb sayt, sosial şəbəkə və digər platformalarda yayımlanması multimedia jurnalistikasının əsas xüsusiyyəti kimi qəbul olunmuşdur. [5; 146] Müasir jurnalistikada kontent istehsalı prosesində multimedia elementlərinin fərqli platformalarda təqdimatı mümkün olsa da, bunun üçün onlayn platformalar daha əlverişli sayılmaqdadır. Fərqli onlayn alətlər multimedia elementlərinin kontent istehsalı və yayımı prosesində istifadəsini daha rahat etmişdir. Digər tərəfdən, müasir media mühitində informasiya mübadiləsinin interaktivlik kimi ortaya çıxan yeni tələbləri kontent istehsalı və yayımı prosesində onlayn alətlərin və platformaların istifadəsini şərtləndirmişdir.

Multimedianın informasiya yayımına təsirləri haqqında danışmadan öncə qeyd etmək lazımdır ki, jurnalistikanın ideoloji prinsipləri illərdir dəyişilməz olaraq qalmaqdadır. Yenə əsas məqsəd ictimaiyyəti maraqlandıran, insanlar arasında suallar yaradan məsələləri sərhəd tanımadan araşdırmaq və əldə olunan informasiyanı cəmiyyətə çatdırmaqdır. Bu prosesdə jurnalist obyektiv və müstəqil olmalı, operativliyi təmin etməli və etika qaydalarını qorumaqdadır. Sadalanan beş əsas prinsip – məlumatlandırma, obyektivlik, müstəqillik, operativlik və etika – multimedia jurnalistikasına inteqrasiya prosesində aktuallığını saxlamaqdadır.

Multimedia jurnalistikası üzrə ekspert Mark Dyuzun fikrincə, müasir texniki imkanlar, informasiya mübadiləsində əldə olunan yeni nailiyyətlər jurnalistikanın sütunları sayılan beş prinsipi qorumağa daha geniş imkanlar yaratmışdır. [4; 18]

Məlumatlandırmaq. Jurnalistlər, həmişə olduğu kimi, bu gün də cəmiyyətin gözətçisi qismində çıxış edirlər. İctimaiyyətin məlumatlandırılması jurnalistlərin əsas vəzifələrindəndir. Bugünkü multimedia ekosistemi ictimai müzakirələrin diapazonunu bir qədər də genişləndirmişdir. Bu isə fikir müxtəlifliyinin yaranmasına imkan vermişdir. Fikir müxtəlifliyinin mövcud olduğu mühit isə jurnalistlərin düzgün olan informasiyanı daha asan və daha az vaxt sərf edərək müəyyənləşdirməsinə imkan yaratmışdır. Həmçinin, informasiya mübadiləsində istifadə olunan açıq platformaların müxtəlifliyi ictimaiyyətin öz fikrini daha asan çatdırmasını təmin etmişdir. Multimedia ekosisteminin yaratdığı imkanlar hesabına jurnalistlər ictimaiyyətin səsinə daha asan eşidirlər və cəmiyyətin problemlərindən daim xəbərdar olurlar. Bu, mövcud problemləri daha tez görməyə və operativ reaksiya verməyə şərait yaratmışdır.

Obyektivlik. Jurnalistikanın peşəkarlığının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri obyektivlikdir. *“Obyektivlik prinsipi jurnalistlərdən qərəzsiz, neytral və ədalətli olmağı tələb edir”*. [4, 20] İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində ortaya çıxan interaktivlik cəmiyyətin fərdlərinin müxtəlif platformalarda müzakirələr aparmasına imkan yaratmışdır. Fərqli platformalarda aparılan müzakirələr nəticəsində yaranan fikir müxtəlifliyi jurnalistlərin müəyyən məsələlərlə bağlı obyektiv nəticələr çıxarmasına kömək etməkdədir. Lakin, bu tendensiya, heç də

həmişə obyektivliyə xidmət etmir. Bəzi media ekspertləri düşünürlər ki, kiber məkanda məzmunun etibarlılığını müəyyənləşdirmək çətinidir və ayrı-ayrı istifadəçilər tərəfindən yazılan şərhlər, təqdim olunan informasiyalar, fikirlər və s. bəzi hallarda qərəzli ola bilər. Buna görə də, *“multimedianın yaranması obyektivliyi həm gücləndirə, həm də zəiflədə bilər”*. [12; 398]

Müstəqillik. Jurnalist fəaliyyətinin dövlət senzurası kimi heç bir xarici qüvvənin müdaxiləsi olmadan, müstəqil şəkildə təmin olunmasının jurnalistikanın prinsiplərinin qorunması və cəmiyyətə xidmət baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Mark Dyuz qeyd edir ki, multimedia jurnalistikası müstəqilliyə zəmanət verir, çünki cəmiyyətin fərdlərini informasiya mübadiləsi prosesində fəal iştiraka səsləyir. [4; 24] İnternetin azad söz üçün yaratdığı geniş imkanların hesabına kiber məkanda yaradılan virtual cəmiyyət real həyatda mövcud olan cəmiyyətlərdən daha demokratikdir. Belə mühitdə xəbər məzmunu siyasi nəzarət mexanizmləri olmadan, avtonom şəkildə yayıla bilər.

Operativlik. Peşəkar jurnalistika ideologiyasının əsas prinsiplərindən hesab olunan obyektivlik xəbəri vaxtında və tam şəkildə çatdırmağı nəzərdə tutur. Rəqəmsal texnologiyaların əsas xüsusiyyətlərindən biri onun yüksək sürətidir. Bu xüsusiyyət informasiyanın cəmiyyətə çatdırılması prosesini də xeyli sürətləndirmişdir. Beləliklə, multimedia jurnalistikasına integrasiya dövründə yeni informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə operativlik daha rahat şəkildə təmin olunmuşdur.

Etika. Jurnalistləri həmişə “doğru” və “yanlış” barədə düşünməyə vadar edən etik prinsiplər multimedia jurnalistikası dövründə daha böyük aktuallıq qazanmışdır. Mark Dyuz jurnalist etikasını *“əxlaqi tənzimləmə”* adlandırır. [4; 29] Peşəkar jurnalistika ideologiyası jurnalistlərdən həmişə qərəzsiz və obyektiv olmağı, cəmiyyət üçün həqiqəti axtarmağı tələb etsə də, onların şəxsi ehtiyacları, xarici təzyiqlər və digər faktorlar bu tələblərlə ziddiyyət təşkil etməkdədir. Düşünmək olar ki, etik prinsiplərin multimedia jurnalistikasına integrasiya prosesində aktuallığının artması bu ziddiyyətlərlə bağlıdır. Bu gün informasiya agentlikləri, eləcə də jurnalistlər reyting uğrunda amansız mübarizədədirlər və bu mübarizə, bəzən, daha geniş auditoriya qazanmaq üçün mənəvi dəyərləri bir kənara qoymağı tələb edir. Yəni, informasiyanın yayılma sürətini artıran rəqəmsal texnologiyalar, digər tərəfdən jurnalistləri elə bir rəqabət mühiti ilə üz-üzə qoyub ki, onlar “qələbə qazanmaq” üçün hər vasitəyə əl atırlar – sensasiya yaratmaq üçün yoxlanılmamış məlumatları diqqət çəkən başlıqlarla yayırlar, şəxsi münasibətlər hesabına əldə etdikləri konfidensial məlumatları ictimaiyyətə ötürürlər və s.

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, multimedia jurnalistikasının yeni mərhələ kimi ortaya çıxdığı dövrdə informasiyanın əldə olunması, işlənməsi və yayımı prosesində istifadə olunan texnoloji vasitələr peşəkar jurnalistika ideologiyasının əsasını təşkil edən beş əsas prinsipin aktuallığını artırmışdır. Bu prinsiplərin bir qismi multimedia ekosistemində mövqeyini daha da gücləndirsə də, iş prosesində bəzi

prinsiplərin qorunması çətinləşmişdir. İnformasiyanın auditoriyaya çatdırılması prosesində media qurumları arasında gedən amansız rəqabət bu mövzuda əsas obyektiv səbəb kimi götürülə bilər. Bununla belə, nəhəng media qurumları yenə də əsas diqqəti prinsiplərin, xüsusilə etikanın qorunmasına yönəltməkdə və rəqibləri ilə mübarizədə qalib olmaq üçün digər sahələrdə güclənmək istiqamətində addımlar atmaqdadırlar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Badii A. Accessibility-by-Design: A Framework for Delivery-Context-Aware Personalised Media Content Re-purposing / A.Badii, D.Fuschi, A.Khan [et al.] // HCI and Usability for E-Inclusion, Lecture Notes in Computer Science, - Berlin: - 2009. pp. 209–226.
2. Bardoel, J. Network journalism: Converging competencies of old and new media professionals / J.Bardoel, M.Deuze // Australian Journalism Review, - 2001. 23 (2). pp. 91-103.
3. Bruns, A. The active audience: transforming journalism from gatekeeping to gatewatching // - United States: Peter Lang Publishing, - 2008. pp. 171-184.
4. Deuze, M. What is multimedia journalism? // Journalism Studies, - 2004. 5 (2). pp. 139-152.
5. Diana, K. Multimedia Longread Stories as a new format of online journalism: “Snowfall” projects and other experiments with content // - Moscow: Lomonosov Moscow State University, - 2018. pp. 200-225.
6. Marrouch, R. How mobile phones are changing journalism practice in the 21st Century [Electronic resource] / Reuters Institute for the Study of Journalism. - March 04, 2014. URL: <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/news/how-mobile-phones-are-changing-journalism-practice-21st-century>
7. Məhərrəmli, Q.M. Kino, Televiziya, Radio terminləri / Q.M.Məhərrəmli. - Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. – 2002. – 345 s.
8. Məhərrəmli, Q.M. Radio dərsləri / Q.M.Məhərrəmli. - Bakı: Nurlan. – 2007. – 496 s.
9. Rogers, S. Data Journalism is the New Punk // British Journalism Review, - 2014. 6 (25:2). pp. 31-34.
10. Stephens, M. The Rise of the Image, The Fall of the Word / M.Stephens. - New York: Oxford University Press, - 1998. – 272 p.
11. Wendy, W. Letters from the Editors // - Journalism Practice, - 2010. 4 (3). pp. 394-404.
12. Wenger, D. Help wanted: Mobile journalism skills required by Top U.S. News Companies / D.Wenger, L.Owens, P.Thompson // Electronic News, - 2014. 8 (2). pp. 138-149.

ВУСАЛ МАМЕДЗАДЕ

**МУЛЬТИМЕДИА И ПРОБЛЕМА ВЛИЯНИЯ
НА ТРАНСЛИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИИ**

РЕЗЮМЕ

Во все времена журналистика, обогащаясь плодами научно-технического прогресса получила иной смысл после возникновения такого понятия как «мультимедиа». Мультимедиа показывает себя во всех процессах, начиная от получения новостей и заканчивая ее транслированием. Говоря о современной коммуникационной среде, важно отметить серьезное влияние мультимедии на транслирование информации. Новшества, возникшие как результат этих влияний, породили собой множество вопросов: как происходит процесс влияния мультимедии на транслирование информации? К каким изменениям в идеологических принципах журналистики привело применение мультимедии в транслировании информации? Вокруг этих и других вопросов продолжают обсуждаться на научном уровне.

В данной научной статье основываясь на современную теорию предоставляются сведения о понятии «мультимедиа» и соображения о его влиянии на транслирование информации. В научной работе перечислены 6 основных элементов мультимедии и отчетливо описаны комбинации этих элементов, которые приводят к созданию мультимедии.

В статье основной акцент был сделан на влиянии мультимедии на транслирование информации и показано как изменилось отношение к фундаментальным принципам журналистики в современной коммуникационной среде. В статье также собраны мнения различных теоретиков по данной теме и существующее положение исследуется, опираясь на эти мнения.

Ключевые слова: Мультимедиа, Мультимедийная журналистика, Элементы мультимедии, Принципы журналистики, Транслирование информации, Мультимедийный контент

VUSAL MAMMADZADA

**MULTIMEDIA AND THE PROBLEMS OF ITS IMPACT
ON INFORMATION DISSEMINATION**

SUMMARY

Journalism, which always benefits from innovations brought by scientific and technical progress, gained a different content after the emergence of the concept of "multimedia". Multimedia shows itself in all processes from news acquisition to distribution. When talking about the modern communication environment, it should be noted that multimedia has a serious impact on information dissemination. The innovations created by these effects have also created many questions: how does

multimedia affect information dissemination? What has the application of multimedia in information broadcasting changed in the ideological principles of journalism? These and other questions are being discussed at the scientific level.

In the presented scientific article, referring to the modern theory, information was given about the concept of "multimedia", considerations related to its effects on information broadcasting were presented. In the scientific work, 6 main elements of multimedia were presented, and a clear description of the combinations of these elements to form multimedia was given.

In the article, the main attention is focused on the effects of multimedia on information broadcasting, and it is shown how the attitude towards the basic principles of journalism has changed in the modern communication environment. In the article, the opinions of different theoreticians on the subject were gathered together, and the current situation was examined with reference to those opinions.

Keywords: Multimedia, Multimedia journalism, Elements of multimedia, Principles of journalism, Information broadcasting, Multimedia content

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi filologiya elmləri doktoru, professor Q.M.Məhərrəmli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

XANIM SƏRDAR QIZI MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı şəhəri, Səbail rayonu, Üzeyir Hacıbəyov küçəsi 68
xanimsamedzade@gmail.com

**İRİHƏCMLİ NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏZMUN ÜZRƏ
İŞİN TƏŞKİLİ
XÜLASƏ:**

İrihəcmlı nəsr əsərlərinin öyrənilməsi məzmun üzrə işin səmərəli təşkilini əhəmiyyətli edir. Məqaləmizdə irihəcmlı nəsr əsərlərinin məzmununun təşkili yolları verilib. Girişin düzgün təşkili yolları, onların vacibliyi öz əksini tapıb. Əsərin oxusunun təşkili yolları verilib. Lüğət üzrə işin təşkilinin əsərin mənimsənilməsindəki əhəmiyyətindən söz açılıb. Plan tərtibi və sorğu haqqında məlumat verilib. Məqaləmizdə nağıletmənin növlərindən bəhs edilib. Əsərin təhlilinin mövqeyi barədə məlumat verilib. Yazı işlərinin şagirdlərin inkişafına müsbət təsiri izah olunub. Məqaləmizdə sinifdən xaric işlərin aparılması yolları barədə müəyyən məlumatlar verilib. Məzmun üzrə iş aparılarkən fəal təlimin istifadə olunması yararlı hesab olunan metodlarından söz açılıb. Ziqzaq, fasilələrlə oxu metodlarından bəhs olunub. X sinifdə tədris olunan M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestinin məzmununa aid dərs nümunəsi verilib. Dərs nümunəsində ziqzaq metodundan istifadə edilib. Bu metodun istifadəsinin məzmunun asan mənimsənilməsinə xidmət etdiyi aşkar olunub.

Açar sözlər: məzmun, giriş, oxu, ziqzaq, nəsr, metod

Əsərin məzmunu üzrə düzgün iş aparmaq fəal təlimdə uğur qazanmağa sirayət edər. Bu işin aparılması, xüsusilə irihəcmlı nəsr əsərlərinin üzərində aparılması olduqca çətindir. Çünki həcmi böyük olan nəsr əsərini mənimsəyərkən elə metodlardan istifadə edilməlidir ki, dərs həm şagirdlər tərəfindən mənimsənilsin, həm də onlarda mütaliəyə maraq oyatsın. Bunun üçün mərhələli şəkildə müəyyən işlər görmək mümkündür: 1) “Bədii əsərin öyrənilməsi üzrə giriş məşğələləri”; 2) “Əsərin oxusu”; 3) “Lüğət üzrə iş”; 4) “Plan tərtibi”; 5) “Mətnin məzmunu üzrə sorğu (nağıletmə, əzbərləmə)”; 6) “Əsərin təhlili”; 7) “Yazı işləri”; 8) “Sinifdən xaric işlər”. (5, s. 160)

Girişin düzgün təşkili. İrihəcmlı nəsr əsərlərinin öyrədilməsi zamanı girişin düzgün qurulması olduqca vacibdir. Belə ki, təməl düzgün qurularsa, sonrakı mərhələdə aparılan ardıcıl işlər də uğurlu alınar. Xüsusilə, roman, povest, dastan kimi irihəcmlı janrlarda girişin düzgün tərzdə təqdimi dərslərin əhatəli şəkildə öyrənilməsinə səbəb olar. Şagirdlər onlara maraqlı gələn biliyin ardınca gedəcək və nəyisə öyrənməyə can atacaqlar. Bunun üçün müəllim şagirdlərə keçirilən mövzunun mahiyyətini izah etməli, mövzu üzrə problemin həllinə yönələn işlər aparmalıdır.

Giriş mərhələsinə 5-7 dəqiqə vaxt ayrılması məqsədəuyğun hesab edilir. Belə ki, motivasiya və tədqiqat sualı mərhələləri giriş məşğələsinin əsasını təşkil edir. İrihəcmli nəsr əsərlərinin girişini müxtəlif üsullarla qurmaq olar:

- Müəllimin mövzu ilə əlaqəli lakonik, qısa giriş sözü;
- Müəllimin şəxsi həyatı təcrübələrindən doğan müəyyən təssürləri üzrə söhbətin aparılması;
- Müəllimin düşündürücü sual əsasında girişi təşkil etməsi;
- Dərsdə müəyyən şəkil və ya illüstrasiyalardan istifadə edilməsi;
- Əsərin məzmunu ilə əlaqəli videonun şagirdlərə nümayiş etdirilməsi;
- Mövzu ilə əlaqəli hər hansısa bir filmdən fraqmentin göstərilməsi;
- Mövzu ilə bağlı musiqinin şagirdlərə dinlədilməsi;
- Müəllim əsərin oxusunu təşkil edərkən şagirdlərin diqqətli olmasının lazım gəldiyi məqamları sual şəklində təqdim etməsi və s.

İrihəcmli nəsr əsərlərinin giriş məşğələsi aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə əks etdirməlidir:

1) Giriş yığcam olmalı, şagirdlərin zehni fəallığının artmasına xidmət etməlidir;

2) Giriş keçiləcək əsərlə bağlı olmalı, şagirdlərdə əsərlə bağlı təsəvvür yaratmalıdır;

3) Giriş hissəsində şagirdlər qoyulmuş problemin onlara nəyə görə lazım olduğunu və onun həll yolunu axtarmaq lazım gəldiyini başa düşməlidirlər;

4) Girişin təşkilində istifadə olunacaq üsul əsərə və şagirdlərin qavrama səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

Orta məktəblərdə keçirilən irihəcmli nəsr əsərlərində girişin düzgün metod və ya üsullardan istifadə olunaraq təşkili olduqca önəmlidir. Belə ki, mövzuya uyğun düzgün motivasiya qurmaq və tədqiqat sualı qoymaq mövzunun digər mərhələlərində işin uğurlu alınmasına zəmin yaradır.

Ümumiyyətlə, irihəcmli nəsr əsərlərinin giriş məşğələləri daha mürəkkəb qurulur. Onlar elə qurulmalıdır ki, şagirdi düşünməyə, öz fikrini sərbəst ifadə etməyə sövq etsin.

Əsərin oxusunun təşkil edilməsi. İrihəcmli nəsr əsərlərinin oxusunu təşkil etmək olduqca çətin və müəllimdən pedaqoji ustalıq tələb edir. Çünki mətnin hamısının oxusunu 45 dəqiqə ərzində çatdırmaq qeyri-mümkündür və çox hissəsinin dərsdə oxunması da yorucu bir prosesdir. Bunun üçün bu əsərlərin evdə oxunması məqsədəuyğundur. Lakin ev oxusu da öz-özlüyündə çətin və bəzi şagirdlərdə mütaliə maraqları özünü göstərir, digərlərində isə tam əksinə. Bunun üçün müəllim dərs şagirdləri mütaliəyə cəlb edəcək söhbətlər aparmalı, oxunmuş əsərlərlə bağlı müzakirələr təşkil etməlidir. Əsərin necə dərk edildiyini sınaq məqsədi ilə şagirdlərə aşağıdakı sualları vermək olar:

- 1) Əsərdə ən sevdiyiniz epizodlar haqqında məlumat verin.

2) Əsər sizdə hansı təəssüratları oyatdı?

3) Sizə çətin gələn hansı məsələləri müzakirə edək?

Lüğət üzrə işin təşkili. İrihəcmli nəsr əsərlərinin məzmununun mənimsənilməsi üçün lüğət üzrə işin təşkili də olduqca zəruridir. Belə ki, şagird mətnə ona tanış olmayan sözlərin mənalarını bilməsə, məzmununu da başa düşməkdə çətinlik çəkəcək. Nəsr əsərlərinin dil xüsusiyyətlərinin düzgün öyrənilməsi şagirdlərin nitqinin inkişafına təkan vermiş olacaq. Bu sözləri şagirdlər əsəri oxuyarkən müəyyən edirlər. Müəyyən edildikdən sonra müəllim şagirdləri həmin sözlərin düzgün yazılış, tələffüz qaydaları ilə, dildəki mövqeyi ilə tanış etməlidir. Həmin sözlərin bir qismi şagirdlərin fəal lüğət fonduna daxil olur. Yadda qalan olması üçün həmin sözlərin şagirdlərə yazdırılması məqsədəuyğundur.

Plan tərtibi. Əsərin məzmununun düzgün, sistemli və ardıcıl qavranılması baxımından plan tərtibi optimal üsul sayılır. Belə ki, plan tərtib edən şagird əsərdəki hadisələri izləyə bilər, ardıcılığı itirmir, məzmunu mənimsəmiş olur. Planlı iş görən şagirdin həm nitqi inkişaf edəcək, həm də müvafiq yazı vərdişlərinə yiyələnmiş olacaq.

Nəsr əsərinin quruluşu və janr xüsusiyyətlərinə görə planlar sadə və mürəkkəb olur. Sadə planlar kiçikhəcmli nəsr əsərlərinin (hekayə, oçerk, novella və s.) oxusu zamanı tərtib olunur. Mürəkkəb planlar isə irihəcmli nəsr əsərlərinin (roman, povest, dastan) oxusu üçün tərtib olunur. Məsələn X sinifdə keçirilən “Aldanmış kəvakib” povestinin dərslərdə verilmiş I hissəsi üçün aşağıdakı kimi plan qurmaq olar:

1. Münəccimbaşının ulduzların toqquşacağı xəbərini şaha verməsi;
2. Şah Abbasın vəzir Mirzə Möhsün, mollabaşı Axund Səməd, Sərdar Zaman xan və Müstövfi Mirzə Yəhya ilə görüşü;
3. Münəccimbaşının heç bir əlac tapa bilməməsi;
4. Mövlanə Cəmaləddinin tapdığı çarəni şaha deməsi;
5. Mollabaşının hakimiyyət üçün Yusif Sərracın adını verməsi;
6. Yazıçının Yusif Sərrac haqqında məlumat verməsi;
7. Şah Abbasın taxtdan getməsi;
8. Şahın “vəfalı” adamlarının Yusif Sərracın işlədiyi yerə gedib taxt-tacın onun olduğunu söyləmələri.

Verdiyimiz bu plan əsərin bir hissəsinin planıdır. Təbii ki, bu planı fərqli və daha qısa yarımbaşlıqlarla da vermək olar.

Mətnin məzmunu üzrə sorğunun aparılması. İrihəcmli nəsr əsərlərinin necə dərk edilməsini anlamaq üçün sorğu üsulundan istifadə də olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, şagirdlərə ünvanlanan suallar sayəsində həm məzmunun mənimsənilməsi asanlaşacaq, həm də əsərin nə dərəcədə dərk edildiyi aşkar olunacaq. Məsələn, Koroğlu” dastanının “Həmzənin Qıratı qaçırması” qolunda sorğu zamanı aşağıda verilmiş suallardan istifadə etmək olar:

1. Xotkar nə üçün narahat idi?
2. Hasan paşa Xotkarın təklifini necə qarşıladı?

3. Bolu bəy Hasan paşanın təklifini nə üçün qəbul etdi?
4. “Bolu bəyin Hasan paşadan xahişi nə barədə oldu?” (3, s. 101)
5. Ərəb Reyhan məktubunda nə deyirdi?
6. Mehtər Murtuzun Hasan paşaya tövsiyəsi nə oldu?
7. Keçəl Həmzə Qıratı gətirməyə necə razı oldu?

Bu cür və başqa sualların tərtibi və şagirdlərə verilməsi məqbul hesab edilir.

Nağıletmənin əhəmiyyəti. İrihəcmli əsərlərin məzmununun mənimsənilməsi üçün istifadə olunan uğurlu üsullardan biri də nağıletmənin istifadəsidir. Nağıletmə həm şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirir, həm də əsərin məzmununun yaxşı yadda qalmasına xidmət edir. Nağıletmənin bir sıra növləri var:

1) Mətnə yaxın nağıletmə adından da göründüyü kimi, mətnin hafizədə saxlanılıb müəllifin sözləriylə şagird tərəfindən nəql edilməsidir. Burada şagird mətnin dili və üslubuna dair xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır. Nağıletmənin bu növü, əsasən, kiçik siniflərdə aparılır.

2) Yığcam nağıletmə zamanı şagird əsərin ancaq ən vacib epizodlarını nağıl edir. Yəni burada ikinci dərəcəli səhnələr danışılmır, yalnız ən vacib məqamlar nağıl edilir. Bu nağıletməni irihəcmli nəsr əsərlərinin üzərində tətbiq etmək məqbuldur.

3) Geniş nağıletmə zamanı şagirdlər mətndəki hadisələri nisbətən geniş təsvir edə bilirlər. Yəni əsərdəki əsas obrazların xarakterik xüsusiyyətlərini nisbətən geniş fonda təqdim etmək olar. Lakin burada çox da yaradıcı olub əsərin məzmununa xələl gətirmək olmaz. Sadəcə obrazları bir az ətraflı təsvir etmək olar. Bu nağıletmə şagirdlərin təxəyyülünün inkişafı üçün arzuolunandır.

4) Yaradıcı nağıletmə geniş nağıletmədən fərqli olaraq, şagirdlərə obrazlarla əlaqəli yaradıcı yanaşmaq imkanı verir. Belə ki, hansısa obrazın gələcək aqibətini necə düşünmələri, əsərin təsvir olunmayan hissəsini öz beyinlərində necə təsvir etmələri barədə fikirlərini yaradıcı nağıletmə bilirlər.

İrihəcmli nəsr əsərlərini oxuyarkən əsərdən sitatlar seçilməsi, faktların qeyd edilməsi məzmun üzrə işin bir hissəsidir. Belə ki, şagirdlər əsəri oxuyarkən müəyyən məqam və sitatları ədəbiyyat dəftərlərinə qeyd etməlidirlər. Bununla da, onlara verilən suallara faktlarla asanlıqla cavab verə biləcəklər. Məsələn, şagird “Dəli Kür” romanında Cahandar ağanın konfliktdə əks mövqeyi kimi onun Molla Sadıqla olan dialoqunu göstərə bilər. Oradan sitat gətirə bilər. Bu üsul da əsərin məzmununun nə dərəcədə mənimsənilməsinə sübutdur.

Yazı işlərinin təşkili. Nəsr əsərlərinin məzmununun necə mənimsənilməsinə yazı prosesində də əskara çıxarmaq mümkündür. Belə ki, dərslərin “yaradıcı tətbiqetmə” mərhələsində ev tapşırığı olaraq şagirdlərə mövzu ilə əlaqəli inşa, esse tipli yazıların verilməsi məqbul hesab edilir. Bununla da, şagirdlərin dərsi necə mənimsədiyi dəqiqləşmiş olar.

Sinifdən xaric işinin təşkili. Sinifdən xaric oxu məzmununun öyrənilməsi baxımdan əhəmiyyətlidir. Belə ki, dərslərin müddəti az olduğu üçün irihəcmli nəsr əsərlərinin oxusunu dərslərin prosesində çatdırmaq qeyri-mümkündür. Bunun üçün

müəllim həmin əsərləri şagirdlərə evdə oxumağı tapşırır. Həmçinin müəllim lazımı metodik tövsiyələrini şagirdlərə verir.

İrihəcmli nəsr əsərlərinin məzmunu üzrə iş apararkən fəal təlimin müxtəlif metodlarından istifadə etmək olar. Onlardan fasilələrlə oxu və ziqzaq üsulu məzmun üzrə iş üçün ən uğurlu sayılan metodlardır. Fasilələrlə oxu üsulunu dərində tətbiq edən müəllim oxunun ardınca şagirdləri oxuduqları hissə ilə bağlı sual-cavab edib onların əsərlə bağlı fikirlərini öyrənməlidir. Ziqzaq üsulunun istifadəsi zamanı əsərin məzmunu ilə bağlı şagirdlərlə yığcam müsahibə aparıb, sonrasinda qruplarla işin icrasına başlamaq olar. Üsul olaraq isə kiçik qruplarla iş olduqca faydalıdır.

Məzmun üzrə işə aid aşağıdakı dərş nümunələrinə nəzər yetirək:

X sinifdə keçirilən M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestinin məzmununa aid dərş nümunəsi. Bu mövzuya orta məktəb proqramlarında 2 saat ayrılıb. Aşağıdakı dərş nümunəsi 1-ci saata aiddir.

Mövzu: M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestinin məzmunu (1-ci saat)

Dərşin məqsədləri:

- Povestin məzmununun şagirdlərə mənimsədilməsi;
- Povestdə mənası başa düşülməyən sözlərin izahının verilməsi;
- Povestdə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin müəyyən edilməsi.

İş formaları: kiçik qruplarla iş

Metodlar: ziqzaq, diskussiya

Resurslar: X sinif “Ədəbiyyat” dərşliyi, iş vərəqləri, İKT

Dərşin gedişi:

Dərş verilmiş ev tapşırığının yoxlanılması ilə başlanılır. Müəllim ev tapşırığını dərşdə vaxt itkisi olmaması üçün müsahibə şəklində, yəni sual-cavabla yoxlaya bilər. Ardınca, şagirdləri müəyyən meyarlarla qiymətləndirir.

Motivasiya: Bu mərhələdə şagirdlərə belə bir motivasiya sualı verilir: Şah Abbası tarix dərşindən necə biri kimi tanıyırsınız?

Bu sualı verməklə fəndaxili integrasiya etmiş oluruq, şagirdlər tarix dərşində Şah Abbas haqqında bildiklərini yada salırlar. Cavablar dinlənilir, ardınca tədqiqat sualı verilir:

Tədqiqat sualı: Yaxşı hökmdar ölkəsinin rifahı üçün nələr edə bilər?

Şagirdlər öz fikirlərini söyləyir. Müəllimin lazımi əlavələrindən sonra tədqiqat aparılmağa başlanılır.

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqat ziqzaq üsulu ilə aparıla bilər. Şagirdlər, əvvəlcə, 1-dən 5-ə qədər əsas qrup olurlar. Sonra 1-lər bir qrupda, digər nömrələr isə digər qruplarda əyləşərək əlavə qrup olurlar. Bununla da, mətnin oxusu başlanılır. Müəllim böldüyü hissələrin oxusunu qruplara təqdim edir. Şagirdlər mətni oxuyub mənimsəyirlər.

Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi: Bu zaman şagirdlər öncəki qruplarında əyləşib öyrəndikləri hissələri bir-birlərinə danışirlar. Sonra müəllim onların necə mənimsədiklərini bilmək üçün qruplara aşağıdakı suallar ünvanlanır:

Birinci qrup:

1. Əsərdə Şah Abbas nə üçün taxtdan imtina etmək istəyir?
2. Şahın “mükəmməl” vəzifə adamları danışdıqlarında şahə nə deyirlər?

İkinci qrup:

1. Əsərdə Şah Abbasın dərdinə kim və necə çarə tapır?
2. Yusif Sərracə hökmdar olduğu xəbərini kim çatdırır?

Üçüncü qrup:

1. Yusif Sərrac taxta çıxdıqdan sonra ilk gördüyü iş nə olur?
2. Yusif Sərrac ölkəsinin xeyri üçün hansı işləri görür?

Dördüncü qrup:

1. Yusif Sərracə hökmdar olmağı üçün şahə məsləhət verən kimdir? Nə üçün?
2. “Vallah qəribə əhməqdirlər bu ingilis tayfası ki, belə xəətərli millət ilə az qalmışdır cəng başlayalar.” (1, s. 212) Əsərdən verilmiş bu cümlədə məcazın hansı növünün işləndiyini müəyyənəşdirin.

Beşinci qrup:

1. Şah Abbas Yusif Sərracə taxtdan necə salır?
2. “Biçarə münəccimbaşının ruhu uçub başladı yarpaq kimi titrəməyə.” (3, s. 153) Nümunədə hansı məcaz növünün işləndiyini müəyyən edin.

Şagirdlər müəllim tərəfindən verilmiş 7 dəqiqə ərzində sualların cavablarını müəyyən edib, onlara verilmiş iş vərəqində öz qeydlərini aparırlar. Ardınca, qruplar təqdimatlarını edirlər. Müəllim də suallarla bağlı müzakirəni təşkil edir, lazımlı məqamda öz fikirlərini bildirir. Mənası anlaşılmayan sözlərin izahını verir və əsərdəki məcaz növlərini, onların əsərdəki rolunu aydınlaşdırır.

Nəticə və ümumiləşdirmə: Bu mərhələdə mövzu ilə bağlı ümumiləşdirmələr aparılır. Burada müəllim şagirdlərə aşağıdakı sualları verir:

- Pövestdən keçdiyimiz hissələrin məzmunu sizlərə aydın oldumu?
- Əsərdə hansı insani keyfiyyətlərdən geniş şəkildə söhbət açılıb?
- Əsərdə iki fərqli hökmdarın fərqli dövlət idarəsi sizdə hansı izlər buraxdı?

Yaradıcı tətbiqetmə: Dərslikdəki “Evdə iş” başlıqlı tapşırıqların icrası şagirdlərə ev tapşırığı olaraq verilir.

Qiymətləndirmə: Qiymətləndirmə iki meyar nəzərə alınmaqla aparılır:

- “İzahetmə”;
- “Müəyyənəşdirmə”. (3, s. 153)

Verdiyimiz dərs nümunəsində ziqzaq metodundan istifadə əsərin məzmununun asanlıqla və optimal şəkildə mənimsənilməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı: "Şərq-Qərb", 2005, 296 s.
2. Əhmədov C. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Dərslük. Bakı: "Bakı universiteti nəşriyyatı", 1991, 455 s.
3. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün metodik vəsaiti. Bakı: "Bakınəşr", 2017, 207 s.
4. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Tədris vəsaiti. Bakı: "Elm və təhsil", 2011, 416 s.
5. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Pedaqoji ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: "Müəllim", 2016, 452 s.
6. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Dərslük. Bakı, 2019, 349 s.

KHANİM MAMMADZAXDA SARDAR ORGANIZATION OF WORK ON CONTENT IN THE TEACHING OF LARGE-SCALE PROSE WORKS SUMMARY:

In the teaching of large-scale prose works, the effective organization of work on the content is important. In our article, the ways of organizing the content of large prose works are given. Ways of proper organization of access and their importance have been reflected. Ways of organizing the reading of the work are given. The importance of the organization of work on the dictionary in mastering the work was discussed. Information about planning and survey was provided. Our article talked about the types of storytelling. The position of the analysis of the work was reported. The positive effect of writing on the development of students is explained. In our article, information was provided on the ways of doing extracurricular activities. It was discussed about the methods of active learning that are considered useful when working on the content. The zigzag, intermittent reading method was mentioned. An example of the lesson related to the content of M.F.Akhundzade's story "Deceived kavakib" taught in the 10th grade was given. The zigzag method was used in the lesson example. Using this method has been found to make the content easier to absorb.

Key words: content, introduction, reading, zigzag, method.

ХАНЫМ МАММЕДЗАДЕ САРДАР

**ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ НАД СОДЕРЖАНИЕМ ПРИ
ИЗУЧЕНИИ ОБЕМНЫХ ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ**

При обучении объемным прозаическим произведениям важно эффективно организовать работу над содержанием. В нашей статье приведены способы организации содержания больших прозаических произведений. Отражены способы проавильной организации доступа. Приведены способы организайии чтения произведения. Обсуждена важность организации работы над лексикой. Дана информация о планировании и обследовании. В нашей статье представлена информация о видах сторителлинга. Обсуждена позицийия аналитика работы. Объясняется положительное влияние написания работ на развитие учащихся. Наша статья предоставляет информацию о способах выполнения внеклассной работы. Известные методы активного обучения применялись при работе над содержанием. Обсуждались методы зигзагообразного и прейвистого чтения. Приведен пример урока, связанного с содержанием рассказа М.Ф.Ахундзале “Обманутый Кавакиб”, преподаваемого в 10 классе. Метод зигзага использовался на примере урока. Было обранужено, что использование этого метода важно для содержания.

Ключевые слова: содержание, введение, чтение, зигзаг, проза, прием.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi Dos. Nazilə Abdullazadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MAHMUDOV RASHAD RAUF

Azerbaijan University of Architecture and Construction
Master student in Architecture of Buildings and Structures
irashmahmudov@gmail.com

**THE IMPACT OF PUBLIC SPACE ON UNIVERSITIES,
THE URBAN, AND SOCIAL ENVIRONMENT**

Abstract:

This article describes the importance and positive impact of public spaces. The organization of a public space at universities is an impetus for interest in communication and self-development. It can play the role of a magnet for attracting students to higher education institutions located not only in capitals but in other cities and regions. The growth and formation of the younger generation are significantly influenced by educational institutions. Universities, in turn, are responsible for the cultivation of specialists in various professions. The creation of a public space with the necessary conditions that meet modern requirements contributes to the emergence of a favorable environment for the social and cultural development of students. In particular, higher education institutions located in the city center, at the intersection of busy streets, are increasingly exposed to air and sound pollution with the development of the city. Identification of the principles for creating public space on the territory of universities should be based on the current state and opinions of students as a result of the operation of leisure places. Also, based on statistics, the creation of a possible plan for the development of universities in other cities. Taking one of the key factors influencing public space to increase interest in learning and self-education. By creating public spaces, we positively influence interest in learning, create an environment for communication between graduates and students, create favorable conditions for the exchange of experience. This will create and improve the connection between university staff, students and representatives of various professions who can share their experience. It is also necessary to apply foreign experience that has had a positive impact on university life, while not forgetting about national characteristics. Public places rely on a variety of functions, including social, cultural, economic, and symbolic ones. The meanings provided by the various publics; therefore, they cannot be categorized as identical locations. The nature and purpose of public spaces can vary and adapt to alterations in society's dynamics.

Keywords: public space, universities, education, socialization, self-development, architectural solutions.

The organization of public space has a significant impact on the design and promotion of sustainable architecture. For many years, people have debated the value of developing it. Dutch architect, and architectural theorist Rem Koolhaas says: "*The distinction between public and private is now obsolete, we are faced with residual spaces, abandoned and unmanaged places*" [1, p23]. Space Design company says that states that the contemporary designer must listen to new places and new citizens and respond in terms of design with the operational tools he has. Public spaces that have been able to escape mono-functional colonization and are being tested by urban experiments to create a neutral area allow reclaiming of the concept of public space as a space for creativity and sharing [1, p34].

It's not always easy to identify public space. When the boundaries between private and public are blurred, new sorts of locations are produced; yet, even though being shared by all, these spaces remain hidden from the public. These are the places that are open to the public that we refer to as "hidden." In Milan traditional Milanese homes and tenements were built with a courtyard that, while normally providing access to other structures inside, was hidden from the outside. These yards are accessible directly from the streets, allowing users to enter a semi-private space. Despite being privately owned they are therefore accessible to the public. The university community (students/staff) can establish more "hidden" public places by opening up one that already exists.

Educational institutions are a key factor in the development and formation of the younger generation. Universities, in turn, are responsible for the cultivation of specialists in various professions. The creation of a public space with the necessary conditions that meet modern requirements contributes to the emergence of a favorable environment for the social and cultural development of students. In particular, higher education institutions located in the city center, at the intersection of busy streets, with the development of the city, are increasingly exposed to air and sound pollution. The creation of favorable public spaces on the territory of newly designed universities, located in the other cities and regions could be a solution to reduce the influx of students to universities located in capital cities. Thus, becoming an additional impetus for the development of other regions and cities of certain country. That is significant include determining the current state of recreational areas on university campuses, their presence, and their significance to students and the university community with applying international experience that has improved university life while keeping in mind native characteristics.

When designing a public area for a university, the goal is to create a facility that can serve many purposes. In this sense, the primary duty of a public area at a university is to foster an atmosphere that increases growing interest in self-education and informal interaction between students with various parallel specialties. Since attaining good outcomes is the consequence of teamwork, such a method is particularly significant for institutions where group work is necessary. Along with

choosing the location of a public space, it is necessary to understand how the space can be a place for different forms of communication [2, p.14].

Typically, many duties on a university campus have been assigned to certain groups, such as meeting rooms, laboratories for particular research teams, and lecture halls used by only one institution or school. Normally, these "use patterns" are not revisited while the building is in use unless users raise an issue with the lack of a specific space type. Expanding space, rather than rethinking territorial issues, is still a more common strategy. The latter can increase campus participation and innovation (the bridge of various scientific fields) while requiring less space, energy, and financial resources [3, p.16].

According to the statistics majority of the students of Azerbaijan study at the universities of Baku. With begging of the educational year they are taking their way from regions and cities all over the country to the capital city. Thus, the big amount of people approaching the city and creating the proper space is one of the key factors for studying not only academically but spiritually and social-cultural [4].

Different types of structures and forms of university building and campuses existing all over the world. Regarding the location and size, they are part of urban structure or placed in suburban area. Having the university in bust urban structure is common for the capital city. European countries have bright examples of integration university building in the structure of city.

When developing new institutions, several methods for integrating public space will assist in generating areas of interest for prospective students. This tactic might not be successful for educational institutions that are crowded with visitors and students and situated in the city center or at a busy junction. Taking into account universities with smaller student body sizes and their locations might be a strong incentive to invest more money because more people will want to travel to the region. This technique is frequently used as a magnet using. Method of attraction is utilized to draw people to rationally arranged spaces, especially public spaces. There will also be a benefit to using appropriate urban features including green spaces, narrow walkways, ramps, and security measures. allowing visitors and tourists to experience the nation's educational and cultural offerings (which might boost tourism in the nation).

This scenario shows the main challenges in data management and notes the increasing business relationships in the academic sector, with industry alliances and technology innovation as key themes. Robots and related gadgets are a hidden presence that complements and enhances educational activities both on and off university. Students and faculties can access information and conveniently addressed services through a campus-wide digital platform accessible through wearable devices and on-site displays. These services include a customized productivity plan tailored to individual performance, as well as concierge services to reserve locations, services and amenities. Personal data analysis and digital products go hand in hand. The

human components of the world this system is attempting to simulate, however, conflict with its optimization objectives. Under extreme resource stress, employment of a variety of strategies to save resources and boost income. As an illustration, the building's front features equipment for gathering algae to produce biofuel.

Policies that support ubiquitous learning compromise between the wide use of academic facilities to display students' abilities. To create place for event halls, exhibition spaces, and social spaces, dedicated classrooms are severely decreased. Students have easy access to several free fields and an option to group study thanks to the city's availability of co-working spaces.

In order to keep the university's campus and institution creative and sustainable, we must abide by the hybrid environment principles that support the university's strategic goal. Alternatives that promote more of everything are not realistic since they contradict our society's motto of "growth in reverse" and are thus growth-promoting procedures or remedies. We must understand that while facing global challenges, particularly those connected to the climate crisis, they will have an influence on our everyday lives on campuses, in towns, states, and nations. Since innovation processes produce change, innovative learning and working settings not only enhance their present surroundings but also alter them [5, p.26-27].

According to the results of evaluation, if one wants to develop a new generation institution, at least four basic principles that regulate the university's strategic axes of growth and need a fundamental change of its organizational structures must be continuously applied. All of them begin with the fundamental premise that the university must transform from a closed professional system to an open one by altering not only the ways in which it conducts business but also its very core and opening up to other external environments, thereby generating more incentives for growth. These recommendations include the following:

- a change in priorities from maintaining functioning to investing in human capital;
- the rejection of strict educational standards in favor of ongoing educational advances;
- the conversion of an educational institution into a research university;
- the move from local exclusion to inclusion in global professional network groups

Campus events substantially promote networking and information sharing, both of which open up new prospects. This makes it feasible that the new learning strategies that are changing how campus spaces are used are really intertwined into the purportedly disruptive consequences of digital learning.

Conclusion

Creating spaces open to people is a responsible and important factor in planning an architectural project. For the correct solution, it is necessary to take into account the existing and further development of the city. The demographic factor and the increase in the population evaluate the need for the location of public spaces [6, p.23]. For universities, this solution contributes to the dilution of the already well-established pattern design. Taking into account the peculiarities of local architecture, it is possible to bring distinctive features to universities that will demonstrate the traditions of a certain country.

Public places can serve as creative areas, and they appear to be less dependent on the amenities of academic facilities. Having a public space on university campuses outside of the capital city could be a great way to encourage students to study in these cities. Not only would this provide a greater level of choice for students who may not wish to study in the capital, but would also help to spread the student population more evenly.

Considering the state of public space in the universities of Azerbaijan we can confirm that majority of them are fenced, enclosed areas. Benefits of it having the safety and easy control over the students and visitors. Most of the universities are located in the capital, which makes them at the intersection of the main road and busy streets. With an increase in the population, the number of students and employees of educational centers, there is a need for new buildings and expansion of existing ones. As a result, several methods of integration of public space in the structure of university is possible. Depending on the structure of university building and complex:

- Corridor type of structure of building with integrated public space in it
- Structure with pocket type integrated space
- Open to public front yard type public space
- Separated area which belongs to the university

During the projecting the new universities it is crucial taking into account these methods of integration of public space will help to create points of attraction for new students. This method might be not beneficial for education centers located in the city center and intersection of busy roads that are full visitors and participants. Despite of that taking into account the universities with less students and regions where they are located might play the reason to invest more since the amount of people would like to visit the area will be getting higher. This method of using the public space as a magnet was used many times and many places. As a benefits of using the public space as an attraction point the following items can be listed:

- Developing of district, region, and city.
- Rationally organized space including public space will be used as a magnet to attract

- Will be additional reason to use proper urban as: green zones, low sidewalks, ramps, security tools
 - Possibility for tourists and guests to explore educational and social-cultural features of country (might positively affect the country's tourism)
- Placing the University in other regions brings to 1- captivate youth to other regions 2- developing the other regions. Using the free area nearby as attached object to the university. Various of activities can be included in the created space:
- Spots for short term events
 - Space permanently open to public: springs, info centers, galleries, training /workshop place

References

1. 2016 Design Research Society "Hidden public spaces: when a university campus becomes a place for communities, p.23,34.
2. Sustainability. Can a University Campus Work as a Public Space in the Metropolis of a Developing Country? The Case of Ain-Shams University, Cairo, Egypt, p.14.
3. The European Campus Heritage and Challenges, Alexandra den Heijer, George Tzovlas, p.16.
4. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. State higher education institutions by the beginning of the 2021/2022 academic year. [electron resource]. https://www.stat.gov.az/source/education/az/001_8_21-22.xls
5. Hybrid environments for universities. Katja Ninnemann, Bettina Liedtke, Alexandra den Heijer, Kerstin Gothe, Cordula Loidl-Reisch, Suvi Nenonen, Jonathan Nestler, Åse Tieva, Christian Wallenborg, p.26-27.
6. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Demographic Indicators of Azerbaijan, p.23.

Mahmudov Rəşad Rauf oğlu

İCTİMAİ MƏKANIN UNIVERSİTETLƏRƏ, ŞƏHƏR VƏ SOSIAL MÜHİTƏ TƏSİRİ

Xülasə: Bu məqalədə ictimai məkanların əhəmiyyətini və müsbət təsirlərini təsvir edir. Universitetlərdə ictimai məkanın yaradılması, ünsiyyətə marağın artırılması və fərdi inkişaf üçün təkan olur. Yaradılan ictimai məkan tələbələrin təkcə paytaxtlarda deyil, digər şəhər və rayonlarda yerləşən ali təhsil müəssisələrinə cəlb etmək üçün maqnit rolunu oynaya bilər. Gənc nəslin inkişafına və formalaşmasına təhsil müəssisələri əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Universitetlər öz növbəsində müxtəlif peşə sahiblərinin yetişdirilməsinə məsuliyyət daşıyır. Müasir tələblərə cavab

verən zəruri şəraitə malik ictimai məkanın yaradılması tələbələrin sosial-mədəni inkişafı üçün əlverişli mühitin yaranmasına kömək edir. Xüsusən də şəhərin mərkəzində, səs-küylü küçələrin kəsişməsində yerləşən ali təhsil müəssisələri şəhərin inkişafı ilə hava və səs çirklənməsinə daha çox məruz qalır. Universitetlərin ərazisində ictimai məkanın yaradılması prinsiplərinin müəyyən edilməsi asudə vaxt yerlərinin fəaliyyəti nəticəsində tələbələrin mövcud vəziyyəti və rəylərinə əsaslanmalıdır. Həmçinin statistik məlumatlara əsaslanaraq digər şəhərlərdə də universitetlərin mümkün inkişaf planının yaradılmasına şərait yaradır. İctimai məkana təsir edən əsas amillərdən birini nəzərə alaraq öyrənməyə və fərdi inkişafa marağın artırılmasına imkan yaradır. İctimai məkanlar yaratmaqla, öyrənməyə marağa müsbət təsir göstərmək, məzun və tələbələr arasında ünsiyyət üçün mühit və təcrübə mübadiləsinə əlverişli şərait yaratmaq mümkündür. Milli xüsusiyyətləri nəzə alaraq universitet həyatına müsbət təsir göstərən xarici təcrübəni tətbiq edilməsidə vacib amillərdən biridir. İctimai yerlər müxtəlif funksiyalara, o cümlədən sosial, mədəni, iqtisadi və simvolik funksiyalara bölünür. Qeyd olunanlar müxtəlif ictimaiyyət tərəfindən verilən mənalara əsaslanır, bu səbəbdən onları eyni yerlər kimi təsnif etmək olmaz. İctimai məkanların təbiəti və məqsədi fərqli olur və cəmiyyətin dinamikasında baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşa bilər.

Açar sözlər: ictimai məkan, universitet, təhsil, sosiallaşma, fərdi inkişaf, memarlıq həlləri.

Махмудов Рашад Рауф оглы

ВЛИЯНИЕ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОСТРАНСТВА НА УНИВЕРСИТЕТЫ, ГОРОДСКУЮ И СОЦИАЛЬНУЮ СРЕДУ

Резюме: В данной статье описывается важность и положительное влияние общественных пространств. Организация публичного пространства в вузах – это стимул для интереса к общению и саморазвитию. Оно может сыграть роль магнита для привлечения студентов в высшие учебные заведения, расположенные не только в столицах, но и в других городах и регионах. На рост и формирование поколения значительное влияние оказывают образовательные учреждения. Вузы, в свою очередь, отвечают за подготовку специалистов различных профессий. Создание общественного пространства с необходимыми условиями, отвечающими современным требованиям, способствует возникновению благоприятной среды для социокультурного развития студенческой молодежи. В частности, высшие учебные заведения, расположенные в центре города, на пересечении оживленных улиц, с застройкой города все больше подвергаются шумовому и воздушному загрязнению. Выявление принципов создания общественного пространства на

территории вузов должно основываться на текущем состоянии и мнении студентов в результате функционирования общественных пространств. Также, на основе статистических данных, создание возможного плана развития университетов других городов, взяв в качестве одного из ключевых факторов, общественное пространство, повышающее интерес к обучению и самообразованию. Создавая такие пространства, возможно положительно повлиять на интерес к учебе, создать среду для общения выпускников и студентов, организовать благоприятные условия для обмена опытом. Это создаст и улучшит связь между сотрудниками университета, студентами и представителями различных профессий, которые смогут делиться своим опытом. Также необходимо применять зарубежный опыт, положительно влияющий на университетскую жизнь, не забывая при этом о национальных особенностях. Общественные места выполняют различные функции, в том числе социальные, культурные, экономические и символические. Перечисленные значения, придаются различными публикациями, поэтому их нельзя отнести к категории идентичных мест. Природа и предназначение общественных пространств могут варьироваться и адаптироваться к изменениям в динамике общества.

Ключевые слова: общественное пространство, университет, образование, социализация, саморазвитие, архитектурные решения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Emir Hüseynov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

UOT: 091

SABRİNA ƏKBƏROVA

AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu

Bakı ş. H. Cavid prospekti, 115

sabrina.akbarova.0002@gmail.com

NƏFİS TƏRTİBATLI QƏDİM ƏLYAZMALARIN MÜHAFİZƏ VƏ BƏRPA MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan xalqının minillər boyu yaratdığı mədəni və milli-mənəvi irs indiki və gələcək nəsillərin ən qiymətli dəyərlərindəndir. Xalqımız milli yaddaşını, bədii sərvətlərini yazılarda qorumağı bacarmış, bu yazıları uzun illər boyu kağızdan-kağıza köçürərək əlyazmalar şəklində günümüzdə qədər gətirib çatdırmışdır. Bu cür əlyazmaların ən qiymətli nəfis və nadir əlyazmalardır.

Bu məqalədə nəfis tərtibatlı qədim əlyazmaların mühafizə və bərpa məsələlərindən bəhs olunmuşdur. Nümunə kimi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun bu sahədəki fəaliyyətinə nəzər salınmışdır. Müəllif qədim əlyazmaların saxlanması və bərpası ilə bağlı ənənəvi və müasir üsulları araşdırmışdır.

Açar sözlər: qədim əlyazmalar, nəfis əlyazmalar, əlyazmaların konservasiyası, əlyazmaların bərpası

Giriş

Azərbaycan xalqının minillər boyu yaratdığı maddi-mənəvi irs indiki və gələcək nəsillərin ən qiymətli dəyərlərindəndir. Xalqımız milli yaddaşını, bədii sərvətlərini yazılarda qorumağı bacarmış, bu yazıları uzun illər boyu kağızdan-kağıza köçürərək əlyazmalar şəklində günümüzdə qədər gətirib çatdırmışdır. Azərbaycanda və Şərqdə bu üsulla meydana gəlmiş minlərlə əlyazma mövcuddur ki, bu əlyazmalar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

İnstitutun tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, “1950-ci ildə Akademiya nəzdində Respublika Əlyazmalar Fondu yaradılmış, 1986-cı ildə fondun bazasında Əlyazmalar İnstitutu təsis edilmişdir. 1996-cı ildə instituta Məhəmməd Füzulinin adı verilmişdir.”[1]

Nəfis əlyazmalar: mühafizəsi və bərpası

Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən əlyazmalar arasında ən qiymətli nəfis əlyazmalardır. Nəfis və nadir, yəni “M” formatlı əlyazma kitabları dedikdə, görkəmli şəxsiyyətlərin əsərləri, avtoqrafları, yüksək xəttatlıq nümunələrini özündə ehtivan edən əlyazmalar, tarixi-mədəni, bədii, elmi əhəmiyyəti yüksək olan, yaxud yalnız bir nüsxədə dövrümüzdə qədər gəlib çatmış əlyazmalar başa düşülür. Nadir əlyazmalar ona görə qiymətli hesab edilir ki, bu cür əlyazmalar təkcə Azərbaycan

üçün deyil, bir çox dünya xalqları üçün önəmlidir, başqa sözlə, onlar ümumbəşəri xarakterə malikdir.

Nəfis əlyazmalar tərtibatına görə də digər əlyazmalardan seçilir. Bir sıra klassik əsərlərin dövrümüzədək müxtəlif əlyazma nüsxələrində gəlib çatması onu deməyə əsas verir ki, əvvəlki dövrlərdə (Azərbaycanda və Şərqdə çap texnologiyalarının inkişaf etmədiyi çağlarda) əlyazmaların üzünün köçürülməsi düşünüldüyü qədər ləng proses olmamışdır. Bu gün dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli kimi Azərbaycan şairlərinin əsərlərinin onlarca əlyazma nüsxələrində qorunması onu deməyə əsas verir ki, orta əsrlərdə xəttatlıq və katiblik kifayət qədər yaygın və məhsuldar sənət növləri olmuşdur.

Əlyazmalar İnstitutunda da eyni əsərə aid müxtəlif əlyazma nüsxələri mühafizə olunur. Bu əlyazmaların mətni eyni olsa da, tərtibatına, bəzəyinə, təzhib və miniatürünə görə, biri digərindən seçilir və seçilən əlyazmalar “M” formatına daxil edilir. Amma unutmamaq olmur ki, hər hansı bir əlyazma “M” formatına daxil edilərkən yalnız bir xüsusiyyəti əsas götürülmür.

“Hazırda Əlyazmalar İnstitutunda 40 mindən artıq material vardır. Bunlardan 12 minə qədəri ərəb qrafikalı əlyazmalardır ki, IX-XX əsrlərdə yazılıb və ya üzə köçürülüb.” [2]

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda nəfis (“M” formatlı) əlyazma kitablarının, o cümlədən UNESCO-nun “Dünya yaddaşı” reyestrinə daxil edilmiş əlyazmaların saxlanılma və bərpa vəziyyəti ayrıca, kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Lakin əlyazmaların saxlanılma və bərpa vəziyyəti, bir sıra “M” formatlı əlyazmalar və onların xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif əsərlərdə bəhs olunmuşdur. Bu mövzuya toxunmuş müəlliflər arasında C.Qəhrəmanov, Ş.Cəmsidov, M.Sultanov, C.Nağıyeva, T.Kərimli, P.Kərimov, A.Musayeva, K.Şərifli, N.Göyüşov, A.Sadiqov, C.Cəfərov, Z.Orucov, N.Babaxanovun adlarını çəkmək olar.

Məxsusi olaraq qədim əlyazmaların konservasiya-bərpa məsələlərindən bəhs etmiş əsərlərə nümunə kimi, A.Sadiqovun “Kitabları qoruyaq”, C.Cəfərovun “Qədim əlyazma və əski çap kitablarının qorunmasında radiasiya texnologiyalarından istifadə məsələləri”, R.Əliquliyev və C.Cəfərovun “Əlyazmalar yanarsa”, Z.Orucovun “Orta əsr Şərq əlyazmalarının cildlənməsi”, “Əbru sənəti” adlı əsərlərini göstərmək olar.

Bu məqaləni yazmaqda əsas məqsəd Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən nəfis əlyazmaların mühafizə və bərpa vəziyyətini öyrənmək, əlyazmaların müasir vəziyyətini təyin etmək, bu sahədəki problemləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Hazırda Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun saxlanclarında 480 nəfis əlyazma mühafizə edilir. Bu əlyazmalar əsasən XVII-XIX əsrlərə aid əlyazmalardır. “M” formatlı nəfis əlyazmaların ən qədimi Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərinin əlyazma nüsxəsidir. M-143 şifri altında mühafizə edilən bu əsər 1418-ci ildə köçürülmüşdür. İçərisindəki miniatürlərin çoxluğuna görə,

fərqlənən əlyazma isə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” əsərinin əlyazmasıdır. XVI əsrdə köçürüldüyü ehtimal olunan, M-156 şifri altında saxlanılan, fars dilində yazılmış bu əlyazmada 43 miniatür var. Bu miniatürlər Təbriz miniatür məktəbinə aid edilir.

Əlyazmalar İnstitutunun fonduna ən son daxil edilmiş nəfis əlyazmalardan biri M-480 şifrlı “Silsilətül-xaceqan fi adabi-ubudiyyətil əəyan” əsərinin əlyazmasıdır. Bu əlyazmanın tarixi 1834-cü ilə aiddir.

Nəfis əlyazmalarla məcmuə, cüng və s. formalarda qarşılaşsaq da, bu cür əlyazmalar əsasən, tək əlyazma kitabı formasında mövcud olur.

“M” formatlı əlyazmalar müəyyən istisnalarla əsasən, Şərq istehsalı olan kağızlarda əks olunmuşdur. Onların cildi də nəfis tərtibata, xüsusi işləməyə malik olur.

Bu cür əlyazmaların çoxsaylı nüsxələrinə də rast gəlinir (nəfis olmayan, katiblər tərəfindən üzü köçürülmüş nüsxələr). Fonda nəzər yetirdikdə, məlum olur ki, nəfis əlyazmaların əksəriyyəti bədii ədəbiyyata aiddir, lakin bununla belə, təbabət və tibb sahəsinə aid nəfis əlyazmalar da diqqəti cəlb edir. “M” formatlı nəfis əlyazmaları nəzərdən keçirərkən, bu əlyazmaların əksəriyyətinin nəstəliq xətti ilə köçürüldüyünün şahidi oluruq. Onu da əlavə edək ki, nəfis əlyazmalar İnstitutun 2 saylı saxlancında, 5 nömrəli otaqda mühafizə olunur.

Nəfis əlyazmalar kolleksiyasını kitabşünaslıq aspektindən təhlil edərkən, onun kataloqlaşdırılması işinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Əlyazmalar İnstitutundakı əlyazma abidələrinin elmi-paleoqrafik təsviri işinə XX əsrin ortalarında başlanılıb və bugün də davam etdirilməkdədir. İnstitutdakı türkdilli əlyazmaların müəyyən bir hissəsi 1963-1977-ci illərdə iki cildə nəşr edilmiş “Əlyazmalar kataloqu”nda təsvir olunmuşdur.

İndiyədək Əlyazmalar İnstitutunda “Türkdilli əlyazmalar kataloqu” ilə yanaşı “Ərəbdilli əlyazmalar kataloqu”, “Farsdilli əlyazmalar kataloqu”, “Əski çap kitabları kataloqu”, “Vəqf olunmuş əlyazmalar kataloqu”, “Əlyazma kolleksiyaları kataloqu”, Azərbaycanın xaricdə saxlanılan əlyazmalarını əks etdirən kataloqlar, multidissiplinar əlyazmaları əks etdirən kataloqlar, müxtəlif toplu kataloqlar və s. tərtib edilmişdir. Bu kataloqlarda forma və məzmunca ən dəyərli və nəfis olan əlyazmaların (“M” formatlı) müəyyən bir qismi haqqında məlumatlar öz əksini tapır.

Qədim əlyazmaları müxtəlif mənbələrdən toplayıb sistemləşdirmək, onları tədqiqata cəlb etmək işi əlyazmaşünaslığın yalnız bir qoludur. Bu istiqamətdə mühüm vəzifələrdən biri də qədim əlyazmaları müvafiq qaydada, standartlara uyğun şəkildə mühafizə etmək, onların ömrünü uzatmaqdır.

“Təbiətindən asılı olmayaraq, hər hansı bir material, o cümlədən sənəd də, kitab da təbii qocalmaya, köhnəlməyə məruz qalır. Kitabın uzunömürlülüüyü, yəni onun mətbəədən çıxıb tamamilə dağılmasına qədər olan dövr kitabın hazırlanma keyfiyyətindən, onu təşkil edən materialların kimyəvi xüsusiyyətindən, saxlandığı mühit və onun qarışığından, habelə ona olan münasibətdən asılıdır. Əlbəttə, sənədin, kitabın ömrünü vaxtında aparılan konservasiya ilə artırmaq mümkündür. Sənədin

konservasiyası onun yaxşı saxlanmasını uzun müddət təmin edən tədbirlər məcmusudur.” [3] Konservasiya zamanı materialın hər cür zədələnməsinin qarşısının alınmasına çalışılır. Əlyazmalar qorunarkən xarab olmuş və zədələnmiş materiallar bərpa edilməklə düzəldilir və gələcəkdə xarab olmaması üçün onlara qoruyucu proseslər tətbiq olunur.

Müasir kağızların ömrü cəmi 40-50 il olduğu halda, qədim əlyazma və əski çap kitablarının kağızı yüz illər boyu fiziki, kimyəvi, bioloji təsirlərə tab gətirə bilir.

Belə ki, kitabxanalarda əsrlər əvvəl ağac qabığı, xurma yarpağı, papirus, perqament, kustar üsulla hazırlanmış kağız üzərində yazılmış əlyazmalara hələ də rast gəlinir.

Qədim dövrlərdə kağız istehsalında kətan parçalarından sellüloz lifləri hazırlanırdı. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, köhnə, lakin hələ də möhkəm qalmış kağızların turşuluq dərəcəsi kifayət qədər aşağı olur (PH 6 və yuxarı). Kağızının turşuluq dərəcəsi yuxarı olan qədim əlyazmalarda isə aşınma daha sürətlə baş verir.

Əlyazmaların saxlanılmasında onun mühafizə edildiyi mühitin fiziki, bioloji, kimyəvi təsiri mühüm rol oynayır. Əlyazmaları etibarlı şəkildə saxlamaq üçün onların hansı səbəbdən və necə zədələndiyini bilmək lazımdır.

Qədim əlyazmaların günəş şüaları birbaşa düşməməli, ərazi təmiz və havalı olmalı, dam, divar kimi yerlərdən su axmamalı, heç bir çat olmamalıdır. Işıq, günəş şüaları kağız və başqa materiallara mənfi təsir göstərir. Belə ki, işıq, o cümlədən ultrabənövşəyi və infraqırmızı şüaların təsiri ilə kitabların vərəqlərində olan sellüloz azalır, rənglər solur. Ətraf mühitdəki işıqla yanaşı, yüksək temperatur və rütubət də kağızın davamlılığına mənfi təsir edir.

Əlyazmalar İnstitutunda saxlancların temperaturu, nisbi rütubəti davamlı olaraq yoxlanılır. İldə iki dəfə cücülərə qarşı dərmanlama həyata keçirilir, əlyazmaların yüksək temperatur və rütubətdən qorunması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilir.

Mühafizə ilə yanaşı, qədim əlyazmaların bərpası da vacib məsələlərdəndir. Bərpa (restavrasiya) əlyazma kitablarının, o cümlədən, kağızın, cildin, mürəkkəbin aşınması, fiziki, bioloji, kimyəvi zədələnməsi zamanı həyata keçirilən təxirəsalınmaz bir prosesdir. Qədim əlyazmaların bərpası xüsusi bilik və bacarıqlar, müvafiq maddi-texniki təminat tələb edir. Bu iş peşəkar mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilir. Bu zaman mütəxəssisin bərpaşünaslıq bilikləri ilə yanaşı, orta əsrlər incəsənətinə, tarixinə, əlyazmanın qələmə alındığı dillərə bələdçiliyi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bərpa zamanı görülmüş işlər qeydiyyat kitabına ətraflı şəkildə qeyd edilir və hesabat hazırlanır. Beləliklə, gələcəkdə əlyazma üzərində işləyəcək şəxs keçmişdə onun üzərində hansı bərpa işlərinin aparıldığını bilmək imkanı əldə edir.

Ölkəmizdə qədim əlyazmaların bərpası ilə Əlyazmalar İnstitutunun “Əlyazmaların gigiyena və bərpası laboratoriyası” məşğul olur. Laboratoriya 1986-cı ildə təsis edilmişdir.

Həmişə əlyazma İnstituta daxil olan kimi, fonda yerləşdirilmir, o, ilk öncə ayrıca karantin rejimində saxlanılır, çünki həmin əlyazma xəstəlik daşıyıcısı ola bilər və dərhal fonda əlavə edilərsə, bu, digər əlyazmalara da təsir göstərər.

Bərpa prosesi bərpaya hazırlıq və bilavasitə bərpa işi kimi iki mərhələdən ibarətdir. Bərpanın məqsədi əlyazmanın üzərində olan mövcud zədənin aradan qaldırılmasıdır və unutmaq olmaz ki, bərpa nəticəsində əlyazmanı orijinal vəziyyətə qaytarmaq mümkün deyil.

İlkin müayinə və sənədləşdirmədən sonra zədələnmiş əlyazmaların təmizlənməsi prosesi başlayır. Bu mərhələdə əlyazma üzərindəki toz, kir, yağ və buna bənzər ləkələr təmizlənir. Bu ləkələri aradan qaldırmağın bir neçə yolu var. Bunların arasında kağızın fırça ilə təmizlənməsi vaxtaparan, lakin əlyazmaya zərər verməyən ən optimal üsuldur.

Silmə ortadan kənarlara doğru aparılır, beləliklə qırıqların və korlanmaların qarşısını alınır. Təmizləmə prosesi başa çatdıqdan sonra kağızın səthindəki qırıntılar, hətta ən kiçik parçalar da çıxışdırılmalıdır. Əks halda, bu qalıqlar kağızı məhv edə bilər. Təmizləmə həm quru, həm də nəm üsulla aparıla bilər. Su ilə təmizlənmədən müəyyən suda korlanmamasına xüsusi diqqət yetirilməli və obyektin səthindəki sancaqlar, lentlər və s. çıxarılmalıdır ki, kağızın səthini ləkələməsin. Distillə edilmiş su ilə yuyulma kağızın səthindən tünd rəngli, həll oluna bilən maddələrin və bəzi sərbəst turşuların çıxarılmasını, su ləkələrinin azaldılmasını, qırıqların aradan qaldırılmasını təmin edir. Bununla belə, suyun həm də səthdəki kirləri kağıza hopdurmaq kimi bir xassəsi ~~təsiri~~ var və buna görə də yuyulmadan əvvəl səthin quru təmizlənməsi baş verə biləcək problemlərin qarşısını alacaqdır.

İlkin bərpa prosedurları başa çatdıqdan sonra bilavasitə bərpa işinə başlanılır. Ağır zədələnmiş əlyazmaların bərpası üçün ipək kağızla bərpa, yapışdırma, maşınla laminasiya və digər müxtəlif üsullardan istifadə edilir.

“Kitabların bərpasına başlamazdan əvvəl kitabsevərlər lazımi material və avadanlıq ehtiyatını görməlidirlər. Bərpa üçün qayçı, bıçaq, maqqaş, xətkəş, iynə, qazanlar, müxtəlif sap və fırçalar, pres, bəzi kimyəvi maddələr, karton, kağız, eləcə də başqa materialların olması vacibdir.”[3]

Sellülozu dağılmış əlyazmaların bərpası zamanı çətinlik yaranır, çünki belə əlyazmaların cildi qopur, kağızları tökülür. Bu zaman cild ehtiyatla əlyazmadan ayrılmalı, yaxud kitab korlanmış vəziyyətdədirsə, vərəqləri karboksilmetil sellülozla təzədən möhkəmləndirilməlidir. Bu proses başa çatdıqdan sonra (3-4 gün ərzində) bərpaya başlanılır. Əlyazmaların bu cür bərpası gərgin əmək tələb edir, eyni zamanda işçilər bakteriyalara məruz qalır və bunlar sağlamlıq üçün təhlükə yarada bilər.

Bərpa zamanı texniki spirt, distillə edilmiş su, metil sellüloz (MH300-bu gün demək olar ki, bütün dünya praktikasında istifadə olunur) və yapon kağızlarından da

istifadə olunur. Əlyazma bərpaya göndərilməzdən əvvəl müəllifi, hansı dövrə aid olduğu, eyni zamanda mətni öyrənilməlidir. Çünki bütün bunlar edilməzsə, bərpadan sonra mətnə təhriflərə yol verilə bilər. Son dövrlərdə əlyazmaların mühafizəsi və bərpası zamanı radiasiya texnologiyalarından da istifadə edilir. “Radiasiya texnologiyalarının təşəkkülü daha əvvəlki illərə - alman fiziki Vilhelm Rentgen tərəfindən X-şüalarının kəşf edildiyi dövrə (1895) təsadüf edir. Alimin adı ilə bağlı olan Rentgen şüası və ya X-şüası elementar hissəciklərin (fotonların) axınları kimi qədərində tətbiq olunduğu halda, müsbət nəticələr verən ionlaşdırıcıdır. Bu və buna bənzər elektromaqnit şüaları (alfa, beta, qamma) optik-invaziv təhlil səciyyəsi daşımaqla yanaşı, steriləşdirmə, müalicəetmə, ziyanvericiləri və bakteriyaları məhv etmə xassəsinə də malikdir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə radiasiya şüalanması, xüsusilə qamma-şüalanma (γ -şüa) tarixi abidələrin, o cümlədən qədim əlyazma və əski çap kitablarının qorunması, sterilizasiyası, müəyyən mənada bərpası üçün də yararlı hesab olunur.” [4-5]

Nəticə

Beləliklə, o nəticəyə gəlirik ki, əlyazmaşünaslığın inkişafı baxımından, qədim əlyazmaların və əski çap kitablarının toplanılması, sistemləşdirilməsi, tədqiq olunması kifayət deyil. Onların tarixi, mədəni, bədii, elmi əhəmiyyətini qoruyaraq gələcək nəsillərə çatdırılması üçün digər vasitələrə – düzgün saxlanılma şəraitinə və peşəkar bərpasına ehtiyac var.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun rəsmi veb saytı: <https://manuscript.az/>
2. Kərimov Paşa. Hər yazılan tarix olmasa da... // Mədəniyyət, 2023, №6 (1975), s. 6
3. Sadıqov Adil. Kitablari qoruyaq. Bakı, Nurlan, 2003, 34 s.
4. Jafarov J. The status of conservation and use of ancient manuscripts in Azerbaijan: an overview // Manuscripts don't burn. – 2020. – pp. 41-49
5. Babakhanova N.K., Jafarov J.A. Azerbaijan libraries in the structure of the global network of scientific knowledge distribution: challenges of the post-soviet era // Journal of International Studies Vol. – 2014. – T. 7. – №. 3.

Sabrina Akbarova

THE ISSUES OF CONSERVATION AND RESTORATION OF EXQUISITE MANUSCRIPTS

Summary

The tangible-moral heritage created by the Azerbaijani nation over the course of millenia is one of the most precious values of present and future generations. The Azerbaijani nation preserved the national memory and artistic wealth in writings, and

passed this heritage to our days through ancient manuscripts. Among such manuscripts, exquisite and rare manuscripts are of great importance.

In this article, the issues of preservation and restoration of exquisitely designed ancient manuscripts were discussed. As an example, the activities of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences in this way were considered. The Author has explored traditional and modern methods of preservation and restoration of ancient manuscripts and exquisite manuscripts.

Key words: ancient manuscripts, exquisite manuscripts, manuscript conservation, manuscript restoration

Сабрина Акбарова

ВОПРОСЫ СОХРАНЕНИЯ И РЕСТАВРАЦИИ ИЗЯЩНЫХ РУКОПИСЕЙ

Резюме

Материально-нравственное наследие, созданное азербайджанским народом на протяжении тысячелетий, является одной из самых главных ценностей нынешнего и будущих поколений. Азербайджанский народ сохранил национальную память и художественное богатство в письменном виде и передал это наследие до наших дней в виде древних рукописей.

Среди таких рукописей представляют большую значимость изысканные и редкие рукописи.

В данной статье были обсуждены вопросы сохранения и реставрации изысканно оформленных древних рукописей. В качестве примера была рассмотрена деятельность Института рукописей имени Мухаммада Физули Национальной Академии Наук Азербайджана в данной области. Автор исследовал традиционные и современные методы сохранения и реставрации древних рукописей.

Ключевые слова: древние рукописи, изысканные рукописи, консервация рукописей, реставрация рукописей.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

Rəyçi : tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

dösent Cavid Cəfərov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏSİROVA LAMİYƏ MƏCİD QIZI

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
elmi işçi
nasiroff11@gmail.com
Hüseyn Cavid prospekti, 117*

NƏSİR BAKUVİNİN LİRİKASINDA MONQOL HÖKMDARININ MƏDHİ

Xülasə

XIII-XIV əsrlər siyasi-tarixi hadisələrin axarını dəyişən monqol yürüşləri və Azərbaycanda Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin yaradılması ictimai həyatın bütün sahələrinə, o cümlədən ədəbiyyata dərinlən təsir göstərmişdir. Dövrün ictimai-siyasi tələbinə uyğun olaraq azərbaycanlı şairlər ədəbi dil kimi ərəb və farsca yazıb yaratmışdılar. Bununla bərabər, anadilli poeziyanın görkəmli nümayəndələri lirik şeir müəllifləri kimi ədəbiyyat tarixinə daxil olmuşdur. Ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yer tutan, orta əsrlər dövrünün məhsulu olan bu lirik poeziya nümunələri ədəbi təkamül və inkişafın nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Dərin humanizmin, yüksək insani dəyərlərin və zəngin ideya-bədii xüsusiyyətlərin hakim olduğu bu poetik şeirlər klassik Şərq ədəbiyyatının dəyərli lirik nümunələrindəndir.

Anadilli poeziyanın ilk nümayəndələrindən biri İzzəddin Həsənoğlunun müasiri, Nəsir Bakuvinin yaradıcılığı XIII əsrin sonu XIV yüzilliyin əvvəllərinə təsadüf edir. Şairin yaradıcılığından dövrümüzə qədər gəlib çatmış yeganə poetik nümunə, XIV əsrdə ana dilində qələmə aldığı müxəmməsi monqol hökmdarı Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndənin mədhinə həsr olunmuşdur. Elxanilər dövrünün ictimai-siyasi mənzərəsini Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndənin hakimiyyəti təmsalında müəyyən qədər əks etdirən şairin hökmdarın şəxsiyyətinə bəslədiyi böyük rəğbət hissi də diqqətdən yayınmamışdır.

Şair monqol hökmdarının maarifpərvər xidmətlərini və təəsübkeş fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərkən onu siyasi fəaliyyətinə yüksək qiymət verir. Nəsir Bakuvinin qələmə aldığı müxəmməs şairin dövlət idarəçiliyindən və maarifpərvər sultandan razılığının ifadəsidir. Müxəmməs janrının bütün tələblərinə cavab verən bu poetik nümunə vasitəsilə şair Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndənin orta əsrlər ictimai-siyasi fəaliyyətinə işıq tutmuş, onun bədii surətini böyük rəğbət hissi ilə təsvir etmişdir.

Açar sözlər:Orta əsrlər, anadilli şeir, Nəsir Bakuvi, müxəmməs, monqol hökmdarı, mədhiyyə

Azərbaycanda monqol əsarəti dövründə saray şeiri öz əvvəlki qüdrətini itirmişdir. XII əsrdə əsas poeziya dili olan farsdilli şeir ənənəsi XIII-XIV yüzillikdə tədricən türkdilli ədəbiyyatla əvəzlənmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan şeiri yeni-yeni keyfiyyətlər qazanaraq öz inkişafında növbəti mərhələyə qədəm qoymuşdur. Azərbaycanın çoxəsrlik və qədim tarixi ilə bağlı olan zəngin poeziyası həm də Şərq xalqları ilə yaxın təmas nəticəsində ərəb, fars, monqol-tibet folklorundan bəhrələnmişdir. XIII əsrdə Azərbaycanda Hülakülər dövlətinin təşəkkül tapması ilə bərqərar olan sabitlik elm və ədəbiyyat sahəsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. *“Elxani hökmdarları elm və ədəbiyyatın müxtəlif sahələrinə daha çox diqqət yetirirdilər. Məsələn, mənbələr Qazan xanın dövründə dünyəvi elmlərə, Sultan Ulcaytu (1304-1316) dövründə dini və fəlsəfi əsərlərə, Əbu Səid (1316-1335) zamanında isə şeir və ədəbiyyata daha çox əhəmiyyət verildiyini nəzərə çatdırır”* [4, s.6].

XIII əsrdən sonra XIV yüzillik anadilli ədəbiyyatın ilkin inkişaf və təkamül mərhələsi kimi yaddaqalandır. Bu dövrün anadilli poetik parçaları öz ahəngdarlığı və axıcılığı ilə seçilməklə bərabər dolğun nəzm nümunələridir. Azərbaycan türkcəsində qələmə alınan lirik şeir nümunələri dünyəvi mahiyyət daşımaqla bərabər mövzu müxtəlifliyi ilə seçilir. Azərbaycan ədəbiyyatının monqol dövləti Hülakülər dövrünə təsadüf edən XIII-XIV əsrlər dönməindən günümüze qədər qorunub saxlanan nəsr və nəzm nümunələri tarixi-siyasi hadisələrin axarı ilə uyğunlaşan, canlı həyatla bağlı olan dünyəvi poeziya nümunələridir. *“Bu dövrdə Şeyx İzzəddin Həsənoğlu, Hümmam Təbrizi, Nəsir Bakuvi və digər şairlərin qələmə aldıkları lirik şeirlər özünün tematika, problematika və poetika əlvanlığı ilə diqqəti çəkir, anadilli ədəbiyyatımızın inkişaf xüsusiyyətləri barədə müvafiq təsəvvür yaradır. Şairlərin işlətdiyi dolğun bədii təsvir və ifadə vasitələri, duyum və deyim tərzı də Azərbaycan poetik təfəkkürünün o dövrdəki mükəmməl səviyyəsini əyani şəkildə göstərir”* [9, s.7]

Nəsir Bakuvinin yaradıcılığı haqqında dövrümüzə qədər gəlib çıxan məlumatlar çox az olsa da, onun qələmə aldığı bir mədhiyyə xarakterli müxəmməsi ədəbi-tarixi fakt kimi günümüze qədər qorunub saxlanılmışdır. Onun ədəbi irsindən yadigar qalan bu yeganə müxəmməsi 1304-1316-cı illərdə qələmə alınmışdır. 55 beytlik müxəmməs Azərbaycan türkcəsində yazılmış və Xorasan hökmdarı Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndəyə (1278-1316) ithaf edilmişdir. Orta əsrlər dövründə ərəb və fars dilinin hakim olduğu bir mərhələdə anadilli poeziyanın yüksəlişi XIII-XIV əsrlərin ən böyük ədəbi hadisəsidir. Ərəb və fars dillərinin hüdudlarından kənara çıxan şairlər əsil türk sözləri və şəkılçiləri ilə zəngin olan anadilli poeziyanın ən yaxşı poetik nümunələrini ərsəyə gətirmişdirlər. Müxəmməsin dil xüsusiyyətlərini təhlil edən dilçi alim M.Cahangirov qeyd etmişdir: *“...bu müxəmməsdə əsasən oğuz-qıpçaq, qismən də tarixən əlaqədar digər türk qəbilə dialektlərinə aid həmməna qrammatik ünsürlər...müvazi işlənmişdir”* [6, s.73].

Bakı anadilli ədəbi mühitin yetirməsi Nəsir Bakuvinin tarixi səpkidə qələmə aldığı 11 bəndlik bu müxəmməs ilk dəfə görkəmli ədəbiyyatşünas Cəfər Rəmzi

İsmayılzadə tərəfindən tədqiq olunaraq 1977-ci ildə çap etdirilmişdir [10]. C.İsmayılzadə şair haqqında ayrıca bir məqalənin də müəllifidir [11]. O, sözügedən müxəmməsi AMEA Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan, XVII əsrə aid edilən Həsən Bəy Vəhdətinin “Cüngi-şüərayi-qədimi Baku” (“Bakının qədim şairlərinin cüngü”) məcmuəsindən əldə etmişdir. [10, s.67-71] Şair-ədəbiyyatşünasın “Deyilən söz yadigardır” [7, s.3-5] adlı şeirlər toplusunda yer alan bu müxəmməs Nəsir Bakuvinin dərin biliyinin və poetik düşüncələrinin ifadəsidir. *“XIII yüzillikdə cəmi bir əsr ərzində İzzəddin Həsənoğlunun, Nəsir Bakuinin, Hümmam Təbrizinin şeirləri, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poeması, müəllifi bəlli olmayan “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisi kimi Azərbaycan dilində müxtəlif janrlarda yaranmış bədii əsərlər farsdilli poeziyanı arxa plana keçirmişdir. Anadilli şeir orta əsr Azərbaycan poeziyasının əsas inkişaf istiqaməti, aparıcı bədii ifadə vasitəsi mövqeyinə qalxmışdır. Bu mərhələdə poeziyada bədii əsərlərin hansı dillə yazılması baxımından müəyyən dərəcədə hələ də iki hakimiyyətlik özünü göstərsə də, anadilli poeziya hakim mövqedə olmuşdur”* [8, s.186]

Tarixi və ictimai-siyasi məzmun ehtiva edən müxəmməs orta əsrlər Elxanilər dövrü, daha dəqiq desək Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndənin hökmranlığı dövrünün bədii əksidir. Məhəmməd Ulcaytunun şəxsiyyətinə və siyasi fəaliyyətinə həsr olunan müxəmməs onun mədhi ilə yaddaqalandır. *“Tarixi mənbələrdə ədalətli və maarifpərvər bir sultan kimi xatırlanan Ulcaytu şair Nəsir Bakuvi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir”* [3, s.121].

XIII-XIV yüzilliklərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Hülakülər (Elxanilər) sülaləsi dövründə Qazan xandan sonra hökmranlıq edən Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndə (1304-1316) Bakı şəhərinin paytaxt olması və mühüm coğrafi əhəmiyyət daşımasını nəzərə alaraq şəhərdə abadlıq işlərinin görülməsi üçün göstəriş vermişdir. Bu fərman tarixi sənədlərdə də öz təsdiqini tapmaqdadır: *“1192-cildə Şamaxıda baş verən güclü zəlzələ sonrasındakı Bakı paytaxt kimi uyğun şəhərə çevrilmişdir. 1235-ci ildə Bayıl qalasının müdafiəsini gücləndirməklə bərabər onun əhəmiyyətinin artmasına da nail olunmuşdur. Xüsusilə 1304-1316-cı illərdə Elxanilərdən olan Məhəmməd Ulcaytunun dövründə onun əmrilə Bakıda geniş inşaat işləri aparılmış və Nasir Bakuvi də Azərbaycan türkcəsində yazdığı şeirlərində onları mədh etmişdir”* [5, s.35]. Şəhər rəiyyəti tərəfindən çox böyük rəğbətlə qarşılanan bu fərmanın mövcudluğu barədə tarixçi Sara Aşurbəyli öz tədqiqatlarında məlumat vermişdir: *“Bunu köhnə Bakı qalasındakı (İçərişəhər) Cümə məscidinin minarəsinin divarında Sultan Məhəmməd Ulcaytunun Bakı şəhəri və vilayəti rəiyyətinin bir sıra vergilərdən azad edilməsinə dair yarlığının mətnindən ibarət olan kitabə də təsdiqləyir. Çox güman ki, yarlıqdan məqsəd mühüm ticarət və iqtisadi əhəmiyyətə malik olan Bakı şəhəri və vilayəti əhalisinin rifahını bərpa etmək və yüksəltmək olmuşdur”* [1, s.115].

Tarixi şəxsiyyətə xitabən qələmə alınan müxəmməsin ilk bəndindən Sultanın ədaləti və xeyirxah əməlləri tərənnüm olunur. Şair Məhəmməd Ulcaytu tək Sultanı

xalqa bəxş edən Allaha öz şükrünü ifadə edir. İnsan könlünün yalnız Allaha itaətdə rahatlıq tapdığını böyük inam hissi ilə dilə gətirən şair onu həm də qəmli ürəklərin şəfası, iman yeri adlandırır.

*“Zar könlüm, tanrığa qıl gəl sənə imanilən,
Buldi rövnəq dinu-iman taəti-sübhanilən.
Taəti-sübhan bizə fərz oldu cismu canilən,
Şükr ola şol həqqə kim, bimuntəha ehsanilən,
Sərfəraz etdi bizi Ulcaytutək sultanilən”* [7, s.4].

Elxani hökmdarı Qazan xan öz hakimiyyəti dövründə (1295-1304) islam dinini dövlət dini elan etmiş və bərqərar olan islam dininə Məhəmməd Ulcaytu zamanında daha da təqdirəlayiq hörmət bəslənmişdir. Ulcaytu xan İslam dinini qəbul etdikdən sonra ona Məhəmməd Xudabəndə adı verilmişdir. Şeirdə bütpərəstlik dinindən uzaqlaşaraq islamın şiə təriqətini qəbul edən, dini yüksəklərə qaldıran, ruhən və mənən Allaha daha da yaxın olan Sultan vəsf edilir. Şairin fikrincə, hökmdarın ədalətli fərmanları ilə islam dini daha da möhkəmlənmişdir. Sultanın intiqam oduna bənzədilən düşmənləri həsəd atəşində yanmağa məhkum edilmişdir. *“Burada şairin işlətdiyi “kinə-oqi” (intiqam oxu), “nirani-həsəd” (həsəd alovları) kimi ifadələr mahiyyətə istiarədir”* [9, s.19].

*“Tərk edib şirki-cəlini gəldi tanrığa tərəf,
Dini-islamni qəbul eylədi ol xeyrul-xələf.
Yengi islambuldi, verdi dini-islamğa şərəf,
Oldu kinə oqinə islamıng ədası hədəf,
Yandı nirani-həsəddə atəşi-suzanilən
Şəfqəti-ədlilə açkay mülki-isləğa liva,
Buldi qüvvət dövləti dini-müəşəlman bərməla,
Lütfini hər bir məkanda eylədi bəzlu əta,
Bizə də feyzini şamil qılğan ol kan-səxa,
Himmətin gilturdi izharə səru samanilən”* [7, s.4].

Bakı ədəbi mühitinin bir nümayəndəsi olan Nəsir Bakuvinin Bakı haqqında təəssürləri də sözügedən müxəmməsin növbəti beytlərində öz əksini tapmışdır. XIII əsrdə nüfuz və şöhrətə malik olan Bakı Abşeron ədəbi mühitinin mərkəzi olmaqla bərabər, yeraltı sərvətləri ilə məşhur idi. Orta əsrlər dövründə də “qara qızıl” adlandırılan nefti ilə tanınan Bakı Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndənin də diqqətindən kənar qalmamış, sultan Bakıya səfəri zamanı şəhərin abadlaşdırılması üçün mühüm göstərişlər vermişdir. Onun apardığı təqdirəlayiq islahatlar öz bəhrəsini verərək Bakının nüfuzunun artmasına yeni bir təkan vermişdir. Sultanın bu fərmanı paytaxtın Cümə məscidinin minarəsi yaxınlığındakı kitabədə təsdiqini tapmaqdadır. *“Dünyanın fatehinin yarlığına görə şəhər və vilayətin rəiyyəti qopçur, sərənə, neft və ürfi vergilərindən azad olunur....Bundan belə bunları bakılılardan alana lənətlər olsun!”* [1, s.134] Orta əsr Bakı tarixinin tədqiqatçısı Sara Aşurbəyli Sultan

Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndənin Bakıya gəlişinin Arrandan qayıdaraq Gülüstanda dayandığı dövrə (1309-cu ilə) təsadüf etdiyini vurğulamışdır.

Müxəmməsin növbəti bəndində hökmdar Ulcaytunun şənini mədh edən şair onun ədalətini yüksək qiymətləndirir, sultanın xeyir əməlləri ilə dövlətin və islam dininin nura qər qəldiyini dilə gətirir. Hökmdar lütfü, inayəti və Quranın hökmü ilə düzə-düz, batilə yalan əmri verir, hünər şahı düşmənin önündə qəti sədd çəkir. Ümumən müxəmməsin dili mübaligə, təşbeh, metonimiya, istiarə ilə zəngindir və mədhiyyənin poetik təsir gücünü artıran bədii təsvir və ifadə vasitələridir. *“Neft mənbəyi olan Bakının artıq qızıl mənbəyi tapması deyilərkən, yəni “zərkanı” metonimik ifadəsində obrazlı şəkildə Sultan Ulcaytunun bu şəhərə gəlişi nəzərdə tutulmuşdur”* [9, s.21].

*“Şəhrimiz (Nəffatə) adın gərçi alğay xəlqara,
Şimdi zərkanı bulub bulğay qəmusindən vərə.
Pərtəvü mehri-cəladən verdi Bakuğə cəla.
Getdi zülmət, buldi rövşən dinu dövlət mütləğə,
Sayeyi-ədli-şahənşahi-fələk dərbənilən*

*Padşahi-kişvəri-rəhmü ədalət bərqvar,
Kişvəri-biçarəkanə lütfilə qılğay güzar,
Tiği-nüsrətni müxalif səddinə çəkdi həsar,
Eylədi məğlub olan ə'da yerini fərqi-dar,
Batili batil, həqqi həqq eylədi Quranilən”* [7, s.4].

Şair böyük minnətdarlıq hissi ilə sultanın xalq üçün əvəzsiz xidmətlərini sadalayır, onu rəğbətlə ucaldır. Sultan taxtına əyləşən Məhəmməd Ulcaytu dövlət məsələlərində tədbirli və tərifişəyiq işləri ilə ədaləti əsas tutaraq ölkəni abad etmişdir. Sultanın inayətindən hər kəs nəsibin almış, onun qurduğu sər-sahman ətrafı səs salmışdır. O, verdiyi əmr və fərmanları ilə tarimar qalmış yerləri bərpa etdirmiş, qanun-qayda yaradaraq quruculuq işləri aparmışdır. *“Burada Ulcaytunun zamanında baş vermişbir sıra digər siyasi-ictimai hadisələr, o sıradan, Məhəmməd Xudabəndənin islamı qəbul etməsi, Hülakinin və Orgün xanın tikdirdiyi bütəxanələri dağıtması, məscidlər tikdirməsi və s. öz əksini tapmışdır”* [2, s.87].

*“Səltənət taxtına yetgəc əqlü tədbir eylədi,
Ayəyi-ədli bəyanə təkdi, təqrir eylədi,
Tərhi-memari töküüb virani təmir eylədi,
Himməti-şahanəsin hər yerdə təksir eylədi,
Xanələr abad qıldı əmrilən, fərmanilən”* [7, s.4].

Müxəmməsin növbəti beytlərində islamı qəbul edərək dövlət dini səviyyəsinə qaldıran sultanın xeyirxah əməli mədh olunur. Ulcaytu xanın şənini tərif söyləyən şair “Xudabəndə” adını sultana layiq, özünü islam dininə lütf hesab edir. Pak və təmiz Xudabəndə ünvanını layiqincə daşıyan sultan dinin dirəyi, islama şərəf verən bir hökmdar kimi təsvir olunur. Şair bədii sual (təcahülül-arif) kimi ifadə vasitəsi ilə

Sultan Məhəmməd Ulcaytunun şənini vəsf edir. Cahanda hələ belə imanlı, Allaha və dinə bağlı sultana rast gəlinməmişdir. Şairin fikrincə, hökmdarlar, şahlar içində ad çıxaran, əzəmət sahibi sultan islam dinini qəbul edərək həm də atası Ərgün xanın ruhunu şad edir:

*“İsmi-pakidir Xudabəndə, özi həm bəndədir,
Kökəbi-iqbali ali, talei fərxəndədir,
Şəkətindən hər qəyə düşmənləri şərməndədir,
Böylə bir alihiməm sultan-adil qəndədir?
Hər zaman məşğul bulsun mülkdə imranilən”* [7, s.4].

*“Tiği aləmgir ilə fəthini mərdad eylədi,
Qəndə müşrik buldisə, islamcə minqad eylədi,
Ruhi-Ərgün xani yadı-xeyr ilə şad eylədi,
Əlhəq ol şahi-cahan şahlar ara ad eylədi,
Fəthi-biaramilən, həm lütfi-bipayanilən”* [7, s.5].

Şair sultanın İslam qarşısındakı xidmətlərinə diqqət çəkərək, onun əsl Allah bəndəsi kimi din bayrağı altında hər kəsin dadına yetişdiyini dilə gətirir. Dərman istəyənin dərdinə hər daim çarə qılan sultandan kömək istəyənlərin niyyəti hasil olar. Dürüstlüyə sadıq qalan Məhəmməd Xudabəndə nahaqqa üz çevirər, haqqa həmtay olar:

*“Beydəqi-islami əla qılmağa amadədir,
Dad edərkim dad qılsa, dadə çun dildadədir.
Binəsib olmaz o kəs kim, payinə üftadədir.
Əfərin olşahə kim, həqqa həlakuzadədir,
Zərdə Hatəm, zurdə həmtaydur xaqanilən”* [7, s.5].

İslam dininin ibadət yerlərindən olan məscid və ziyarətgahları mühafizə edən və ehtiram göstərən Məhəmməd Xudabəndə əksinə bütxanələri dağıtma əmri vermişdir. Bütün xeyirli qapıları xalqın üzünə açan sultanın bu təqdirəlayiq əməlləri rəiyyəti və şahları ram etmişdir. Sultanın kəskin sözü, nüfuzu Turana, İrana səs salmışdır. Dosent Aytac Zeynalova müxəmməsin sözügedən bəndini təhlil edərkən yazmışdır: “...misralarda şair “bütxanələr, gümrahlər” və “gədalər, şahlər” ilə züqafiyəteyn, “İranilən, Turanilən” ifadələri ilə maraqlı səc nümunəsi yaratmışdır. Yanaşı işlədilən səc nümunələri ədəbiyyatşünaslıqda “səci-mütərrəf” adlanır ki, bu ədəbi-bədii ifadə tərzii “Quran”dan götürülərək klassik ədəbiyyatda geniş miqyasda istifadə edilmişdir” [12, s.413].

*“Möhtərəm bulğay məsacid həmziyarətgahlar,
Paymal olğay qəmu bütxanələr, gümrahlər
Açilub xəlqin yüzinə bağlı qalğan rahlər,
Fəxr edər bu şahilən əlhəqq gədalər, şahlər,
Hökmini cari qılur İranilən, Turanilən”* [7, s.5].

Mədhıyyə xarakterli müxəmməs sultanın ifadəli tərifi ilə yekunlaşır. Şair taleyin hökmü ilə sultanın bəxtinə hökmdarlıq yazıldığını dilə gətirir, xana kainatın sahibi Allahın nəzərində olmağı diləyir. Bakı şəhərini səmaya bənzədən şair sultanı bu asımanı nura qərş edən hilal, işıq saçan ay adlandırır. Hünər şahının surətini təntənəli biçimdə qələmə alan Nəsir Bakuvi onun dürr kimi saçan zəngin mənəviyyatını ürəkdən mədh edir. Şair ənənəvi olaraq müxəmməsin sonuncu bəndində həm də təxəllüsünü göstərərək şeirin müəllifini bəlli etmiş olur:

*“Naminə kişvərgüşalıq yazdı əzəldən dəbir,
Hifz edə zilli inayətdə xüdəvəndi-qədir,
Şəhrimiz bir asımandır, şahimiz mahi-münir,
Şol hünər şahini eylər mədh Bakuvi Nəsir,
Hər zaman çini-könüldən təbi-dürrəşanilən”*[7, s.5].

Zəmanəsinin monqol hökmdarı Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndənin tərifləyiq xidmətlərinə və təəssübkeş fəaliyyətinə ithaf olunan bu poetik nümunə öz növbəsində həm də şairin yüksək bilik səviyyəsinin təzahürüdür. N.Bakuvi yaradıcılığının dövrümüzə qədər çatan yeganə şeir nümunəsi olan müxəmməsi elxani hökmdarı Sultan Məhəmməd Ulcaytuya xitabən qələmə alınsa da, şeir təkcə şairin deyil, həm də xalqın sultan haqqındakı müsbət düşüncələrinin məcmusudur.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Aşurbəyli, S. Bakı şəhərinin tarixi. - Bakı: Avrasiya-press. – 2006. - 413 s.
- 2.Azərbaycan tarixi. II cild.- Bakı: AMEA nəşri. – 2009. - 736 s.
- 3.Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). - Bakı: Elm. – 2007. - 592 s.
- 4.Babayev, Y. M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Dərslik. Təkrar nəşr. – Bakı: Elm və təhsil. – 2018. -760 s.
- 5.Bakı İslam mədəniyyətinin paytaxtıdır. 2009, 9-10 may, Bakı,Elm və təhsil, 168 səh.
- 6.Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, ikinci hissə. - Bakı: Elm, -1989
- 7.Deyilən söz yadigardır (toplayanı və tərtib edəni Cəfər Rəmzi İsmayılzadə). – Bakı: Yazıçı. – 1987. - 350 s.
- 8.Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. – Bakı: Elm. – 2019. - 452 s.
- 9.Həşimli, H.M. Azərbaycan dilində lirik poeziyanın inkişaf yolu: XIII əsr XIV əsrin əvvəlləri. – Bakı: Elm və təhsil.– 2017. - 127 s.
- 10.İsmayılzadə, C.R. Bir müxəmməs haqqında // Azərbaycan EA məruzələri, fəlsəfə və hüquq seriyası. cild XXXIII.– 1977. №12, s.67-71
- 11.İsmayılzadə, C.R. Şair Nəsinin bir müxəmməsi haqqında // Bakı qəzeti.- 01 iyul. – 1978. № 152

12.Zeynalova, A. Abşeron ədəbi mühiti və Nəsir Bakuyi // Filologiya məsələləri.- 2016. №8, - s.408-413

Nasirova Lamiya

**PRAISE OF THE MONGOL RULER IN PROSE
NASİR BAKUVİ'S LİRİKS**

Resume

The Mongol campaigns changed the political and historical events in the 13th-14th centuries and the creation of the Khulaku (Elkhanov) state in Azerbaijan, had a profound impact on all spheres of public life, including literature. In accordance with the socio-political demand of the time, Azerbaijani poets wrote and created Arabic and Persian as literary languages. At the same time, prominent representatives of poetry in their native language entered the history of literature as authors of lyrics. These examples of lyric poetry, which occupy a unique place in the history of literature and are the product of the medieval period, are evaluated as the result of literary evolution and development. These poetic poems, which are dominated by deep humanism, high universal values and rich ideological and artistic features, are valuable lyrical examples of classical Eastern literature.

The work of Nasir Bakuvi, a contemporary of Izzeddin Hasanoglu, one of the first representatives of poetry in his native language, dates back to the end of the 13th and beginning of the 14th century. The only poetic example from the poet's work that has come down to our time is his mukhammas, written in his native language in the 14th century and dedicated to the praise of the Mongol ruler Sultan Muhammad Ulchaitu Khudaband. Reflecting the socio-political landscape of the Elkhanid period in the form of government of Sultan Muhammad Ulchaitu Khudaband, the great sympathy of the poet for the personality of the ruler did not go unnoticed.

The poet highly appreciates the enlightening merits and diligent activity of the Mongol ruler, highly appreciates his political activity. The poem written by Nasir Bakuvi is an expression of the poet's satisfaction with the government and the enlightened sultan. Through this poetic example, which meets all the requirements of the mukhammas genre, the poet shed light in the Middle Ages on the socio-political activities of Sultan Muhammad Ulchaitu Khudabandy, described his artistic image with great sympathy.

Keywords: Middle Ages, poetry in the native language, Nasir Bakuvi, mukhammas, mongolian ruler, praise

Насирова Ламия

**ХВАЛА МОНГОЛЬСКОМУ ПРАВИТЕЛЮ В ЛИРИКИ
НАСЫРА БАКУВИ**

Резюме

Монгольские походы, изменившие политико-исторических событий в XIII-XIV веках и создание в Азербайджане государства Хулаку (Элханов), оказали глубокое влияние на все сферы общественной жизни, в том числе и на литературу. В соответствии с общественно-политическим запросом времени азербайджанские поэты писали и создавали арабский и персидский языки как литературные. В то же время видные представители поэзии на родном языке вошли в историю литературы как авторы лирики. Эти образцы лирической поэзии, занимающие уникальное место в истории литературы и являющиеся продуктом средневекового периода, оцениваются как результат литературной эволюции и развития. Эти поэтические поэмы, в которых преобладают глубокий гуманизм, высокие общечеловеческие ценности и богатые идейно-художественные черты, являются ценными лирическими образцами классической восточной литературы. Творчество Насыра Бакуви, современника Иззедина Гасаноглу, одного из первых представителей поэзии на родном языке, относится к концу 13-началу 14 века. Единственным поэтическим образцом из творчества поэта, дошедшим до нашего времени, является его мухаммас, написанный на его родном языке в XIV веке и посвященный восхвалению монгольского правителя Султана Мухаммеда Улчайту Худабанда. Отражая общественно-политический ландшафт эльханидского периода в образе правления султана Мухаммада Улчайту Худабанда, не осталась незамеченной большая симпатия поэта к личности правителя. Поэт высоко оценивает просветительские заслуги и усердную деятельность монгольского правителя, высоко оценивает его политическую деятельность. Стихотворение, написанное Насиром Бакуви, является выражением удовлетворения поэта государственным управлением и просвещенным султаном. Посредством этого поэтического примера, отвечающего всем требованиям жанра мухаммас, поэт пролил свет в средние века на общественно-политическую деятельность Султан Мухаммад Улчайту Худабанды, с большим сочувствием описал его художественный образ.

Ключевые слова: Средневековье, поэзия на родном языке, Насир Бакуви, мухаммас, монгольский правитель, восхваление

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

Rəyçi : filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bəsirə Höccət qızı Əzizəliyeva

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏSKƏROVA GÜNEL Elxan qızı.

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.

Ünvan: Bakı şəhəri, Yasamal. Hüseyn Cavid 115

Mail. lisey.thtft@mail.ru.

ASLAN QULİYEVİN ROMANLARINDA SOSIAL BELLETRİZM

Xülasə

Məqalədə müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən olan Aslan Quliyevin fərqli yaradıcılıq üslubu araşdırılmışdır. Sosial-psixoloji nəsrin ustalarından olan yazıçı zamanla onu inkişaf etdirmiş, əsərlərində realist yanaşma ilə yanaşı, modernist və postmodernist təcrübədən də yararlanmışdır. Xüsusən özünü geniş oxucu auditoriyasına tutan yazıçı ciddi ədəbiyyatın tələbləri ilə belletrist üslubun cəlbediciliyini sintez edə bilmişdir. Bu baxımdan Aslan Quliyevin romanları böyük populyarlıq qazanmışdır. Aslan Quliyev yaşadığı dövrün sürətlə dəyişən ictimai-siyasi proseslərinə cavabı insan həqiqətlərinə, sabit məənəvi-əxlaqi dəyərlərə söykənməkdə görmüş, bunu fərqli, təkrarsız, üzləşdiyi rəzalətlərlə, hər cür haqsızlıqlarla barışmayan mübariz qəhrəmanlarında təcəssüm edə bilmişdir. Yazıçı əsərlərində saf, təmiz, sabit məənəviyyətə malik qəhrəmanlarının dünyasını eybəcərləşmiş, ictimai və məənən aşınmış, yabançılaşmış cəmiyyət gerçəklərinə qarşı sərt şəkildə qoyaraq, özünəxas yazıçı üslubu və sosial-psixoloji nəsrin orijinal nümunələrini yarada bilmişdir. Aslan Quliyevin qəhrəmanlarının düşdüyü situasiyalarda növbəti hansı addımı atacağı məlum deyil, heç cür təsəvvür olunmur. Çünki bu situasiyanın özündən çox, qəhrəmanların xarakterindən, sosial motivləşmələrindən, kəskin etiraz duyğusundan doğan, amma realist əsaslandırılmış addımlardır. “Aslanın nəsr əsərlərində kəskin süjetlə, konfliktlə qarşılaşırıq, o, boyaları tündləşdirməyi, üz-üzə duran tərəflərin qarşıdurmasını gərginləşdirməyi sevir... Amma hər bir əsərdə bədii həqiqət deyilən vacib bir düstura əməl olunmalıdır və Aslan Quliyev bu həqiqətə həmişə sadıq qalır” (12)

Tədqiqatçılar yazıçının yaradıcılıq üslubunda “macəra”, “detektiv”, “nağılçılıq” elementlərini qabardırlar. Bununla belə, Aslan Quliyevin romanları möhkəm sosial-psixoloji konfliktlər, realist bünövrə üzərində qurulur. Sadəcə təhkiyə tərzli “macəravari”, “detektivvari” nağılçı üslubundadır. Yazıçı macəraları quraşdırmır, kənarda axtarmır; onu əhatə edən həyat hadisələrini, ən adi məişət epizodlarını, aktual cəmiyyət problemlərini maraqlı tərzdə nağıllaşdırır bilir, sosial insanın, qəhrəmanın romanına çevirə bilir. Məqalədə Aslan Quliyevin yaradıcılıq üslubu təkamüldə - hekayələri, povestləri, romanları əsasında öyrənilmiş, şərh və təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: sosial-psixoloji roman, realist yanaşma, modern nəsr, detektiv ünsürləri, postmodern ironiya, macəravə-nağılçı üslub.

Gunel Askarova Elkhan.

SOCIAL BELLETRISM IN ASLAN GULIYEV'S NOVELS.

Summary

In the article, the different creative style of Aslan Guliyev was investigated, who was one of the well-known representatives of Azerbaijani literature during the period of independence. The writer, one of the masters of socio-psychological prose, developed it over time, in addition to the realistic approach, he also benefited from modernist and postmodernist experience in his works. In particular, the writer, who is aimed at a wide readership, was able to synthesize the appeal of the belletrist style with the requirements of serious literature. In this regard, Aslan Guliyev's novels have gained great popularity. Researchers highlight the elements of "adventure", "detective", and "storytelling" in the writer's creative style. However, Aslan Guliyev's novels are built on solid socio-psychological conflicts and a realistic foundation. Just the plot style is in "adventurous", "detective" story style. The writer builds adventures, does not look outside; he is able to narrate his life events, the most ordinary work episodes, actual problems in an interesting way, he can turn it into a novel of a social person and a hero. In the article, Aslan Guliyev's creative style is studied, interpreted and analyzed based on his stories, narratives, and novels.

The social, psychological and modern experience of the 20th century prose has manifested itself in the structure of the novel genre. The influence of prose trends such as psycho-analytics, existentialism, neo-realism, magical realism did not bypass the social-psychological genre. From this point of view, in the literature of the period of independence, social psychologism kept its classical realist style, but was inevitably exposed to other literary influences. Thus, we can see that the classical style of the socio-psychological novel genre is preserved in the works of writers such as Safar Alisharli, Nariman Abdulrahmanli, Sayyad Aran, Alabbas, in the novels of writers such as Azad Garadareli, Aslan Guliyev, Zahid Saritorpag, and Sharif Aghayar, it is observed that socio-psychological realism benefits from the elements of the modern and postmodern novel.

In the article, Aslan Guliyev's creative style is studied, interpreted and analyzed based on his stories, narratives, and novels.

Key words: socio-psychological novel, realistic approach, modern prose, detective elements, postmodern irony, adventurous-narrative style.

ГЮНЕЛЬ АСКЕРОВА

СОЦИАЛЬНАЯ БЕЛЛЕТРИСТИКА В РОМАНАХ АСЛАНА ГУЛИЕВА

Резюме

В статье исследуется различный творческий почерк одного из известных представителей азербайджанской литературы периода независимости Аслана Гулиева. Писатель, являющийся одним из мастеров социально-психологической прозы, развил ее со временем, помимо реалистического подхода, он использовал в своих произведениях модернистский и постмодернистский опыт. В частности, писатель, ориентированный на широкую читательскую аудиторию, сумел синтезировать привлекательность беллетристического стиля с требованиями серьезной литературы. В связи с этим большую популярность приобрели романы Аслана Гулиева. Аслан Гулиев видел ответ на быстро меняющиеся общественно-политические процессы своего времени в опоре на общечеловеческие истины и устойчивые морально-этические ценности, и он смог воплотить это в своих разных, неповторимых, воинственных героях, не примирившихся с жестокостью и несправедливостью, с которыми они столкнулись. В своих произведениях писатель сумел создать оригинальные образцы собственного стиля письма и социально-психологической прозы, ставя мир своих героев с чистой, чистой и устойчивой духовностью в резкое противопоставление реалиям изуродованного, социального и морально разложившееся, отчужденное общество. Неизвестно, какой следующий шаг сделает Аслан Гулиев в той ситуации, в которой оказались его герои. Потому что это шаги, рожденные характером героев, их социальными мотивами и сильным чувством протеста, но реально обоснованные шаги, а не сама ситуация. «В прозаических произведениях Аслана мы сталкиваемся с острым сюжетом и конфликтом, он любит затемнить краски и обострить конфликт между противоборствующими сторонами... Но в каждом произведении необходимо следовать важной формуле, называемой художественной правдой, и Аслан Гулиев всегда остается верным этой истине» (12)

Исследователи выделяют элементы «приключения», «детектива», «повествования» в творческом стиле писателя. Однако романы Аслана Гулиева построены на прочных социально-психологических конфликтах и реалистической основе. Просто стиль сюжета - "авантюрный", "детективный" стиль рассказчика. Писатель не настраивает на приключения, не смотрит вовне; он умеет интересно повествовать об окружающих его жизненных событиях, самых обыкновенных бытовых эпизодах, текущих социальных проблемах, умеет превратить это в роман социального человека, героя. В статье исследуется, интерпретируется и анализируется творческий стиль Аслана Гулиева на основе его рассказов, повестей и романов.

Ключевые слова: социально-психологический роман, реалистический подход, современная проза, элементы детектива, постмодернистская ирония, авантюрно-повествовательный стиль.

XX əsr nəsrinin sosial, psixoloji və modern təcrübəsi roman janrının strukturunda özünü göstərmişdir. Nəsrin psixo-analitika, ekzistensializm, neorealizm, magik realizm kimi cərəyanlarının təsiri sosial-psixoloji janrdan da yan keçməmişdir. Bu baxımdan müstəqillik dövrü ədəbiyyatında sosial psixologizm klassik realist üslubunu saxlamaqla yanaşı, istər-istəməz digər ədəbi təsirlərə də məruz qalmışdır. Belə ki, Səfər Alışarlı, Nəriman Əbdülrəhmanlı, Səyyad Aran, Əlabbas kimi yazıçıların yaradıcılığında sosial-psixoloji roman janrının daha çox klassik tərzinin qorunub-saxlandığını görürüksə, Azad Qaradərəli, Aslan Quliyev, Zəhid Sarıtorpaq, Şərif Ağayar kimi yazıçıların romanlarında sosial-psixoloji realizmin modern və postmodern romanın ünsürlərindən bəhrələndikləri müşahidə olunur.

Sosial-psixoloji nəsrin ardıcıl təmsilçilərindən olan Aslan Quliyevin yazı tərzinin, yaradıcılıq üslubunun özünəməxsusluğu ədəbi tənqidçilər və tədqiqatçıları tərəfindən həmişə vurğulanmışdır. Yazıçı haqqında “Əsirət xəstəliyi” məqaləsində Rəhim Əliyev yazır: “25 il əvvəl onun balaca bir kitabını nəşriyyatdan mənə rəyə verəndə mən onun orijinal bir istedad olduğunu hiss etmişdim. Onun hekayələrini oxuyanda adama elə gəlirdi ki, bu adam Azərbaycanda yaşamır. Onun qələmə aldığı həyat materialı tamam təzə idi: onda bizim nəsrə heç zaman olmamış sərt, bir qədər qəddar insan tipləri var idi. Onda ilk dəfə olaraq Azərbaycan məşəsinin çox cazibəli obrazını gördüm...” (1, s. 81-82)

Yazıçının üslub özünəməxsusluğunu 2006-cı ildə çıxmış kitabı haqqında yazdığı “Aslan Quliyevin “Yazıçının savaşı” kitabı barədə” məqaləsində Vəqif Yusifli də qeyd edir: “Son illərin nəsr mənzərəsində bir müəllifin də adı, imzası tez-tez görünməyə başlayır. Bu, Bakıdan çox-uzaqda, ucqar Yardımlıda yaşayan Aslan Quliyevdir. Onun gəlişilə iki məqamı xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq istəyirəm: birincisi – nəsrə öz fərdi yazı manerası, dəst-xətti, məxsusi qəhrəman tipi ilə bir nasir gəldi, ikincisi – bu nasir bir daha sübut elədi ki, “əyalət yazıçısı” ifadəsinə heç bir ehtiyac yoxdur, qaynar ədəbi mühitdən uzaqda da seçilmək olar...” (12)

Aslan Quliyev yaradıcılığı boyu hekayəçiliyi davam etdirsə də, yaradıcılığının məhz 1990-2000-ci illəri əhatə edən intensiv povest mərhələsi ilə (“Haray”, “Beşyarpaq yonca”, “Məni niyə öldürürsüz”, “Yolun sonu”, “Payız”, “Keçmiş döyüşçü və oğlan”, “Əyalət yazıçısı”, “Körək balıqları” və s.) seçilmiş, ədəbi tənqid hətta toxunduğu problemlərin aktuallığına görə Aslan Quliyevi “müasir nəsrin birinci şəxsi” hesab etmişdir (1, s. 86). “Köpək balığı” povestini nəzərdə tutaraq Rəhim Əliyev xüsusilə vurğulayır: “Aslan Quliyevin əsəri 1988-ci ildən başlanan və fasiləsiz olaraq dərinləşən mənəvi deqradasiyaya parlaq şəkildə bədii yekun vurub. Bununla təkcə şəhər yazıçılarının yox, bütün müasir Azərbaycan

ədəbiyyatının əsas missiyasını təkbaşına icra edib. Çünki “Köpək balıqları” həm müasir nəsrin bütöv bir mərhələsidir, həm də bu mərhələnin yekunudur” (1, s. 86)

Tənqidçinin mərhələ kimi qabartdığı dövrdə yazıçı müstəqilliyə keçid mərhələsində olan Azərbaycan cəmiyyətinin köhnə sovet quruluşundan çıxıb yeni həyata keçə bilməməsinin sosial və mənəvi fəsadlarını qələmə almışdır. “Haray” və “Yolun sonu” povestlərində kənd camaatı, maddi baxımdan çıxılmazlıq durumuna düşən insanlar evlərində olan qədim əşyaları, xalça-palazları, hətta yaşı minilliklərlə ölçülən qəbristanlıqları qazıb arxeoloji dəyərləri olan şeyləri qonşu ölkələrdən peyda olmuş əntiq alverçilərinə, əcnəbilərə satmalı olurlar. Bunların içərisində erməni dəllalları da vardır; mövcud mənəvi durum yazıçının qəhrəmanlarının kəskin etirazı və mübarizəsi ilə müşayiət olunur. “Məni niyə öldürürsüz”, “Əyalət yazıçısı” povestlərində mənəvi həqiqətlərin sosial yalanla mübarizəsi ictimai-ədəbi sferada qabardılırsa, “Köpək balıqları”nda daha geniş kontekstdə, ümumən insan cəmiyyəti və təbiətin qarşılaşdırılması platformasından çözüdür. Bütün bunlar Aslan Quliyevin yaradıcılığında hekayədən və povestdən daha əhatəli janra keçidin tələb olunduğunu göstərirdi. Təsadüfi deyil ki, yazıçı “Köpək balıqları”nın türk dilində nəşrində əsərin janrını roman olaraq göstərir (4)

Doğrudur, “Yazıçının savaşı. Hekayələr və romanlar” kitabında (Bakı, Qanun, 2006) toplanan “Keçmiş döyüşçü və oğlan”, “Payız”, “Yazıçının savaşı” povestlərini, gördüyü kimi, müəllif oxucularına “roman” kimi təqdim etmişdir, lakin bu məsələnin mübahisəli olmasında daha çox tənqidçi Vaqif Yusifli ilə razılaşırıq: “Fikrimizcə, bu əsərlər janr xüsusiyyətlərinə görə sırf povestdirlər. Bu əsərlərdə romanın modelinə uyğun gələn xüsusiyyətlər nəzərə çarpmır” (12). Başlıcası odur ki, Aslan Quliyevin yaradıcılığında daha şaxəli janra – “roman”a keçid artıq hiss olunurdu. Sonrakı yaradıcılığında, “Sonuncu” (2011), “Ağrı” (2014), “Quş və balıq” (“Sonuncu” romanının geniş variantı, 2019), “İsti və soyuq ölkələrdə” (2017), “7+1 gecə” (2021) romanları ilə yazıçı roman ustası kimi də özünü təsdiq etmişdir.

Aslan Quliyevin yazıçı üslubunda macəraçılıq elementləri görən tədqiqatçılar da var; bu onun əsərlərinə əlavə oxunaqlıq gətirən amillərdəndir. “Aslan Quliyevin hekayə və povestlərində iki məqam – acı realistik lövhələr romantik-macəravə mövzularla bir-birini əvəz edir. “Serjant mülki geyimdə” povestində gənc qəhrəmanların sevgi macəraları fonunda ictimai-mənəvi mənalar qabardılır” (8, s. 278). Həmin üslub tərzini Tehran Əlişanoğlu Aslan Quliyevin romanlarına da şamil edir, “Ağrı” romanından danışarkən “yazıçının sərbəst, bir qədər də sərgüzəştlərə həvəsli belletrist üslubu” olduğunu (2, s. 580) qeyd edir. Yazıçının əsərlərində bu cəhəti Rəhim Əliyev də qabardır: “Aslanın qəhrəmanları çox vaxt macəralardan keçirlər, amma onların bütövlüyü, ardıcılığı, avantürist idealizmi rəğbət doğurur və oxucunun yadında qalır” (1, s. 83)

Hələ Aslan Quliyevin üslubunda detektiv ünsürləri olduğunu Vaqif Yusifli də qeyd alır: “Bəzən onun povest və hekayələrinə dedektiv elementləri hopur,

yaxud realılıqla uyuşmayan məqamlar da diqqəti cəlb edir. Bunlar təbii ki, müasir nəsrin daha çox sinxron nəsrə meyilli olmasından xəbər verir.” (12) Yazıçı Azad Qaradərəli “Sonuncu” romanını təhlil edərkən göstərir ki: “Və bu yerdə qəribə bir detektivvari jest də edir onun qəhrəmanları... Amma Aslanın əsərindəki və bundan əvvəlki əsərlərindəki detektiv elementlər tamamilə başqa bir üslubdadır, yəqin ki, bunu gələcək tənqidçilər şərh edərlər.” (5, s. 182-183)

Doğrudan da, fərqli, “başqa bir üslub”da olub, Aslan Quliyevin romanlarında nə xüsusi macərə axtarıcılığı var, nə də cinayət təhqiqatı üzərində qurulmuş detektiv süjetləri. Onun əsərləri möhkəm sosial-psixoloji konfliktlər, realist bünövrə üzərində qurulur. Sadəcə təhkiyə tərz “macərəvari”, “detektivvari” nağılçı üslubundadır. Yazıçı macərələri quraşdırmır, kənarda axtarmır; onu əhatə edən həyat hadisələrini, ən adi məişət epizodlarını, aktual cəmiyyət problemlərini maraqlı tərzdə nağıllaşdırır bilir, sosial insanın, qəhrəmanın romanına çevirə bilir. Bu zaman yazıçı təxəyyülü çox geniş, intəhasızdır. “Aslan Quliyevin istedadının əsas cəhətlərindən biri onun qüvvətli bədii fantaziyası və bu fantaziyanın müstəqilliyidir. O kənddə yaşayır, amma onun nəsrində bizim ənənəvi kənd prozasından heç bir mövzu, motiv və obraza rast gəlmək olmur. Bu onun istedadının müstəqilliyinin gücünü göstərir” (1, s. 82)

Aslan Quliyevin romanlarında realist qəhrəmanların çıxılmaz durumdan, yabançı mühitdən, qeyri-insani cəmiyyətdən baş alıb getdiyi məkan yalnız macərələr, detektiv süjetlər deyil, onun qəhrəmanları çıxış yolu kimi həm də ilkinliyə, təbiətə, saflaşmağa qayıtmağı tərcih edirlər. “Serjant mülki geyimdə” romanında qəhrəman hələ kənd və şəhər arasında qalmışdır; tez-tez, vəd verdiyi kimi, yeniyetmə Səmanı da götürüb kəndə gedir, ata-baba yurdunu dirçəldib ora köçməyi arzulayır. “Ağrı” romanında qəhrəman şəhər həyatından və ümumən sivilizasiyadan qurtulub ata-baba yurduna köçür, nəinki həyatını təzələyir, burda patriarxal keçmişin diriliyi fonunda saf, ilkin, təbii ibtidai cəmiyyət həyatını da modelləşdirir.

Yazıçının qəhrəmanlarının baş alıb getdiyi məkanlardan biri də uzaq, geniş, sərhədsiz “Rusiya meşələri”dir. “Quş və balıq” romanında qəhrəmanı anlayan yeganə insan olan əmisi xoşbəxtliyini məhz burada, sevdiyi qadına qovuşmaqda tapır. “İsti və soyuq torpaqlar”da “isti” Azərbaycan torpaqları ilə yanaşı, qəhrəmanlara doğma və azad görünən “soyuq” rus meşələri və kənd həyatının da təsviri var. Romanın qəhrəmanları - Qobi azadlığını burada axtarır, lakin ölümdən yaxa qurtara bilmir; ardıya onu axtarmaq üçün dostları Coni və Pori də Rusiya səfərinə çıxır. Yazıçı qəhrəmanlarının sərgüzəştlərində həm də illüziyaya qapıldığını göstərir; müasir dünyada sosial şəxslər “ucubunuglar” kimi hər yerə əlini uzatmışdır.

Rus meşələrinin cazibədarlığı, gözəllik və azad sevgiyə qucaq açması Aslan Quliyevin hələ ilk hekayələrində - “Mavi çiçək”, “Bahar küləkləri” hekayələrində təsvir predmetidir. Eynən təbiət gözəlliyi, ilkinliyi, genişliyi və azad-sərbəst sevgi motivini yazıçının “Tənha koma” hekayəsində, “Beşyarpaq yonca” povestində Azərbaycan meşələrinə də köçürdüyünü görürük. Rəhim Əliyevin yazdığı kimi:

“Aslan Quliyevin yazıçı stixiyası ən çox təbiətlə, meşə ilə bağlıdır. O məhz bu mövzularla ədəbiyyata gəlib. Lakin vaxt keçdikcə, o yaşadığı mühiti və hadisələri işıqlandıran əsərlər də yazıb.” (1, s. 82) Buna görə də Aslan Quliyevin təhkiyəsində bir yandan şəhər həyatının gərgin drammatizmi, sosial qayğılar, problemlər, digər tərəfdən isə rəngarəng peyzajlar, təbiət təsvirləri geniş yer alır. Yazıçı insan həyatı üçün zəruri olan ilkin atributları, onu əhatə edən məişət təfərrüatlarını, yemək-ichmək, əylənmək, vaxt keçirmək – bütövlükdə həyatdan zövq almaq təsvirlərini şövqlə qələmə alır: “Pori bazara getdi, xeyli çobanyastığı, nanə, yarpız, solmazçiçək, sancığülü, qantəpər, kəkotu qurusu aldı. Çiçəkləri gətirib taxta skafin qutularına səliqə ilə yığdı. Yeşiklərdən gələn xoş qoxu daima yadına gölün sahilindəki ot tayasını, tayadakı quru çiçəkləri salır, nəyə görə kövrəlirdi...” (6, s. 80) “Qobi də arağını içdi, kömür kimi qapqara çörəkdən yedi, çörək qara olsa da ləzzətliydə, qərribə ətri var idi, ağ çörəkdən daha çox ləzzət eləyirdi. Kartof götürüb soydu, duzlayıb yeməyə başladı. Stepan ona deyirdi, şaxtalar düşən kimi donuz kəsəcəyəm, onda bizim arvad sən üçün yaxşı yeməklər bişirər. Donuz salasıyla araq ləzzət verir, həm də sala şaxtadan qoruyur. –Yox, - etiraz elədi, - mən donuz əti yemirəm ...” (6, s. 169) Yazıçı onlarla belə lövhələri səliqə ilə, tərəvətlə təsvir etməkdən çəkinmir.

İlk əsərlərində təbiət-cəmiyyət qarşıdurması, Rəhim Əliyevin göstərdiyi kimi, hələ stixiyalı şəkildədirsə, Aslan Quliyevin yetkin yaradıcılığında bu, konseptual şəkil alır: “Aslanın hekayələrindən başlayaraq əksər əsərlərində cəmiyyət və təbiət konfliktli, qarşıdurması var. Müxtəlif əsərlərdə bu motiv müxtəlif dərinlikdə və aydınlıqla ifadə olunub. “Köpək balıqları”nda bu əkslik ən yüksək həddə çatıb. Hətta deyərdik ki, sonuncu əsərində Aslan əqidəli bir antiqlobalist və russoçudur. Aslan Quliyev kənddə yaşaya-yasaya bir russoçuya, şəhər məişətinə dərinlən kin bəsləyən bir məfkurəçiyə çevrilib. Cəsarətlə demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatında təbiət-şəhər əksliyi heç zaman belə bədii və fikri güvvə ilə göstərilməyib” (1, s. 85). “Ağrı” və “İsti və soyuq ölkələr”də romanlarının təhlili göstərdi ki, tənqidçinin əvvəlcədən sezdiyi bu xüsusiyyətlər Aslan Quliyevin son illər romançılığının əsasında durur.

Bu cəhət Aslan Quliyevin sosial-psixoloji romanlarının yalnız cəmiyyət həyatını təsvir edən belletrizm nümunələri olmadığını, həm də müəyyən fəlsəfi ideyaları əks etdirdiyini göstərir. Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı yazıçının yaradıcılığının əhəmiyyətini belə qiymətləndirir: “Aslan Quliyev həm mövzuları, həm də yazı tərzini etibarilə yeni ədəbiyyatın nümayəndəsidir... Bəzən deyirlər müharibədən, konfliktlərdən yazmaq üçün zamana ehtiyac var; vaxt keçməli, sular durulmalı qiymətlər müəyyənləşməlidir. Aslanın istedadı və aydın yaradıcı mövqeyi məhz bu məsələdə bütün parlaqlığı ilə ortaya çıxır. Onun demək olar ki, bütün əsərlərində günümüzün davam edən, çoxlarının mahiyyətini anlamaqda və təbii ki, qiymətləndirməkdə çətinlik çəkdiyi mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərinin bədii mənzərəsi, maraqlı süjetləri, aydın vətəndaş mövqeyindən qiymətləndirilməsi, fəlsəfi ümumiləşdirməsi və nəhayət, topluma düşdüyü mənəvi bataqlıqlardan xilas yolu göstərmək cəhdi var. Onun qəhrəmanları yanaşı yaşadığı, tanıdığı, bildiyi insanlardır.

İstedadlı yazarı ətrafında baş verən olayların drammatizmini, ziddiyyətlərini, əsas istiqamət və axınlarını asanlıqla müəyyənləşdirir və koloritli bədii dillə, özünəməxsus yazı tərzilə, canlı və yadda qalan obrazlarla oxuculara təqdim edir.”

(9)

Aslan Quliyev əsərlərində nə qədər “antiqlobalist” mövqedən görünə də, müasir dünya proseslərinin içərisindədir. Müasir dünyanın global hadisələr içərisində olduğu kimi, çağdaş insanın, cəmiyyət və mədəniyyət münasibətlərinin, o sıradan ədəbiyyatın da postmodern dünya kontekstində inkişaf etdiyini görür. Postmodern xüsusiyyətlərin müasir nəsrə də sirayət etdiyini göstərmişik; Aslan Quliyev müasir tərzdə yazmaq tərəfdarıdır.

Yaradıcılıq üslubu barədə tənqidçi və tədqiqatçıların vurğuladığı: “sinxron nəsr”, “ironik münasibət”, “macəravı”, “detektivvari”, “belletrizm” kimi rəngarəng xüsusiyyətlər də yazının müasir nəsrin tələblərinə həssas olmasından xəbər verir. Amma Aslan Quliyevin postmodernizmin cəhətlərindən özünəməxsus tələbkarlıqla, yaradıcı bəhrələndiyini görürük. Tehran Əlişanoğlu “Ağrı” romanını təhlil edərkən bu məqama diqqət yetirir: “Doğrudur, mətn inter-aktivliyində oxucuya təzə nəsr təklif etdiyinə heç iddialı da olmayıb, əksinə, təzədən postmodern qaydalara uyğun inter-mətnlik yolu ilə: əsas qəhrəman “yazıçı”nın da, digər əksər personajların da, bir çox süjet və əhvalatların da, hətta bəzən motiv-təfərrüat eyniyyətinin də sanki Aslan Quliyevin əvvəlki romanlarından təkrar-sitat olduğunu vurğulayır.” (2, s. 580)

Belə ki, Aslan Quliyevin romanlarında qəhrəmanlar sanki eynidir, biri digərini “təkrarlayır” və davam etdirir. Bununla belə, yazıçı eyni tipli qəhrəmanı yeni-yeni situasiyalarda “diriltməklə” oxucunu təzə-təzə sosial mənzərələr və aktual problemlər üzərində düşündürür. Bu zaman müəllifi təkrarçılıqdan problemlərə və buna ürcah olan qəhrəmanlarına müəyyən ironiya ilə yanaşması xilas edir. Postmodernizmdə “Kinayə, batin, immanentlik, özündəyeterlik səciyyəvi cəhətlərdir” (3, s. 69) Postmodernizmin nəzəriyyəçilərindən Umberto Eko göstərir ki: “Lakin məqam gəlir və avanqardın (modernizmin) daha getməyə yolu olmur, artıq o, öz metanitiqini yaratmış və bu nitqlə olmazın mətnlərini ifadə edir. Postmodernizmin modernizmə cavabı keçmişin tanınmasından ibarətdir: onu dağıtmaq mümkün deyilsə, belədə biz tam sükuta varırıq, keçmişə yenidən baxmaq lazımdır – kinayə ilə, sadəcil olmayaraq” (11, s. 71) Aslan Quliyevin qəhrəmanları “keçmiş”ə niyə qalib gəlirlər, çünki ona kinayə etməyə güc tapırlar. Yazıçı bu məqamda qəhrəmanlarına acımasa, ironiya etməsə onları yenidən təsvir edə, yaşada da bilməz. Aslan Quliyevin sosial qəhrəmanları ölməzdirlər, bəzən cismən ölsələr də, hər dəfə yeni əsərlərdə dəyirmanın boğazından diri çıxıb qayıdırlar.

Təsədüfi deyil ki, Aslan Quliyevin ilk hekayə və povestlərində qəhrəmanın sosial şəxə müqavimət və etirazı realist-romantik xarakter daşıyarsa, “Əyalət yazıçısı”ndan sonra, ədəbi tənqidin də qeyd etdiyi kimi, ironik tərzə keçir: “Burada ironiya təkcə qəhrəmanlara deyil, həm də sosial şəxə münasibətdə əsas baxış nöqtəsi olur. Başqa sözlə, yazıçı hardasa özünü də sosial şəxsin tərkib ünsürü kimi görür. Bu

isə ədalətsizliyin bədii təhlilində yeni bir fikir və baxış mövqeyidir” (1, s. 85) Təsvir etdiyi reallıqları, şərin meydan suladığı sosiallıqları dəyişmək, aradan qaldırmaq, dekonstruksiya etmək üçün yazıçıya detektiv süjetlər, macəra və oyun estetikası lazım olur. Bu vəzifəni adi deyil, cəmiyyətdən daha güclü ola bilən super-qəhrəmanlar həyata keçirə bilər. Buna ədəbi tənqid də diqqət yetirmişdir: “Kimdir “Ağrı” romanının əsas qəhrəmanı? Kütləvi amerikan filmlərindən gördüyümüz, hər növ sosial ədalətsizliklərə (“ağrı”lara) qarşı çıxan, ötkəmliyi, qeyri-adi nəhəngliyi-gücü-iradəsi, adətən müharibələrdə (burda Əfqanıstan davasında) qazandığı “xəstə dəliliyi” ilə hər kəsə həddini bildirən, vurub-yıxıb-öldürməklə ən nəhayət ədaləti bərpa eləyən super-qəhrəmanmı?” (2, s. 581) Xarici postmodern ədəbiyyatda belə qəhrəmanlar çoxdur, Azərbaycan nəsrinə bu qəhrəmanları Aslan Quliyev gətirir.

Aslan Quliyevin romanlarında ən miqyaslı sosial hadisələrdən tutmuş incə psixoloji situasiyalara, keçmişin qalığı olan adət və rituallara, geridə qalmış düşüncə tərzinə qədər dekonstruktiv ironik münasibətə cəlb olunur.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün onlarla misallar gətirmək olar. Müəllifin müasir dəfn mərasimini ironik psixoloji təhlildən keçirən son “7+1 gecə” romanından misalla kifayətlənirik: “-Biz adamına baxıb qanını alırıq. Baxıram, səni qan tutub, bəs qədər qanın var. Elə isə niyə almayaq? Bütün bu işlər, meyitin yuyulması, kəfənlənməsi, dəfn məclsinin mənim tərəfimdən aparılması sizə cəmisi üç min manata başa gələcək”. Məscidə zəng eləyəndən əsəbləri düzəlmirdi. Mollaya bax, demək, adamına baxıb qanını almış. Adam, sən qan alansan, ya molla? Tərəddüd içindəydi, bilmirdi neyləsin, pulu versin, ya bu adamı əzişdirsən? ...Onun tərəddüd eləməsini molla öz bildiyi kimi yozdu, danışır, özünü mazata mindirirdi. Guya başqa yerdə məclisi var imiş, başqasına söz veribmiş, amma daha onlardan keçə bilmirdi. Ayxan isə özünü gülməkdən güclə saxlayır, ürəyində düşünürdü... “Bu dediklərin mənim üçün deyil, yanlış qapı çalırsan. Özünü çox da naza qoyma, işini gör. Naza qoydun nə olacaq, on min verəcəyəm? Yoxsa başqa molla çağıraram”. “İşimi görəcəyəm, - molla açıq-aşkar meydan oxuyurdu, - ancaq sən çox da havalara getmə. Hələ bir çağır o başqa molları. Mənim burada olduğumu biləndən sonra heç molla gəlməz”. Lənət şeytana, neyləsin, molları əzişdirsənmi?” (7, s. 35-36) Atası vəfat etmiş, acı durumda olan qəhrəmanın başına gələn bu məzəli epizod psixoloji gərginliyini saxlamaqla, eyni zamanda yazıçı ironiyası işığında ən müqəddəs ritualların da sosial eybəcərləşməsini, alver alətinə çevrilməsini açıb-göstərir.

Aslan Quliyev romanlarını geniş oxucu kütlələri üçün yazır; amma burada ciddi ədəbiyyat oxucusu da unudulmur. Yazıçının hamının oxuyub payını götürəcəyi belletrist üslubunu şərtləndirən də bu amillərdir. Postmodernizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri də ciddi ədəbiyyat oxucusunu kütləvi oxucu ilə bir araya gətirmək, eyniləşdirmək, birləşdirməkdir. Bəzən bu cəhət tənqidçiləri də çaşdırır; müsahibələrindən birində yazıçı belə anlaşıq tənqidləri rədd edir: “Yaxud İradə Musayeva. Onun mənim haqqımda yazdığını misal gətirdim: “Müəllifin digər əsərlərində də, (məsələn «Mənim qəlbim dənizlərdədir» hekayəsində və s.) öz

quraşdırmalarını ədəbiyyat adına sırayır oxucularına. Bayağı, yüngül, ötəri maraqların damarını tutmuş Aslan kimlər üçün yazdığını yaxşı bilir. Bu ötəri, amanabənd maraqların nəbzini itirməmiş operativ şəkildə düzür, qoşur, calayır, yapışdırır verir «istehlakçı»ların istifadəsinə...” Dünyanın hansı ölkəsində yazıçı haqda belə yazırlar?” (10)

Tənqidçinin səhv yozumlarına rəğmən, Aslan Quliyev ədəbiyyatı məşğul edən ictimai, mədəni, əxlaqi problemlərlə geniş oxucu kütləsini cəlb edən belletrizmi üslubunda birləşdirə bilir. Onun sosial belletrizmi oxucunu ən maraqlı, gerçək və aktual həyat hadisələrinə cəlb etməklə insan və cəmiyyət münasibətləri üzərində də düşündürür. Aslan Quliyevin qəhrəmanları heç zaman müasir texnologiya və maşın dünyasında robota çevrilmirlər; realist dünyaya, içlərinə, işlərinə, insanlığa bağlı olaraq qalırlar, məhz insani dəyərlər uğrunda çarpışırlar.

Geniş auditoriyalarla dialoqa girən yazıçı üslubunun dili də sadədir. Aslan Quliyev əsərlərini Azərbaycan ədəbi dilinin sadə cümlələri ilə yazır. Metafora və məcazlarla çox da yüklənməmiş bu dil yaradıcılığının ilk mərhələsində hətta etirazla qarşılanmışdır. Bu məqama diqqət çəkən Rəhim Əliyev yazır: “Aslan sırf ədəbi dildə yazan bir yazıçıdır. Bu da ona qarşı müqavimət yaradan bir əlamət olubdur. Həqiqət belədir ki, ləhcə şirinliyi ədəbi dilin inkişafda olduğu dövrə aiddir. Beş-on ildən sonra bu ləhcəni bilən oxucularla birlikdə onun şirinliyini duymaq imkanı da yox olur. O biri tərəfdən müəyyən mərhələdə ədəbi dillərin yazılı üslubu onun şifahi üslubunu özünə uyğunlaşdırır. Bizim ana dilimizdə bu gün artıq qəzet dili ilə şifahi danışq çox yaxınlaşıb. Ona görə indi Aslanın nəsr dilinə iradlar zəminsiz görünür. illər keçdikcə onun nəsr dili daha ifadəli və daha yığcam olur.” (1, s. 82) Yazıcının “koloritli bədii dillə, özünəməxsus yazı tərzilə, canlı və yaddaqalan obrazlarla” seçilən üslubunu Sabir Rüstəmxanlı da təqdir edir (9)

Nəticə / Conclusion

Aslan Quliyevin sosial-psixoloji romanları müasir oxucunu düşündürən, ətraf dünyanı bürümüş sosial şəərə qarşı səfərbər edən, mədəni-əxlaqi, insani dəyərlər uğrunda çarpışmalara sövq edən təkrarsız ədəbi-bədii nümunələr olmaqla, müstəqil cəmiyyət və dövlət quran Azərbaycan xalqının haqq işinə xidmət edir. Bu baxımdan Aslan Quliyevin romanları həm də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının fikrincə: “Aslanın bəzi romanları ən azı əlavə oxu vəsaiti kimi orta məktəb proqramlarına salınmağa layiqdir. Klassik ədəbiyyatımızı, sovet dövrünün görkəmli nasirlərini sevirik, onları inkar etmək fikrimiz yoxdur, ancaq bu günün uşaqlar və gəncləri bu günün problemlərinə işıq salan, bu günün diliylə yazılmış və təbii ki, yeni nəsllə daha yaxın olan ədəbiyyatla tərbiyələnməlidir”. (9)

Aslan Quliyevin sosial-psixoloji romanları müasir ədəbiyyatımızı yeni ideya-fikirilərlə olduğu kimi, nəsrimizi üslub yeniliyi baxımdan da zənginləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Rəhim, Əsirət xəstəliyi // Tənqid.net jurnalı, № 3, 2007, s. 80-86
2. Əlişanoğlu Tehran, Milli nəsrə Azərbaycan obrazı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 616 səh.
3. Hacılı Asif, Postmodernizm // Tənqid.net jurnalı, № 3, 2007, s. 69-70
4. Quliyev Aslan, Köpek balıqları. Çevirenler: İmdat Afşar, Ömer Küçükmehtetoğlu. İstanbul, Asmaaltı Yayınevi, 2019
5. Qaradərəli Azad, “Sonuncu”nun həqiqəti // Azad Qaradərəli, Renessans həsrəti. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2015, 368 səh.; s. 181-184
6. Quliyev Aslan, İsti və soyuq torpaqlarda. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2017, 600 səh.
7. Quliyev Aslan, 7+1 gecə. Qanun nəşriyyatı, 2021, 464 səh.
8. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə. I cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 888 səh.
9. Rüstəmxanlı Sabir, Yazıçının qalibiyyətlə nəticələnən savaşı, 27/09/2016 // [www.Yazıçının qalibiyyətlə nəticələnən savaşı - VHP](http://www.Yazıçının_qalibiyyətlə_nəticələnən_savaşı_VHP)
10. Tanınmış yazıçı ilə müsahibə. 21 oktyabr 2016 // [Tanınmış yazıçı: “Tehran Əlişanoğlu məndən qisas alır” \(teleqraf.com\)](http://Tanınmış_yazıçı:_Tehran_Əlişanoğlu_məndən_qisas_alır_(teleqraf.com))
11. Umberto Eko, Postmodernizm, kinayə həzz. Tərcümə edən Asif Hacılı // Tənqid.net jurnalı, № 3, 2007, s. 70-73
12. Yusifli Vaqif, Aslan Quliyevin “Yazıçının savaşı” kitabı və digər əsərləri barədə // Ədalət qəzeti, 24 noyabr 2012

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü Mustafayen Tehran Əlişan oğlu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SONA ŞAHİN QIZI MUSTAFAYEVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun Türk dünyası
əlyazmalarının tədqiqi şöbəsinin elmi işçisi
email: mustafayevasona31@gmail.com

MÖVLUD SÜLEYMANLININ “SƏS” ROMANINDA MİLLİ YADDAŞ

Mövlud Süleymanlı yaradıcılığında milli yaddaş problemi aparıcı mövzulardan biridir. “Ceviz qurdu” və “Köç” romanlarında əks olunan xalqın tarixi, keçdiyi yol iki hissəli “Səs” romanında da davam edir. “Köç” romanında xalqın min illərdən bəri keçib gəldiyi tarixin davamı “Səs”də görünür. “Köç” romanının sonuncu hissəsində Sovet hakimiyyətinin yarandığı illərə işarə olunursa, “Səs” bir növ bu romanın davamı kimi verilir. “Səs” romanında hadisələr Sovet hakimiyyəti illərində repressiya, durğunluq, yenidənqurma mərhələlərini əhatə edir. Mövlud Süleymanlı daha çox kənd, elat həyatından yazan yazıçıdır. “Səs” romanında isə əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq, şəhər həyatı diqqət mərkəzindədir. Roman iki hissədən ibarətdir; birinci hissə “Səs” adlanır və burada müəllif metaforik vasitələrlə Sovet dövrünün həqiqətlərini göstərir, ikinci hissə “Günah duası” adlanır və burada daha çox Sovet hakimiyyəti illərində yaşamış insanların düşər olduğu bəlalər, rejimin insanların mənəviyyətinə vurduğu zədələr, mənən yoxsullaşan Sovet cəmiyyəti haqqında təsvirlər verilmişdir.

M.Süleymanlının “Səs” romanına qədər bütün irihəcimli əsərlərinin mövzusu kənd, elat mühitindən alınmışdı. Aydın Məmmədov Əkrəm Əylisli ilə olan dialoqunda Mövlud Süleymanlı haqqında danışarkən, belə bir fikir bildirir ki, Mövlud şəhər mövzusunda gözəl bir əsər yaza bilməz və bunun səbəbini yazıçının üslubu ilə əlaqələndirir: “Etnoqrafik üslub, yazı tərzii şəhər həyatının mürəkkəb qatlarını üzə çıxarmaq üçün çox azdır. Burada əsas diqqət adamlara, onların sonubucağı bilinməyən, kələf kimi dolaşq münasibətlərinə verilməlidir. Şəhər həyatında Mövludun gözəl bildiyi ağac, su, dağ, duman yoxdur. Burada itlər hürmür, ağacların bir-birinə söykərib dərdləşməsinə imkan yoxdur” [38, s.161]. Anar da özünün “Dünyanın işığı” adlı resenziyasında Mövludun şəhər həyatından bəhs edən hekayələrini təhlil edərkən, şəhər həyatını Mövlud üçün yabançı hesab edir və onun daha çox kənd mühitinə dair yazdığı əsərlərini uğurlu hesab edirdi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Mövlud Süleymanlı “Səs” romanını yazmaqla, oxuculara şəhər həyatına da, şəhər insanların psixologiyasına, məişətinə yaxşı bələd olduğunu göstərdi. Romanda yazıçının şəhər insanının qayğılarını, problemlərini, arzu və istəklərini ən az elat insanında olduğu kimi dəqiq təsvir edilmişdir.

Romanda hadisələr altımərtəbəli qədim şəhər binasında cərəyan edir. Romanın mərkəzində sözügedən binanın sakinlərinin taleyi dayanır. Bu bina simvolik məkandır, mikrocəmiyyətdir. Əsərdə bina sakinlərinin simasında Sovet cəmiyyətinin

mənzərəsi simolik olaraq ifadə olunmuşdur. Binanın hər mərtəbəsində müxtəlif təbəqədən, müxtəlif xarakterlərə xas insanlar var. Bu insanlar iki qütbə ayrılmışdır: birincisi vəzifəyə, mənfəətə, pula görə öz vicdanını, səsinə, mənliliyini satan İsgəndər, Tokay, Tofiq, Hacı, Məleykə kimi insanlar; ikincisi isə qürurlu, haram işlərdən uzaq, zamanə ilə ayaqlaşma bilməyən Haley, Rüşət, Ballı kimi insanlar. “Səs” romanında müəllif ənənəvi əsərlərdən fərqli olaraq, romanın qəhrəmanlarını yaxşılar və pislər kimi kimi qütbləşdirib tənqid etmir. Bu romanda müəllifin əsas tənqid və ifşa hədəfi romanda bu insanları əxlaqsızlığa, yaltaqlığa, əyri yollara sövq edən mühitin özüdür. Sovet siyasi rejiminin formalaşdırdığı bu mühit insanları öz quluna çevirmişdir. Bu insanlar mənfəətləri, maddi rifahları naminə əxlaqi dəyərlərdən üz çevirmişlər. Sovet cəmiyyətində milli dəyərlərlə yaşayan insanlara yer yoxdur.

“Səs” romanın hər iki hissəsində pulun cəmiyyətdəki gücünü, insanların psixologiyasına təsiri təsvir olunur. Sovet cəmiyyətində pulun açmadığı qapı, həll edə bilmədiyi iş yoxdur. Bu cəmiyyətdə İsgəndər öz cinayətkar əməllərini pulla ört-basdır edir, Nazlı ömrünü pul saymağa həsr edir, Hacı pula görə öz vicdanını, “səs”ini satır, Meleykə pul üçün öz namusunu, ləyaqətini satır və s. Sovet mühitində pulun gücü yuxarıdan-aşağıya bütün sosial təbəqələrdə öz təsirini göstərir. Hər kəs maddiyyatı mənəvi dəyərlərdən üstün tutur və əksini düşünənlər cəmiyyətdə özlərinə yer tapa bilməyib, məhvə məhkum olurlar.

Romanda insanların öz tarixi kökündən, milli və mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşmasını müəllif ağırlı bir problem kimi qabartmışdır. Romanın əsas qəhrəmanlarından olan Haleyin simasında soykəmə, milli dəyərlərə bağlı olan insanların Sovet cəmiyyətindəki aqibəti göstərilir. Xalqın tarixinə, dini etiqdlarına yadlaşmanın hökm sürdüyü bir zamanda Haley milli duyğularla yaşadığına, dürüst insan olduğuna görə cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmir, “dəli” hesab edilir: “Haley qızın səsinə eşitmədi, amma “dəli” sözünü hardansa qulağı çaldı, elə bil, kimsə boynunun ardından pıçıldadı; dəli...” [50, s.48]. Haley zamanənin tələblərinə uyğun yaşaya bilmir, çünki başqalarından fərqli olaraq, o, mənəvi zənginliyi maddi zənginlikdən üstün tutur. Uşaqlıqdan bəri milli musiqiyə, aşıq sənətinə, ana dilinə olan marağı onu qardaşı Kamaldan fərqləndirir. Onun rus məktəbində oxumaq istəməməsi, dərviş məclislərinə getməsi atasını narahat edir və Cabbar kişi ömrünün sonuna kimi Haleyi “adam etməyə” çalışır. Haleyin xarakterini dəyişməməsi, xarakterindəki saflıq, cəmiyyətlə ayaqlaşma bilməməsi atasını çərlədirib öldürür. Kişi son nəfəsində artıq əmin olur ki, Haleyin təbiətinə xas olan milli adətlərə bağlılıq heç bir zaman dəyişməyəcək: “Səni aşıq olmağa qoymadım, istədim əməlli-başlı adam olasan. Deyillər, xora yazılmışan xorda oxuyursan, həə? –Əriyib bapbalaca olmuş üzübərdən gülümsəməyə başladı. –Axır ki, sən deyən oldu. İndən belə get, oxu, lap istiyirsən sak Mödü təki sobanın üstə oyna. Oyna. Sən deyən oldu oyna!” [54, s.48]. İki qardaş Kamal və Haley yaşadıkları həyat tərzlərinə görə bir-biriləinə çox uzaqdırlar. Kamal cəmiyyətin tələb etdiyi kimi yaşamağı üstün tutur, onu üçün pul,

vəzifə hər şeydən önəmlidir. Haley isə mənəvi dəyərlərə bağlı bir insan olduğundan cəmiyyətdən təcrid olunmuşdur.

Haley öz xatirələrində tez-tez dərviş aşiq Sak Mödünü xatırlayır. Sufilikdə dərviş təmiz qəlbə malik maddi meyl və həvəslərdən uzaq, nəfsani ehtirasların zülmətindən xilas olmuş, mənəvi-əxlaqi cəhətdən pak haqq aşıqləri, saf etiqadlı müridlərdir. Müəllif Haleyin yaddaşı vasitəsilə oxucuya sufi dərviş meyxanaları haqqında məlumat verir. Bu meyxanalar haqqında daha əvvəl Mövlud Süleymanlı yaradıcılığında “Yel Əhmədin bəyliyi” və “Köç” əsərlərində də danışılmışdı. Sufi-dərvişlərin yığıldığı, ilahi hikmət haqqında, Allah sevgisi barədə məclislərin təşkil olunduğu yerlər meyxana adlanır. Mədrəsələrdən fərqli olaraq, meyxanalarda Allahdan qorxmaq yox, Allahı sevmək təbliğ olunur. Sufilərə görə, qəlbində mərifət və ilahi eşq olan insanın Allahdan heç bir qorxusu ola bilməz. “VIII əsrdə yaşamış və bu əsrdə vəfat etmiş görkəmli sufi qadın Rəbiət-ül Ədəbiyyənin belə bir sözü Allaha sevgi ilə bağlılığın dolğun ifadəsi idi: “Allahım, əgər mən səni Cəhənnəm qorxusuna görə sevirəmsə, məni onda yax. Əgər səni Cənnət arzusu ilə sevirəmsə, məni ondan məhrum et. Əgər sənin camalını görmək ümidi ilə sənə ibadət edirəmsə, o görüşü məndən əsirgəmə” [5, s.7]. Sovet dövründə hər cür dini və milli dəyərlərə qadağalar qoyulduğuna görə, sufi məclislərinin də keçirilməsi yasaq idi. Buna görə də, Sak Mödü də günlərin bir günü “elə sobanın üstündə oynadığına görə” sürgün olunur. Sak Mödünün simasında Sovet rejimində güllələnmiş, sürgün edilmiş, təqiblərə, işgəncələrə məruz qalmış haqq tərəfdarı olan insanların aqibəti əks olunmuşdur.

Romanda Haleyin düşüncələrində, xatirələrində başdan başa sufizim fəlsəfəsinin təsiri duyulur. “...Sən də Allahsan. Bütün sirləri özün də duyub anlaya bilərsən. Bunun üçün iş gör, tər tök, ağrılardan, acılardan keç. Əriyib, arıqlayıb, azalmağından qorxma, axırda bir işığın qalacaq işıq saçaqaqsan. Bunlara çatmağın səkkiz şərti var. Birincisi, heç kəsə kin bəsləmə!.. Başını qaldır fikirləş, elə birincini bacarmayacaqsansa, ikinci şərtə keçmə...” [50, s.40]. Haley üçün həyatda ən vacib məsələ vicdan rahatlığıdır. O, həyatda hər zaman haqq, ədalət axtarır. Buna görə, hətta doğma qardaşı ilə belə münasibətləri pozulur. Haley yaşadığı mühitdə heç kəs ona özünə, öz kimliyinə görə yanaşmır, hamı ona vəzifəli qardaşı Kamal Rəhimova görə hörmət edir. Haleyin qonşuları hətta çox zaman onun adını belə xatırlamır və “Rəhimovun qardaşı” deyərək müraciət edirlər. “Rəhimovun qardaşı...”, “Kamal müəllimin qardaşı...” səslər bir-birinə bağlana-bağlana zəncirlənib uzaqlaşır [50, s.17]. Bu isə Haleyi narahat edir, mənən əzir. Ömrü boyu qardaşının kölgəsində yaşamaq, qardaşına görə insanların ona yaltaqlanmaları Haleyi bezdirir. Buna görə də onun nə bir yaxın adamı, nə dostu var. Hətta həyat yoldaşı Güldən belə ayrı yaşayır. Tək-tənha yaşadığı cəmiyyətdə onu anlayan kimsə yoxdur. Bu səbəbdən, Haley daxili sarsıntılar keçirib xəstələnir. Tez-tez içindən bir səs onu: “Gəl!” –deyə dünyanın səs-küyündən uzaq bir yerə çağırır. Haley yaşadığı cəmiyyətdə haqqın,

ədalətin heç bir qiyməti qalmadığını bilir, bu zamanə ilə ayaqlaşma bilmədiyinə görə intihar edir.

M.Süleymanlı yaradıcılığında hadisələrin cərəyan etdiyi vaxt, zaman heç də eyni cür inkişaf etmir. Onun əsərlərində zaman öz ardıcılığını tez-tez pozur, keçmişlə indiki zaman bir-birinə qovuşuq şəkildə təzahür edir. Yazıçının “Köç”, “Ceviz qurdu”, “Quru kəllə” əsərlərində olduğu kimi, “Səs” romanında da hadisələrin inkişaf etdiyi zaman biryönlü deyil. “Aradan nə qədər keçmişdi, bir anmı, bir saatmı, yoxsa min illərdimi, gecənin eyni vaxtında, dünyanın eyni yerində, eyni cür, alabiləkli, göyümsov, çaxal it başını qollarının üstündə qoyub gözləyirdi...” [54, s.17]. “Səs” romanından seçilmiş bu parçada zamanın, vaxtın dəyişdiyini, bununla belə vaxt dəyişsə də digər hadisələrin yenidən eynilə olduğu kimi təkrarlandığı qeyd olunur. Romanda yalnız zamanın dəyişdiyini insanların və onların əməllərini olduğu kimi kimi qaldığını, illər keçsə də hər şeyin yenidən təkrarlandığını oxuyuruq. “Səs” romanından olan bu parça bizə M.Süleymanlının “Quru kəllə” hekayəsini xatırladır. “...adam da elə-belə adam deyildi, tarixin yaddaşıydı ki, üç min ildi, ayrı-ayrı adlarla bir kökdə yol gəlirdi” [55, s.473]. Hekayədə də zaman axıb keçsə də, min illərdən bəri yol gələn insanların əməlləri dəyişmir. “Hər şey dünənki, o birigünkü, daha o birigünkü kimiydi. Yalnız vaxt dünənki deyildi” [55, s.472]. Həmçinin, Mövlud Süleymanlının “Ceviz qurdu” romanında da müəllif dəyişən zamanda bütün hadisələrin təkrarlandığını, bir nizama uyğun halda davam etdiyini, zaman dəyişsə də, illər ötüb keçsə də hər şeyin bir-birini təkrarladığını göstərir. “Təpələrin döşündə min il bundan qabaq necəydisə, indi də eləcə kəndin naxrı otlayırdı. Yəni min il bundan qabaq naxırçı varmış, indi də vardı, indi də bir-birinin acığına iştahla otlayırdılar. İndi də arxacıları vardı, əli sərincli arvadlar bir vaxtlar necə gözləmişdilsə, eləcə, axşam sağını gözləyirdilər” [56, s.210].

“Səs” romanında hadisələrin irəliyə doğru inkişafı zamanı müəllif tez-tez Haleyin və itin keçmişlə bağlı olan xatirələrini təsvir etməklə, bu inkişafı bir qədər ləngidir. Lakin bu ləngimə hadisələrin səbəbini adınlaşdırır. Məsələn romanda eyni ailədən olan iki qardaşın fərqli həyat yolu təsvir edilir. Böyük qardaş Kamal yüksək vəzifə sahibi, cəmiyyətdə tanınmış bir insandır, lakin onun qardaşı Haley isə adi piano ustasıdır. Əsərdə hər iki qardaşın xarakteri və həyat yollarındakı fərqlərin səbəbi Haleyin xatirələrindən aydın olur.

Romanda, həmçinin, müəllif itin haqsızlıqlara qarşı olan üsyanını, dayanmadan ulamasını da onun öz kökünü, keçmişini xatırlaması ilə əlaqələndirir. Romanda hadisələr bir-birində asılı şəkildə cərəyan edir. Oxucu bütövlükdə əsəri anlamaq üçün bir qayda olaraq, bir-birinə bağlı olan situasiyaları, onların səbəblərini öyrənməyə can atır. “Səs” romanında İsgəndərin, Haleyin, Rüşətin, Kamalın, Hacınin xatirələrindən bu obrazların keçmişini, kimliyini, xarakterlərini öyrənmək olur. Müəllif romanda retrospeksiya vasitəsilə hadisələri bir-birinə bağlayır və müəmmalı olan hadisələri qavramağa yardım etmiş olur.

Roman boyunca Haleyin yaşadığı altımərtəbəli binada baş verən əxlaqi naqisliklər əslində simvolik olaraq bütöv bir cəmiyyətin mənəvi çatışmazlıqlarını ifadə edir. Haley bu cəmiyyətdən qaçıb qurtulmaq üçün içindən onu səsləyən vicdanının səsinə sığınır. Binanın mərtəbələrində satılan anaşalar, gizli fəaliyyət göstərən sexlər, Tokayın insanlara göstərdiyi əxlaqsız filmlər, əslində, bu mühitdəki həyatın mənzərəsini açıb göstərir. Cəmiyyətdə baş alıb gedən bu özbaşınalığa qarşı yalnız binanın iti səsinə çıxara bilir. İt insanlardan fərqli olaraq əxlaqsızlıqlara göz yuma bilmir və gecə-gündüz ulayıb, insanlara hücum edir. Vəzifəli adamlardan tutmuş deməqoq Hacıya kimi hamının “səs”ini pulla alan İsgəndər təkcə iti susdura bilmir. İt roman boyunca öz səsi ilə eybəcərliyə, əxlaqsızlığa, rüşvət hərisliyinə, qudurğanlığa üysən edir. Bu isə itin öz keçmişinə bağlı olmasından irəli gəlir. İt tez-tez öz keçmişini xatırlayır və bu gün baş alıb gedən özbaşınalıqlara qarşı səssiz qala bilmir. “...Haçandı... keçən yaydımı, iki il bundan qabaqdımı, yoxsa beş min il qabaqdı, qalanın dibində anasıyla onayırdı. Günlü yağış çisələyirdi, yüz-yüz illər bundan qabaqdımı yoxsa, yüz-yüz illərdən bu günə yaddan çıxıb qalmış, ikicə itə çatası bir parça göylükdə islana-islana oyun çıxarırdılar. Sonra balaca bir uşağın tanışı, doğma səsi gəldi:

–Qanıq! Qanıq! Paraq! Paraq!” [54, s.63].

Müəllif itin yaddaşına nüfuz etməklə, göstərir ki, yalnız öz keçmişini bilən, soy-kökünə bağlı olanlar haqsızlıqları qəbul etmir və buna etiraz edə bilər. Hacı kimi insanların əksinə olaraq, it ölənə kimi haqsızlıqlara qarşı üsyan edir. İsgəndər Hacıya pul verib onun səsinə, vicdanını satın ala bilsə də, iti heç nə ilə susdurmaq mümkün olmur. O, hətta öz doğma atasının da üzünə durub onu tutdurub. İsgəndərin binaya gətirdiyi anaşadan, binanın üst mərtəbəsində tikdirdiyi otaqlardan, “Tokay-film”dən xəbərdar olan Hacı bütün bunlardan öz mənfəətinə uyğun şəkildə faydalanır. İsgəndəri hədələyərək, ondan hər ay pul alır. Bununla da, öz səsinə mənliliyini, pula satmış olur. “Hacı başını pəncərədən çıxartmışdı, arvadı onun ağzını yuma bilmirdi, dartışdırırdı ki, içəri salsın. İt Hacıya səsinə ürəklənib birdən İsgəndərə sarı şuşudu, şalvarının balağı ağzına gəldi... Hər tərəfdən iti döyəcəldilər. Yuxarıdan hardansa pəncərə çırpıldı, Hacı bərkdən qışqıra-qışqıra nəsə dedi, amma deyəsən, heç nə demirdi, ağlayırdı; hər ayın başında Tofiqin gətirdiyi pul dilini də, ayağını da bağlamışdı, nə aşağı düşə bilirdi, nə də bütöv səsiylə qışqıra bilirdi. Yarımçıq, sınıq, çatı olan bir səs bir-iki kəlmə deyəndən sonra ağlamalıdı da bəs” [54, s.62]. İtdən fərqli olaraq, İsgəndər Hacıya səsinə çox asanlıqla susdura bilir. Çünki it öz kökünü, haradan gəldiyini xatırlayır. Hacı isə kimliyini unudarq, zamanın, dövrün köləsinə çevrilmişdir. Mühitin səsinə alıb köləsinə çevirdiyi insan təkcə Hacı deyil, Məleykə, İsgəndər, Tofiq, Dəmir və başqaları romanda sovet rejiminin formalaşdığı cəmiyyətin qurbanlarıdır.

“Səs” romanında yazıçı Sovet dövründə cəmiyyətdə yaşanan mənəvi iflası, insanların psixologiyasını, dövrün ictimai problemlərini uğurla işıqlandırmışdır. Əsərdə harama öyrəşmiş, yaxşı yaşamaq, geyinmək, gəzib-əylənmək üçün özünü,

namusunu, vicdanını satan insanlardan biri Məleykədir. Məleykə gənc yaşından bəri əyri yola düşmüş, insanlara şər ataraq, tutdurmuş, haram yollarla pulunu artırmağa başlamışdır. Çünki Məleykənin yaşadığı mühitdə “Yaxşılığa nəgd pul verən yoxdur, amma pislik üçün qabaqcadan haqq verirlər, ya da pisiyini burdan elə, ordan haqqını al. O da neyləsin, əndamlı, sağlam, yaraşıqlı, bir az da vaxtından tez ayrılmış, ayıq qızdı, dünyanın, doğrudan da, beş günlük olduğuna inandı, bir yaxşı adama şər atdı, tutdurdu, bir yaxşı adadın cibinə nömrələnmiş pul qoydu, bir yaxşı adama özünü döydürdü, tutdurdu, hamısının da haqqını aldı”. [54, s.83] O hətta doğma bacısı oğluna belə, şər atıb onun həbs edilməsinə səbəb olmuşdu. Yaşa dolduqdan sonra isə tənha yaşadığı evdə çirkli pullardan başqa heç bir köməyi, ümid yeri olmadan “günah tükü” gətirərək, tək-tənha ölür. “Allahın adından da qorxmağa başlamışdı, Allahın adını çəkən kimi şər atıb tutdurduğu adamlar gözlərinin qabağına gəlirdi. Hər halda, Allahın işidi. Arvad ola-ola birdən-birə kişi kimi tük gətir, tüklən, Allahdan başqa kimin işi ola bilər bu...” [54, s.83]. Məleykə öldəndən sonra belə günahlarının cəzası olaraq, özünə yer tapa bilmir. Dünyada etdiyi əməllərin cəzasını axirət həyatında çəkir. Yaşadığı müddətdə ancaq əxlaqsız işlər görən, mənəvi cəhətdən eybəcər olan bu qadının ruhu da öldükdən sonra çılpaq və ədəbsiz hala düşür. Məleykə öldükdən sonra Haley onu yuxusunda çılpaq və çarəsiz halda görür: “–Məni içəri buraxmırlar, Haley qardaş, çılpağam nə qədər geyinirəm, yenə soyundururlar. Sabirə de, qapını açsın. –Sabir kimdi? –Üzünə durub, tutdurduğum adamdı. Denən, buraxsın məni. Çıl-çılpağam, Haley qardaş, nə puldu o, deyirəm, yerim soyuqdu, həm də tək adamam...” [50, s.185]. Məleykənin cismi kimi ruhu da kirlənmişdir və buna görə, ruhu o dünyada özünə yer tapa bilmir. Ruhu yuyub təmizləmək isə çətindir. Çünki “Ruhu suyla yumurlar, ruhu yaxşılıqlar, halallıq, təmiz duyğular yuya bilər” [50, s.74].

Romanda müəllif sovet dövründə insanların yaşam tərzini təhlil mərkəzinə çəkmiş və rejimin insanlarda yaratdığı xofu, qorxunu əks etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Sovet rejimi insanları daima qorxu altında əzən bir struktur formalaşdırmışdır. İnsanlar da bu qorxunun, xofun təsirindən rejimin quluna çevrilmiş, yalnız onun tələbləri ilə yaşamağa çalışırlar. Romanda Kamal Rəhimovun, akademik Balacahunlu kimi insanların simasında rejimin daim qorxu altında saxladığı qulları təsvir olunur. Yüksək vəzifə sahibi Kamal Rəhimovdan insanlar çəkinir, hər kəs onun qapısında yaltaqlanmağa, gözə girməyə çalışır. “Ölçülüb-biçilmiş cümlələr: “Oldu, yoldaş Rəhimov, baş üstə, eləyərik, borcumuzdu, günü sabah, artıqlamasıyla...” –deyən insanlar vəzifəsinə görə onu hər zaman alqışlayıb, baş əyiblər. Romanda oğlanın dilindən Rəhimova deyilən sözlər bu cəmiyyətdə qul olmayanların, azad düşüncəli insanların yaşamaq haqqının olmadığını göstərir. “Mən qul kimi yaşayammaram, Rəhimov, atam da yaşayammadı, amma sən yaşayacaqsan, çünki sən yaşayan qulsan” [50, s.173]. Bu insanlar vəzifəyə, ad-sana görə öz kimliklərini, milli mənsubiyyətlərini, tarixlərini belə silib yenidən, rejimin tələblərinə uyğun şəkildə yazan insanlardır. Kamal Rəhimovun simasında Sovet cəmiyyətində

vəzifəyə sahib olan insanların ləyaqətlərini qoruyub saxlaya bilmədikləri ifadə olunmuşdur. Kamal Rəhimovun insanlara kin, nifrət bəsləməsi onun özünün də vəzifəyə gələnə kimi əzilib, təhqir olunmasından qaynaqlanır. İnsanları qorxu, nifrət altında saxlamaq rejimin başlıca tələblərindən biridir. Buna görə də, Hacı kimi demaqoqlar heç bir sənəti-peşəsi olmadan insanları hədəyərək, pul alır və haram yeməklə yaşayır. Hacınin: “Sovet hökuməti məni it elədi,” –deməsi də, əslində, yaşadığı mühitdə dolanmaq üçün başqa yolun olmadığını göstərir.

Məlumdur ki, Sovet dövründə millətin tarixi, kimliyi təhrif olunaraq, rejimin tələblərinə uyğun şəkildə əks olunurdu. Türkçülük pantürkizm adı altında qadağan olunur və Azərbaycan xalqının türk olması fikri aradan qaldırılırdı. M.Süleymanlı “Səs” romanında gənc alim Rüşfət yazdığı elmi iş vasitəsilə bu məsələyə toxunmuşdur. Rüşfət öz kitabında millətin tarixi, etnoqrafiyası, toponomkası ilə bağlı rejimin saxtalaşdırdığı gerçəkləri üzə çıxarmağa çalışır. Akademik Balacahunlu isə Rüşfət yazdığı kitabın çap olunmasına qarşı çıxır, çünki Rüşfət heç kəsdən qorxmadan, həqiqətləri olduğu kimi öz əsərində qeyd edir. “Bala, sən bu xalqı niyə köndələn dartırsan? Cavan oğlansan, niyə özünə güldürürsən camaatı?! Bir fikirləş, Sibir hara, Zabrat hara, Sabırtala hara? Necə yəni Şabran, Şirvan, Sarvan yer adları eyni kökdəndi? Sabırandı özü də, hı?” [50, s.193]. Balacahunlu kimi öz millətini, kimliyini, soykökünü pula, vəzifəyə satan insanlara isə Rüşfət yazısı problem yarada bilərdi. Bu kitab ictimailəşərsə, Balacahunlunun ömrü boyu yazıb yaratdıqlarının üstündən xətt çəkilməli bilər. Çünki o, həqiqətləri yox, siyasi rejimin tələblərini yazaraq akademik olub. “Doqquzuncu əsrə qədər Qafqazda türk olmayıb. Qafqaz özü də türkcə deyil, yadında saxla! Bəs mən nəyəm, professor?! Elə tək mənim beş min il yaşı var. Türk-tatar adında Sabıratlarda yaşamış qədim həmişə də. Siz, hə, siz türk deyilsiz, elə də deməlisiz... Yuxarılardan da bunu tələb eləyirlər” [50, s.193].

“Səs” romanında cəmiyyətdəki haqsızlıqlarla barışa bilməyən, buna görə də öz saflıqlarının, dürüst olmalarının faciəsini yaşayan insanlar da görünür. Bu cəmiyyətdə az da olsa haqqın, düzlüyün, halal yaşamağın tərəfdarı olan insanlar da var. Rüşfət, Haley, Ballı, Buta, Umbikə kimi obrazlar yaşadıkları mühitin qayda-qanunları ilə ayaqlaşma bilmədikləri üçün onların da həyatları məhv olur. Hökumətin quluna çevrilən insanların həyatı məhv olduğu kimi, bu quruluşla barışa bilməyib, ona qarşı üsyan edənlərin də taleyi faciə ilə nəticələnir. Müəllif romandakı obrazları “yaxşılar” və “pislər” kim qarşı-qarşıya qoyub tənqid etmir. Romanda müəllifin tənqidi birbaşa bu insanları yaşamağa qoymayan, çirkin yollara məcbur edən rejimin özünüdür. Buta arvadın oğlanları gizli sex işlədir, anaşa alveri ilə məşğul olur, altımərtəbəli binanın üstündə gizli otaqlar tikib oranı əxlaqsızlıq yuvasına çevirirlər. Bütün bunlara görə, Buta arvad oğlanlarının qazandığı haram çörəkdən imtina edir, acından, yorğan-döşəyə düşüb ölür. Buta arvad son nəfəsində belə oğlanlarının hesabını Allaha verə bilməməsindən qorxur. Cəmiyyətə yarasız, əyyaş övladlar böyütdüyünə görə o dünyaya da üzqara gedəcəyindən qorxur: “Gözümə yuxu gedən

kimi əllərini salıb içimdən tük çözləyirlər, ayaqlayırlar məni. Sakat meydanında sizi də asayadılar, kaş, “uf” deməzdim. Ooy, qarnım cırılsın mənim! Sizin cavabınızı verəmmiyəcəm. Döşümnən asacaqlar məni, bilirəm, lüt qızları göstərib pul alırsız, tfu üzünüzə!” [54, s.101]. Buta arvad beləcə ağlaya-ağlaya yorğan-döşəkdə çərləyib ölür. Göründüyü kimi, mühit vicdanın səsinə qulaq asan, o səsin hökmü ilə hərəkət edən insanların dərin, mənəvi satsıntı keçirmələrinə səbəb olur.

Romanda müəllif Rüşət obrazı vasitəsilə bizə Sovet cəmiyyətindəki ziyalıların taleyini göstərir. Rüşət halal zəhməti ilə yaşadığına görə, ona qiymət verən yoxdur. Aldığı aylıq maaş ailəsini qane etmir və həyat yoladışı Süsənlə münasibətləri pozulur. Süsən pula öyrəşmiş, xaricdə gəzmək, yüksək vəzifələrdə işləmək, dəbdəbəli həyat yaşamaq istəyir. Rüşətə görə isə pul “xəstəlikdir, çürüdür adamı”. Süsən də pul dərindən xəstəliyə tutlub ağlını itirir.

“Səs” romanı Sovet həqiqətlərini açıb göstərən bir əsərdir. Əsərdə Rəhimovu ittiham edən oğlanın dilindən, əslində, yazıçı Sovet hökumətinin ittihamını verir: “– Hər gələn bu xalqa bıçaq sancdı, –əlini Rəhimovun stoluna uzatdı. – Sən, sən, sən elədin! Olan-qalan mənliyimi də sən öldürdün. İtin də adı var, qurdun da, amma sən adımacan aldın əlimdən ki, vaxt keçsin özüm-özümü tanımayım. Sənin əlinlə elədilər bunların hamısını. Hə, vur, apar, güllələt! Otuz yeddidə atam da mənim yaşdaydı, sən güllələdin. Sən! Sən! Sən! Rəhimov!” [50, s.128]. Romanda Həleyin yaddaşı, düşüncələri, keçmiş zamanla bağlı xatirələri Sovet həqiqətlərini anlamaqda kömək edir. Həleyin taleyi fonunda biz Sovet cəmiyyətində vicdanının səsinə dinləyən insanlara yer olmadığı görünür. Bu cəmiyyətin tələbləri, qadağaları altında azad fikirli insanlar əzilir, mənəvi sarsıntılar keçirir və tərkidünya həyat yaşamağa məcbur olur. Romanın “Günah duası” adlanan ikinci hissəsində isə insanları məhvə sürükləyən bu rejimin özünün də ömrünü başa vurduğu, məhv olduğu göstərilir. Həleyin oxuduğu günah duaları belə, bu cəmiyyəti təmizləyib həyata qaytara bilmir. “Tanrı, dua qılmağa söz tapamırıq. Sevgi sözündən utanırıq. Azadlıq sözü heç nə demir, yüz illərdir. Haqqa gedən yol içimizdən başlasa da, üzümüzə bağlıdı, biz bu yolu söznən bir yerdə itirdik. Hamı əzbərdən danışır, oturub-durduğumuz yalandı elə... adamın ən ağılısı, ən güclüsü, ən tez aldatmağı bacarandı. Sözü də bazara qoymuşuq, biri bir qəpiyə düşüb sözün, ona görə də, duamız qılınmır, ona görə də inanmırıq heç nəyə. Arvad ərini aldadır, ər arvadını: ər ərliyindən, arvad arvadlığından itirib gözlərdə, könüllərdə oynaşlar gəzir... Tüklənəcəyik hamımız, günah tükü gətirəcəyik. Bizə güc ver, kömək ver, sözə inana bilək, duaya duraq, içimizdən görməyi bacaraq. Ayağımızı atdığımız gündən özümüzə uzaqlaşırıq. Min-min illərdir özümüzü anlamağa yol gəlirdik, nə kəşf etdiksə, öz içimizdən uzaq düşməkçünmüş, ən böyük kəşfsə özümüzü kəşf etməkdə, sənə gedən yol da içimizdədi, sözün odunu qalamağa, ocağını çatmağa kömək et, isidə bilsin bizi söz, duaya duraq, belə təmizləmə bilərik” [50, s.192]. Həleyin bu dualarında mənəvi böhrana düşər olmuş, hər ötən gün bir az daha məhv olan Sovet cəmiyyəti göstərilir.

Ədəbiyyat

1. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, 128 s.
2. Əliyeva N. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 660s.
3. Məmmədov A. Sözüümüz eşidilənədək. Bakı: Yazıçı, 1988, 244 s.
4. Mürşüdoğa R. Müasir romanlarda dəyişən zaman və başqalaşan dünya modelləri. //Filologiya məsələləri. 2014, N 3, 272-279 s.
5. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild, 2 cildə. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 803 s.
6. Rzasoy S. Mifologia və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008, 188 s.
7. Salamoğlu T. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 2012, 312 s.
8. Süleymanlı M. Günah duası. Bakı: Gənclik, 1993, 232 s.
9. Süleymanlı M. Səs. Bakı: Yazıçı, 1988, 374 s.
10. Süleymanlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 320 s.
11. Süleymanlı M. Şəhər toylarının səsi. Bakı, Gənclik, 1985, 242 s.

Sona Mustafayeva

Xülasə

Mövlud Süleymanlı yaradıcılığında milli yaddaş problemi aparıcı mövzulardan biridir. “Səs” romanında hadisələr Sovet hakimiyyəti illərində repressiya, durğunluq, yenidənqurma mərhələlərini əhatə edir. Mövlud Süleymanlı daha çox kənd, elat həyatından yazan yazıçıdır. “Səs” romanında isə əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq, şəhər həyatı diqqət mərkəzindədir. Roman iki hissədən ibarətdir; birinci hissə “Səs” adlanır və burada müəllif metaforik vasitələrlə Sovet dövrünün həqiqətlərini göstərir, ikinci hissə “Günah duası” adlanır və burada daha çox Sovet hakimiyyəti illərində yaşamış insanların düçar olduğu bəlalər, rejimin insanların mənəviyyatına vurduğu zədələr, mənən yoxsullaşan Sovet cəmiyyəti haqqında təsvirlər verilmişdir.

Romanda hadisələr altımərtəbəli qədim şəhər binasında cərəyan edir. Romanın mərkəzində sözügedən binanın sakinlərinin taleyi dayanır. Bu bina simvolik məkandır, mikrocəmiyyətdir. Əsərdə bina sakinlərinin simasında Sovet cəmiyyətinin mənzərəsi simolik olaraq ifadə olunmuşdur. Romanda insanların öz tarixi kökündən, milli və mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşmasını müəllif ağırlı bir problem kimi qabartmışdır. Romanın əsas qəhrəmanlarından olan Hələyin simasında soykökə, milli dəyərlərə bağlı olan insanların Sovet cəmiyyətindəki aqibəti göstərilir.

Açar sözlər: Mövlud Süleymanlı, “Səs”, “Günah duası”, retrospeksiya, sovet hökuməti.

Сона Мустафаева

Резюме

Проблема национальной памяти является одной из ведущих тем в творчестве Мевлуда Сулейманлы. События романа «Голос» охватывают этапы репрессий, застоя и перестройки в годы советской власти. Мевлуд Сулейманлы — писатель, который в основном пишет о деревенской жизни. В романе «Голос», в отличие от предыдущих произведений, городская жизнь находится в центре внимания. Роман состоит из двух частей; первая часть называется «Голос» и здесь автор метафорическими средствами показывает истины советской эпохи. Вторая часть называется «Молитва о грехах» и в ней в основном описываются страдания людей, живших в годы советской власти, ущерб, нанесенный режимом духовности людей, и морально обедневшее советское общество.

Действие романа происходит в шестиэтажном старинном городском здании. В основе романа - судьба обитателей упомянутого дома. Это здание — символическое пространство, маленькое общество. В произведении картина советского общества символически выражена в лицах жителей дома. В романе автор подчеркнул болезненную проблему отчуждения людей от своих исторических корней, национальных и духовных ценностей. В лице Халея рассказывается о судьбе людей в Советском обществе, верных своему роду и национальным ценностям.

Ключевые слова: Мевлуд Сулейманлы, «Голос», «Молитва о грехах», ретроспектива, советская власть.

Sona Mustafayeva

Summary

The problem of national memory is one of the leading themes in the works of Movlud Suleymanli. The events in the novel "Voice" cover the stages of repression, stagnation, and reconstruction during the years of Soviet rule. Movlud Suleymanli is a writer who writes mostly about village life. In the novel "Voice", unlike the previous works, city life is in the center of attention. The novel consists of two parts; the first part is called "Voice" and here the author shows the truths of the Soviet era with metaphorical means, the second part is called "Sin prayer" and it mostly describes the sufferings of people who lived during the years of Soviet rule, the damage caused by the regime to people's spirituality, and the morally impoverished Soviet society.

The novel takes place in a six floors ancient city building. At the heart of the novel is the fate of the inhabitants of the said building. This building is a symbolic space, a micro-society. In the work, the picture of the Soviet society is symbolically expressed in the faces of the residents of the building. In the novel, the author

emphasized the alienation of people from their historical roots, national and spiritual values as a painful problem. Haley, one of the main heroes of the novel, shows the fate of people in Soviet society who are connected to their ancestry and national values.

Key words: Movlud Suleymanli, "Voice", "Sin prayer", retrospection, Soviet government.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə dokturu, dosent Dilbər Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI

(aygun_434@hotmail.com)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ü.Hacıbəyov-68

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ FOLKLOR

Açar sözlər: Dara, folklor, didaktik, dastan, rəvayət, dargə

Ключевые слова: Дара, фольклор, дидактика, сага, повествование, повесть

Key words: Dara, folklore, didactics, saga, narration, story

Azərbaycan ədəbiyyatında xalq əfsanələrinin, rəvayətlərin yaranma və onun istifadə qaydalarından Nizami yaradıcılığında çox incəliklə istifadə olunmuşdur. Böyük şairin sonuncu poeması olan “İskəndərnamə” əsərini varqladığımızda nağıl, əfsanə, dastanlar və rəvayətlər nəzərə çarpır.

N.Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması (dastanı) iki müstəqil kitabdan ibarətdir.

İstər “Şərafnamə”, istərsə də “İqbalnamə” hər birinin ayrıca məqsəd və poetikası, ideya və məzmunu maraqlı hadisələrlə və folklorla zəngindir. N.Gəncəvi İskəndərin fəaliyyəti ilə bağlı olan hər iki kitabı əruz vəzninin “Mütəqarib” bəhrində yazmışdır. “Mütəqarib” bəhri ərəb, fars və türk xalqları üçün eynilik təşkil edir. Yəni hər üç dil üçün “Mütəqarib”in əsas müddəaları saxlanılır. Eyni ilə də bu bəhrə müştərək bəhrə adlandırılmışdır.

N.Gəncəvinin digər poemalarından fərqli olaraq “İskəndərnamə” poemasında daha çox folklor nümunələri öz maraq dairəsini tapır. Nəticə etibarlı ilə şair Azərbaycan folklorundan xüsusi şəkildə istifadə etməsi “Şərafnamə” kitabında öz əksini taparaq diqqətimizdən yayınmamasına gətirib çıxardır. Nizaminin bütün əsərlərində xalq yaradıcılığından istifadə etməsi, Azərbaycan folklorunun fərqli məzmunu və xüsusiyyətlərə malik olması ilə seçildiyini görürük.

Nizaminin yaradıcılığında Azərbaycan xalq əfsanələri və xalq rəvayətləri tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamışdır. Bir sıra xronoloji mənbələrə diqqət yetirsək, şair fəh İskəndəri alim, sonra isə peyğənbər dərəcəsinə qədər yüksəldən ideal müəllifdir.

Bu obraz sonuna qədər xalqa, xalqın istək və arzularını həyata keçirən və mənəvi ehtiyaclarını təmin edən, şahları tərbiyələndirən, onları ədalətli olmağa çağırən şəxsiyyətdir. Nizami əsərlərində elmi biliklərin insan həyatında çox böyük rol oynadığını yüksək qiymətləndirir və “Elmsiz insan kordur” atalar sözü ilə oxucularına müraciət edir.

Azərbaycan xalq nağıllarında olan maraqlı keyfiyyətlər və məqamlar olduqca böyük oxucu kütləsi qazanmışdır.

Nağıllarda verilən hadisələr bir tərəfdən məcəraçı, digər tərəfdən didaktik səciyyə daşıyır. Nağıllarda tilsimli qəsrlər, cadugər qarılar, gedişi və dönüşü olmayan yollar, tilsimli göyərçinlər, şüşə qabda ürəyi saxlanılan divlər və sairə kimi Azərbaycan xalq nağıllarının aparıcı mövzuları Nizaminin qəhrəmanı İskəndəri qərribə və əcaib təsadüflərlə üz-üzə gətirərək poemanı oxunaqlı etmişdir.

Nizaminin əsərlərində xalq nağıllarının rolu orijinallığı ilə seçilir. “İskəndərnamə” dastanında maraqlı nağıl başlıqlarına rast gəlirik. “İskəndər və fəqir”, “İskəndər ilə sərrac İmran”, “İskəndərin ölümü”, “Buynuzlu İskəndər”, “İskəndər quş dili öyrənir”, “İskəndər və çoban”, “Mərd ilə namərd” və sairə kimi nağıl motivləri maraqlı uşaq oxusu nümunələridir.

Yuxarıda adı çəkilən nağılların qarşısında duran tərbiyəvi və didaktik məsələlər bütün xalq nağılları üçün ədəbi ənənə rolu oynamışdır. Folklorun yaradıcılığı cəmiyyətin tərbiyəsində, onun təfəkkürünün formalaşmasında zülm və zorakılıq, acgözlük deyil, nağıllarında sonunda xeyirxahlıq təbliğ olunmuşdur.

Lakin bir şeyi də unutmaq olmaz ki, tarixdə İskəndər daxili eybəcərliklərə və cinayətlərə biganə qalmayan, lakin Nizaminin yaradıcılığında insanpərvər, ağıllı, xeyirxah əməllərə sahib bir obrazdır. Azərbaycan əfsanə və nağıllarında bu ikili obrazın şahidi oluruq.

Tədqiqatçılar folklor janrının qaynaqlarının yaranma tarixini Nizami yaradıcılığı ilə bağlayırlar. Lakin aparılan araşdırmalar nəticəsində bəlli olub ki, Nizami yaradıcılığında işlənən folklor nümunələri şairin əsərləri ilə səsleşir və maraqlı bir şəkildə əsərlərində mövzu baxımından folklordan alıb folklora qaytarır.

“İskəndərnamə” dastanında qırıxdan çox nağıl var. Nağılların, öz xüsusiyyətlərinə görə bizim eramın əvvəllərində, hətta ondan çox-çox erkən çağlarda yarandığı göstərilir. Xalq ədəbiyyatı incilərində bu fikri təsdiqləyən müxtəlif faktlara rast gəlmək olur.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının qaynaqları hərtərəflidir. O, həm tarixi mənbələrə, həm də xalq yaradıcılığına söykənmişdir. Nizami Gəncəvini dünya ədəbiyyatının ən yüksək zirvəsinə qaldıran əsas amillərdən birincisi onun xalq ədəbiyyatından güc alması idi.

Kimdənsə eşitdiyi bir hekayə barədə yazır və Şərq folkloru ilə bağlı olan hekayəni belə canlandırır.

*Eşitdim bir pul həsrətində olan rind
Ələ bir qədim qızıl pul gətirdi.*

Əlində çox qədim qızılı olan rind qızıl dükanına gedir. Orada olan qızıl kisələrini görüb heyran olur. Həmin xəzinəni ələ keçirmək ümidi ilə öz qızıl pulunu onların üstünə atır. Baxır ki, olanı da əlindən çıxır. Qızılın dalınca fəryad edir. Qızıl satanın yanına gedərək ona söyləyir ki, əziyyət çəkib qızıl pul qazanmışdım. Bir nəfərdən eşitmişdim ki, qızılı yanaşı qoysan bir-birini çəkər. Mən ağılsız da bu kalama inanıb əlimdəki qızılı xəzinənin üstünə atdım və düşündüm ki, bəlkə xəzinənin qızılları mənimki ilə birləşər. Bir də gördüm ki, mənim qızılım xəzinənin

qızılları içində it-bat oldu. Sərraf gülərək rində deyir ki, “çox heç bir zaman azın üstünə getməz, Biri yüzə qarışır, yüzü birə qarışmaz”. Qızılı qızıl, xəzinəni xəzinə çəkar.

Nizami Gəncəvinin bu hekayəni yazmaqla yaradıcılığının zəngin xəzinə olduğuna işarət edir.

Folklor yaradıcılığı Nizami Gəncəvi yaradıcılığına bəşərilik qazandırmışdır. “Nizami əsərlərinin el variantları” adı altında Azərbaycanda toplanmış və nəşr edilmiş kitabda “İsgəndərin anadan olması” haqqında geniş məlumat verilmişdir. Burada yunan hökmdarı “Fisəqur”dan bəhs edilir. Fisəqurun malı, dövləti çoxdur. Lakin övladı yoxdur. Hökmdar arvadının hamilə olduğunu biləndə çox sevinir. Lakin arvadına “Qızın olarsa, axrın çox pis olacaq” deyir. Arvad qorxudan bilmir nə etsin. Axırda əlacı kəsilir, qonşunun hamilə arvadına deyir ki, mənim qızım, sənin oğlun olsa dəyişək. Yoxsa hökmdar məni də, uşağı da öldürəcək. Qonşu qadın buna razılaşıır. Hökmdarın qızı, qonşunun oğlu olur və uşaqlar dəyişdirilir. Padşahın isə bundan xəbəri olmur. Uşağın adı İsgəndər olur. Fisəqur öz oğlunu təlim-tərbiyə almaq üçün alim Arestonun ixtiyarına verir. Areston öz oğlu Ərəstunla birlikdə İsgəndərə təlim-tərbiyə verir. İsgəndər az müddətdə həm qəhrəman, həm də alim kimi tanınır. Zaman keçdikcə xəyanətin üstü açılır və həqiqət meydana çıxır. Bu xəyanətə dözə bilməyən Fisəqur şah xəstələnir və ölür. İsgəndər Fisəqur padşahın yerinə keçir və Ərəstunu özünə vəzir təyin edir.

Nizaminin “İsgəndərnamə”sindəki Feyləqus obrazı xalq nağılindəki Fisəqurun ədalətilə eynilik təşkil edir. Hər iki mənbədə Yunan hökmdarının insani xüsusiyyətlərindən, xalq üçün ədalətli padşah obrazlarından söhpət açılır. “İsgəndərin anadan olması” altında nəşr olunan nağılda yazılır ki, həddi-buluğa çatan İsgəndər atasından icazə alıb ova gedir. Ovdan qayıdanda xışın dəstəyinə qara bağlayan cütçüyə rast gəlir. Cütçü ağlaya-ağlaya cüt sürür. İsgəndər onun ağlamasının səbəbini soruşanda deyir ki, şahın düşmənləri hücum edib məmləkəti viran qoydular və şahımızı da əsir götürdülər. Ədalətli hökmdarımızın İsgəndər adında bir oğlu var idi, indi o da yoxdur. Onun üçün ağlayıram.

Digər “İsgəndər Zülqərineyn” nağılında qeyd olunur ki, şahın övladı olmur. (Fələqusun) Yuxusunda görür ki, ağsaqqal bir kişi onun başının üstündə dayanıb məsləhət görür ki, İsfahan padşahının qızını alsan sənin övladın olacaq. Beləliklə padşah çox çətinliklə İsfahan padşahının qızı ilə evlənir və bir oğlu olur. Adını da İsgəndər qoyur.

Azərbaycan folklorunda İsgəndərin yunan padşahının bəzən həqiqi, bəzən də qeyri-həqiqi oğlu olması haqqında rəvayətlər çox olmuşdur. Lakin Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə”sində həqiqətən İsgəndərin Feyləqusun həqiqi oğlu olması barədə maraqlı rəvayətlər irəli sürdüyünü görürük. Bu ikiliyi, şair yunan, ərəb, fars yazılarında gördüyü kimi, Azərbaycan şifahi söz sənətində görməmiş deyildir.

H.Araslının fikriyə şair, böyük bir xalq dastanının süjetini iki misra ilə ifadə etmiş, bəzən də xalq şairinin iki misrası əsasında böyük dastan yaratmışdır. Burdan da bəlli olur ki, xalq yaradıcılığı motivləri şairin yaradıcılığına çox təsir göstərmişdir.

Xalq ədəbiyyatında fərqli-fərqli epizodlara, hadisələrə rast gəlmək olur. Bu hadisələrin çoxu sehr, cadu, tilsimlə bağlanır ki, bu da nağıl ənənələrindən irəli gəlir. “İsgəndərin həbəşlərlə davası” nağılında İsgəndərin oğlu Zərpuşun vuruşmasından, Şəmsi cadu tərəfindən daşa çevirməsindən və nəhayət İsgəndər qələbə qazandıqdan sonra Misir padşahının qızını İbrahim Zərpuşa almasından, digər maraqlı hadisələrdən bəhs olunur.

Digər maraqlı nağıllardan biri də “İsgəndərin Gilan səfəri” nağılıdır. İnsan əti yeyən, qonşu xalqa əzab-əziyyət verən vəhşi tayfalar haqqında məlumatlara Azərbaycan xalq nağıllarında tez-tez rast gəlmək olur. İsgəndər bir gün vəzir İbrəstunu yanına çağıraraq xərac verməyən şahlığın olub-olmamasından xəbər alır. İbrəstun isə Gilan şahlığının xərac vermədiyini hökmdarına söyləyir. Qəzəblənən İsgəndər qoşun çəkib Gilan vilayətinin yaxınlığında çadır qurur. Qasid göndərərək xərac tələb edir. Gilan şahı İsgəndəri çox hörmətlə saraya dəvət edir və dərini ona söyləyir. Deyir ki, on ağaclığında kiçik bir padşahlıq var, ildə bir dəfə məmləkətə hücum edib, əhaliyə zülm edirlər. Hər il novruzda on iki insan qurban verməliyik. İnsan əti yeyirlər. Əgər qurban verməsək şəhərə girib hər yeri viran qoyurlar. Gilan şahının şikayətindən qəzəblənən İsgəndər güclü qoşunla onların məmləkətinə girib və özlərini tar-mar edir.

Xalq yaradıcılığı ilə oxşar və yaxınlıq əlamətləri, Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə”sində olan oxşarlıq şair üçün yeni məzmunlu əsər yazmağa imkan vermişdir. “İsgəndərnamə” dastanında olan nağıllar Azərbaycan folklorunun zənginliyindən xəbər verir.

“Daranın nağılı” maraqlı rəvayət nümunəsidir. Dara İsfahan hökmdarıdır. Dara İsgəndərin bir sıra şahlıqları özünə tabe edib xərac almasını eşidəndə, vəzirini yanına çağıraraq məsləhət edir. Vəzir isə Daranın yerinə keçməyi qarşısına məqsəd qoyur və Daranı yolundan çıxardır, ağıllı məsləhət əvəzinə onu alovlandırır. Hökmdara söyləyir ki, İsgəndər İrana hücum edəcək. Bunu eşidən Dara qəzəblənsin, İsgəndərə namə göndərsin və yeddi ilin xəracını bir ilə tələb etsin. Xain vəzir isə yeddi ilin xəracını yeddi gündə yerinə yetirmək tələbini yazır. Bu hadisədən sonra hər iki hökmdar müharibəyə hazırlaşır. Müharibənin şiddətli zamanında iki hökmdar üz-üzə gəlir. Fərsətdən istifadə edən xain vəzir Daranı arxadan oxla vurur. Eyni zamanda oxla İsgəndəri də vurmaq istəyir, lakin İsgəndər özünü qoruyur.

Bütün bu hadisələrdən sonra İsgəndər şəhəri yandırır, lakin qəzəbinə qarşı çıxaraq tutduğu işdən pəşman olur. Təkrar şəhərin abadlaşması üçün küllü miqdarda xərc çəkir.

N.Gəncəvi Dara ilə İsgəndərin savaşını maraqlı şəkildə əsərdə oxucularına izah edir. Hər iki hökmdarı haqsız və ədalətsiz, zülmkar kimi qələmə alır. Eyni zamanda əsərdə hər iki hökmdarın ədalətli cəhətlərindən də söhpət açır.

N.Gəncəvi əsərdə çox maraqlı bir məqama da toxunur. İsgəndərin Daranın ölümünə heyfislənməsi əsərdə maraqlı xüsusiyyətlərin ortaya çıxmasına səbəb olur.

“Daranın nağılı” nümunəsindən oxucuya bəlli olur ki, İsgəndər Daranın ölümünə yox, onun vəziri tərəfindən öldürülməsinə təəssüf edir. Çünki, Daranı İsgəndər özü öldürməklə arvadı Sabah xanımın zamanında ona söylədiyi cinayətin heyifini almış olcağını düşünür.

Əsər boyu xalq yaradıcılığından istifadə olunmuş hadisələrlə qarşılaşdığımızda, əfsanələrin və dastanların, təmsillərin çox qədim təfəkkürə malik olduğunu görürük. N.Gəncəvinin yaradıcılığında ən böyük xüsusiyyət bütün yaşadığı dövrün özünəməxsus fərqliliyini, köklü və idrakı şəkildə, eyni zamanda ədəbi yolla oxucusuna çatdırmaq istəyinin fərqiə varırıq.

N.Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasında, müəllifin tarixi faktlara söykəndiyinin şahidi oluruq. Bu fikir də ondan irəli gəlir ki, müəllif çox zaman tarixi hadisələri olduğu kimi qələmə alır, lakin qəhrəmanlarına fərqli adlar verərək yaşadığı cəmiyyətin əzəblı ənənələrilə qarşılaşmamağı qarşısına məqsəd qoyur. Bu nəticəni əldə etmək heç də çətin məsələ deyil. İstər “İqbalnamə”, istərsə də “Şərəfnamə” dastanlarında göstərilən hökmdar obrazları yuxarıdakı fikrimizə bir sübutdur. Tarixi mənbələrə əsaslanaraq müharibələrin, insanların qətli, taxt-tac üstündə savaşlar, şəhərlərin yandırılması və s. kimi faktlar şairin həm şifahi xalq yaradıcılığını ədəbiyyata gətirməsi, eyni zamanda tarixi gedişatları dərinləndirən bilməsi, əsərlərinin oxunaqlı və şərhələrinin müəmmalı deyil, aydın bir şəkildə izahlı olması, istər sələflərindən, istərsə də xələflərindən seçilməsi demək idi.

Dünya ədəbiyyatı tarixində müxtəlif qadın obrazlarına öz fərqli cəhətləri ilə oxucuları tərəfindən müxtəlif münasibət bəslənmişdir. N.Gəncəvi “Pənci-Gənc”ində (beş poeması – beş gənc, hər zaman gənc) müxtəlif qadın obrazlarını ən yüksək zirvəyə qaldırmışdır. Bəlkə də dünya ədəbiyyatında yeganə N.Gəncəvi yaradıcılığıdır ki, bütün əsərlərində qadın obrazları ağıllı, mübariz, sevgiləri uğrunda ölümə gedən, təmkinli, bacarıqlı və zəkaları ilə dünya ədəbiyyatındakı qadın obrazlarından seçilir.

Şirin, Məhinbanu, Leyli, Fitnə, Nüşabə, Histəndərcahan kimi qadın obrazlarını N.Gəncəvi yaradıcılığında ilkin şəxsiyyət kimi qadını ən yüksək zirvəyə qaldırmışdır. Şair qadın obrazlarını oxucularına gözəllikləri, mətinliyi, bacarıq və uzaqgörənliklərilə təqdim etməsi, qadın obrazlarının xalqın adət-ənənəsinə sadıq, namuslu və fədakar olmaları ilə Xosrovdan, Məcnundan, Bəhramdan, İsgəndərdən geri qalmadıqlarını bizlərə söyləyir.

N.Gəncəvi “İsgəndərnamə” poemasında müxtəlif folklor nümunələrinə toxunaraq “İqbalnamə” və “Şərəfnamə”ni ərsəyə gətirmişdir. Müxtəlif xarakterləri əks etdirən bu poemanı Azərbaycan xalq nağıllarının yaranma dövrü kimi qəbul etmək olar.

İsgəndər haqqında yazılan bütün rəvayətlər həm Şərq ədəbiyyatında, həm də Qərb ədəbiyyatında müxtəlif məzmununda işlənmiş folklor nümunələridir.

1175-1190-cı illərdə Fransada yazılan ən yaxşı əsərlərdən biri “İsgəndərnamə”dir. “Aleksandr şeiri” adı ilə tanınan bu əsərdə dünya folkloru ilə bağlı maraqlı nümunələrə rast gəlirik. 20 min misradan ibarət olan bu əsəri Lamber le Torun yazmağa başlamış və Aleksandr de Berney tərəfindən tamamlanmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahı

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960.
2. Azərbaycan xalq əfsanələri, Bakı, 1985. Sədiq Paşa Pirsultanlı
3. N.Gəncəvi, lirika. Sirlər xəzinəsi, Şərəfnamə, Bakı:Yazıçı, 1988
4. Nizami Gəncəvi. Lirik şeirlər, “İsgəndərnamə”dən. Bakı:Gənclik, 1976.

A.ƏHMƏDOVA

**NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ FOLKLOR
XÜLASƏ**

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı xəzinəsində öz əsərləri ilə yer qazanmış böyük yaradıcılıq salnaməsidir. Nizami yaradıcılığı XIII əsrin yüzillikdən başlayaraq bütün Yaxın və Orta Şərq şairlərinin yaradıcılığına təsir göstərmişdir. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı xronologiyasında N.Gəncəvi yaradıcılığının önəmi və təsiri çox böyükdür.

Qədim və Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq oxusu nümunələri başlığı altında istifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərində, “Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl” poemalarından seçmələr, maraqlı aşıq oxusu nümunələri kimi yadda qalır.

Məqalədə N.Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasında, “İqbalnamə” və “Şərəfnamə”sində uşaq oxusu nümunələrinə aid maraqlı seçmələr daxil olunmuşdur. Bu seçmələrdə epik növə aid olan dastanlar, əfsanələr, təmsillər, məsəllər və atalar sözləri kimi müxtəlif janrlar Nizami Gəncəvi yaradıcılığının bir daha zəngin irsə malik olduğunu göstərir.

A.AXMEДОВА

**НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И ФОЛЬКЛОР
РЕЗЮМЕ**

Великая творческая летопись гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви, заслужившего своим творчеством место в сокровищнице мировой литературы. Творчество Низами оказало влияние на творчество всех поэтов Ближнего и Среднего Востока, начиная с XIII века. Значение и влияние творчества Н.Гянджеви в хронологии азербайджанской детской литературы очень велико.

Отрывки из поэм «Сокровище тайн» и «Семь красавиц» запомнились как интересные образцы любовного чтения в учебниках и учебных пособиях, используемых в древней и средневековой азербайджанской литературе под названием «Образцы детского чтения».

В статье представлены интересные подборки, связанные с примерами детского чтения в поэме Н.Гянджеви «Искандернаме», «Икбалнаме» и «Шарафнаме». В этих подборках различные жанры, такие как эпосы, легенды, басни, притчи и пословицы, показывают, что творчество Низами Гянджеви еще раз имеет богатое наследие.

A.AHMEDOVA

NIZAMI GANJAVI AND FOLKLORE

SUMMARY

The great creative chronicle of the brilliant Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, who earned a place in the treasury of world literature with his work. The work of Nizami influenced the work of all the poets of the Near and Middle East, starting from the 13th century. The significance and influence of N. Ganjavi's creativity in the chronology of Azerbaijani children's literature is very great.

Excerpts from the poems "Treasure of Secrets" and "Seven Beauties" were remembered as interesting examples of love reading in textbooks and teaching aids used in ancient and medieval Azerbaijani literature under the name "Children's Reading Patterns".

The article presents interesting selections related to examples of children's reading in N. Ganjavi's poem "Iskandernama", "Ikbalname" and "Sharafname". In these collections, various genres such as epics, legends, fables, parables and proverbs show that the work of Nizami Ganjavi once again has a rich heritage.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2023

**Rəyçi Ülkər Baxşıyeva filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

TEZİSLƏR

QASIMOVA AZADƏ HƏSƏHALI QIZI
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
“Tərcümə” kafedrası ingilis dili üzrə b\m
N.Nərimanov 93.
i-mail: qaza555@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜCƏRRƏD QRAMMATİK MƏNA BİLDİRƏN PREFIKSLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏSİ

Mücərrəd qrammatik məna bildirən sadə prefikslər və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. İngilis dilində prefikslər zaman və məkan qrammatik mənalarından əlavə, sözlər arasında mücərrəd qrammatik münasibətlər – mücərrəd qrammatik məna da ifadə edir. Burada müasir ingilis dilində mücərrəd qrammatik münasibət ifadə edən prefikslər və onların müasir Azərbaycan dilində ifadə vasitələri araşdırılacaqdır:

1. İngilis dilində sözlər arasında mücərrəd qrammatik münasibətlər ifadə edən prefikslər arasında qrammatikallaşmış prefiksləri qeyd etmək lazımdır. İngilis dilinin sintetik quruluşundan analitik quruluşa doğru inkişaf ilə əlaqədar olaraq hal kateqoriyası şəkilçiləri ilə əlaqədar olan bir sıra qrammatik münasibətlər, ingilis dilində halların sayı azaldıqca və hallar bir-bir sıradan çıxdıqca, hal şəkilçilərindən önlüklərə keçir, yəni keçmişdə hal şəkilçilərinin ifadə etdiyi funksiyaları prefikslər ifadə etməyə başlayır.

2. Bu prefikslərin məxsusi zaman və məkan mənaları zəifləyir, onlarda bu iki məna ilə yanaşı, mücərrəd münasibətlər ifadə qabiliyyəti yaranır və onlar mücərrəd qrammatik münasibətlər ifadə etməyə də başlayır, onlar nitqin formal ünsürlərinə çevrilir.

3. İngilis dilində qrammatik ünsürə çevrilmiş dörd əsas prefiks mövcuddur: **of, to, by, with**. Ayrı-ayrı hallarda qrammatikallaşmış funksiya ifadə edən önlüklərə **for, about, on, in, at və from** prefikslərini aid etmək olar.

4. **Of prefiksi**. Bu prefiks ingilis dilində işlənən ən qədim prefikslərdən biridir; onun ingilis ədəbiyyatında 855-ci ildən işləndiyi qeyd edilmişdir. Müasir ingilis dilində ən işlək önlüklərdən biridir. Müasir ingilis dilində **of** önlüyü əsasən mənsubiyyət münasibətlərini ifadə edir; o bu funksiyanı və ingilis dilinin qədim yiyəlik halının ifadə etdiyi digər münasibətləri orta ingilis dili dövründə mənimsəmişdir. Keçmiş yiyəlik halın, daha doğrusu, yiyəlik hal şəkilçilərinin funksiyasının **of** önlüklü tərkiblərə keçməsi tarixi **of** önlüyünün müasir semantik strukturunun yaranmasını izah edə bilər.

5. Qədim ingilis dilində **of** prefiksin əsas mənası yer mənası bildirən isimlərə artırılan və müasir Azərbaycan dilində çıxışlıq halın -dan, -dən “şəkilçisinə ekvivalent olmuşdur, yəni bu önlük müəyyən yerdən, məkandan başlanan hərəkəti və ya müəyyən mənbədən gələn hərəkəti bildirmişdir. Lakin bəzi hallarda «törəmə» mənası mənsubiyyət mənasına da keçirdi. Məhz bu əsasda **of** önlüyünün maddi məkanı mənası zəifləməyə başlayır və o, tədricən, mənsubiyyət anlayışı ifadə edən qrammatik ünsürə çevrilməyə başlayır.

6. Orta ingilis dili dövründə mənsubiyyətin bu yeni analitik ifadə üsulu mənsubiyyətin yiyəlik hal şəkilçisi ilə ifadə edilməsinin köhnə üsulu ilə uğurla rəqabət aparır, yeni ingilis dili dövründə isə onu bütün mövqelərdən sıxışdırılıb çıxarır; mənsubiyyət anlayışının flektiv üsulla, yəni genitive case ilə (yiyəlik halla) ifadə edildiyi kiçik bir sahə müasir ingilis dilində istisna təşkil edir. Köhnə yiyəlik halı işləkdən sıxışdırıb çıxardıqdan sonra **of** prefikslü tərkib həmin hal vasitəsilə ifadə edilən bəzi ziddiyyətlərin də varisi olur. Məsələn, feildən əmələ gələn bəzi isimlərdə (feili isimlərdə) **of** tərkibi həm məntiqi subyekti, həm də məntiqi obyektı göstərə bilər: **the love of his father** konstruksiyası həm onun atasına məhəbbəti mənalarını ifadə edə bilər.

7. Hələ orta ingilis dilində partitivliyin ifadəsi, məsələn, **some of the people** «adamların/adamlardan bəziləri», **many of the children** «uşaqların/uşaqlardan çoxu» və s. kimi ifadələr bütövlükdə (tamamilə) **of** tərkiblərə keçir. Bununla əlaqədar olaraq, partitivliyin ifadəsi ilə müəyyən qədər əlaqəsi olan özünəməxsus xüsusiyyəti olan bir müasir tərkibi nəzərdən keçirmək maraqlı olardı. Bu tərkibi bəzən səhv olaraq ikiqat yiyəlik halı tərkib adlandırırlar. Bu tərkib, məsələn, **a friend of George's, a friend of my sister** və s. kimi ifadələrdə təzahür edir. Bu ifadələrin ilkin mənaları partitiv ola bilərdi, yəni bu tərkiblər «Corcun dostlarından biri», «bacımın dostlarından biri» mənasını ifadə edə bilərdi. Müəyyən mənada həmin nümunələr üçün belə izah indi də mümkündür: **a friend of George's=one of George's friends, a friend of my sister=one of my sister's friends.**

8. Lakin müasir ingilis dilində belə tərkiblərin işlənməsi dairəsi xeyli dərəcədə genişlənmişdir və bu tipli tərkiblərin işlənməsi elə hallara da yayılmışdır ki, həmin tərkiblərin partitiv izahı mümkün deyildir; məsələn, **that long nose of his** «onun elə uzun burnu». Bu tiptən olan ifadələr üslubi əhəmiyyət kəsb edir: dil ifadəsi ilə onun ilkin, partitiv mənası arasındakı ziddiyyət komik effekt törədir. Lakin ayrı-ayrı hallarda «**of**+ ümumi (common) halda duran isim» və «**of**+ yiyəlik (genitive) halda duran isim» ifadələri arasındakı fərq əhəmiyyətli semantik fərqlərin ifadə edilməsi üçün istifadə edilə bilər. Müqayisə et: **a picture of my father's** və **a picture of my father picture**. Birinci ifadə «mənim atama məxsus şəkil (yaxud atama məxsus şəkillərdən biri)», ikinci ifadə isə «atamın şəkli, yəni «atamı əks etdirən şəkil» mənasındadır. Bu fərq, müəyyən dərəcədə, əvvəllərdə nəzərdən keçirilmiş **of** tərkibli subyekt və obyekt kimi işlənməsi arasındakı fərqlə analojidir.

9. It stands on the right of the bridge, quite away from the river «O, çaydan xeyli aralı, körpünün sağ tərəfində (körpüdən sağ tərəfdə) durmuşdu». **It is more like a stage village than one build of bricks and montar** «Bu, kərpic və ahəng qarışığından tikilmiş bir şeydən daha çox kənd səhnəsinə bənzəyirdi». **And Harris never sees what an ass he is making of himself** «Və Hərris təsəvvür etmirdi ki, o, hansı eşşəkdən düzəldilmişdir».

10. Of prefiksinin ilkin mənasında inkişaf etmiş qədim (köhnə) mənalarından biri də müəyyən bir şeydən ayrılmağı, xilas olmağı, təmizlənməyi, azad olmağı, müəyyən bir şeyi (məsələn, müqaviləni, əhdi, bağlaşmanı) ləğv etməyi, pozmağı göstərməyə işarə etməsidir. Lakin bu məqamda **from** prefiksi ilə işlənən sözlərin sayı **of** ilə işlənən sözlərin sayından xeyli çoxdur. Buna görə də müasir ingilis dilində bu məqamda **from**-un işlədilməsinin norma, **of** - un işlədilməsinin isə norma qalığı olduğundan danışmaq olar. Məsələn: **to get rid of** «kimdənsə/nədənsə xilas olmaq», **free of** «nədənsə azad olmaq/sərbəst olmaq», **to disturben, to lighten of** «(ürəyi, qəlbi, işi, yükü yüngülləşdirmək)», **to divert oneself of** «(hakimiyyətdən, hüquqdan, ümumiyyətlə, nədənsə) imtina etmək», **to acquit of** «üstündən ittihamı götürmək», **to wash one's hands of** «bir şeydən (nədənsə) əl çəkmək, ümidi üzülmək» və s.

11. Cowperwood had liked his face and intelligence, had judged him to be able, but had wondered instantly how he could get rid of him «Kaupervud onun sifətini və aqlını xoşlayırdı, onu bacarıqlı hesab edirdi, amma dərhal ondan necə xilas ola biləcəyi haqqında düşündü». **Of** mərhumiyyət, aldatma, oğurluq, sonsuzluq bildirən bütün sözlərlə, nəyinsə olmadığını (bədənin naqisliyini, vəsaitin çatışmamazlığını, inamın və ya şəfqətin yoxluğunu bildirən sözlərlə, nəhayət, əsasən, ərzaqın ehtiyatının, faydalı qazıntı yataqlarının tükəndiyini bildirən sözlərlə, hətta bəzən səhhətin pozulmasını bildirən sözlərlə işlənir. Məsələn: **to plunder, to rob of** «nəyi isə çapmaq», **to strip of** «(nəyi isə) soymaq (fiziki soymaq mənasında), (kimi isə) soymaq (oğurlamaq mənasında) », **bare, destitute, devoid of** «(nədənsə) məhrum olmaq», **short of** «kifayət qədər pulu, vaxtı olmamaq», **lack, want of** «(nəyinsə) çatışmamazlığı», **loss of** «(nəyisə) itirmək» və s.

12. We found ourselves short of water at Hambledon lock.. «Biz özümüzü Hambledon qəsridə su qıtlığında hiss etdik». **Your complete lack of information about a train from Salonika has them stunned** «Salonikdən gələn qatar haqqında sənin heç bir məlumatın olmaması onları təəccübləndirdi». **Men were robbed of very vestige of faith or even of charity** . «Adamlar inamin bütün izlərini, hətta mərhəmət hissini də itirmişdilər». **Of** bir şeyin bütövlüyünü, tamlığını, çoxluğunu, zənginliyini bildirən sözlərlə, habelə bununla əlaqədar təzahür edən xüsusiyyətləri ifadə edən sözlərlə işlənir: **a great deal of** (a great number of), **heaps of, a lot of, a multitude of, plenty of, dozens of, hundreds of smth, an abundance of, a profusion of** «bir şeyin bolluğu», **brimful or** «nə isə qıraqlarına qədər dolu», **full of** **free of** **wasteful of** «bir şeyə əliaçıq olmaq, nədənsə bədxərclik etmək».

13. Hundreds of private citizens swarmed over his home demanding a resolution of their problems «Şəhər əhalisinin minlərlə nümayəndəsi onun evini mühasirə edərək, bu problemlərini həll etməyi tələb edirdi». Müasir ingilis dilində **of** ən geniş yayılmış, ən çox işlənən mənası mənsubiyyət, malikiyyət, aidlik və bu mənalarla qovuşan digər səciyyəvi münasibətləri ifadə etməsidir. Onun bu mənalarda həm **of** önlüklü tərkiblərin müstəqil şəkildə, həm də ismin yiyəlik halında işlənən sözlərə qovuşaraq (**of** önlüyü + yiyəlik halda duran isim - Robert's) işlənməsinə rast gəlmək olar. Bundan başqa, **of** önlüyü nisbi əvəzlik adlanan əvəzlik növü ilə (**ours**, **hers**) işlənir.

14. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində canlı əşya adı bildirən isimlərin ismin yiyəlik halında, cansız əşya adı bildirən isimlərin isə önlük tərkibi ilə işlədilməsi əbədi dil norması hesab edilir. Bundan əlavə hal da, önlük tərkibi də istər hərəkətin subyektini (subjective genitive), istərsə hərəkətin obyektini (objective genitive) təyin edə bilər. Aşağıda verilən nümunələr də, uyğun olaraq, insanlara Aid olanlara (A), əşyalara Aid olanlara (B), subjective genitive (C), objective genitive (D) şəklini izah edənlərə, habelə **of** önlüyünün nisbi əvəzliliklərlə birləşmədə əmələ gətirdiyi tərkiblərə (E) ayrılır.

15. You can come to no harm in the company of a Christian girl like that «Sen, ondan fərqli olaraq, Xristian qızlar cəmiyyətində heç bir zərər çəkməyəcəksən». With the object of speed in her mind she had worked all mornin. Başında bir-birini sürətlə əvəz edən fikirlərlə o bütün səhəri ağır işlədi. There were the very poor who saw in Cowperwood's wealth and in the fabulous stories of his New York home... a heartless exploitation of their needs (objective genitive – **of** önlüklü tərkibdə isim hərəkətin obyektini bildirir): «Kaupervudun dövlətində və onun Nyu Yorkdakı evi haqqında əfsanəvi hekayələrdə... öz ehtiyaclarının vicdansızcasına istismar edilməsini görməyənlər olduqca fəqir adamlar idi».

16. Partitivlik **of-un** köhnə mənalarına da aiddir. Görünür, partitivlikdə ilkin mənalardan - çıxış, mənşə mənalarından yaranan yeni mənalar və ümuminin, tamın bir hissəsi kimi götürülən yiyəlik halın mənası birləşmişdir. Lakin **of** önlüyünün sonrakı inkişafı buna gətirir ki, o, əvvəlkinin əksi olan münasibət mənasını, yəni hissələrinin birləşməsindən ibarət olan bütöv, tam mənasını da ifadə edir. Bir sıra hallarda **out**, **of** önlüyü ilə məna əlaqəsi müşahidə edilir. Buna aşağıdakılar nümunələr göstərmək olar: to consist of «nədən-sə/kimdənsə təşkil olunan», to drink of «içmək, dadmaq», a bit of, a part of, a piece of, a fraction of, a little of «nəyin isə/kimin isə bir (az) hissəsi», Many of, much of «kimin isə/nəyin isə çoxu, a cup of «bir fincan nə isə», a ton of «nədən isə bir ton», both of «hər ikisi», some of «kimin isə/nəyin isə bəzisi». All of «kimin isə/nəyin isə hamısı» və s. və i.a. In a few of the stately brick homes... windowpanes were knocked out, front doors stove in (145, s.334) «Bir neçə kərpic evdə... pəncərə şüşələri (pəncərələr) örtülmüş, qapılar bağlanmışdı». She offered to sell some of the cows but there were no buyers. «O, bir neçə inəyi satmağı təklif etdi, lakin alıcı yox idi».

17.Mis- prefiksində bütün german dillərində rast gəlinir. Qədim ingilis dilində çatışmamazlıq, itgi, yoxluq, yanlış, səhv hərəkətləri ifadə etmək üçün feillərə qoşularaq işlədilir. Müasir ingilis dilində yayılmış səhv, pis mənasını ifadə edən feli prefiks mis- prefiksdir. Məsələn, to misname – “düzgün adlandırmamaq”, to mistake – “səhv etmək”, to miscall – “düzgün çağırma”, to miscount – “düzgün sayma”, to misunderstand – “səhv başa düşmək” və s. Mis- prefiksinin digər mənaları aşağıdakı kimidir: to mistrust “etibar etməmək”, to mislike “xoşlamamaq”, to misaffect “sevməmək”. Bu feillərdə mis- prefiksi prefiksiz əsasın inkarlıq mənasını ifadə edir. Müasir ingilis dilində belə feillər az işlənir və bir qayda olaraq dis- prefiksi ilə düzəldilmiş sözlərlə əvəz olunur.

18. Un, de, dis prefikslərinə oxşar olaraq mis- prefiksi də təsirli fellərin kökünə qoşulur. Məsələn, to advise- to misadvise, to apply- to misapply, to hear- to mishear, to behave- to misbehave. Beləliklə, müasir dövrdə mis- prefiksi fellərin məhsuldar prefiksi hesab olunur. What was great and strong in him, she missed, or worse yet misunderstood. He didn't truly feel good because the pain from cord across his back had almost passed pain and gone into a dullness that he **mistrusted**.

19.Re- prefiksi latın mənşəlidir. İlk vaxtlar re- prefiksi yalnız roman sözlərinə qoşulurduq ancaq XVI əsrdən başlayaraq bu prefiks əsl ingilis sözlərindən yeni mənə qollarını verən fellər yaratmağa başladı: to live- to relive (to live again, to recall, to life): to greet- to regret (to greet again or in return. Re- prefiksindən 2 halda yeni fellər düzəltmək üçün istifadə olunur. Felle ifadə olunmuş hərəkət keyfiyyətsiz pis yerinə yetirilibsə bu halda re- prefiksindən bu hərəkətin dəyişdirilməsi və ya yaxşılaşdırılması üçün istifadə olunur. Məsələn, to re-read <<yenidən oxumaq, to re-write <<yenidən yazmaq>>, to rebuild <<yenidən tikmək, qurmaq>> və s. The curves of your lips **rewrite** history”, he said. The Old man **unhooked** the fish, **rebaited** the line with another sardine and tossed it. Əgər feillə ifadə olunmuş hərəkət hər hansı səbəbdənsə yerinə yetirilməmiş və ya əvvəlki vəziyyətində qalırsa onda re- prefiksi vasitəsilə əvvəlki vəziyyəti bərpa edilir. Məsələn, to recurve geri, əks tərəfə əymək, qatlamaq, to regain gerialmaq. Bir qayda olaraq re- prefiksi əvvəlki və yaxud da ilkin mənaya əks olan mənayı ifadə edir. Məsələn, He went away, but **reappeared** almost at once. Re- prefiks vasitəsilə düzəlmiş yeni feilləri əvvəllər düzəldilmiş və ya alınma feillərdən ayırmaq üçün yeni feillərdə re- prefiksi əsasdan defis işarəsilə ayrı yazılır. Məsələn, to re-collect yenidən yığmaq, to recollect yada salmaq. Re- prefiksi aşağıdakı hallarda da defislə yazılır. Əgər əsas feil **e** saiti və ya başqa saitle başlayırsa: to re-echo, to re-organize, to re-iterate və s. Neologizmlərdə və ya hazırki şərait üçün nəzərdə tutulmuş düzəltmə sözlərdədir: to re-label, to re-group. Əgər düzəltmə söz sadə şəkilçisiz sözlə qarşı-qarşıya qoyularsa onda defis işlədilir. Məsələn, to do- to re-do, to discuss- to rediscuss.

20.De- prefiksi latın mənşəlidir. Müasir ingilis dilində o, feillərin də düzəlməsində iştirak edir. Müller lüğətində yüzlərlə **de** prefiksi ilə düzəldilmiş feillərə rast gəlinir. Onlardan təxminən yarısı Vebsterin etimoloji lüğətində verildiyi kimi ingilis dilinə

roman dillərindən keçiblər. Bu fellərin tərkibində **de-** prefikis var idi: to derail relsdən çıxmaq, yolundan çıxmaq, to derange <<sıradan çıxmaq>>, to deport sürgün etmək, to depose <<kənar etmək, çıxartmaq(işdən)>> (O.F.depose), to defraud <<aldatmaq>> (L.defraudare), to deport, to deface <<silmək, şəklini pozmaq>>(O.F.defacier).**De-**prefiksi ilə yanaşı fellərin etimologiyası göstərir ki, onların əsasları roman mənşəlidir. Buna baxmayaraq müasir ingilis dilində **de-**prefiksi çox canlı və çox istifadə olunan prefiksidir. İngilis sözlərinin əsasında yaranmış, tərkibində **de-**prefiksi olan fellər aşağıdakı mənaları verir. Əks mənəli hərəkət və düzəldilmiş mənası: to decode -şifrələrini açmaq, to chipper şifrələmək, to defame-ixtira etmək, to fame şöhrətlənmək, to deforest meşəni məhv etmək (to forest meşə salmaq). Məsələn, From **detesting** her and her foul tongue at firstç Martin greü to admireher as he observed the brave fight she made. Məhrum etmək, azad etmək, uzaqlaşdırmaq, xilas etmək və s. mənalar: to derate vergüllərdən azad etmək, to deplume uzaqlaşdırmaq, to depauperize yoxsullardan qurtulmaq.

SEVINC ORUCOVA,
Mingəçevir Dövlət Universiteti
sevincorucova2609@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLIS DILLƏRİNDƏ KEÇMİŞ ZAMAN FORMALARININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ VƏ TƏDRİSİ ÜSULLARI

Keçmiş zaman- keçmişdə, hərəkət, vəziyyət və hərəkətin söhbət anından əvvəl həyata keçirildiyi deməkdir. Bu zaman digər dövrlərlə - indiki və gələcək zamanlarla müqayisədə çox ümumi və geniş bir anlayışdır. M.Hüseynzadə yazır: “Keçmiş zaman keçmişdə görülmüş və ya edilməmiş bir işin indi bildirildiyi zaman arasındakı zamandır; yəni iki şey arasındakı vaxtdır” [5, s.358].

Qeyd etdiyim kimi, iki iş arasındakı vaxtı (dövrü) məhdudlaşdırmaq mümkün deyil. Hər hansı bir hərəkət, vəziyyət və ya hərəkət, söhbət anından (vaxtından) bir dəqiqə əvvəl olduğu kimi on, yüz, min il əvvəl baş verə bilər. Zaman baxımından keçmiş zaman hər birində özünü göstərir. Ancaq keçmişdə baş verən vəziyyətlər və ya hərəkətlər leksikon və məna baxımından eyni deyil. Bütün bu müxtəliflik dünya dillərində müxtəlif keçmiş zaman formalarının mövcud olmasını nəzərdə tutur. İnkişafın daxili qanunları və hər bir dilin ayrıca götürülmüş xüsusi qrammatik quruluşu sayəsində həmin dildə xüsusi keçmiş zaman formaları meydana çıxır. Məsələn, türk dillərində keçmişin müxtəlif formaları mövcuddur. Fərqli qruplara aid fərqli türk dilləri həm semantik, həm qrammatik, həm də kəmiyyət baxımından keçmiş zamanın fərqli formalarına malikdirlər. Deyək ki, qazax dilində feilin beş keçmiş zaman forması vardır [3, s.180].

Qırğız dilində keçmiş zamanın dörd forması istifadə olunur [2, s.26].

Azərbaycan dilindəki keçmiş zaman formaları müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif cür şərh edilmişdir.

İ.Ə.Əfəndiyev Azərbaycan dilinin qrammatikası üçün yazdığı feil hissəsində xəbər forması daxilində keçmiş zaman formalarını müəyyənləşdirir [4, s.130]:

1. Şahid keçmiş.
 2. Nəqli keçmiş.
 3. Uzaq keçmiş.
 4. Yarımçıq keçmiş.
 5. Mübahisəli keçmiş
 6. Gələcəyin keçmiş
 7. Rəvayət olunan rəvayət
 8. Yarımçıq qalan rəvayət
 9. Mübahisəli rəvayət
 10. Gələcək rəvayət [4, s.130].
2. Müəllif keçmiş zaman şəklini, habelə sadə xəbər şəklinə “oldu” və “imış”

əlavə edilməsi ilə meydana gələn mürəkkəb xəbər formalarını vermişdir.

Z.İ.Budaqova 1960-cı ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin qrammatika kitabı üçün feillərin müzakirəsində Azərbaycan dilində keçmiş zamanın aşağıdakı növlərini göstərir:

1. Şahid keçmiş
2. Nəqli keçmiş
3. Uzaq keçmiş
4. Müəyyən bir gələcəyə sahib keçmiş
5. Qeyri-müəyyən gələcək keçmiş
6. Yarımçıq keçmiş
7. Davamlı keçmiş [3, s.21-24].

Z. Tağızadə Azərbaycan dilində keçmiş zamanın üç formasından - keçmiş zaman, keçmiş zaman və nisbi keçmişdən bəhs etmişdir [6, s.21-24].

T.Hacıyeva müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki feilin keçmiş zamanını sadə və mürəkkəb başlıqlarla morfoloji quruluşuna görə iki növə böldü:

Sadə formalar: 1. keçmiş zaman 2. keçmiş hissə.

Mürəkkəb formalar: 1. Bitməmiş keçmiş (oldum); 2. II bitməmiş keçmiş (alacaq); 3. Gələcək keçmiş (yazacaq); 4. Uzaq keçmiş (almışdı); 5. Davamlı keçmiş (yazırdı); 6. Mühüm keçmiş (yazmalı idi); 7. Zəruri keçmiş (təəssüf ki); 8. Arzu olunan keçmiş (yay idi); 9. Şərti keçmiş (bax).

M.H.Hüseynzadə keçmişdən bəhs edərək yazır: “Keçmiş zaman Azərbaycan dilində iki şəkildə ifadə edilə bilər. İşin keçmiş icrası birbaşa və ya dolayısı ilə bildirilə bilər, yəni ikinci və üçüncü şəxs tərəfindən işin keçmiş icrası barədə məlumat verən şəxs ya birbaşa ifadəsini, ya da icraatı başqasından və işdən eşitdiyini bildirir. Buna görə də dilimizdə keçmiş zaman və keçmiş bitmiş zamana bölünür “[5, s.358].

AA Axundov “Feilin Çağı” kitabında feilin keçmiş zaman formalarını və hekayəni ayrı-ayrılıqda izah etmiş və sözdə uzaq keçmişin, yarımçıq keçmişin, mübahisəli keçmişin, gələcəyin zaman formalarının keçmiş feillər kateqoriyasına aiddir [1, s.224].

Müasir Azərbaycan dilində keçmişin işinin mütləq bitib-bitmədiyi, ya işin özü, ya da nəticəsi və s. olduğu aydın deyil. Anlamları göstərmək üçün bu zaman feil növü ifadə vasitələrinə əsasən iki qrupa bölünə bilər:

I. Keçmiş zamanın sadə formaları;

- 1) keçmiş şahid
- 2) Nəqli keçmiş.

II. Keçmiş zamanın mürəkkəb formaları;

- 1) Uzaq keçmiş I, II.
- 2) Müəyyən bir gələcəyi olan keçmiş.
- 3) Qeyri-müəyyən gələcəyi olan keçmiş.
- 4) Bitməmiş keçmiş.

5) Davamlı keçmiş [7, s.324].

Keçmişin müxtəlif zaman formalarına sahib olması yalnız türk dillərinə xas deyil. Bu xüsusiyyət, quruluşlarına görə fərqlənən ən müxtəlif dillərə də aiddir. Məsələn, Fransız dilində keçmiş zaman beş (Passe compose, Passe simple, Passe immediat, Imparfait, Plus-que-parfait) alman dilində üç (Das Imperfect yaxud Prateritum, Das Perfect, Das Plusquamperfect) fars dilində dörd (mazie- motləq, mazie estemrari, mazie nəqli və mazie bə'id) ərəb dilində dörd (keçmiş zaman, bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman, uzaq keçmiş zaman, gələcəkli keçmiş zaman) forması özünü göstərir.

Müasir ingilis dilində keçmiş zamanın əsasən dörd forması vardır:

1. The Past Indefinite Tense Form (Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması).
2. The Past Continuous Tense Form (Keçmiş zamanın davamedici forması).
3. The Past Perfect Tense Form (Keçmiş zamanın bitmiş forması).
4. The Past Perfect Continuous Tense Form (Keçmiş zamanın davam edib bitmiş forması).

İngilis dilində keçmiş zamanın bu formaları qrammatik cəhətdən bir-birindən fərqləndikləri kimi, semantik baxımdan da çeşidli mənələrə malikdir.

Məsələn, Past Indefinite Tense (qeyri-müəyyən keçmiş zaman) ümumiyyətlə keçmişdə baş vermiş hərəkətləri göstərsə (məs: I wrote a letter to my friend yesterday - Mən dünən dostuma məktub yazdım) Past Continuous Tense (Keçmiş davamedici zaman) isə əsasən keçmişdə dəqiq vaxtda və ya müəyyən zaman çərçivəsində davam etməkdə olan hərəkətləri ifadə edir;

Məs: I was writing a letter to my friend at 5 o'clock yesterday. - Dünən saat beşdə mən dostuma məktub yazırdım.

Keçmiş Perfect zaman forması da perfect zamanlar qrupuna daxildir. Bu zaman forması da analitik yolla, yəni "to have" köməkçi feilinin keçmiş Indefinite zamanı (had) və əsas mənə daşıyan feilin keçmiş zaman feili sifəti (Participle II) vasitəsilə əmələ gəlir.

Təsdiq forması: I had written, You had written, He (she) had written, We (you, they) had written.

İnkar forması: I had not written, You had not written, He (she) had not written, We (you, they) had not written.

Sual forması: had I written? had you written? had he (she) written? had we (you, they) written?

Sual-inkar forması: had I not written? had you not written? had he (she) not written? Had we (you, they) not written?

Burada onu da qeyd etməyə ehtiyac var ki, ingilis dilində feilin xəbər şəklinin (The Indicative Mood) keçmiş perfect zamanı morfoloji quruluşuna görə Subjunctive II şəklinin keçmiş zaman forması ilə tam uyğunluq əmələ gətirir.

Müqayisə edin:

Feilin xəbər şəklinin keçmiş perfect zaman forması	Subjunctive II şəklinin keçmiş zaman forması
I had spoken You had spoken He had spoken She had spoken We had spoken You had spoken They had spoken	I had spoken You had spoken He had spoken She had spoken We had spoken You had spoken They had spoken

İngilis dilində feilin xəbər formasının keçmiş keçmiş zaman forması və Subjunctive II formasının keçmiş zaman forması forma bənzəyir, lakin məna baxımından fərqlənir. Birincisi həqiqi bir həqiqətdirsə, ikincisi həqiqi və qeyri-realdır, lakin nəzərdə tutulan və ya istənilən bir hərəkətdir. Müqayisə et:

All eyes had turned to the woman, who was standing now [51, s.384].

Bütün gözlər indi ayağa qalxan qadına tərəf çevrilmişdi.

If I had only waited, perhaps it would have gone all right [51, s.384].

Əgər bir az gözləsəydim, bəlkə də hər şey ötüb keçərdi.

Dilçilər arasında keçmiş keçmiş zaman mövzusunda bir fikir birliyi yoxdur. Bəzi qrammatiklər, məsələn, H.Poutsma, K.I.Onionz, E.Kreizinga, feilin keçmiş keçmiş zaman formasının tam və ya qismən indiki keçmiş zaman formasına uyğun olduğunu bir qrup alim - O. Yespersen, G.N. Vorontsova, B.A. sübut etməyə çalışırlar.

Bütün bu deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, ingilis və azərbaycan dillərinin əsasını ən mühüm, prioritet məsələ, zaman formaları təşkil edir. Göründüyü kimi, dilçilik ədəbiyyatında zaman anlayışının dildə ifadəsi ilə bağlı işlədilən terminlər çoxsaylı olduğu qədər də qarışıqdır. Həmin terminlərin qaydaya salınması üçün xeyli iş görülməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov A. Dil estetikası. Bakı, Yazıçı, 1985, 224 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, "Çıraq", 1997, s. 431
3. Babayev. Bakı, Azərbaycan. Sovet Elmlər Akademiyası Dilçiliyinə giriş, Bakı, "Təhsil", 1990, s. 498.

4. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərindəki zaman feillər sistemi. Bakı (Nurlan), 2004, s. 259.
5. Əsgərov M.B. Zaman forması, zərf feil forması və arasında. Funksiya, semantik əlaqə. Bakı, 2002, s 146.
6. Gulieva Fransız, Massachusetts. Bakı, Marif Press, 1983, 376 səh.
7. Tahirov İ.M. "Müvəqqəti Lüğət" (Azərbaycan və İngilis dilində materiallar). Bakı (Nurlan), 2008, s.142.

Rəyçi: Fil.üz.f.doktoru., Qocayeva Şükufə

İÇİNDƏKİLƏR:

AYTƏN RƏCƏBOVA

İNGİLİS DİLLİ MƏTNLƏRDƏ TƏKRARLARIN İŞLƏNMƏ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ 3

LALƏ MİRZƏYEVƏ

İNGİLİS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİS OLUNDUĞU SİNİFLƏRDƏ
KİÇİKYAŞLI ŞAGİRDlər ÜÇÜN OYUNLARIN TƏŞKİLİ..... 10

VALİDƏ ABİYEVƏ

AFƏT SƏFİXANOVƏ

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏYÖNLÜ TƏDRİS VƏ ONUN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI..... 16

RƏHİMOVA GÜLNARA SAHİB QIZI

THE IMPACT OF THE INTERNET ON LANGUAGE..... 22

SƏMƏDOVA MƏLAHƏT

RUS DİLÇİLİYİNDƏ KÖK SÖZ YUVALARININ TƏDQIQI 31

GÜNAY TƏVƏKGÜL QIZI ƏFƏNDİYEVƏ

FEİLİN FORMALARI VƏ ONUN KONYUKTİV ŞƏKLİ..... 38

LAYƏ ƏBDÜRƏHİM QIZI MUSTAFAYEVƏ

PRAQMATİKA DİLÇİLİYİN BİR SAHƏSİ KİMİ..... 46

ŞEYDA EYVAZOVƏ

QEYRI-VERBAL ÜNSİYYƏTDƏ ƏL VƏ QOL HƏRƏKƏTLƏRİNİN
SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 53

E.A.MƏMMƏDOVA

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNƏ FUNKSİONAL ÜSLUBLARIN TƏSİRİ 63

LEYLA QOCAYEVƏ,

DÜRDANƏ NAĞİYEVƏ

BƏDİİ MƏTNİN İNFORMASİYA BLOKU 69

MANAFLI XANIMANA FƏTƏLİ QIZI

YAZININ İNKİŞAF TARİXİ:

İLK ƏLİFBADAN İNTERNETƏ QƏDƏR..... 76

AYGÜN RÜSTƏMLİ MÜBARİZ QIZI

MİKROMƏTNDAXİLİ SEMANTİK VƏ FORMAL ƏLAQƏ.

KOHEZİYA VƏ KOHERENSİYA ANLAYIŞI 84

SEVİNÇ MUSTAFA KAMAL QIZI MIRZƏYEVA

XALQ NAĞILLARINA İSTINADƏN FORMALAŞMIŞ VƏ ELMI

TERMINOLOGİYAYA DAXİL OLAN FRAZELOGİZMLƏR HAQQINDA.... 97

ATAKİŞİYEVA ÇİMNƏZ KAMİL

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ƏDƏBİ

LÜĞƏTİN SEMANTİK QURULUŞU 107

ХИКМЕТ НАДЖАФ ОГЛЫ АЛИЕВ

О ВЗАИМОСВЯЗИ ГРАФФИТИ И ФИЛОЛОГИИ:

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

СТРИТ АРТ 114

ƏZƏMƏT HƏSƏNOV

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZÜN MORFEM TƏRKİBİ 123

MƏMMƏDOVA MÜNƏVVƏR İSMAYİL QIZI

MƏKTƏBƏQƏDƏR DÖVRDƏ UŞAQLARIN NİTQİNİN İNKİŞAF

ETDİRİLMƏSİ ÜZRƏ İŞİN MƏZMUNU VƏ YOLLARI 132

XATİRƏ SÜLEYMANOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR VƏ ONLARIN XARAKTERİK

XÜSUSİYYƏTLƏRİ 140

NAZƏNDƏ SABİR QIZI HACIYEVA

İSMAYİL ŞIXLI YARADICILIĞININ MİLLİ-MƏNƏVİ QAYNAQLARI 147

SADIXOVA SARIGÜL ORUC Q.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLİM ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ

EDİLMƏSİNİN ROLU 155

GÜLŞƏN MƏHƏRRƏMOVA AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ QADINLARLA BAĞLI TƏSƏVVÜR VƏ ANLAYIŞLAR.....	163
--	-----

İLHAMƏ HACIYEVA ŞİFAHİ VƏ YAZILI KOMMUNİKASIYA VƏRDİŞLƏRİ.....	169
--	-----

ŞƏLALƏ ABASOVA HÜSEYN CAVİDİN HUMANİZMİ HAQQINDA.....	176
---	-----

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

PƏRVİN NURƏLİYEVƏ SƏRBƏST ŞEİRİN YARANMASI VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINA NÜFUZU	182
---	-----

TAMARA ƏLİZADƏ FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ İRSİNİN ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASINA TƏSİRİ.....	188
--	-----

QƏDİM İGİD OĞLU RUFULLAYEV AŞIĞ ABBAS TUFARQANLI İRSİNİN TƏDQIQINDƏ SALMAN MÜMTAZIN ROLU	195
---	-----

QULIYEVA PƏRVANƏ ELMAR QIZI ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN POETİKASI	204
--	-----

MƏMMƏDOVA SÜSANƏ MƏQSƏD ÇARLZ DİKKENS VƏ UİLYAM MEYKPİS TEKKEREY YARADICILIĞINDA TƏHSİL PROBLEMİ	211
---	-----

MƏLAKƏ ELYASOVA-RƏCƏBOVA BƏDİİ MƏTNDƏ ARZU VƏ QORXU UŞAQ PSIXOLOGİYASI PRİZMASINDAN	219
--	-----

NİGAR BABAXANOVA ƏLYAZMAŞÜNASLIQ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ELMİ MOBİLLİK VƏ NƏŞR FƏALLIĞI.....	224
--	-----

GÜNEL ŞAKİRLİ

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏTBUATININ INKIŞAFI231

CÜMƏNOV DƏYANƏT ALMAZ oğlu

MÜHARİBƏ MÖVZUSUNDA İNSANIN YENİ POETİK DƏRKİ
(RƏSUL RZA ƏDƏBİ MƏKTƏBİ ƏSASINDA)241

ИСЛАМОВА САМИРА ИЛЬХАМ ГЫЗЫ

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ МЕМУАРНОЙ ПРОЗЫ К.АБДУЛЛЫ.....252

SHAHBAZE HUSEYNOVA

SERİALLAR XALQ NAĞILLARININ DAVAMI KİMİ.....259

GÜNEL MUSAZADƏ

TƏNQİDİ REALİZM MƏRHƏLƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN
DRAMATURGİYASINDA ZİYALİ OBRAZLARI.....266

VÜSAL MƏMMƏDZADƏ

MULTİMEDİA VƏ ONUN İNFORMASIYA YAYIMINA
TƏSİRİ PROBLEMLƏRİ.....274

XANIM SƏRDAR QIZI MƏMMƏDZADƏ

İRİHƏCMLİ NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏZMUN ÜZRƏ İŞİN
TƏŞKİLİ.....283

MAHMUDOV RASHAD RAUF

THE IMPACT OF PUBLIC SPACE ON UNIVERSITIES,
THE URBAN, AND SOCIAL ENVIRONMENT291

SABRİNA ƏKBƏROVA

NƏFİS TƏRTİBATLI QƏDİM ƏLYAZMALARIN MÜHAFİZƏ
VƏ BƏRPA MƏSƏLƏLƏRİ.....299

NƏSİROVA LAMİYƏ MƏCİD QIZI

NƏSİR BAKUVİNİN LİRİKASINDA
MONQOL HÖKMDARININ MƏDHİ.....306

ƏSKƏROVA GÜNEL Elxan qızı.

ASLAN QULİYEVİN ROMANLARINDA SOSİAL BELLETRİZM315

SONA ŞAHİN QIZI MUSTAFAYEVA
MÖVLUD SÜLEYMANLININ “SƏS” ROMANINDA MİLLİ YADDAŞ326

ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI
NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ FOLKLOR337

TEZİSLƏR

QASIMOVA AZADƏ HƏSƏHALI QIZI
İNGİLİS DİLİNDƏ MÜCƏRRƏD QRAMMATİK MƏNA BİLDİRƏN
PREFIKSLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏSİ344

SEVİNC ORUCOVA
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DILLƏRİNDƏ KEÇMİŞ ZAMAN
FORMALARININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ VƏ TƏDRİSİ ÜSULLARI350

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 31.05.2023
Şərti çap vərəqi 22,5. Sifariş № 183
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4